

Romanguly Mustakow

MAGTYMGULY
we
Gündogar
edebíýaty

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2014

UOK 894. 361 + 82

M 88

Mustakow R.

M 88 Magtymguly we Gündogar edebiyaty. – A.:
Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

Şu kitapda türkmen edebiyatynyň nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň poeziýasynyň Gündogar edebiyaty bilen arabaglanyşygy barada giňişleýin gürrüň berilýär. Magtymgulynyň döredijiliginde öz beýanyny tapan Gündogar mifleri, hekaýatlary, aşyk-magsuklar hakyndaky eserleri barada, şol bir halatda Ferdöwsi, Nyzamy, Omar Haýýam, Nowaýy ýaly Gündogar edebiyatynyň parlak ýyldyzlarynyň, sopy şahyrlarynyň eserleriniň Magtymgulynyň döredijiliginde teswirlenişi barada jikme-jik düşündirişler berilýär.

Magtymgulynyň döredijiligine ylmy nukdaýnazardan çemeleşýän, oňa çuňňur ylmy düşündirişler berýän, şahyryň poeziýasynyň özboluşlylygyny, onuň milli aýratynlyklaryny, eserleriniň ynsanperwer ideýalaryny açyp görkezýän bu kitap türkmen edebiyatyny, şol sanda Magtymgulynyň döredijiligini öwrenýän alymlara, şeýle-de ýokary okuw mekdeplerinde okaýan talyplara, mekdep mugallymlaryna we okuwçylaryna, şeýle-de giň okyjylar köpçüligine niýetlenendir.

TDKP № 63, 2014

KBK 84 Tür 1 + 83.3 Tür 1

© R. Mustakow, 2014

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

XVIII asyrda ýaşap geçen beýik türkmen şahyry we akyldary Magtymgulynyň döredijiligi türkmen edebi diliniň we edebiyatynyň ösüşinde täze bir döwür boldy. Onuň poeziýasynda halkyň durmuşynyň beýan edilişi, şol döwrüň wajyp meseleleriniň teswirlenişi, gumanistik, ynsanperwerlik ideýalarynyň, ynsanyň gowy gylyk-häsiýetleriniň wasp edilip, erbet, bet işleriň ýazgarylyp, tankyt edilmegi şahyryň ýokary derejeli çeper eserleriniň özüne çekijilik güýji bolup durýar.

Türkmenistan öz Garaşsyzlygyny alandan soň, Magtymgulynyň döredijiliginiň öwrenilmegi üçin giň ýol açyldy we uly mümkinçilikler döredildi. Magtymgulynyň eserleri dolulygyna birnäçe gezek neşir edilip halka ýetirildi. Gazet-žurnallarda Magtymgulynyň döredijiligi barada ýüzlerçe makalalar çap edildi. Ýurdumyzda Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan ylmy maslahatlar yzygiderli geçirilip gelinýär. Aýratynam hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen türkmen edebiyatynyň nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň öwrenilmegine uly üns berilýär.

Hormatly Prezidentimiziň ylmy, bilimi ösdürmek üçin çykaran kararlary, ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda aspiranturalaryň we doktoranturalaryň açylmagy beýik şahyryň döredijiliginiň has çuň öwrenilmegi, täze ylmy işleriň ýazylmagy üçin giň ýol açdy.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen Magtymgulynyň döredijiligiň dünýä derejesinde öwrenilmegine badalga berildi.

2008-nji ýylyň maý aýynda Aşgabatda geçirilen «Magtymguly we dünýäniň ruhy medeni gymmatlyklary» atly halkara maslahaty muňa şaýatlyk edýär. Oňa dünýäniň 20 ýurdundan gelen alymlar gatnaşdylar. ABŞ-dan, Russiýadan, Türkiýeden, Hindistandan, Pakistandan, Eýrandan, Owganystandan, Ýewropa ýurtlaryndan, Täjigistandan, Özbegistandan we beýleki ýurtlardan gelen görnükli alymlar Magtymgulynyň döredijiliginiň dürli taraplary barada giňişleýin söhbet açdylar.

2012-nji ýylyň mart aýynda hormatly Prezidentimiziň 2014-nji ýylda Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyny geçirmek barada Karara gol çekmegi Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasynda beýik şahyra uly sarpa goýulýandygynyň ýene-de bir aýdyň mysaly bolup durýar.

«Ajaýyp sygyrlary bilen ynsan kalbyny ýagşylyk nuruna bezän türkmeniň akyldar ogly Magtymguly Pyragynyň mertebesi türkmen halky üçin iň belentde goýulýan mukaddeslikleriň biridir»¹ diýip, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň şahyryň döredijiligine beren takyk we çuň manyly kesgitlemesi Magtymgulynyň döredijiliginiň türkmen halkynyň durmuşynda wajyp orun tutandygyny görkezýär.

Magtymgulynyň döredijiligi diňe bir ondan öňki türkmen edebiyatynyň däl-de, eýsem oňa golaý bolan Gündogar edebiyatларыnyň gazanan netijelerini, kämilligini hem-de baý tejribesini özünde jemleýär. Şahyr öz döredijiliginde öňki döp-

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. Aşgabat, 2008, 1-nji tom, 107 sah.

lerden täze belentliklere, täze formalaryň, täze ideýalaryň we keşpleriň gözleglerine tarap aýgytly ädimleri ädipdir. Ýöne, biz filosofiýanyň kanunlaryndan ugur alsak, hiç bir ugurda öňki formalary, däpleri inkär etmezden ösüş bolup bilmeyär.

Şoňa görä-de, eger-de Magtymguly hatda iň gowy däplere, eserlere öz döredijiliginde diňe bir öykünmek bilen oňan bolsa, onda onuň döredijiligi durmuşdan yza galyp, halklyk derejesine ýetip bilmezdi. Hakyky ussat şahyr hökmünde Magtymguly öňki däpleriň ýesiri bolup galman, olary täzeçe ösdüripdir hem-de öňki keşplere, formalara täze mazmun, täze öwüşgin beripdir. Magtymgulynyň poeziýasynyň güýçli täzeçillik ruhy ondan soňky şahyrlaryň döredijiligine-de asyrlar boýy täsir edip gelýär.

Türkmen edebiýatynyň hem-de Gündogar edebiýatynyň gazanan baý tejribesini özünde jemleýän Magtymgulynyň poeziýasyna, onuň Gündogar edebiýatlary bilen baglanyşygyny öwrenmezden, doly düşünmek mümkin däl. Şeýle pikirler dürli ýyllarda Magtymgulynyň döredijiligini öwrenen alymlaryň işlerinde köp duş gelýär. Magtymgulynyň döredijiligi bilen çynlakaý gyzyklanan köp alymlaryň işlerinde Magtymguly we Gündogar edebiýaty temasy seredilip geçilipdir. Şol işleriň mazmunyna ser salsak, belli bir derejede şu temanyň şu çaka çenli öwrenilişi aýdyňlaşýar.

Elbetde, Magtymgulynyň şygrylary birnäçe asyrdan bäri adamlary tolgundyryp gelýär. Onuň döredijiligini alymlar XIX asyryň birinji ýarymyndan başlap öwrenip gelýärler. Şoňa görä-de, biz şu kitapda şahyr barada ýazylan hemme işleri hronologik tertipde agzap, olary analiz etmegi maksat edinmeyäris. Çünki olaryň hemmesi biziň derňeýän temamyz bilen gönüden-göni baglanyşykly hem däl. Şonuň üçin biz diňe Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýaty bilen arabaglanyşygy temasy bilen baglanyşykly işler barada gysgaça durup geçmekçi.

Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar edebiýaty bilen berk baglanyşygynyň bardygyna baryp geçen asyrda, şahyryň döredijiligi bilen gyzyklanlan gündogarşynaslaryň biri, wenger alymy **Arminiý Wamberi (1832–1913)** hem üns berip: «Magtymgulynyň goşgular ýygyndysy iňňän gyzykly. Onda, bir tarapdan, biz türkmen diliniň arassa nusgasyny görsek, ikinjiden, şu ýygynnda girýän goşgularda beýleki Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde seýrek duş gelýän zatlar barada jikme-jik aýdylýar»¹ diýip ýazýar. Başga bir işinde Wamberi «Magtymguly Hoja Ahmet Ýasawy hem-de beýleki häzirki döwürde şöhrat gazanan özbek halk şahyrlary Bidil, Fizuly, Rewnak, Allaýar, Meşrep we beýlekilerden şähelçeji gem tapawutlanmaýar»² diýip, Magtymgulynyň Merkezi Aziýadaky tutýan ornuny kesgitlemäge synanýşýar.

Türkmen edebiýaty bilen içgin gyzyklanlan we ony öwrenen rus alymy, türkolog A.N. Samoýlowiç özüniň 1929-njy ýylda çykan «Magtymguly we Hekim ata» diýen makalasynda «Magtymguly öz gözbaşyny sufizm ugrundan, Orta Aziýa türki mistisizmini esaslandyryjy Hoja Ahmet Ýasawydan alýan şahyrlar toparyna degişlidir»³ diýmek bilen, Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýatyna güýçli täsir eden sopusylyk filosofiýasy bilen baglanyşyklydygyny nygtaýar.

B.A. Garryýew 1943-nji ýylda çykan «Magtymguly we onuň watançylygy» diýen işinde şahyryň döredijiliginiň kökleri barada söz açyp, Gündogar edebiýatlary bilen

---

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Спб., 1865, 159 sah.

² Вамбери А. Язык туркмен и творчество Махтумкули. Из журнала Германского восточного общества. 33 том. Лейпциг, 1899, 391 sah. – Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw.№339, 1-nji bukja.

³ Самойлович А.Н. Махтумкули и Хаким-ата – в кн.Махтумкули. Ашхабад, 1960, 14 sah.

berk baglanyşygynyň bardygyny we onuň şübhesiz ýörite öwrenmeli temadygyny belläp, «Magtymgulynyň bütin döredijiligine, onuň ýalkymly watançylygyna türkmenleriň gahrymançylykly eposy, türkmen folklorý we Azerbaýjan, Özbegistan ýaly doganlyk respublikalaryň, Eýran, Arabystan we Gündogar ýurtlaryň klassyky edebiýatlary görnükli täsir edipdir. Beýik şahyryň baý döredijiliginiň goňşy döwlet edebiýatlary bilen bolan aragatnaşygyny barlamagyň ýörite bir tema bolany üçin, biz häzirikçe Magtymgulynyň XII asyryda ýaşan beýik Azerbaýjan şahyry Nyzamynyň, XV asyryda ýaşan beýik şahyr Nowaýynyň genial döredijiliginden, şol klassyklaryň watançylyk, gahrymançylyk eserlerinden hem ylham tapandygyny diňe nygtap geçmek bilen çäklenip, türkmen halkynyň şöhratly eposy bolan «Göroglynyň» Magtymgulyda nähili yz galdyrandygyna garamaga ýüz tutýarys»¹ diýip ýazýar.

1944-nji ýylda «Sowet edebiýaty» žurnalynda belli gündogarşynas Ý.E.Bertelsiň «Magtymguly çeper döredijilik hakynda» diýen makalasy çap edilýär. Ol makalada alym Magtymgulynyň poeziýa bolan garaýyşlarynyň Jamy, Nowaýy, Rумы we Hapyz ýaly meşhur şahyrlaryňka golaýdygyny aýdýar. Ý.E.Bertels özüniň «Türkmen halkynyň edebi geçmişi» diýen işinde hem: «Kim beýik türkmen klassygy Magtymguly bilen ýeterlik derejede tanyş bolsa, ol bu şahyra häsiýetli bolan lirikanyň esasy äheñini, ýagny onuň spesifik ýitiliginiň, hesretiniň Haýýamyň heñine juda ýakyn barýandygyny görmän geçip bilmez»² diýip beläpdir.

---

¹ Garryýew B.A. Magtymguly we onuň watançylygy. Aşgabat, Birleşen Türkmendöwletneşir, 1943, 57 sah.

² XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça öçerkler. Aşgabat, Ýlym, 1967, 21 sah.

1946-njy ýylda Ata Gowşudowyň «Magtymguly we halk döredijiligi»¹ diýen makalasynda ýazyjy Magtymgulynyň «Kepderi», «Ak it», «Çakyr kelle» ýaly poemalarynyň süžetleriniň halk döredijiliginden alnandygyny hem-de şahyryň Gündogar edebiýatynyň Ferdöwsi, Sagdy, Hafyz, Nyzamy, Fizuly, Nowaýy ýaly şahyrlaryň döredijiligi bilen ýakyndan tanyş bolandygyny nygtaýar.

Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanyp, 1960-njy ýylda geçirilen dabaralar şahyryň döredijiligini hertaraplaýyn öwrenmäge uly itergi berdi. Dabaranyň önüsrasy we soňra Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan birnäçe işler çap edilýär. Şol işleriň birnäçesi Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar edebiýaty bilen baglanyşygy dogrusynda söhbet açýar.

A.Meredowyň «Magtymguly we Gündogar edebiýaty»² atly makalasy Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýaty bilen ýakyndan baglanyşyklydygyny birnäçe mysallaryň üsti bilen görkezýär we bu makalada şu temanyň öwrenilmeginiň ylmy tarapdan örän wajypdygy ýörite nygtalyp geçilýär.

R.Rejebowyň «Magtymguly we Orta Aziýa, Azerbaýjan halklarynyň edebiýaty» atly makalasynda Magtymgulynyň döredijiliginde Omar Haýýam, Fizuly, Hafyz, Nowaýy, Sagdy we Ferdöwsi ýaly şahyrlaryň döredijiliginiň täsir edendigi ni awtor delillendirip: «Magtymgulyny, umuman XVIII asyr türkmen edebiýatyny, ylmy taýdan dogry öwrenmek üçin ony türkmen halk döredijiligi, goňşy halklaryň edebiýatlary we

---

¹ Gowşudow Ata. Magtymguly we halk döredijiligi – Magtymguly/Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy/Aşgabat, 1960, 123 sah.

² Мередов А. Махтумкули и литература Востока – В кн. Махтумкули. Ашхабад, 1960, 213-216 sah.

XVIII asyr türkmen halkynyň durmuşy bilen baglanyşykda öwrenmek gerek»¹ diýlen netijä gelýär.

Z.B. Muhammedowa we S.M. Ahally tarapyndan ýazylan «Magtymgulynyň okan eserleriniň öwrümi dogrusyndaky mesele hakda» atly makalada Magtymgulynyň «Bir niçe mysal» atly gazaly Omar Haýýamyň Akyla ýüzlenip ýazan bir eseri bilen deňeşdirilip analiz edilýär hem-de awtorlar «Magtymguly Sagdy we Omar Haýýamyň eserlerinden başga-da XII–XIV asyrlarda Horezmde ýazylan «Nahj ul-Faradis» atly türkçe bir eseri okapdyr diýip, netije çykarmak mümkin»² diýip ýazýarlar.

Mäti Kösäýewiň 1963-nji ýylda çykan «Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri»³ atly kitabynda-da Magtymgulynyň eserlerine, onuň dünýägaraýşyna Azady, Ýasawy, Omar Haýýam ýaly şahyrlar bilen bir hatarda «Leýli–Mejnun», «Warka–Gülşa» ýaly eserleriň täsir edendigi barada aýdylýar.

A. Mülkamanowyň 1966-njy ýylda çap edilen «Magtymgulynyň döredijiliginde mifiki obrazlar hem taryhy şahslar»⁴ atly makalasynda Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar mifologiýasy bilen baglanyşygyny derňemäge synanyşyk edilip, Süleýman, Bylkys, Isa, Hydyr, Ylýas ýaly Magtymgulynyň eserlerinde duş gelýän mifiki we taryhy şahslaryň keşpleri barada birnäçe gyzykly pikirler orta atylýar.

1960-njy ýyllaryň ahylarynda Magtymgulynyň Gündogar edebiyaty bilen baglanyşygy dogrusynda birnäçe ylmy

---

¹ Rejebow R. Magtymguly we Orta Aziýa, Azerbaýjan halklarynyň edebiyaty – Magtymguly, Aşgabat, 1960, 369 sah.

² Мухаммедова З.Б. и С.М. Ахаллы. К вопросу о круге чтения Махтумкули. Ашхабад, 1961, 155 sah.

³ Kösäýew M. Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri. Aşgabat, 1963, 74-75 sah.

⁴ Mülkamanow A. Magtymgulynyň döredijiliginde mifiki obrazlar we taryhy şahslar – Edebiýat we sungat, 1966-njy ýylyň 3-nji awgusty.

işler, monografiýalar ýazyldy. Şolaryň biri-de S.A. Garryýewiň «Türkmen edebiýatynyň sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan» (Aşgabat, Ylym, 1967) atly göwrümlü kitabydyr. Bu kitabyň birinji babynda Magtymgulynyň eserleriniň garagalpak halkynyň arasynda ýaýraýşy we garagalpak edebiýatyna eden täsiri barada pikir ýöredilýär. Işin ikinji babynda özbek we türkmen edebiýatlarynyň özara baglanyşyklarynyň taryhyna syn hem-de Nowaýy we türkmen edebiýaty, Nowaýy we Magtymguly, Magtymgulynyň özbek edebiýatyna eden täsiri barada aýdylýar. Işin üçünji babynda «Magtymguly we azerbaýjan edebiýaty», «Fizuly we Magtymguly» ýaly temalara seredilip geçilýär.

Görşümüz ýaly, bu monografiýa örän uly temany ikitaraplaýyn derňeýär. Bir tarapdan, Nowaýy, Fizuly ýaly meşhur Gündogar şahyrlarynyň Magtymgula eden täsiri barada aýdylsa, ikinji tarapdan, Magtymgulynyň eserleriniň Özbegistanda, Azerbaýjanda ýaýraýşy we şol halklaryň edebiýatlarına eden täsiri derňelýär.

S.A. Garryýewiň bu monografiýasy Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar edebiýatlary bilen baglanyşygyny derňemekde gürrüňsiz, öňegidişlik boldy, sebäbi, bu işde şu temadan öňki ýazylan işleriň gazanan netijeleri jemlenýär diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Ýöne, şol bir halatda, bu işde-de öňki ylmy işlerde, makalalarda bolşy ýaly, aýratyn faktlary, ideýalary, keşpleri umumy suratda deňeşdirip netije çykarmak däbi dowam etdirildi. Ýagny, sistemalaýyn derňew bu işde hem çuňlaşdyrylmady.

1968-nji ýylda H.Abdyllaýewiň «Magtymguly we özbek edebiýaty» diýen filologiýa ylmylarynyň kandidaty diýen ylmy derejäni almak üçin ýazan dissertasiýasynda-da Magtymguly we Nowaýy, Magtymgulynyň özbek edebiýa-

tyna eden täsiri barada ylmy söhbet edilýär. Awtoryň pikirine görä, «Magtymguly Hywada diňe bir bilim alman, ol özbek halkynyň durmuşy, ruhy medeniýeti bilen hem-de Rownak, Nişati, Rakim ýaly özbek şahyrlary we alymlary bilen tanşypdyr, Nyzamy, Nowaýy, Jamy, Fizuly ýaly Gündogaryň beýik klassyklarynyň döredijiligini çuň öwrenipdir».¹

1970–80-nji ýyllarda-da metbugatda Magtymguly we Gündogar edebiýaty temasy boýunça birnäçe ähmiýetli işler çap bolup çykdy. N.Andalybyň «Ýusup–Züleyha» atly desanynyň 1973-nji ýylda çykan tankydy neşirine ýazan sözbaşynda G.Nazarow Ýusup we Züleyha baradaky sýužetiň Magtymgulynyň poeziýasyna eden täsiri barada birnäçe ähmiýetli pikirler aýdýar. Bu sýužetiň Gündogar edebiýatynda giňden ýaýraýşy hem-de Jamy, Dürbek we beýleki Gündogar şahyrlar tarapyndan döredilen eserler barada awtor birnäçe maglumatlar getirýär.²

B.A. Garryýewiň «Magtymguly hemme zady bilenmiş...»³ atly makalasynda Magtymgulynyň dünýägaraýşy, onuň eserlerine «Ýusup–Züleyha», «Leýli–Mejnun», «Perhat–Şirin», «Seýpelmelek–Medhaljema», «Warka–Gülşa» ýaly Gündogar edebiýatynyň dürdäneleriniň täsiriniň görünýändigini barada aýdylýar hem-de Isgender, Isa, Süleyman, Rüstem Zal, Jemşit ýaly Gündogar edebiýatynyň meşhur obrazlarynyň Magtymgulynyň poeziýasynda şöhlelenişi beýan edilýär.

---

¹ Абдуллаев Х. Махтумкули и узбекская литература. К вопросу взаимосвязи и взаимодействия узбекской и туркменской литературы/Автореферат дисс. на соиск. учен. степ. канд. наук. Ашхабад, 1968, 7-8 sah.

² Andalyp. Ýusup-Züleyha. (tankydy tekst) Aşgabat, Ylym, 1973, 16-18 sah.

³ Garryýew B. Magtymguly hemme zady bilenmiş... – Sowet edebiýaty, 1970, №5, 114-122 sah.

S.Durdyýewiň «Türkmen-parsy edebiýaty gatnaşyklarynyň taryhyndan» (Aşgabat, 1977) atly kitabyňyň üçünjü baby Azady we Magtymgulyňyň döredijiliginiň pars edebiýaty bilen baglanyşygy barada söhbet açýar. Awtor Nyzamy, Sagdy, Omar Haýýam, Mahmyt Pälwan ýaly Gündogar şahyrlarynyň Magtymgulyňyň poeziýasyna täsir edenligini tekrarlaýar hem-de öz tezislerini mysallar üsti bilen delillendirýär.

«Magtymguly we Gündogar edebiýaty» temasynyň ylmy jemgyýetçiligiň ünsüni barha özüne çekýändigini Magtymgulyňyň doglan gününüň 250 ýyllygyna bagyşlanyp 1983-nji ýylda geçirilen dabara döwründe çap bolup çykan ylmy işler hem görkezdi. G.Gurbanowyň «Magtymguly we Hapyz»¹, M.Öwezgeldiýewiň «Magtymguly we Gündogar edebiýaty»², N.Gullaýewiň «Magtymgulyňyň şahsyýetiniň belentligi»³, Ş.Gandymowyň «Ykballaryň meňzeşligi, edebi дәpleriň umumylygy»⁴ ýaly makalalary «Magtymguly we Gündogar edebiýaty» diýen temanyň öwrenilmeginiň wajyplygyny we ähmiýetlidigini ýene-de bir gezek subut etdi.

M.Çaryýewiň 1983-nji ýylda çykan «Magtymguly we halk döredijiligi» atly kitabynda hem Magtymgulyňyň poeziýasynyň Gündogar mifologiyasy bilen baglanyşygy dogrusynda aýdylyp geçilýär.

1980-nji ýyllaryň soňunda şu temany öwrenmekde täze alamatlar, täze tendensiýa ýüze çykdy. Öňki umumy häsiýet-

---

¹ Gurbanow G. Magtymguly we Hapyz – Edebiýat we sungat, 1982-nji ýylyň 2-nji iýuly.

² Öwezgeldiýew M. Magtymguly we Gündogar edebiýaty – Edebiýat we sungat, 1983-nji ýylyň 21-nji oktýabry.

³ Gullaýew N. Magtymgulyňyň şahsyýetiniň belentligi – Edebiýat we sungat, 1983-nji ýylyň 9-njy dekabry.

⁴ Gandymow Ş. Ykballaryň meňzeşligi, edebi дәpleriň umumylygy – Edebiýat we sungat, 1982-nji ýylyň 30-njy iýuly.

li ýazylan işleriň deregine indi Magtymguly we Gündogar edebiýaty temasynyň anyk, konkret teswirine orun berlip başlandy. A.Bekmyradowyň «Magtymgulynyň halypalary»¹ işi, şu setirleriň awtorynyň şol döwürde ýazan işleri² we başga-da birnäçe ylmy işler, makalalar şu derňelýän temanyň giň we çylşyrymlydygyny görkezdi.

Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar edebiýaty bilen baglanyşygy baradaky meselä göni we gytaklaýyn degişli ýene-de ululy-kiçili ençeme ylmy işleri agzamak mümkin, ýöne onuň bilen şu meseläni şu wagta çenli öwreniliş ýagdaýy düýpgöter üýtgemeyär. Çünki, gynansak-da, gös-göni şu temany tutuşlaýyn we sistemalaýyn derňeýän ylmy işler ýok. Seredilip geçilen işlerde Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýaty, folklorý we mifologiýasy bilen baglanyşyklydygyna güwä geçýän deliller, faktlar getirilýär hem-de şu temanyň ýörite derňewe mätäçdigi, aktuallygy nygtalyp geçilýär. Ikinjiden, şu ylmy işlerden görnüşi ýaly, Magtymguly we Gündogar edebiýaty temasy iki ugra bölünýär. Birinji ugur, Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar edebiýatynyň akymynda kemala gelşi, ondan alan täsirleri bolsa, ikinji ugur şahyryň eserleriniň Gündogar halklarynyň edebiýatlyryna ýetiren täsiri, edebiýaty ösdürmekde eden goşandy bolup durýar.

Indi ýeri gelende aýtsak, ylmy nukdaýnazardan, «Gündogar» diýlen düşünje, ýagny dünýä ýurtlaryny Gündogara we

---

¹ Sowet edebiýaty, 1988, №4, 162-172 sah.

² Мустаков Р. Махтумкули и Навои – Известия АН ТССР, серия общественных наук, 1984, №5, 80-84 sah; его же – Сюжет о Юсуфе и Зулейхе и поэзия Махтумкули – Известия АН ТССР, серия общественных наук, 1987, №6, 85-90 sah; – Поэма Махтумкули о голубе и её версии на Востоке – Известия АН ТССР, серия общественных наук, 1989, №2, 64-69 sah.

Günbatara bölmek däbi, gadymdan dowam edip gelyär. Şeýle geografik düşünjelerden ugur alyp, Magtymguly:

Magrypdan Maşryga dünýäniň ýüzi,
Diýmäň, bize mälim däldir bu dünýä.
Abady, haraby, derýasy, düzi,
Ýüz kyrk alty müň agaç ýoldur bu dünýä.¹

– diýip ýazýar. Ýagny Gündogar edebiýatynda «magryp» günbatary, «maşryk» gündogary aňladypdyr. Hatda Günbatary, Günbatar ýurtlaryny aňladýan «Magrybystan» diýlen söz hem ulanylypdyr:

...Şäherler hatar-hatar,
Magrybystana sary.²

Ýewropada dünýä ýurtlaryny Gündogara we Günbatara bölmek däbi Gadymy Gresiyada döräpdir. Grekler özlelerini Günbataryň halklary, Eýrany bolsa Gündogar ýurt hasaplapdyrlar. Soňabaka Gresiyadan gündogarda ýerleşen ýurtlaryň hemmesi Gündogar ýurtlary hasaplanypdyr.

Şu işde «Gündogar edebiýaty» diýlende, köp asyrlaryň dowamynda özara taryhy-medeni gatnaşykda bolan Hindistan, Hytaý, Eýran, Arabystan, Merkezi we Kiçi Aziýa döwletleriniň we şu ýurtlaryň çäklerinde meşhur bolan, tanalan halklaryň regional edebiýaty göz önünde tutulýar. «Gündogar edebiýatlary» diýlen düşünje Gündogar halklarynyň milli edebiýatlaryny öz içine alýar. Bu jümle bu işde ençeme asyrlaryň dowamynda özara gatnaşykda bolan halklaryň edebiýatlaryny bir jumlede aňlatmak üçin şertli ýagdaýda ulanylýar. Emma Gündogar ýurtlaryna ýaýrap, meşhurlyk gazanan halkara-regional edebiýatyň aslynyň milli önümidigi

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 250 sah.

² Görkezilen eser, 210 sah.

öz-özünden düşnükli bolsa gerek. «**Müň bir gije**» atly arap ertekileri, Hindi buddistleriniň «**Jataka mala**» atly hekaýatlar toplумы, «**Mahabharata**» eposy, Nyzamy, Nowaýy, Bidil, Attar, Rabguzy, Jamy ýaly şahyrlaryň eserleri halkara häsiýete eýe bolup, Gündogar ýurtlaryna ýaýrapdyr. Şoňa görä-de, olara Gündogar regional edebiýaty, medeniýeti hökmünde seretmek hiç bir milletiň edebiýatynyň abraýyna birjik-de şikes ýetirmeýär we ol eserleri, olaryň asyl dogduk, milli topragyndan aýyrmaýar, tersine, olary has belent derejä göterýär.

Şu işde ylmy söhbet, esasan, Magtymgulynyň eserlerine Gündogar edebiýatynyň, mifologiyasynyň, medeniýetiniň täsir etmegi we şahyryň bu edebiýatyň genji-hazynalaryny döredijilikli özleşdirip, ony baýlaşdyrmaga eden goşandy barada gitjekdir.

Türkmen edebiýaty beýleki halklaryň medeniýetinden üzňe özbaşdak bir ýerden dömüp çykan ýaly bir hadysa däl-de, ençeme asyrlaryň dowamynda köp döwletler, halklar, taýpalar bilen syýasy, ykdysady we medeni aragatnaşykda bolup kemala gelen edebiýatdyr. Halkyň milli häsiýeti, ruhy bu edebiýatyň esasy özenini düzýär, emma şol bir halatda türkmen edebiýatynda umumadamzat problemalary, meseleleri hem giň orun alýar. Şeýle problemalaryň goýluşy, çözüdi ençe asyrlaryň dowamynda beýleki milletler, halklar bilen gatnaşykda döräpdir.

Şoňa görä-de, Magtymgulynyň poeziýasynyň Gündogar edebiýaty bilen baglanyşygyny öwrenmek, diňe bir şahyryň döredijiligini öwrenmek üçin wajyp bolman, eýsem, XVIII asyr türkmen edebiýatynyň ösüş taryhyny öwrenmek üçin hem ähmiýetlidir.

Indi bu işiň metodologik esaslary barada aýdylanda, biz Magtymgulynyň döredijiligini derňemekde hormatly Prezi-

dentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylym, edebiýat barada eden çykyşlaryndan we ýazan işlerinden gelip çykýan görkezmelerden hem-de häzirki zaman ylymy talaplardan ugur alýarys.

Hormatly Prezidentimiziň «Magtymguly Pyragy ylmyň, edebiýatyň, dünýä medeniýetiniň özünden öňki gazananlaryny akyl eleginden geçirip, dürdäne eserleri döretdi. Beýik şahyr türkmen şygryýetiniň we türkmen diliniň taryhynda uly özgerişlikleriň başyny başlady. Onuň umumadamzat medeni-ruhy hazynasyna giren şygrylary bu gün dünýä dilleriniň köpüsinde ýaňlanýar. Magtymguly Pyragynyň danalyga püre-pür şahyrana eserleri türkmen poeziýasyny dünýä tanatdy»¹ diýip belleýşi ýaly, Magtymgulynyň ady Omar Haýýam, Ferdöwsi, Nyzamy, Nowaýy, Hapyz, Sagdy ýaly Gündogaryň parlak ýyldyzlarynyň arasynda şöhle saçýar. Ýöne Magtymguly beýleki şahyrlara meňzemeýän, öz döredijiligine türkmen halkynyň ruhuny, onuň folkloryny, garaýyşlaryny siňdiren şahyrdyr. Magtymgulynyň döredijiliginiň bir çeşmesi türkmen halk döredijiligi, baý türkmen edebiýaty bolsa, beýleki çeşmesi Gündogar edebiýatydyr. Bu aksioma öwrülen tezisler köp işlerde gaýtalanýar. Biz bu ýerde, girişde, gury sözli bolmaz ýaly, Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýaty bilen berk baglanyşygynyň bardygyny görkezýän ýekeje bir mysala ýüzlenmekçi bolýarys.

Magtymgulynyň köp diwanlarynyň başynda onuň «**Turgul diýdiler**» atly meşhur goşgusy getirilýär. Bu goşgy Magtymgulynyň döredijiligine belli bir derejede açar diýsek hem ýalňyş bolmasa gerek.

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. Aşgabat, 2009, 2-nji tom, 133 sah.

Görnükli gündogarşynas **Ý.E.Bertels «Magtymguly çeper döredijilik barada»** diýen işinde bu goşguda Magtymgulynyň şahyrçylyk ylhamyny alşy, ýagny «hakdan içen şahyr» bolşy beýan edilýändigini adalatly belläpdi.¹ Emma 1990-njy ýyllarda şu tezisiň nädogrudygy nygtalyp, agzalan goşgynyň Magtymgula «Alla akyl ýetiriş zehininiň berlişi hakynda gürrüň gidýändigini»² aýdylypdy. Elbetde, ikinji tezisiň awtory bir zady bu ýerde, biziň pikirimizçe, ünsden düşüripdir. Ýagny, Hudaýa söýgi, ynam, adamyň akly bilen däl-de, onuň duýgusy bilen baglanyşyklydyr. Başgaça aýtsak, dine, ýagny Hudaýa ynanmak, ony söýmek, oňa akyl ýetirmek bilen bir ýere sygyşmaýar. Hakyky sopy Allany söýmeli we gep-gürrüňsiz, şek-şübhesiz oňa ynanmaly. Emma ol Alla akyl ýetirjek bolsa, ony öwrenmäge ymtylsa, ol eýýäm sopusylykdan erkin pikirliligiň, rasionalizmiň çäklerine aralaşýar. Alym M.T. Stepanyansyň dogry belleýşi ýaly «Beýleki dinler ýaly, Ýslam dini ynamyň aklydan öňde goýulýandygyndan ugur alýar»³. Şu sebäplere görä, bu goşga bolan ikinji garaýyş, ikinji tezis, biziň pikirimizçe, ylmy taýdan yrga bolup görünýär.

«Turgul diýdiler» atly goşguda beýan edilýän wakada dört çaryýarlar hem-de ady belli sopolular bir gije şahyra bir sopy mejlisinde ylham kasesini içirip, oňa bu dünýäniň syrlaryny açyp görkezýärler. Ýöne Gýotäniň «Faust» tragediýasyndaky ýaly, şahyr Mefistofele (ýagny, şeýtana) öz janyny satmaly bolmaýar. Şahyry «bir dört atly» gelip, «iki

¹ Бертельс Е.Э. Махтумкули о художественном творчестве. – В кн.Махтумкули (Сборник статей о жизни и творчестве поэта) Ашхабад, 1960, 100 sah.

² Annamuhammedow M. «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» Aşgabat, Ýlym, 1994, 23 sah.

³ Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике XIX – XX в.в. Москва, 1982, 59 sah.

diwana golundan tutup» bir mejlise äkidip, şol ýerde oňa meýli kāsäni içirýärler hem-de oňa bilimiň gapysyny açyp, dünýäniň syrlaryny aýan edýärler:

... Selim (Eslem)¹, Baba Selman buýurdy merde,
Pyýalany tutup saldylar derde,
Gitdi akyl-huşum, ýatdym şol ýerde,
«Arşda², ferşde³ ne bar, görgül!» diýdiler.

Ýel boldum, ýügürdim ýeriň damarna,
Nazarym tokundy Arşyň kemerne,
«Jeberut äleminde⁴ Jelil syryna⁵
Gelip, özüň garap görgül!» diýdiler.

Näge hyýal etsem, ele getirdim,
Kaýda baksam, oňa nazar ýetirdim,
Bu hal ile men parahat ýatyrdym,
Ýüzüme tükürüp: «Tur, gul!» diýdiler.⁶

Bu goşgy Magtymgulynyň abraýly, «hakdan içen şahyrdygyny», ýagny keramatly güýçler tarapyndan ylham kāselerini içendigini beýan edýänligi sebäpli, şahyryň goşgularynyň halk tarapyndan kabul edilmegi üçin wajyp bolupdyr. Ýagny, Ýe.E. Bertelsiň ýazyşy ýaly «meseläniň şeýle goýulmagy bilen, onuň goşgulary hatda Hadysa ýa-da Gurhana salgylan-

---

¹ **Mugammet Eslem Tusy** – IX asyrdä Horasanda ýaşap geçen uly sopolaryň biri.

² **Arş** – gök, asman.

³ **Ferş** – ýer.

⁴ **Jeberut älemi** – o dünýä, dini garaýyşlara görä, ölümden soňky ynsanyň barjak we baky ýaşajak dünýäsi.

⁵ **Jelil syry** – Allanyň syry.

⁶ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 8 sah.

makdan hem abraýly bolýar». ¹ Şeýlelikde, şahyr durmuşy, hakykaty halka öz goşgularynda açyp görkezmäge belli bir derejede hukuk gazanýar, çünki halkyň hem şahyrlara, sazandalara, halk gahrymanlaryna, aşyk-mağşuklara bolan garaýşy şeýle. Bu halk nukdaýnazaryndan bir norma, kada bolup durýar. Şonuň üçin Magtymgulynyň bu goşgusy bir original täzelik däl-de, eýsem Gündogar edebiýatynda dowam edip gelen däbiň dowamydyr.

Magtymgulynyň bu goşgusynyň haçan ýazylandygy barada pikir ýöredip, belli alym Ýusup Azmun şeýle bir wakany ýatlaýar: «Gara işanyň ² gürrüň bermegine görä, bir gezek Magtymguly dokuz ýaşlarynda wagty, onuň maşgalasy pata gidende, uklap ýatan Magtymgulyny öýde goýup gidýärler. Ol uklap ýatan wagty bir halta däne onuň üstüne gaçypdyr. Ol düýş görýän eken. Ol oýananda, agzy köpürjkläp turupdyr. Bu agzalan waka goşguda getirilýär:

Turup, Magtymguly gözün açypdyr,
Serine ne köýler gelip geçipdir,
Hyra ner dek ak köpükler saçypdyr,
«Oglan, Alla ýaryň, bargyl!» diýdiler.³

Bu rowaýatda ýatlanýan başga bir fakt hem goşguda tassyk edilýär, ýagny bu goşgy Magtymguly entek ýaşka, oglan-ka düzülipdir. Goşgynyň dowamynda şol «**oglan**» sözi yzygiderli nygtalýar:

...«Durma, **oglan**, anda bargyl!» diýdiler.
...«**Oglan**, – maňa – ara girgil!» diýdiler.

---

¹ Бертельс Е.Э. Махтумкули о художественном творчестве. – В кн. Махтумкули. Ашхабад, 1960, 100 sah.

² **Gara işan** – Magtymgulynyň Gulça atly doganynyň nesillerinden bolmaly. Bu barada seret: Songs from the Steppes of Central Asia. Caversham, 1995, 13 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 9 sah.

...«Bu **oglan** pata beriň», – diýdi sap, –...
...**Oglany** uzadyň, bir pata beriň, –
...«**Oglan**, Alla ýaryň, bargyl!» diýdiler.¹

Başga bir halk rowaýatynda aýdylyşyna görä, Magtymguly ýaş wagtlarynda dag aralarynda mal bakar eken. Ol bir gün güntan uklap ýatyrka düş görüpdür. Şol düşünde bir topar garry adamlaryň her haýsýsy Magtymgula bir käse şerap içirip, oňa şahyrlyk patasyny beripdirler.²

Şeýle rowaýatyň in gadymy nusgasy polýak alymy Aleksandr Hodzko tarapyndan 1833-nji ýylda demirgazyk Horasanda ýaşayan türkmenleriň dilinden ýazylyp alnypdyr. Hodzko şeýle ýazýar: «Ýörişe gidip gelensoň, Magtymguly dynç almak üçin oturanda uka gidipdir. Düşünde oňa pygamberiň giýewsi Aly bir ajaýyp içgi içiripdir. Magtymguly oýananda özüni has ýaş duýupdyr hem-de maňa bir bagşynyň aýdyşy ýaly, «onuň ýüregi ýerine gelip, dili ýanyp duran sözleriň we dilewarlygyň çeşmesine dönüpdür». Şeýdip, Magtymguly ilkinji gezek ylham alypdyr»³.

Türkmenistana, Orta Aziýa geçen asyrdaky syýahat eden wenger alymy Arminiý Wamberi şeýle rowaýata salgylanyp: «Türkmenler... Muhammet, Omar, Aly, Bahaweddin, Mir Kulal we başgalar öz ildeşini (Magtymgulyny – R.M.) gürrüňsiz keramatly diýip jar etmek üçin sährada duşupdyrlar, diýip aýdýarlar»⁴ diýip, öz kitabynda ýazýar.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 9 sah.

² Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, Ylym, 1983, 33 sah.

³ Chodzko A. Specimens of the Popular Poetry of Persia. London, 1842. 390-391 sah.

⁴ Вамбери А. Язык туркмен и творчество Махтумкули – Türkmenistanyň milli gollýazmalar instituty, Inw. №339 bukja.

Şahyrlyk ylhamynyň, Allanyň gudraty bilen, özüne berlişini Magtymguly diňe şu agzalan goşguda däl, eýsem «**Boldum girýana**», «**Uçdum, ýaranlar**», «**Oýan diýdiler**» ýaly birnäçe goşgularda beýan edipdir. Megerem, bu goşgular şol bir temanyň dürli beýany bolsa gerek. Meselem, «Uçdum, ýaranlar» atly goşguda hem şol äheň gaýtalanýar, ýöne indi keramatly şahslar ikinji plana geçip, şahyr baran ýeriniň ajaýyplygyny wasp edýär hem-de ol ýene-de özüne şahyrçylyk zehininiň ýokardan, Alla tarapyndan bagyş edilendigini indi güýçli many-mazmunly «şirin gazal» düzmeğiň ussady bolandygyny aýdýar:

Magtymguly, hüşýar oldum, oýandym,
Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym,
Magny bazarynda haýyata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar.¹

Magtymgulynyň şu temany şeýle tutanýerlilik bilen işleýşi tötänleýin däl. Çünki XVIII asyrda halkyň aňynda, folklorda, ýazuw edebiyatynda şeýle garaýyşlar durnukly höküm sürüpdir. Bu edebi däp, halkyň dünýägaraýyşy bilen baglanyşyklydyr. Şeýle garaýyşlar türkmenleriň arasynda şu günlerem saklanyp galypdyr. Mysal üçin, halk ynançlaryna göre, Murgap etrabyňyň (Mary welaýaty) golaýynda ýerleşýän Baba Gammaryň² mazarynyň ýanynda gije ýatsaň, düýşüne Baba Gammar girýärmiş. Eger-de düýşünde ol saňa meý ýa-da suw berse, hemmesini içseň – bagşy, ýarysyny içseň – sazanda bolýarmyşyň.³

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 27 sah.

² **Baba Gammar** – Hezreti Alynýň atbakary, türkmenlerde sazyň piri hasaplanýar.

³ Basilow W.N. Yslamda keramatlylar kulty. Aşgabat, Türkmenistan, 1975, 71 sah.

«**Nejep oglan**» atly türkmen halk dessanynda Nejep bag-sylyk, sazandalyk sungatyny gumda odun göterip gelýärkä, bir depäniň ýanynda dynç almaga oturanda uka gidip, düýşünde keramatly erenlere duşup alýar.¹

«**Görogly**» eposynda Görogly batyrlygy, adatdan daşary güýji, ýüz ýigrimi ýaşy we ş.m. ukyplary, zatlary düýşünde keramatly güýçlerden, erenlerden alýar. Şol wakany beýan edýän goşgynyň ölçegi, redifi-de Magtymgulynyň «Turgul diýdiler» atly goşgusyň ýadyňa salýar:

Gafatda ýatyr dym, geldi erenler,
«Tur gapyl ýeriňden, oýan!» diýdiler.
Gözüm açyp, gördüm jümle-jahany,
«Ol duranlar Şahymerdan!» diýdiler.²

«**Hüýrlukga–Hemra**» atly türkmen halk dessanynda hem erenler aşyk-magşuklara düýşünde nika gyýyp, yşk meýini içirýärler:

Säher wagty ýatganymda,
Aly babam «tur!» diýdiler,
Tutup desti-damanymdan,
«Botam, ýola ýör» diýdiler.³

Şeýle äheň **Şabendäniň «Gül–Bilbil»** dessanyňyň sonunda şeýle berilýär:

Diýmäňler: «Şabende özünden diýmiş»,
Dertli jana derman sözünden diýmiş,
Meý içipdir, yşkyň gözünden diýmiş,
Hak beripdir genji – bu käni begler.⁴

---

¹ Nejep oglan. Aşgabat, 1977, 30-35 sah.

² Гер-оглы. Москва, Наука, 1983, 49 sah.

³ Хурлукга и Хемра. Саят и Хемра. Москва, Наука, 1971, 79–80 sah.

⁴ Шабенде. Лирика. Гул-Билбил. Ашгабат, Ылым, 1976, 166 sah.

Öz gözbaşyny gadym döwürlerden, ýagny **Platonyň**¹ (E «gowy şahyrlar öz ajaýyp şygrylaryny öz zehini bilen däl-de, Hudaýyň gudratyndan, onuň yşaratyndan ugur alyp döredýärler»² diýip, nygtaýan tezisinden alýan bu garaýyş, Gündogar ýazuw edebiýatynda Nyzamy, Jelleddin Rумы, Ýunus Emre, Hafyz ýaly şahyrlar tarapyndan beýan edilipdir. Ýöne Hafzyň döredijiliginde bu tema belli bir sýužete öwrülipdir. Pars edebiýatynyň görnükli wekili **Hafyz (öz ady Şemseddin Muhammet (1325–1390))**, rowaýatlara görä, ýaşlygynda garyplykda ýaşapdyr. Ol ilki öz ýoldaşlaryna ýazan goşgularyny okap berende, olar onuň üstünden güler ekenler. Şonuň üçin ol bir gün hapa bolup, Baba Kuhy atly belli sopynyň mazarynyň başyna baryp uka gidýär we şol ýerde bir garry, ýaşuly sopy onuň düýşüne girip, oňa ylham käsesini içirip, ak pata berýär. Hafyz oýananda onuň diline:

دوش وقت سحر از عصه نجاتم دادند

و ندر آن ظامت شب آب حیاتم دادند...³

– diýen setirler bilen başlanýan ajaýyp gazal gelipdir:

Daň säherde meni gam-gussadan gutardylar,
Şol zulmatyň⁴ tününde⁵ abu-haýýat⁶ berdiler.

Ol zadyň şöhlesinde duýgularym gaýyp boldy,
Meý berdiler käsede ruhum nurdan doldurdylar.

¹ **Platon** – b.e 427-347-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçen görnükli grek filosofy.

² Платон. Сочинения. Москва, «Мысль», 1968, 1 том, 138 sah.

³ Gurbanow G. Magtymguly we Gündogar edebiýatynyň döpleri – Magtymguly 250. Aşgabat, 1989, 291 sah.

⁴ **Zulmat** – garaňkylyk.

⁵ **Tün** – gije.

⁶ **Abu-haýýat** – dirilik suwy.

Boldy säherim mübärek, lezzetli bir şapak dogdy,
Şol gadyr gijesinde¹ ýüregme päklik saldylar.

Gökden gelen owaz şol gün bagtyň habaryn getirdi,
Duşmanlaryň ezyetine sabyr-u-takat berdiler.

Dikdim men nazarym ol gözellik aýnasyna,
Şöhle saçýan oň görkünde bir görgür pähim berdiler.

Maksadyma ýetip eger heýjan ursa meniň kalbym,
Geň görmänler olar maňa bulary peşgeş berdiler.

Sözlerimden akýar şekerdir, ballar,
Sabrym üçin gandu-nabat berdiler.

Hafyz, arzuw wysal boldy keramatly nepes² bilen,
Zamananyň gussasyndan meni aman gutardylar.³

Şol ahwalatdan soň Hafyz ýene-de öz ýoldaşlary bilen duşuşypdyr we olara şol gazalyny aýdyp beripdir. Birbada onuň ýoldaşlary Hafýza ynanmandyrlar, emma Hafyz başga-da birnäçe çeper gazallary aýdyp berensoň, Hafyzyň ady gün-günden meşhur bolupdyr.

Görşümüz ýaly, Magtymgulynyň diwanlarynda köplenç ilkinji orunda berilýän, umuman halkyň aňynda-da onuň ilkinji goşgusy hökmünde ornaşyp, rowaýata öwürülen «Turgul diýdiler» atly goşgusyna ser salsak, onuň mazmunynyň diňe bir türkmen halkynyň ynamlary, yrymlary bilen baglanyşyk-

---

¹ **Gadyr gijesi** – oraz aýynyň 27-si gijesi.

² **Nepes** – dem, dem alma.

³ Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литературы. Москва, 1972, 364-367 sah. Хафиз. Газели. Душанбе, 1978, 78 sah. (Terjime eden R. Mustakow).

ly bolman, eýsem Gündogar edebiýatynyň däpleri bilen hem berk baglanyşykdaýgyny görmek mümkin.

Bu meseläniň ikinji tarapyny alyp görsek, şol döwürde jemgyýetde edebiýata, çeper döredijilige ylmy nukdaý-nazardan seretmek ýörelgesi entek halkyň aňynda durnukly orun alyp bilmändir. Feodal jemgyýetde höküm süren dini dünýägaraýyşly estetikada çeper döredijilige şahyryň, hudožnigiň daşky dünýä tejribäniň üsti bilen akyl ýetirip amal eden önümi däl-de, öňünden kesgitlenen, Hudaý tarapyndan adamyň aňyna guýlan bir keramatly hadysa hökmünde sere-dilýär. Ýagny, edebiýata, döredijilige şeýle nukdaýnazar bilen seretmek şahyryň, ýazyjynyň döredijilikde aktiw roluny inkär edýär. Başgaça aýdylanda, gadymy grek filosofy **Aristoteliň (b.e.öň 384–322 ý.)** «Sungat aklyň we tejribäniň birligidir» diýen pikiri ret edilýär.

1. Magtymgulynyň ýaşan döwri we şahyryň terjimehaly barada gysgaça maglumatlar

XVIII asyrdan türkmen halkynyň durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär. XVI asyrdan türkmen taýpalary oturmlyly we ýarym oturmlyly durmuşa geçip, ekerançylyk bilen meşgullanyp başlaýarlar. Şu hadysa XVIII asyryň segseninji ýyllaryna çenli dowam edipdir. Ilatyň oturmlyly durmuşa geçmegi jemgyýetde medeni ösüş üçin hem amatly şertler döredipdir. Türkmen taýpalarynyň oturmlyly ýerlerinde, obalarynda, şäherlerinde başlangyç mekdepler açylypdyr we şol başlangyç mekdepleri gutarandan soň, käbir gurply maşgalalardan bolan ýaşlar Buhara, Hywa ýaly Merkezi Aziýanyň görnükli medreselerinde bilim almaga gidipdirler.

Ilatyň oturymly durmuşa geçmegi halkyň güýçli duşmanlara garşy göreşde jebisleşmegine-de itergi berýär, sebäbi merkezleşen döwleti bolmadyk, dagynyk ýaşayan türkmen taýpalary çar tarapdan çapawulçylykly çözüslara sezewar edilipdir.

Aýratynam, 1736-njy ýylda **Nedir şanyň (1688 – 1747)** tagta çykmagy we onuň ägirt uly imperiýa döredip, eňeme ýurtlara, şol sanda Türkmenistana eden basybalyjylykly ýörişleri, türkmenleri boýun egdirmek üçin olardan rehimsizlik bilen oç alyp, tutuş obalary tozdurmagy türkmen halkynyň arasynda basybalyjylara garşy gozgalaňlaryň ýaýbaňlanmagyna getirýär. 1727-nji ýyldan başlap, 1747-nji ýyllar aralygy Astrabatdan tä Horezme çenli birnäçe halk gozgalaňlary bolup geçýär.

Taryhçy Mehti han: «Türkmenleri boýun egdirmek üçin, Nedir olardan rehimsiz oç alýardy... şäherleri, obalary tozdurýardy»¹ diýip ýazýar.

1747-nji ýylyň iýun aýynda Nedir şanyň öldürilmegi bilen Owganystanda, Gündogar Eýranda Ahmet Dürrany² özüni şa diýip yglan edýär we türkmenleri hem öz tarapyna çekmek maksady bilen ol türkmen tیرهlerine, olaryň hanlaryna, ýaşullaryna ýüz tutup, olara iki gezek hat-perman iberýär.³ Bu hatlaryň türkmen hanlarynyň arasynda näderejede seslenme tapandygy barada Magtymgulynyň käbir goşgularynyň mazmunyndan belli bir derejede görmek mümkin.

---

¹ Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 61 sah.

² **Ahmet şa Dürrany** (1722–1772)–1747-nji ýyldan 1772-nji ýyla çenli Owganystanyň patyşasy bolýar. 1772-nji ýylda 51 ýaşynda aradan çykýar.

³ Bu barada seret: Sani ad-Doule. Muhammet Hasan han, Matla aşşams, Teheran, 1884, 1–3-nji tom, 347 sah; Mäti Kösäýew. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 62 sah., Saýlaw Myradow. Asyrlaryň jümmüşinden. Aşgabat, 1978, 37–43 sah.

Bu wakalara Magtymgulynyň agalary Muhammetsapa, Abdylla, Magtymgulynyň ildeşleri Çowdur han, Owezgeldi, Döwletaly ýaly görnükli şahsyýetler gatnaşypdyrlar. Şahyryň «**Arşy aglaýa**», «**Çowdur han üçin**», «**Geçdi diýdiler**», «**Döwletalynyň**», «**Bular gelmedi**», «**Reýgan eýledi**» ýaly goşgularynda XVIII asyryň ortalarynda we ikinji ýarymynda bolup geçen taryhy, syýasy wakalary belli bir derejede öz beýanyny tapypdyr.

Magtymgulynyň Ahmet şa bilen baglanyşykly «**Arşy aglaýa**» atly goşgusy Ahmet şanyň Eýrana ýörişiniň öň ýanynda, megerem, 1752-nji ýylda ýazylypdyr diýip çen etmek mümkin. Goşguda Ahmet şanyň waspy ony ýörişe gyzgyn çagyryşlar bilen ýaş şahyra mahsus äheňlerde beýan edilýär.

1753–1754-nji ýyllarda Ahmet şanyň Maşat we Nyşapur welaýatларыny boýun egdirmek üçin eden altynjy ýörişi resmi taýdan Ahmet şa Dürranynyň ýeňşi bilen gutarsa-da, iş ýüzünde Maşadyň gabawy alty aý töweregi dowam edýär. Owgan goşuny uly kynçylyklara we ýitgilere sezewar bolýar. Azyk ýetmezçiliginden ejir çekýän owgan goşunyna golaý-goltum ýerlerden azyk ýygnamaga giden Ahmet şanyň goşunbaşysy Şah Pasant hanyň atly goşuny garaşylmadyk ýagdaýda tutuş Eýrana öz häkimiýetini berkarar etmäge dalas edýän Muhammet Hasan hanyň goşuny bilen çaknyşýar. Mizinan sähraşynda Muhammet Hasan hanyň goşuny Şah Pasant hanyň goşunynyň üstüne hüjüm edýär we ony çym-pyt-rak edip ýeňýär hem-de Şah Pasant hanyň esgerleriniň bir bölegini ýesir alýar.

Bu şowsuzlyk Ahmet şa Dürranyny Maşat welaýatyny doly ele almak niýetinden el çekdirýär we resmi taýdan Maşada özüniň golasty hökümdary edip Nedir şanyň agtygy Şahruhy belleýär. Maşatdan soň Nyşapury boýun egdirip,

1754-nji ýylda Ahmet şa Hyradyň üsti bilen Kandagara dolanyp gelyär.¹

Şondan soň Ahmet şa Dürrany, esasan, öz imperiýasynyň içki meseleleri bilen meşgullanýar (diňe on baş ýyl geçensoň, 1769-njy ýylda Maşatda turan pitnäni ýatyrmaq üçin ol ýere ýöriş edýär we Maşatdaky gozgalaňy ýatyryp, ýene-de yzyna dolanýar). Iş ýüzünde Ahmet şanyň häkimiýeti Nyşapurdan aňry ýöremeýär. Şeýlelikde, ony türkmenleriň ykbaly onçakly bir gyzyklandyrmadyr diýip çen etmek mümkin. Bir söz bilen aýdylanda, 1754-nji ýyldan soň türkmenler üçin syýasy ýagdaý üýtgeýär. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, Ahmet şadan eden tamasy çykmadyk türkmenleriň täze başga bir tarapdar gözlemegi öz-özünden düşnükli bolýar.

Ahmet şanyň yzyna Owganystana gitmegi bilen Eýranda häkimiýet üçin göreş ýitileşýär. Onuň kömegi bilen XVIII asyryň ortalarynda Horasanda (Maşat, Ahal, Etrek, Mary) Nedir şanyň agtygy Şahruh höküm sürýär.

Astrabatda, Mazenderanda, 1727-nji ýylda Nedir şanyň buýrugy boýunça öldürilen Feth Aly gajar serdaryň ogy Muhammet Hasan han häkimlige geçýär. 1750-nji ýyldan başlap, Muhammet Hasan han öz häkimiýetini Mazenderana, soňra 1952-nji ýylda Gilýana ýaýradýar. 1753–1754-nji ýyllarda Muhammet Hasan han Kaspiý deňziniň kenarýaka ýurtlaryny doly öz golastynda saklaýar. Şeýlelik bilen, Muhammet Hasan hanyň täsiri şol sebitlerde ýaşayan göknehlere we ýomutlara-da ýetýär.

Magtymgulynyň:

Sür, Feth serdar ogy gelendir wagt,

Ýene bu döwrany –aly siziňdir,

---

¹ Bu barada seret: Мир Гулам Мухаммед Губар. Ахмад-шах – основатель афганского государства. Москва, 1959, 310-313 sah.

Köne agyr döwlet täze eder bagt,
Beýiklik, serdarlyk ýoly siziňdir¹

– diýip başlanýan «**Aly siziňdir**» diýen goşgusy-da 1755-nji ýylda Eýranyň uly şäherleriniň biri bolan Ýspyhana ýörişe ugran Muhammet Hasan hana «ak pata» hökmünde ýazylypdyr diýip çen etmek mümkin.² Sebäbi Nedir şanyň türkmen halkyna eden zulumyna içi ýanan ýaş şahyr şol döwürde Nedir şanyň garşysyna gozgalaň turzan gajarlaryň, ýomutlaryň we beýleki taýpalaryň öňüne düşüp ýolbaşçylyk eden Muhammet Hasan hana uly ynam bilen seredýär.

Görnükli türkmen alymy B.A. Garryýewiň Magtymgulynyň özüniň hem şol gozgalaňa, has takygy Muhammet Hasan hanyň ýörişine gatnaşypdyr diýen pikiriniň hem jany ýok däl, çünki käbir golýazmalarda şol goşgynyň «Sür, Feth Serdar ogly...» sözlerine derek «Ýör, Feth Serdar ogly geldi wagt»³, diýen warianty-da duş gelyär. Galyberse-de, Muhammet Hasan hanyň häkimiýetiniň entek çaklidigini syzdyryp, Magtymguly bu goşguda «misiň altyna öwrüljekdigi» baradaky deňeşdirmäni ulanýar:

Sözüm ýerde galmaz, diýenim geler,
Nazarym kimýadyr mis altyn bolar,
Parsa çöken döwlet size öwrüler,
Indi bu dünýäniň meýli siziňdir.⁴

Türkmenleriň ykbalyna-da gönüden-göni täsir edýän Nedir şanyň imperiýasynda häkimiýet ugrunda gidýän göreş XVIII asyryň ahryna çenli, ondan soňam dowam edýär. Şol

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 70 sah.

² Bu barada seret: Saýlaw Myradow. Dünki hem şu günki edebiýatyň aladalary. Aşgabat, 1988, 30-33 sah; Mustakow R. «Setirlere siňe sere-dip...» – Edebiýat we sungat, 1990-njy ýylyň 7-nji sentýabry.

³ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw.№307^e, inw. 413^e

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 70 sah.

häkimiýet üçin Ysphyanda göreşe Alymerdan han, Eýranda şol wagt güýçli tireleriň biri bolan zentlere Kerim han, gajarlara Agamuhammet han ýaly iri feodallar ýolbaşçylyk edýär.

XVIII asyryň başlaryndan türkmen-rus gatnaşyklary-da ösüp başlaýar. Türkmen ýaşulusy Hojanepes 1713-nji ýylda Astrahana baranda knýaz¹ Samanowa Amyderýada altynly çäge bar diýip gürrüň beripdir hem-de şol täsirli adamyň kömegi bilen Peterburgda Pýotr I bilen duşuşypdyr we oňa Türkmenistana ekspedisiýa ýollamagy teklip edipdir.² Netijede, Pýotr I Türkmenistana, Kaspi deňziniň kenaryna birnäçe ekspedisiýalar guraýar. Şol döwürde ilkinji gezek Kaspi deňziniň kartasy düzülýär we deňiz ýakasynda ýaşayan türkmenler bilen söwda gatnaşyklary ýola goýulýar.

Şu ýokarda agzalyp geçilen taryhy wakalar türkmenleriň, şol sanda Magtymgulynyň durmuşyna-da gönüden-göni täsir edipdir we Magtymgulynyň döredijiliginde şol döwrüň türkmen halky üçin wajyp bolan meseleleri öz beýanyny tapypdyr.

Magtymgulynyň durmuşy barada anyk, resmi, taryhy resminamalar örän az saklanyp galypdyr ýa-da olar bar bolsa-da entek tapylyp, doly öwrenilmedik ýagdaýda bolany üçin şahyryň terjimehaly, onuň geçen durmuş ýolunyň köp taraplary biziň üçin üsti açylmadyk, syrly «ak tegmiller» bolup galýar.

Ýöne şahyryň ýaşan döwründen bəri üç asyra golaý wagtyň içinde alymlar, ýazyjylar, syýahatçylar, edebiyaty öwreniji alymlar Magtymgulynyň durmuşy barada köp maglumatlary halka aýan etdiler.

---

¹ **Knýaz** – Rus feodal jemgyýetinde goşunbaşy we welaýatyň häkimi. Şolaryň nesilleri-de knýaz adyny alypdyrlar.

² Türkmenistan SSR-niň taryhy. Aşgabat, 1959, 1-nji kitap, 463 sah.

Ol maglumatlar şahyryň ömrüni we döredijiligini öwrenmek üçin Türkmenistanyň dürli künjeklerine we daşary ýurtlaryň kitaphanalaryna, golýazmalar fondlaryna gurlan ylmy ekspedisiýalaryň, ýörite ýazylan ylmy işleriň netijesinde ýüze çykaryldy. Biz hem şu işimizde şol ýazylan işlerden we şahyryň öz eserlerinde berilýän awtobiografik maglumatlardan ugur alýarys.

Anyk maglumatlara görä, Magtymguly Gürgen derýasyň boýunda ýerleşen Hajygowşan diýen ýerde eneden doglupdyr. Hajygowşan Küm methowzuň gündogarynda, Giňjaý diýilýän ýeriň golaýynda ýerleşýär¹.

Magtymgulyň ýaşlyk, ýetginjeklik ýyllary Etrek, Gürgen derýalarynyň boýunda, Soňudagy diýen ýerde geçýär. Magtymguly «**Äleme belgilidir**» atly goşgusynda özi barada şeýle maglumat berýär:

Bilmeýen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.²

Eýran hanlarynyň talaňçylykly çozuşlary we öri meýdanlarynyň çalşylyp durulmagy sebäpli Magtymgulyň tiresi Soňudagyň arka tarapyndaky Gyzylybaýyr diýen ýere göçmeli bolýarlar. Soňra şahyryň ildeşleri Çendir, Garrygala taraplar-da ýaşapdyrlar. Şahyryň ýaşan ýerleriniň gözəl tebigaty onuň goşgularynda wasp edilipdir.

Janym biziň, Soňudagy,
Dagdanlydyr biliň seniň,
Ganym görse garşylaşar
Ýomut, gökleň iliniň seniň.

---

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. Aşgabat, 1976, 2-nji kitap, 24 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 71 sah.

Kesgiç-kesgiç baýyr geçer,
Gyzylbaýyr göwün açar,
Sowuk çeşme suwun içer
Şonda dürli malyň seniň.¹

Magtymgulynyň atasynyň ady Magtymguly Ýonaçy bolupdyr. Ol Gerkez iline Atanyýaz Kadyryň hanlyk süren döwründe, ileri ýüzden gelipdir.² Magtymguly Ýonaçy şol ýerde öýlenipdir we atlara ýona, uýan, çeki, adamlara köwüş, mesi tikmek bilen meşgullanypdyr. Boş wagtlary bolsa kümüşden ýüzük, aýallaryň şaý-seplerini ýasapdyr.³

Mäti Kösäýewiň berýän maglumatlaryna görä, Magtymguly Ýonaçy 1654-nji ýylda doglup, 1720-nji ýylda aradan çykypdyr. Onuň şahyrçylykdan hem habary bolupdyr, ýöne onuň eserleri biziň günlerimize gelip ýetmändir.⁴

Magtymguly Ýonaçynyň orta ýaşdan geçensoň, 46 ýaşlarynda ogly bolupdyr. Oglunyň garran çagynda doglany üçin ol çaga Garrymolla diýip at dakypdyrlar, ýöne çaganyň hakyky ady Döwletmämmet bolupdyr.⁵ Döwletmämmet 1700-nji ýylda doglupdyr.

Döwletmämmet daýylarynyň kömegi bilen, ärsarylaryň arasyndan Etrege göçüp baran Nyýaz Salyh diýen mollanyň elinde okap, hatly-sowatly bolup ýetişýär.⁶ Döwletmämmet öz obasynda mollaçylyk edip, çagalary okadypdyr. Ol şeýle-de çarwaçylyk we daýhançylyk bilen meşgullanypdyr. Döwletmämmet öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolupdyr. Ol

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 107 sah.

² Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 16 sah.

³ Görkezilen eser, 16 sah.

⁴ Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 65 sah.

⁵ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 16 sah., 160-161 sah.

⁶ Görkezilen eser, 22 sah.

«Azady»¹ (rowaýatda aýdylyşyna görä, Döwletmämmet bir gije ýatyrka Muhammet pygamber düýşüne girip, oňa «Sen dowzah odundan azat!» diýipdir. Şu sebäpli Döwletmämmede Azat lakamy galýar. Soňra şahyr ony edebi lakam-tahallus hökmünde ulanypdyr. Bu maglumaty Magtymgulyňnyň aşakky bendi-de tassyklaýar:

Magtymguly çagyr rebbil-ybady,
Bu dünýä ahyret bergil myrady,
Resulalla goýmuş adyn Azady,
Atam Döwletmämmet molla haky üçin.)

tahallusy bilen «Behiştnama», «Wagzy-azat» poemalaryny we birnäçe goşgulary, rubagylary ýazypdyr.

Döwletmämmet Azadynyň Arazgül atly aýalyndan Abdylla, Mämmetsapa, Magtymguly, Seýit, Gaýryguly, Gulça, Janesen atly ogullary we Hanmeňli, Zübeýda, Hurma atly gyzlary bolupdyr. Magtymguly Abdylla, Mämmetsapa we Hanmeňliden soň dördünjisi bolupdyr. Arazgül aradan çykandan soň, Döwletmämmet ýaşı otuzdan geçen bir gazak aýala öýlenýär. Ondan hem iki ogul, bir gyz bolýar (göýä, şol gyza Magtymgulyňnyň ejesiniň ady dakylanmyş).² Ogullarynyň atlary Çaky we Päki bolupdyr. Magtymgulyňnyň «Atamyň» diýen goşgusynda:

Altmyş ýaşda, nowruz güni, luw ýyly,
Turdy, ajal ýolun tusdy atamyň...³

– diýip ýazmagyna görä, Magtymgulyňnyň kakasy Döwletmämmet Azady 1173-nji hijri ýylynyň Şaban (barat-meret) aýynyň 4-ne, milady hasaby bilen 1760-njy ýylyň 22-nji martnda aradan çykyppdyr.

¹ Bu barada seret: Meredow A. Magtymgulyňnyň düşündirişli sözlügi. Gonbet Kabus, 1997, 1-nji bölüm, 40 sah.

² Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 50 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 64 sah.

Magtymgulynyň terjimehaly barada anyk, takyk maglumatlaryň azlygy sebäpli, onuň doglan we aradan çykan seneleri barada şu wagta çenli dürli çaklamalar, ylmy pikirler öňe sürüldi.

Şeýle çaklamalaryň biri 1863-nji ýylda Orta Aziýa we şol sanda Türkmenistana syýahat eden wenger alymy **Arminiý Wamberiniň «Orta Aziýa syýahat»** diýen kitabynda getirilýän maglumatlaryna esaslanýar.

Wamberi türkmenleriň arasynda bolanda eşiden maglumatlaryny öz kitabynda şeýle beýan edýär: «Agşamlaryna, aýratynam gys wagty, olar (türkmenler) jadyly ertekileri we dürli hekaýatlary diňlemäni gowy görýärler; aýratynam, bagşy dutaryň sazyna goşup, Göroglynyň, Aman mollanyň ýa-da olaryň keramatla öwürülen milli şahyry Magtymgulynyň aýdymlaryny aýdanda, olaryň keýpi has hem göterilýär. Ol (Magtymguly) gökleň taýpasyndan bolupdyr.»¹

Elbetde, Wamberiniň Magtymguly baradaky bu maglumatlary Magtymgulynyň ýaşan döwrüne ýakynrak döwürde, XIX asyrdaky ýazga geçirilenligi üçin gymmatly çeşme bolup durýar. Şonuň üçin alymlar Wamberiniň Magtymgulynyň «segsen ýyl çemesi mundan ozal aradan çykanlygy» baradaky birinji maglumatyna esaslanyp, eger-de wenger alymy Türkmenistana 1863-nji ýylda gelen bolsa, şol ýyldan 80 ýyly aýryp, Magtymguly 1783-de aradan çykypdyr diýen netijä gelýärler. Şeýlelikde, şahyryň doglan ýyly-da 1733-nji ýyly düşýär.

Mäti Kösäýewiň «Edebiýat barada söhbet» atly kitabynda şeýle maglumat berilýär: «Magtymgulynyň 80 ýaş aradan çykanlygyny Türkmenistanyň meşhur edebiyat

---

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Санкт-Петербург, 1865, 158 sah.

taryhçysy Ahundow Gürgenliniň kitaphanasyndan ýazylyp alnan şu aşakdaky maglumat tassyklaýar.

1935-nji ýylda Esenguly obaly 70 ýaşlarynda bolan Baýry Gazy diýen adam şeýle aýdýar:

«1913-nji ýylda haja gitmek üçin Gökleňden Esengula gelen Gyzylbaba atly bir gökleňliň diýmegine görä, Magtymgulynyň çowlugy Annagurban şu 1913-nji ýylda Magtymgulynyň guburynyň üstünde sadaka berdi. Şol sadaka berlen wagtda (1913-nji ýyl) Magtymgulynyň ölümine 100 ýyl doldy». Ýene Baýry Gazy: «Magtymgulynyň we onuň atasý Döwletmämet Azadynyň guburlary biri-birine ýanaşyk (Magtymguly gündogar, atasý günbatar tarapda) bolup, Etrek çayy bile Soňudagy arasynda «Garry molla» diýen gonamçylykdyr» diýip aýdýar».¹

Şeýle maglumaty men (şu setirleriň awtory) 1980-nji ýylda taryhçy alym A.A.Roslýakowdan hem eşidipdim. Ol özüniň arhiw dokumentleri bilen işlän döwründe Garrygala pristawynyň² 1913-nji ýylda Magtymgulynyň aradan çykanyna 100 ýyl dolanlygy mynasybetli sadaka berlenligi we ol ýere köp adamlaryň üýşendigi baradaky patyşa hökümetine ýazan habarnamasyny – raportyny görenligini aýdypdy.

Magtymguly barada 1960-njy ýylda Köneürgenç etrabynda Ataberdi Nursähedowyň aýdyp beren maglumaty-da Magtymgulynyň 1813-nji ýylda syrkawlap aradan çykanlygy baradaky pikiri öňe sürýär.³

---

¹ Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 76-77 sah.

² **Pristaw** – Patyşa Russiýasynda uly bolmadyk etrabyň polisiýasynyň başlygy, naçalnigi.

³ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 151-152 sah.

Şahyryň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazandyr diýlip çen edilýän goşgularynyň mazmunyna üns bersek, olarda türkmen durmuşynda urug-patriarhal, feodal gatnaşyklaryň gowşap, şol döwrüň ahlak, edep, etiki kadalarynyň döwrlüp, täze söwda-satyk, buržuaz gatnaşyklarynyň, ýagny adamyň jemgyýetçilik derejesini pul-baýlyk bilen ölçemek ýörelgeleriniň ýüze çykanlygy beýan edilýär. Bu düzgün, kadalar emeldarlaryň, kazylaryň, müftüleriň parahorlygy, öňki sylagly adamlara hormat goýulmazlygy we ş.m. zatlar Magtymgulynyň aňynda uly öwrülişik döredýär. Ol bu hadysalara kyýamatyň, ahyzramanyň alamatlary hökmünde seredýär.

Günäler köp bolup, egsildi sogap,
Gorkar men, bu jahan bolmagaý harap,
Kesp edip satarlar arag-u şerap,
Bilmenem, ýakynmy ahyzramana.¹

Şeýle äheňli goşgularyň Magtymgulynyň garran döwründe döredilendigini şahyryň öz sözleri-de subut edýär. Onuň «**Gaça başlady**» atly goşgusynda jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň pul üçin çapyp, ýaman işleriň köpelendigi beýan edilip, eýýäm tutuş bir nesliň çalşandygy barada aýdylýar:

Garryga aýlandy biz gören ýaşlar,
Aýaga dolandy biz gören başlar,
Bimahal ýük baglap imdi gardaşlar,
Ahyret azmyna göçe başlady.²

Magtymgulynyň şeýle mazmunly goşgularyndan ugrasak, Magtymguly entek XIX asyryň başlarynda-da ýaşapdyr diýip çen etmek mümkin. Sebäbi bu eserlerde feodal gatnaşyklarynyň döwrlüp, buržuaz, kapitalistik gatnaşklar bi-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 126 sah.

² Görkezilen eser, 143 sah.

len çalyşýan geçiş döwrüniň alamatlary görünýär. Ýagny, indi ýagşylygyň we ýamanlygyň arasyndaky tapawutlar, çelgiler ýitýär. Şol sebäpli şahyr:

Magtymguly, jan myhmandyr, göwre läş,
Ýagşa dost köp, ýaman bolsaň, ýok gardaş,
... Bu eýýamda baş – aýakdyr, aýak – baş,
Ýagşy kaýsy, ýaman kaýsy bilinmez.¹

– diýip ýazýar. Galyberse-de, Magtymgulyň öz mugallymy Zunuby şahyr bilen aýdyşygyň:

Resul gündür, indi hasap tutaly,
Müň iki ýüz on bir ýyldyr biteli,
Ajal-köpri, gel, didara ýeteli,
Zunuby diýr, bizden habar beýledir.²

– diýen setirlerinden ugur alsak, Magtymgulyň 1211-nji hijri (1796–1797-nji milady ýyly) ýylynda diri ýaşap, entek akyly-huşy ýerinde, goşgy aýdyşyp ýören adam bolandygyna göz ýetirýäris. Şonuň üçin alym Mäti Kösäýewiň «Magtymguly 1783-nji ýylda däl-de, 1813-nji ýylda aradan çykdy diýilse, dogry boljak»³ diýen pikiri hakykatdan daşlaşmaýar. Ýöne her pikir dürli deliller we resminamalar bilen berkidilende ol ykrar edilen, subutnamaly, inkär edip bolunmajak ylmy takyklyga eýe bolýar. Biziň pikirimizçe, bu meseläniň çözügi XVIII asyryň taryhynyň gatlarynda ýatyr. Biziň alymlarymyz Magtymgulyň ýaşan döwrüniň türkmen jemgyýetiniň syýasy, ykdysady we medeni durmuşyny has takyk öwrenseler, şonda XVIII asyr türkmen edebiýatynyň, şol sanda şahyryň ömri we döredijiliginiň taryhy-da has aýdyňlaşar.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 142 sah.

² Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 76 sah.

³ Görkezilen eser, 77 sah.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ygylan eden Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň edebi mirasyny, klassyk edebiyatymyzyň derwaýys meselelerini öwrenmeklige uly üns berilýär. Türkmen alymlary Magtymgulynyň döredijiligi, durmuş ýoly, onuň doglan we ölen ýyly barada gyzykly ylmy pikirleri öňe sürýärler. Muňa mysal edip, Annagurban Aşyrowyň «Dünýä edebiyaty» žurnalynyň 2011-nji ýylyň 3-nji sanynda çykan «Magtymguly haçan doglupdyr?» diýen makalasyny görkezmek bolar. Bu makalada alym «Magtymguly takmynan, 1724–1807-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir diýilse, megerem, hakykata has golaý bolsa gerek»¹ diýen pikiri öňe sürýär we bu meseläniň çözügüne açar bolup biläýjek ylmy delilleri getirýär. Görşümüz ýaly, türkmen alymlarynyň soňky döwürlerde XVIII asyr türkmen edebiyatynyň çür depesi hasaplanylýan Magtymguly Pyragynyň ömrüne degişli öňe sürýän pikirleri bu meseläni aýdyňlaşdyrmaklyga barha golaýlaşýar.

Hormatly Prezidentimiziň Kararyna laýyklykda, 2014-nji ýylda Magtymguly Pyragynyň döredijiligine bagyşlanyp geçiriljek dabara, şol waka bilen baglanyşykly geçiriljek ylmy maslahatlar Magtymgulynyň ömri we döredijiligini öwrenmekde täze sahypalary açar diýip pikir edýäris.

Magtymgulynyň maşgala durmuşy barada ýygynalan maglumatlar hem alymlaryň arasynda ençeme jeddeleri döretdi we şu wagta çenli şol jedelli çekişmeler dowam edip gelýär. Munuň birinji sebäbi, Magtymgulynyň durmuşy barada ýazylan, biziň günlerimize gelip ýeten ygtybarly çeşmeleriň, resminamalaryň azlygy hem-de olaryň entek ýeterlik derejede öwrenilmänligi sebäpli Magtymguly barada ýazylan ylmy işler, esasan, halk arasynda adamlaryň dilinden ýazylyp alnan

---

¹ Annagurban Aşyrow «Magtymguly haçan doglupdyr?» – Dünýä edebiyaty, 2011, №3, 165 sah.

maglumatlara, rowaýatlara we şahyryň öz eserlerinde berilýän maglumatlara daýanýar.

Ikinjiden, hemişe halk döredijiligine mahsus bolşy ýaly, şol maglumatlarda, rowaýatlarda Magtymgulyny ideallaşdyrmak meýilleri-de ýok däl. Şol sebäpli görnükli alym B.A. Garryýew: «Rowaýatlar halkyň içinde agyzdan-agza aýdylyp gelip, belli bir ynam-abraýa eýe bolupdyr, halk özüniň söýgüli ogluna şol rowaýatlardaky sypaty berip, belli bir rövüşde şekillendiripdir, halk Magtymgulyny şol hili häsiýet-keşpde görmek isläpdir, öz aňynda beýik şahyryň şeýle obrazyny döredipdir»¹ diýip ýazýar. Ine, şeýle sebäplere görä, biz Magtymguly barada ýygnaýan şol maglumatlary, rowaýatlary Magtymgulynyň şahsy durmuşy barada, onuň öz eserlerinde duş gelýän maglumatlar, faktlar bilen deňeşdirip, bu barada gysgaça öz pikirimizi beýan etmegi makul bildik.

Magtymguly başlangyç bilimi öz obasynda alypdyr. Mäti Kösäýewiň «Edebiýat barada söhbet» diýen kitabynda getirýän maglumatlaryna görä, Magtymguly 1753-nji ýylda Lebapdaky Idris Baba medresesinde, 1754-nji ýylda Buharadaky Gögeltaş atly medresede, soňra 1757-nji ýylda Hywadaky Şirgazy hanyň medresesinde okapdyr.²

Beýleki çeşmelerde-de Magtymgulynyň Hywadaky Şirgazy hanyň medresesinde okanlygy we «dördünji ýyly aýak basanda, tätil³ wagty Etrek tarapdan Magtymgulynyň oglunyň näsaglygy hakdaky habar gelýär. Magtymguly Etrege gaýt-maly bolýar»⁴ diýlip aýdylýar. Şahyryň «**Mollabäbek**» atly goşgusy şeýle pajygaly wakanyň bolandygyny tassyk edýär:

---

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. Aşgabat, 1976, 2-nji kitap, 24 sah.

² Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. Aşgabat, 1972.

³ **Tätil** – rugsat wagty.

⁴ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 96 sah.

Gapymyň miweli bagy,
Üzüldi ýüregmiň ýagy.
Hem arkamyň gara dagy,
Razy bolgul, Mollabäbek.

Ýanymda deň-duşuň oýnar,
Gapymda gazanyň gaýnar,
Içim ýanyp, gözüm oýnar,
Depände käkiliň, balam.¹

Rowaýatlarda, maglumatlarda Magtymgulynyň ýaşlykdan okuwda tapawutlanyp, çagalykdan goşgy düzüp başlandygy barada gürrüň berilýär.

Magtymguly irki, ýaşlyk döwründen başlap uzak ýerlere, ýurtlara syýahat etmek arzuwynda ýaşapdyr we şeýle arzuw-isleglerini öz goşgularynda beýan edipdir:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwlüýäler ummany,
Ol Rumystany görsem.²

Şeýle syýahatlaryň käbirini Magtymguly amala aşyrypdyr. Aýdysyk hökmünde ýazylan «Oglum – Azadym» atly goşgusynda Ýazyrhan piriň jylawdary bolup Owganystana gitmek üçin Magtymguly kakasyndan rugsat sorayär. Azady şol ýoluň howpludygyny aýdyp:

– Kur'an okyp gezgil, ýagşy kelimdyr,
Birehim owgandyr, dini yslandyr,
Garakçydyr ýollar, hyzdyr, haramdyr,
Ölermiň, galarmyň, gitmegil, oglum!³

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 20 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 26 sah.

³ Görkezilen eser, 22 sah.

– diýse-de, Magtymgula syýahata gitmäge «ak pata» berýär.

Magtymguly öz döwrüniň tanymal şahyrlary bilen aragatnaşyk saklapdyr. Onuň Zunuby, Durdy şahyr, Oraz han, Magrupy bilen aýdyşyklary, Orazmeňli şahyr, Şabende bilen dost bolanlygy baradaky rowaýatlar¹ muňa şaýatlyk edýär. Magtymgulynyň syýasy mazmunly goşgulary onuň türkmen halkynyň durmuşynyň jümmüşinde ýaşanlygyndan habar berýär.

Magtymgulynyň şahsy maşgala durmuşy barada köp bolmadyk maglumatlar şu aşakdakylara syrygýar.

Magtymguly ýaşlygynda Meňli atly gerkez urugyndan bir gyzy söýüpdür, emma ol gyzy ene-atasy Şyhym harpyk diýen birine beripdir. Şeýlelik bilen, şahyryň ilkinji söýgüsi şowsuz gutarypdyr.² Şeýle maglumat Mäti Kösäýewiň «Edebiýat barada söhbet» kitabynda-da getirilýär: «Garrygala raýonynyň Gerkez obasynda ýaşayan Magtymgulynyň ýegeni Gurbandurdy Zeliliniň oglunyň gelni 82 ýaşly Hally eje 1941-nji ýylda bu barada şeýle habar beripdir: «Magtymguly 18 ýaşa baranda ýakyn daýzasynyň gyzy Meňlini söýüp başlaýar. Meňli hem ony söýýär. Magtymgulynyň atasynyň hem-de iki agasynyň ýogalmagy (diýmek, 1760-njy ýyldan soň) olaryň güzeran durmuşlaryny gaty agraldypdyr. Magtymgulyda artykmaç baýlyk bolmandyr. Magtymgulydan almaga galyň bolmajagyny bilip hem-de Akgyzyň Magtymgula dakylmagyndan üýşenip, Meňliniň razylygyna, nãrazylygyna garaman, onuň doganlary Meňlini başga ýere beripdirler. Meňlini alan adamyň adyna Şyhym harpyk diýermişler. Meňli-de aglap gidipdir».³

---

¹ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 138-145 sah.

² Görkezilen eser, 42-43 sah.

³ Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. Aşgabat, 1972, 70-71 sah.

Leýli we Mejnunyň romantiki söýgi taryhyna meňzeş bolan bu rowaýatda we beýleki maglumatlarda aýdylyşy ýaly, Magtymgulynyň söýen gyzynyň Şyhym harpyk atly adama durmuşa çykarylanlygy hakynda aýdylsa-da, wakanyň Magtymgulynyň atasynyň (ýagny, kakasynyň) we agalarynyň ölenden soň bolup geçenligi geň galdyrýar. Sebäbi Azadynyň 1760-njy ýylda aradan çykanlygy, Magtymgulynyň agalarynyň hem şol 1750–1760-njy ýyllar töweregi Owganystana gidip wepat bolanlygy belli, ýöne ol döwürde Magtymguly eýýäm ýigrimi bäş, otuz töweregi ýaşan ýigit bolmaly. Magtymguly şoňa çenli şol agzalyan Meňlä garaşyp, öýlenmän gezipmi diýen sorag hem ýüze çykýar. Başga bir maglumatda, Magtymguly Halaçdaky Idris baba medresesinde okap ýörkä, takmynan, 1753-nji ýylda Meňli durmuşa çykarylypdyr.¹

Görşümüz ýaly, halk arasynda adamlaryň dilinden ýazylyp alnan maglumatlar hem düýpli derňewi talap edýär. Sebäbi olar şahyryň goşgularynda berilýän maglumatlar we başga deliller bilen tassyk edilmese, ylmy taýdan yrga bolýar.

Meselem, Magtymgulynyň «**Jana geldim**» atly goşgusynda şeýle setirler bar:

On ýediden geçen soň, şöhrat öýüne girdim,
Aldym bir näzeninni, zowk ile sapa sürdüm,
Bir gunçaýy-gülzaryň elwan gülünü tirdim,
Ýigrimiýe ýetende pelek jebriňi gördüm,
Pelek aldy ýarymy, ejel gamhana geldim.²

Bu goşguda türkmen klassyky edebiyatynda häli-şindi gaýtalanýan, adamyň doglandan tä ölümüne çenli geçýän

¹ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 43 sah.

² Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 30 sah.

durmuş ýoly baradaky tema beýan edilýär. Elbetde, bu tema adatça ynsan durmuşynyň her başgançagynda türkmeniň edep-ahlak borçlaryny, medeni talaplaryny, ruhy ýörelgelerini beýan etmek üçin ulanylýar. Şeýle goşguda adam ömrüniň, durmuşynyň her başgançagy her bir adamyň durmuşyna mahsus bolan wakalar, hadysalar bilen suratlandyrylyp beýan edilýär. Şoňa görä-de, Magtymgulynyň:

... Ýigrimiýe ýetende, pelek jebrini gördüm,
Pelek aldy ýarymy, ejel gamhana geldim.

– diýen setirleri onuň ýigrimi ýaşynda aýalynyň aýrylandygy baradaky gamgyn wakany habar bermegi bu setirleriň şahyryň öz şahsy durmuşyna degişlidigini aňladýar. Sebäbi ýigrimi ýaşda her bir adamyň aýalynyň aradan çykmagynyň umumy kada dældigi göze dürtülip duran zat. Şonuň üçin bu setirler Magtymgulynyň diňe öz durmuşyna degişli bolupdyr diýmäge esas bar. Muny öň S.Ýazmyradow hem öz makalasynda¹ dogry belläp geçipdi. Şu awtoryň Magtymgulynyň şol ölen aýalynyň Meňli bolup biläýjegi baradaky pikiri logiki tarapdan dogry görünýär. Sebäbi Magtymgulynyň Meňlä bagyşlap ýazan «**Aýryldym**» atly goşgusy elegiýa, agy aýdymyna meňzeýär:

Bilbilem, ahy-zar çekip,
Täze gülzardan aýryldym,
Gözden ganly ýaşym döküp,
Ol söwer ýardan aýryldym.²

Goşgudaky «täze güzar», Gündogar edebiyatynda söýgülini aňladýan «almaly nar» ýaly sözler, megerem, şahyryň ýaňy, täzelikde öýlenen aýalyny aňladýan bolsa gerek. Sebäbi

---

¹ Ýazmyradow S. Oýlanmaga delil kän – Edebiyat we sungat, 1994-nji ýylyň 11-nji noýabry.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 43 sah.

«**Jana geldim**» goşgusynda-da şol «gülzary» ýitirendigi baradaky pikir nygtalýar:

... **Bir gunçaýy-gülzaryň elwan gülünü tirdim,**
Ýigrimiýe ýetende, pelek jebrini gördüm,
Pelek aldy ýarymy, ejel gamhana geldim.¹

Indi rowaýatlarda, dilden ýazylyp alnan maglumatlarda Magtymgulynyň söýşen, emma öýlenip bilmedik Meňlisi barada aýtsak, dogrudanam, şeýle waka bolupdyr, oňa ynanmazlyk mümkin däl. 1940–1950-nji ýyllarda Garrygala, Gyzylyrbat etraplarynda ýazylyp alnan şol maglumatlar biragyzdan Magtymgulynyň ilkinji şöýşen gyzyny alyp bilmändigini nygtaýarlar. Bu maglumatlary Magtymgulynyň «**Nowruzdan seni**», «**Dert aldy**», «**Ýarym, ýa Alla**» atly goşgulary hem tassyk edýär diýsek, ýalňyş bolmasa gerek:

Sözleşerdim, syrlaşardym ýar bile,
Ýüreginde ýar hyýaly bar bile,
Imdi, leýken, aýyrdylar zor bile,
Bagyşlasaň neýlär, ýarym, ýa Alla!²

«**Dert aldy**» atly goşgusynda Magtymguly bir biwepa mahbaba köňül berendigini, «gazyny garga aldyrandygyny», jany ýanyp beýan edýar. «**Nowruzdan seni**» atly goşguda-da «Bolmady bizge nesibiň, istedim güýzden seni...»³ diýmek bilen, şahyr şol söýen gyzynyň islegine seretmezden, başga birine durmuşa çykarylandygyny hem-de :

... Sen garyp sen, men pakyr men, sende-mende çäre ýok,
Söwdüгим, takdyry hakdyr aýyrgan bizden seni,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 30 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 42 sah.

³ Görkezilen eser, 42 sah.

... Haýryňy duşman görer, dostuň çeker jebri-jepañ...¹

– diýen ýaly sözler bilen boljak işiň bolandygyny nygtaýar.

Emma şu goşgularyň hiç birinde şol gyzyň ady tutulmaýar. Sebäbi Magtymguly şol durmuşa çykarylan zenanyň adyny tutmak bilen onuň maşgala durmuşynda näsazlyk döretmegiň mümkindigini nazara alýar. Indi şol ýaşlykda söýşen gyzynyň ady «Meňli» boldumyka ýa-da şol rowaýatlary, maglumatlary aýdan adamlar (Ol maglumatlar, esasan 1940–1960-njy ýyllarda ýazylyp alnypdyr) Magtymgulynyň ençeme gezek neşir edilen kitaplaryndaky «**Aýryldym**» goşgusyndaky Meňliniň adyny şahyryň şol söýşen gyzyna dakdylarmyka diýen sorag hem döremän durmaýar. Emma olaryň atlarynyň näme bolanlygyna seretmezden, ýagdaý üýtgemeyär.

Magtymgulynyň «**Aýryldym**» diýen goşgusynda bolsa şol ady tutulýan Meňliniň, ýagny liriki gahrymanyň «söwer ýaryndan» näme sebäpden aýrylandygy belli däl. Beýleki, öňki agzalyp geçilen, şahyryň söýgülisinden jyda düşenligi baradaky goşgularda şol gyzyň «zor bilen» aýrylandygy, «biwepalaryň ony öz söýgülisinden sowadanlygy» baradaky äheňler dilden ýazylyp alnan maglumatlaryň mazmunyna, ýagny gyzyň başga birine durmuşa çykarylanlygy baradaky tema birigip gidýär.

Ýagny, sözümizi jemläp aýtsak, Magtymguly ýaşlygyny-da bir gyzy söýüpdür, ýöne oňa öýlenip bilmändir. Ol gyz başga bir adama durmuşa çykarylypdyr. Onuň ilkinji söýüp alan aýaly (ady, megerem, Meňli bolmagy mümkin), şahyr ýigrimi ýaşyna ýetende, aradan çykypdyr. Magtymguly şol zenana bagyşlap «**Aýryldym**» diýen elegiýasyny ýazyypdyr diýip çen etmek mümkin. Şahyr soňra birnäçe wagt dul, sallah gezipdir.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 42 sah.

Bu barada şahyr özüniň «**Bagrym dilenim**» diýen goşgusynda gürrüň berýär:

Dertli dilber dilleşer sen, gel bäri,
Dullukdyr meniň-de bagrym dilenim.
Soraýyr men, men hem sen deý bir ýary
Seni soramakda ýokdur ýalanym.¹

Elbetde, şu goşguda liriki gahrymanyň bildirýän isleg-arzuwlary amala aşypdyr diýmäge esas ýok, sebäbi Magtymguly:

Gözel görküň gökde Günden aýynmaz,
Güli, destembili ysgap doýulmaz,
Magtymguly, baş bermese baýynmaz,
Mährimi inderip, nazar salanym.²

– diýip, waspyny ýetirip arzuwlaýan şol zenana ýetenligi, oňa öýlenip bagtly bolanlygy barada beýleki goşgularynda dil ýarmaýar. Tersine:

Ýagşy aýal ele gelmez,
Nadan ýagşyň gadryn bilmez,
Aýalsyza mydar bolmaz,
Dönseň hökmi Süleýmana.³

– diýýän Magtymguly birnäçe wagtlap öz göwnüne makul bolan bir zenan maşgala öýlenip bilmändir. Ýöne şondan soň şahyr öýlenipdir, emma onuň şol öýlenen aýaly onuň göwnünden turmandyr. Şol sebäpli şahyr zeýrenip:

Pyragy, geldim jahana,
Bir ýar bergil akly dana,
Duşdum üm bilmez nadana,
Bir gadrym bilen islärin.⁴

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 13 sah.

² Görkezilen eser, 13 sah.

³ Görkezilen eser, 13 sah.

⁴ Görkezilen eser, 10 sah.

– diýip ýazýar. Bu goşgy Magtymguly ýigrimi baş ýaşyna ýetende, ýagny 1755-nji ýyl töweregi, kakasynyň sözünden çykmajak bolup özünden uly otuz üç ýaşly ýeňňesine – Akgyza öýlenende düzüpdür diýlip, rowaýatda, ýagny dilden alnan maglumatda aýdylýar¹.

Emma onuň ýeňňesi «äriniň hyzmatyny bitirmeýän, gaşyny çytyp oturan», «bir üm bilmez nadan» bolsa, ony näme üçin şahyra dakypdyrlar diýen sorag ýüze çykýar. Diýmek, şol «ýigrimi baş ýaş ötdi menden»² diýilýän setirli goşgy onuň ýeňňesi bilen baglanyşykly däldir diýip çen etmek mümkin.

Ýöne Magtymgulynyň ýeňňesi bilen ýaşanlygy we ondan bolan Mollabäbek, Ybraýym diýen ogullarynyň ýaş wagty aradan çykanlygy barada maglumatlar bar. Şol maglumatlarda Magtymgulydan perzent galmandyr diýlip aýdylýar.³ Gurban Kulyýewiň berýän maglumatlarynda «Magtymgulynyň bir ogly, bir gyzy bolup, ogly ýaşrak wagtynda ölüp, Magtymguly ogulsyz dünýäden ötyär»⁴ diýip aýdylýar.

Şahyryň kowum-garyndaşlary häzirki döwürde Etrek, Gürgen, Garrygala, Gyzylyrbat (häzirki Serdar) sebitlerinde ýaşaýarlar. Gurban Kulyýewiň 1932-nji ýylda şahyr barada ýazan maglumatlarynda: «Magtymgulynyň asyl nusga golýazmalarynyň köpüsi ýiten, bulardan galanlary bolsa Magtymgulynyň mazarynyň üstüne salnan gümmeziniň tekçesinde ýatýar. Ýene bir bölegi bolsa, Magtymgulynyň

---

¹ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 44 sah.

² Görkezilen eser, 44 sah. Neşirde «ýigrimi ýaş ötdi menden» diýlip berilýär. (Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 10 sah.)

³ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 96-97 sah., 161 sah.

⁴ Kulyýew K. Magtymguly – söwda buržuaziasynyň ideology. Aşgabat, Türkmen döwletneşir, 1932, 21 sah.

ýakyn garyndaşy bolan häzirkä Eýranda oturýan türkmenleriň arasynda ýaşayan Nazarmämmed Magtymdadyr¹, diýlip nygtalýar. Häzirkä döwürde Eýran Yslam Respublikasynda Magtymgulynyň ýakyn garyndaşy Gara Işan Muhammediň zürýädy we onuň ýakynlary ýaşap ýör.²

Magtymgulynyň edebi mirasy barada aýdylanda, onuň eserleriniň köp bölegi golýazmalarda, dürli ýygyndylarda, bagşylaryň üsti bilen biziň günlerimize gelip ýetipdir. XIX asyrdä Buharada, Daşkentde daşbasma görnüşinde neşir edilipdir. Şol döwürdenem başlap, şahyryň goşgulary Londonda iňlis dilinde, Leýpsigde nemes dilinde, Russiýada rus dilinde neşir edilýär. Soňra 1926-njy ýyldan başlap, Magtymgulynyň eserleri yzygiderli köpçülikleýin tiraž bilen ençeme gezek neşir edilip, halka elýeter edilýär. Şahyryň has dolurak ýygyndylary 1992–1994-nji Garaşsyzlyk ýyllarynda neşir edildi. Şahyryň özüniň ýazmagyna görä, onuň ýazan eserleriniň belli bir bölegi uruşly, gowgaly döwürlerde ýitipdir we zaýalanypdyr. Şahyr bu barada özüniň «Reýgan eýledi» atly goşgusynda şeýle ýazýar:

Gaýgy-gamda eziz ömrüm solduryp,
Şum pelek azabym reýgan eýledi.
Ýazan kitaplarym sile aldyryp,
Gözlerim zynda girýan eýledi.

Gapyllykda duşman aldy daşymyz,
Dargatdy her ýana deňi-duşumyz,
Bäş ýylda bir kitap eden işimiz –
Gyzylbaşlar alyp weýran eýledi.³

¹ Kulyýew K. Magtymguly – söwda buržuaziasynyň ideology. Aşgabat, Türkmen döwlet neşir, 1932, 18 sah.

² Atamyrat Şaguly. Magtymgulynyň ýedinji arkasy. – Edebiyat we sungat. 1992-nji ýylyň 20-nji marty.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 68 sah.

Elbetde, şeýle garaşylmadyk agyr ýagdaýda «ýazan kitaplaryny sile aldyran», «gyzylbaşlar tarapyndan weýran edilen» eserlerini Magtymguly soň parahat döwürde dikeldendir we täzeden ýazandyr diýip çen edýäris, çünki adamyň hakydasyny ýok edip bolmaýar. Aýdymlar halkyň ýüreginde ýaşaýar, olary bagşylar üýtgeşsiz diýen ýaly nesilden-nesle geçirýärler. Şol sebäpli Magtymgulyň aglaba eserleri biziň günlerimize gelip ýetendir diýip çen edýäris.

Şahyryň eserlerinde XVIII asyryň ikinji ýarymynda türkmen jemgyýeti üçin wajyp bolan ähli meseleler öz çeper beýanyny tapypdyr. Magtymgulyň edebi mirasy dürli žanrlarda ýazylan ýedi ýüzden gowrak goşgulardan we kiçi göwrümlü poemalardan durýar. Magtymguly öz sygyrlaryna, eserlerine türkmen halkynyň iň gowy isleg-arzuwlynyny siňdiripdir. Onuň döredijiligini, esasan, üç çeşme:

a) türkmen halk döredijiligi;

b) türkmen ýazuw edebiýaty;

ç) Gündogar edebiýaty (bu düşünje giň manyda alynýar – R.M.) kemala getiripdir.

Şu işiň esasy maksady Magtymgulyň döredijiligine gürrüňsiz täsir eden Gündogar edebiýatynyň tejribesiniň, baý däpleriniň, sýužetleriniň şahyryň eserlerinde özboluşly, milli häsiýetde öz çeper beýanyny tapandygyny açyp görkezmek bolup durýar. Her asyrda şahyrlar, ýazyjylar özünden öňküleriň tejribesine daýanyp, ony ösdüripdirler. Dünýä edebiýatynyň Ferdöwsî, Nyzamý, Şekspir, Dante, Nowaýy, Gyöte, A.S.Puşkin ýaly genileri-de şeýle ýoly geçipdirler. Beýik türkmen şahyry Magtymguly hem şolaryň hataryna girýär.

GADYMY GÜNDOGAR HEKAÝATLARYNYŇ MAGTYMGULYNYŇ ESERLERINDE BEÝAN EDILIŞI

1. Magtymgulynyň kepleri hakyndaky poemasy we onuň Gündogar çeşmeleri

Magtymgulynyň «**Kepderi**» ýa-da «**Gökje kepleri**» ady bilen belli bolan uly bolmadyk poemasy köp golýazmalarda we neşir edilen ýygnyndylarda duş gelse-de, şahyryň az öwrenilen eserleriniň hataryna girýär diýsek, öte geçdigimiz bolmasa gerek.

Ol dini eser hasaplanyp, oňa berilýän bahalar hem köplenç tankyt edijilik (ýagny, negatiw) häsiýetde bolupdy. Poemanyň baş gahrymany Muhammet pygamberiň giýewsi Hezreti Aly bolany üçin, göräýmäge, ateistik nukdaýnazardan seretseň, tankyt jüpüne-de düşýän ýalydy. Emme poemanyň mazmuny, ondaky bolup geçýän waka welin, şol poema berilýän bahalar bilen ylalaşmaýar.

Meşhur gündogarşynas W.W. Bartoldyň belleýşi ýaly, «adatdan daşary ýeňil we nepis şygry bilen ýazylan»¹ bu poemada «**Ak it**», «**Çakyr kelle**», «**Wagyz**», «**Kesikbaş hekaýaty**» atly poemalaryndaky ýaly, metjitde wagyz edip oturan Hezreti Alynyň ýanyna bir kepleri uçup gelýär-de, kömek sorayar. Kepleri çagalaryna iým gözläp çykan wagty zzyndan laçynyň kowalandygyny gürrüň berip, Hezreti Alynyň laçyndan özüni halas etmegini sorayar. Hezreti Aly keplerini gizlän wagty, uçup gelen laçyn öz awunyň berilmegini talap edýär. Emma Hezreti Aly keplerä derek laçyna öz etinden kesip bermekçi bolup, eline hanjary alanda, laçyn ony

¹ Бартольд В.В. Из прошлого турок – Ежемесячный журнал / журнал для всех/ Москва, 1917 г., №2-3, 198 sah.

saklaýar-da, özleriniň laçyn we kepleri sypatynda, Hezreti Alyny synap görmek üçin gelen perişdelerdigini aýdyp, asmana uçup gidýärler.

Bolup geçýän waka, göräýmäge, uly hem däl. Onuň mazmuny birnäçe sözleme sygyp dur. Galyberse-de, poemanyň dini mazmunly hasaplanyp gelmegi-de düşnüksiz. Sebäbi Alynyň ýa-da onuň atbakary Gambaryň atlaryny poemada başga atlar bilen çalşyp hem boljak. Onuň üstesine-de poemada üýtgeşik bir dini wagyz-nesihat ýok. Galyberse-de, kepleriniň «Ýer-göğüň arasynda», sähralary, «harmanlaryň gyrasyny» aýlanyp, ýygan dänesini «elterem aşýan¹ sary» diýmegi, öz maşgalasyny eklejek bolup alada edýän ýönekeý bir adamyň keşbini ýadyňa salýar. Görşümüz ýaly, poemada Gündogar edebiýatyna mahsus bolan filosofiki mazmunly, şertli simwoliki keşpli hekaýatlaryň biri ulanylýar. Ýagny, horluga, zorluga duçar bolan ejize kömek etmeklik meselesi bu poemada esasy orunda goýulýar.

Bu poemada beýan edilýän sýužetiň gadymy köklerini, çeşmelerini yzarlasaň, ol hindi halkynyň «**Jataka² mala**» (ýagny, «**Hekaýatlar toplумы**») diýen kitabynda duş gelýär. «Jataka mala» diýen kitap, hindi edebiýatyny ýörite öwrenen rus alymy S.F. Oldenburgyň ýazmagyna görä «buddizm dinine ynanan Şura atly şahyr tarapyndan, takmynan, biziň eýýamymyzyň 550-nji we 650-nji ýyllary aralygynda

---

¹ **Aşýan, aşýana** – höwürtege, öý, jaý

² **Jataka mala** – Buddanyň täzeden üýtgäp döremegi baradaky hekaýatlar toplумы, (ýagny, Budda awçy tarapyndan atyljak towşany halas etjek bolup, özi towşana öwrülýär we şuňa meňzeş öwürülmeler – R.M.) baradaky hekaýatlar. Jatakalar 550 töweregi hekaýatlary öz içine alýar. Olar buddizmiň «Tıpitaku» («Üç sebet»)diýen kanuny kitabyna girýärler. Jatakalar hindi edebiýatynyň iň gadymy beýan ediji kyssa edebiýatynyň žanry. Jatakalar geçmişde buddizmiň ýaýran Gündogar ýurtlarynyň edebiýatlarynyň ösmegine güýçli täsir edipdir.

ýazylypdyr».¹ Şu kitapda «Patyşa Şibi kepderiniň janyny halas edýär» diýen bir hekaýat duş gelýär: «Bir wagtlar Jambudwipa diýen ýerde beýik patyşa Şibi ýaşapdyr. Ol ýeriň paýtagtynyň ady Ti-po-di eken. Patyşa örän baý bolup, onuň köp sanly hyzmatkärleri, aýaly, çagalary we gullukçylary bar eken...

Patyşany synap görmek üçin asman hudaýy Çakradewendra we onuň kömekçisi Pi-şou-týan-szy laçyn we kepderi bolup gelýärler...

Kepderi gaçyp gelip, haraý istäp, patyşa Şibiniň goltugyna girýär. Laçyn öz awuny aljak bolýar we kepderini iýmese, aç öljekdigini aýdýar hem-de kepderiniň agramyça et bermegini soraýar. Onda patyşa Şibi kepderini halas etmek üçin öz iki budundan etini kesip terezä goýýar, emma kepderi agyr gelýär. Ýene-de gapyrgalarynyň, elleriniň etini kesip berýär – az bolýar. Ondan soň patyşa özi tereziniň üstünde ýatýar. Diňe şonda ýer titräp, laçyn Çakradewendra öwürlip, patyşanyň adamkärçiligini synap görýändigini aýdýar...»²

Bu kitaptaky gadymy hindi hekaýatlary, rowaýatlary buddizm dinine uýyan adamlar tarapyndan buddizmi wagyz etmek üçin ulanylypdyr. Emma dini ideologiýa folklor materiallarynyň üstüni örtüp bilmändir. Tersine, şol hekaýatlar gadymy hindi ruhuny, ynsanperwerlik ideýalaryny saklap galypdyr.

Şu sýužetiň örän gadymy döwürde dörändigini ýene-de bir mysal bilen subut etmek mümkin. Ol gadymy hindi eposy «Mahabharatada» iki ýerde duş gelýär. «**Mahabharata**»

¹ Олденбург С.Ф. Буддийский сборник «Гирлянда джатак и заметки о джатаках» – Записки Восточного Императорского археологического общества. Спб., 1892-1893, 7 том, 210 sah.

² Ивановский А.О. О китайском переводе буддийского сборника Джатака мала – Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Спб., 1892-93, 268 sah.

eposy bolsa, takmynan, biziň eýýamymyzdan öň birinji müň-ýyllygyň ortasynda döredilipdir. Eposyň 130-njy babynda «**Laçyn we kepderi barada hekaýat**»¹ diýen bölümde «ýylylygyň, ýagtylygyň, ýagşyň we tupanyň hudaýy Indra» laçyna, ot hudaýy Agni kepderä öwrülýär. Kepderi laçyndan gaçyp gelip, Rajadan kömek sorayar. Kepderini kowalap gelen laçyn öz awuny talap edende, Raja oňa ilki öküzi, soňra maraly, doňzy hödürleýär. Emma laçyn ozüne diňe kepderiniň berilmegini talap edýär. Raja kepderini berip bilmejekdigini, özünden haraý isläp gelene kömek etmekligiň iň ýokary adalatlylykdygyny aýdýar. Onda laçyn Raja öz etinden kepderiniň agramyça et kesip berse, ondan el çekjekdigini aýdýar. Raja öz etinden kesip terezä goýýar, emma her gezek kepderi agyr gelýär. Ahyrsoňy terezä Rajanyň özi münmeli bolýar. Diňe şondan soň laçyn özüniň Indradygyny, kepderiniň bolsa Agnidigini aýdyp, bu zatlary Rajanyň adalatlylygyny synap görmek üçin edendiklerini aýdýarlar. Eposyň 197-nji babynda-da şu hekaýat başgaçarak görnüşde beýan edilýär, ýöne esasy ideýa, pikir ejize penakär, howandar bolmak, kömek etmeklik ýörite nygtalýar. Eposda bu barada şeýle diýilýär: «Kimde-kim gorkup, kömek sorap geleni duşmana berse, onuň tohumy wagtynda ekilse-de, oňa ýagyşly wagt ýagyş ýagmaz we ekini gögermez hem-de onuň özi-de kömek soranda, hiç kim oňa kömek bermez».² Hindi eposynda özünden haraý, kömek isläp geleni duşmana bermek iň bir erbet jenaýat bilen deňeşdirilip, «kömek sorap geleni duşmana bermeklik, brahmany ýa-da dünýäniň enesi sygry öldüreniň bilen deň jenaýatdyr»³ diýlip aýdylýar.

---

¹ Махабхарата. Хождение по криницам. Ашхабад, Изд. АН ТССР, 1962, 4 том, 238 sah.

² Махабхарата. Ашгабат, Изд. АН ТССР, 1958, 4 том, 120 sah.

³ Görkezilen eser, 238 sah.

Bu gadymy sýžet soňabaka Eýran we Orta Aziýa ýurtlaryna-da ýaýrapdyr. XI–XII asyrlarda belli sopy şahyrlar öz filosofik garaýyşlaryny, wagyz-nesihatlaryny özüne çekiji, gyzykly we halka düşnükli bolar ýaly, ýazan eserlerine her dürli hekaýatlary, anekdotlary, rowaýatlary hem-de mifiki sýžetleri girizipdirler. Nyzamy, Jeleddin Rummy, Nowaýy, Jamy, Attar ýaly şahyrlaryň eserlerinde şeýle sýžetleriň ençemesine duş gelip bolýar.

Horasanyň iň belli sopolarynyň biri **Abu-l-Hasan al-Harakanyň** (1033/34ý. aradan çykydyr) «**Nur al-ulum**» («**Ylymlar nury**») diýen kitabyňyň dokuzynjy babynda hem kepderi we laçyn baradaky sýžet duş gelýär: «Bir gezek Musa, ýatan ýeri ýagty bolsun, ýaňy namaza duranda: «Eý, Musa, özüňden rehim isläp sorany gora» diýen ses eşidilipdir. Ol namazyny gutaranda, kepderi uçup gelip: «Musa, maňa rehimdarlyk et» diýip aýdypdyr. Musa ýeňini açanda, oňa kepderi girip gizlenýär. Birnäçe wagtdan soň laçyn uçup gelip, öz awuny Musadan talap edipdir. Emma Musa özüne Hudaýyň ejize kömek etmegi buýrandygyny aýdýar we kepderä derek laçyna öz budundan et kesip berjek bolanda oňa laçyn: «Eý, Musa, sen bize pygamberleriň etiniň haramdygyny bileňokmy? Sen kepderini goýber, men ony tutmazlyga söz berýärim» diýip aýdýar. Soň laçyn asmana göterilip, Musanyň depe-sinde gaýyp başlaýar. Kepderi Musa ýüzlenip: «Meni goýber» diýýär. Musa kepderini goýberse, ony laçynyň tutjakdygyny aýdanda, kepderi: «Söz beren hiç haçan öz sözünden dänmez we oňa ikilik etmez» diýip aýdýar. Onsoň Musa kepderini goýberýär. Ol uçup, laçynyň ýanyna barýar we ikisi asmanda uçup aýlanyp başlaýarlar. Gökden: «Eý Musa, laçyn Jebraýyldy, kepderi Mikaýyldy, olar

seniň öz sözüňde durýandygyňy synap görmek üçin ýa-nyňa bardylar» diýen ses gelýär».¹

Belli gündogarşynas Ý. E. Bertels Abu-l-Hasan al-Harakanyň bu hekaýaty öz wagyz-nesihaty üçin ulanandygyny hem-de köp halatlarda «tanymlal şeyhlerden bize şeýle hekaýatlaryň köpüsiniň gelip ýetip, olaryň wagyzlarynyň bolsa biriniň hem saklanyp galmandygyny»² Harakany barada ýazan işinde ýörite belläp geçýär.

Şu sýužet azajyk üýtgedilen görnüşde **Ferideddin Attaryň «Bilbilnama»** atly eserinde-de duş gelýär. Ýöne onda eseriň baş gahrymany hökmünde Musa däl-de, Muhammet pygamber suratlandyrylýar.

Kepderi baradaky sýužetiň şu wersiýalarynda baş gahrymanlar Musa, Muhammet pygamber laçyna mal hödürlemän, diňe öz etini berip, kepderini halas etjek bolýarlar. Emma hindi çeşmelerinde kepderini halas etmek üçin Raja laçyna öküzi, maraly hem-de doňzy hödürleýär. Diňe şondan soň öz etini hödürleýär. Sýužetiň şu motiwleri Harakanyň, Attaryň we Magtymgulynyň eserlerinde ýok. Şu sýužetiň hindi çeşmelerine golaýrak nusgasy Sankt-Peterburgyň Gündogary öwreniş institutynyň golýazmalar fondunda, inw.№B-1184 bolan golýazmanyň 46-5a diýen sahypasynda «**Dästani kukarçin**» ady bilen berlipdir. Mesnewi görnüşinde ýazylan bu poema otuz beýtden durýar. Golýazma XVIII asyrdaky ýazylypdyr.³ Poemanyň başynda şeýle ýazgy bar:

هنا حه ستان كو كر جن معجزات رسول الله عيد السلام

Häza dästani kukarçin mo jezat resul aleyh es-salam

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, 66 sah.

² Görkezilen eser, 67 sah.

³ Bu barada seret: Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения. Москва, Наука, 1980, 3 том, 133 sah.

«Bu kepderi baradaky dessan pygamber aleyhissalamyň gudraty bilen ýaradylandyr». Poemanyň soňky bendi şeýle sözler bilen gutarýar:

مولانا یله فقیه احمد حرمتته سن ایر کور عا شقلى مرادینه

Mawlana ile Fakih Ahmet hormatyna,
Sen ýetirgur aşyklary myradyna.¹

Eseriň soňky setirleri, onuň awtorynyň «Mawlana» ady bilen meşhur bolan **Jeleddin Rumynyň (1207–1273)** şägirtleriniň birine ýa-da Rumynyň özüniň galamyna degişlidir diýip çen etmäge mümkinçilik berýär. Sebäbi poemada XIII asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen Ahmet Fakih adynyň hormat bilen agzalmagy-da tötänleýin bolmasa gerek. Sebäbi türk alymy professor Hasib Mazioglynyň ýazmagyna görä, Ahmet Fakih ýaş Jeleddin Rumynyň ýoluna çykyp durup: «Ýol beriş, aýakly hazyna gelýär»² diýip, Mawlana sežde eder eken. Ahmet Fakih Mewlananyň atasy Bahaweddin Welediň müridi bolupdyr. Şu sýžetiň «**Hekaýati kukarçin**» ady bilen ýene bir görnüşi «Metbega Osmaniýe, 1311 ý.» diýen ýazgy bilen 1891-nji ýylda Türkiýede litografiýa usuly bilen neşir edilipdir. Onuň başlanyşy:

ایشت ا یمدی بر عجائب خوش خبر کیم نه دیمش راویان معتبر

Eşit imdi bir ajaýyp hoş habar,
Kim ne diýmiş rawyýany mugtaber...³

Poema şeýle sözler bilen gutarýar:

Kyl şepagat öwlüýäler serweri,
Jümle pygamberleriň hem rehberi.

¹ Рукописный фонд Санкт-Петербургского отделения Института востоковедения. Инв.№В-1184, 46-5а.

² Ahmet Fakih. Evsafi mesacidi's – serife. Prof. Dr. H.Mazioglu. Ankara, 1974, 9 sah.

³ **Rawyýany mugtaber** – ähtibarly gürrüňçi, rowaýat aýdyjy.

Failatun, failatun, failat,
Diýr Muhammet Mustafaýa salawat.¹

Poema jemi 31 beýtden durýar, goşgy düzüliş formasy mesnewi, dili türk sözleri garyşyk türküçe. Bu eserde-de kepderi baradaky sýžetiň esasy äheňleri gaýtalanýar. Poemanyň baş gahrymany Muhammet pygamber laçyna ilki bilen kepderiniň deregine goýun hödürleýär. Onuň ýene-de bir aýratynlygy kepderi silkinip, Ysrafyla däl-de, Jebraýyla, Laçyn (poemada «tugun» diýlip atlandyrylýar – R.M.) silkinip, Mikaýyla öwrülýär (Ysrafyl ýel perişdesi, Mikaýyl adamlaryň gündelik iýmitini ýetirýän perişde we Jebraýyl pygamberiň we Allanyň arasynda habar ýetiriji perişde – R.M.).

Seredilip geçilen wersiýalardan görşümüz ýaly, Magtymgulynyň kepderi hakyndaky poemasynyň sýžeti öz köklerini gadymy çeşmelerden alýar. Şonuň üçin bu sýžeti Magtymguly öz filosofik garaýyşlaryny beýan etmek üçin ulanypdyr. Şonuň bilen bir hatarda, şahyr öz poemasyny şu sýžetiň öňki wersiýalarynyň hiç birine-de meňzetmän, özüçe täzededen işläpdir we ony halkyň diline has ýakynlaşdyryp, gadymy türki sekiz bogunly dörtlük-murapbag goşgy düzüliş formasynnda ýazypdyr hem-de poemada bolup geçýän wakany aýdyň göz öňüne getirmäge kömek edýän birnäçe realistik detallary goşupdyr.

Gadymy hindi halk döredijiliginde, «Jataka mala» atly hekaýatlar toplumynda, «Mahabharatada» we beýleki Gündogar edebiyatyna degişli çeşmelerde duş gelýän kepderi we laçyn baradaky sýžet hemme ýerde diýen ýaly adamkärçilikli, rehim-şepagatly bolmaklygy, beren sözüňde tapylmak ýaly pikirleri ündemek üçin dürli şahyrlar tarapyndan beýan edilipdir.

---

¹Hekaýat-e mawlid² we başgalar. Metbuga Osmaniýe, 1311(1891ý.), 22 sah.

²Hekaýat-e mawlid – Muhammet pygamberiň doglan günü mynasybetli okalýan eserler.

Şonuň üçin ol dini sýužetlere girýär diýsek ýalňyş bolar, çünki onuň asly halk döredijiliginden gelip çykypdyr. Ýöne käbir çeşmelerde, meselem, Harakanyň «Nur al-Ulum», Attaryň «Bilbilnama» ýaly eserlerinde, elbetde dini wagyz-nesihaty gyzykly etmek üçin ulanylypdyr. Ýöne wagtyň geçmegi bilen, Ý. E. Bertels aýtmyslaýyn, «wagyz-nesihatlar ýatdan çykyp» halk döredijiligine degişli sýužetleriň mazmuny ýazuw çeşmelerinde saklanyp galypdyr. Ýöne şol dini wagyzlaryňam maksadynyň adamlary ynsanperwerlik ruhunda terbiýelemäge gönükdirilendigi üçin meşhur sopular öz aýtjak bolýan pikirlerine tymsal edip, şeýle hekaýatlary ulanypdyrlar.

Kepleri we laçyn baradaky sýužet ulanylyp ýazylan poemalarda şahyrlar ol sýužeti öz dünýägaraýyşlaryna laýyklykda ol eserleriň baş gahrymanlary hökmünde Musa, Muhammet pygamber ýa-da Hezreti Aly ýaly görnükli din wekilleriniň keşplerini suratlandyrýarlar. Çünki olar adamkärçiligiň iň ýokary nusgasyny görkezip biläýjek gahrymanlar hökmünde öňe sürülýär. Şeýle sebäplere görä, öz döwründäki jemgyýetiň aň-düşünjelerini, dini garaýyşlaryny göz önünde tutup, Magtymguly kepleri baradaky poemasyň baş gahrymany edip, Hezreti Alyny saýlaýar. Munuň sebäbini doly aýdyňlaşdyrmaga mümkinçiligimiz bolmasa-da, onuň birnäçe sebäplerini görkezmek mümkin. Bar bolan maglumatlara, rowaýatlara görä, Magtymguly Hywada Şirgazy hanyň medresesinde okapdyr. Horezmde bolsa şol döwürde Hezreti Alynyň kulty güýçli eken. Taryhdan belli bolşy ýaly, Yslam dininiň şaýy mezhebine uýýanlar Alynyň şahsyýetini mahabatlandyrýan hekaýatlar Horasandan Horezme aralaşypdyrlar. Munuň sebäbini G.P. Snesarýew «köp asyrlaryň dowamynda Horezmiň öz wagtynda syýasatda we dinde Alynyň täsiri güýçli bolan Horasan bilen berk gatnaşyklarynyň bolandygy»¹ bilen düşündirýär.

¹ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Москва, Наука, 1983, 60 sah.

Türkmen halk dessanlarynda, rowaýatlarynda, Hezreti Alynyň keşbi köp duş gelýär. Meselem, «Hüýrlukga–Hemra» dessanynda Hysrow patyşa Hezreti Alynyň mazaryna perzent diläp tagzym etmäge gelýär. Ýa-da dessanyň başga bir epizodynda Hezreti Aly Hemranyň öz söýgülisiniň wysalyňa ýetmegine kömek edýär¹.

Hezreti Alynyň keşbi türkmen halk rowaýatlarynda-da duş gelýär. Bir söz bilen aýdylanda, Orta Aziýa halklarynyň arasynda Hezreti Alynyň keşbi ideallaşdyrylyp, oňa halk döredijiliginde öňden meşhur bolan Rüstem, Görogly ýaly epiki gahrymanlaryň häsiýetleri, sypatlary berlipdir.

Ine, şeýle sebäplere görä, Magtymglunyň kepderi we laçyn hakyndaky poemasynda Hezreti Aly ejize howandarlyk edip, öz janyny gaýgyрмаýan adam hökmünde görkezilýär. Ol töweregindäki bolup geçýän waka perwaýsyz seredip oturman, kepderini iýjek bolup gelen laçyn bilen meseläni pidasyz, parahatçylykly ýol bilen çözmek isleýär.

Poemada bolup geçýän wakada kömek sorap gelen ejize howandarlyk, rehimdarlyk etmek, umuman, durmuşda bolup geçýän zatlara biperwaý bolmazlyk ýaly esasy gumanistik, ynsanperwer pikirler öňe sürülýär. Adam erbet işiň, ejize ganymlygyň öňüni almak üçin öz janyny-da gaýgyrmaly däl. Ol öz etini, tenini kesdirmeli bolsa-da, biçäre, kömek sorap gelen ejize kömek etmeli. Ine, poemanyň esasy ynsanperwerlik ideýasy. Galyberse-de, Magtymguly laçyndyr kepderiniň ýa-da zalymdyr ejiziň arasynda hiç haçan ylalaşygyň bolmaýandygyna gowy düşünişdir. Şoňa görä-de, şahyr başga bir goşgusynda:

Gurt bile koý mydar etmez bir oýda...²

– diýip ýazýar.

---

¹ Хуýрлукга-Хемра. Саятлы-Хемра. Москва, Гл. ред. вост. лит., 1971, 57-68 sah.

² Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 303 sah.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Gündogarda döp bolup gelen bu hekaýaty ulanyp ýazan poemasynda erbetligiň, ýamanlygyň öňüni almagy, ejizi zalymdan halas etmek pikirini öňe sürüp, durmuşda ýamanlygyň we ýagşylygyň arasyndaky gündelik göreşde, adamyň işeňňir bolmaklygy, janaýamazlykly hereket etmelidigi baradaky ideýalar poemadan eriş-argaç bolup geçýär. Ine, poemanyň şeýle taraplary-da ony Gündogar şahyrlarynyň iň oňat eserleriniň hatarynda goýýar.

2. Magtymgulynyň eserlerinde gedaý we Hezreti Aly baradaky hekaýatyň çeper beýany

Bu sýužet Magtymgulynyň «Wagyz» we «Ak it» atly poemalarynda duş gelýär. Sopusylyk edebiýatynda «**Şa we geda**», «**Şa we derwüş**», «**Galtaman we sopy**» ýaly antitezaly¹ rowaýatlar, hekaýatlar öňden mälimdir. Şoňa görä-de, Hezreti Aly we gedaý baradaky sýužet hem, megerem, şol akymda döräp, Ý.E. Bertelsiň öň belläp geçişi ýaly, «keramatly adamyň adyna fantastiki öwüşgin (oreol)»² bermek üçin ulanylypdyr. «Hezreti Aly, Yslam dininiň taryhynda dördünji halyf, Muhammet pygamberiň giýewsi we doganog-lany, megerem, musulman edebiýatynda iň irki we iň meşhur keramatlylaryň biridir»³ diýip, G.P. Snesarýew ýazýar. Alymyň dogry belleýşi ýaly, Hezreti Aly diňe bir şaýylaryň däl, eýsem sünnileriň hem arasynda meşhur bolupdyr.⁴

¹ **Antiteza** – aýdyljak pikiri täsirli bermek üçin ulanylýan garşylyk-layyn durýan düşünelerden düzülen jümleler.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, 192 sah.

³ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Москва, Наука, 1983, 52 sah.

⁴ Görkezilen eser, 52 sah.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, Hezreti Alynyň kulty şaýylaryň ideologiýasynda gürrüňsiz merkezi orun tutýar, çünki olar Muhammet pygamberiň kanuny mirasdüşeri hökmünde Hezreti Alyny birinji ýerde goýupdyrlar. Onuň at-abraýyny, hudaýhalan adamdygyny görkezmek üçin şaýylaryň arasynda dürli rowaýatlar döredilipdir. Hatda şeýle rowaýatlaryň käbirinde «Hezreti Alynyň Muhammet pygamber bilen deň derejelidigi hem-de olar meňzeş bolany üçin Jebraýyl perişde Muhammet pygamberi Hezreti Alydyr öýdüpdir»¹ diýen ýaşaratlar bolupdyr. Şaýylaryň meşhur gahrymanlary baradaky rowaýatlary il arasynda gezip ýörýän derwüş-galandarlar ýaýradypdyr.² Şeýle rowaýatlar Merkezi Aziýa ýurtlaryna, şol sanda Türkmenistana, Horezme sufizm wekilleriniň üsti bilen aralaşypdyr. Horezmda Hezreti Alynyň ady bilen baglanyşykly birtopar rowaýatlar, hatda Hezreti Aly Orta Aziýada hiç haçan bolmadyk bolsa-da, onuň «bolan ýerleri» döräpdir. Türkmenistanda onuň atynyň yzynyň galandygy, ýagny «Düldül ätlegen» diýen ýeriň bardygyny rowaýatlar gürrüň berýärler. Soňabaka Hezreti Alynyň keşbine meşhur «Şanama» eposynyň gahrymany Rüstemiň sypatlaryny berip başlapdyrlar.³ Birnäçe rowaýatlarda, eserlerde Hezreti Aly adamlara kyn pursatlarynda kömege gelýän, ejizlere, garyplara howandarlyk edýän keşp hökmünde suratlandyrylýar. Onuň üstesine-de, Hezreti Alynyň keşbine, ertekilerde bolşy ýaly, adatdan daşary, jadyly häsiýetlerem goşulypdyr.

Öň aýdyp geçişimiz ýaly, Hezreti Aly baradaky rowaýatlaryň köpüsi il içinde meşhur bolupdyr. Şoňa görä-de, halk döredijiligine uly sarpa goýýan Magtymgulynyň şeýle

---

¹ Васильев Л.С. История религий Востока. Москва, Высшая школа, 1988, 160 sah.

² Görkezilen eser, 150 sah.

³ Görkezilen eser, 57 sah.

sýžužetler esasynda eser ýazmagy tebigydyr. Şahyryň Hezreti Aly baradaky rowaýatlar bilen baglanyşykly poemalarynyň biri-de «Wagyz» diýen at bilen bellidir. Bu poema dörtlük-murapbag görnüşinde ýazylyp, 79 bentden ýa-da 316 se-tirden durýar. Poemanyň ýazylyş stili, ölçegi Magtymgulynyň «Gökje kepderi» poemasyny ýada salýar:

«Gökje kepderi»:

Arka goýmuş mähraba,
Ýüzün bermiş kitaba,
Ulug-kiçik, sahaba,
Ýygylmyşdy hem bary.¹

«Wagyz»:

Resul münbere galmuş,
Üç mün, üç ýüz ýygylmuş,
Jumga üçin jem olmuş,
Sahabalar-näki bar.²

«Wagyz» poemasynyň gysgaça sýžužeti şeýle: Muham-met pygamber metjide ýygnanan adamlaryň önünde wagyz aýdýar. Şol wagt ol ýere Hezreti Aly gelýär. Oňa bir saýyl³ du-çar bolup, özüniň kyrk mün tylla bergidar bolup, janyňa howp abanýandygyny aýdýar. Hezreti Aly ony diňläp, öz ogullaryny bir jöhide girew goýup, ondan alan puluny şol gedaýa berýär. Jöhit Hezreti Alynyň ogullaryna bir guýudan suw çekdirip işledýär. Hezreti Aly bolsa gama batyp, Hudaýa nyýaz edip, namaz okaýar. Şol wagt bir guş gelýär we Hezreti Aly «Berk tut» diýen sesi eşidip, guşa ýapyşýar. Guş ony bir ýurda elt-ýär. Ol ýerde dine ynanmaýan bir kapyr Hezreti Alyny synap görmek üçin birnäçe sowallar berýär. Hezreti Aly ol soraglara dogry jogap berip, ol ýurduň halkyna yslam dinini öwredýär.

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 21 sah.

² Görkezilen eser, 163 sah.

³ Saýyl – gedaý, dilegçi.

Halk hoşal bolup, Hezreti Alynyň näme isleginiň barlygyny soranda, ol bolan zatlary gürrüň berýär. Halk oňa ýüz mün gyzyl pul berýär. Hezreti Aly ýene-de guşuň aýagyna ýapyşyp, öz ýurduna gaýdýar we gelip jöhide karz alan puluny gaýdyp berip, ogullaryny boşadýar.

Poemada käbir sufistik elementler, pikirler hem duş gelýär. Onuň ikinji bendinde bu dünýäniň jebri-jepadan doludygy hem-de wepasyzdygy barada aýdylýar:

Jahan içidir jepa,
Kim gördi andan wepa,
Hakyň dosty Mustapa
Galmyşym bu rozygär.¹

Onuň yz ýanyndan bu dünýäde din ýolunda baýlyga, mala kowalaşmazlygy ündeýän setirler getirilýär:

Eý, din isteýen dustan,²
Bolma maldan meý-mestan,
Aýdaýyn bir hoş destan
Eger bolsaň hyrydar.³

Galyberse-de, poemada Hezreti Alynyň edýän hereketleri şu ündelýän pikiri belli bir derejede berkidýär. Poemanyň soňky bendi bu dünýäniň geldi-geçerligi, janyň amanatlygy baradaky pelsepe bilen bu eseri jemleýär:

Magtymguly, men jana,
Ynanmas men jahana,
Dogada ýat kylana
Eýäm bolsun medetkär.⁴

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 163 sah.

² **Dustan** – dostlar.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 163 sah.

⁴ Görkezilen eser, 172 sah.

Poemanyň mazmuny, wakalaryň beýan edilişi halk döredijiligine mahsus äheňler bilen teswirlenýär. Meselem, Hezreti Aly bir ýurtdan başga ýurda guşuň aýagyna ýapyşyp syýahat edýär. Köplenç ertekilerde gahrymanlar şeýdip, guşuň kömegi bilen syýahat edýärler.¹ «**Patyşanyň üç ogly**» atly türkmen halk ertekisinde-de onuň gahrymany guşuň arkasynda barmaly ýerine aşýar.² Onuň üstesine ertekilerde, dessanlarda bolşy ýaly, «Wagyzy» poemasynda Hezreti Aly butparazlaryň soraglaryna jogap berip, synagdan geçýär. Meselem, «**Nejep oglan**» atly türkmen halk dessanynda sazandalaryň piri Aşyk Aýdyň Nejebi tapmaçaly goşgy-sorag bilen synagdan geçirýär.³

Bir söz bilen aýdanyňda, «Wagyzy» poemasynda Hezreti Alynyň keşbi folklor gahrymanlaryna ýakyn suratlandyrylýar. Köp bentlerde Hezreti Alynyň adyna döp boýunça goşulýan epitetler ulanylmandyr. Onuň adyny islendik adaty atlar bilen çalşyp boljak. Ol ertekileriň gahrymanlary ýaly ugurtapyjy hem-de öz peýdasyny hem ýatdan çykarmaýan, tygşytly keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol wagyz edip gazanan ýüz müň gyzyl pulunyň hemmesini peşgeş berenok-da, onuň bir bölegini özüne galdyrýar:

Şek eýleme bil köýde,
Artygyn goýup öýde,
Kyrk müň altyn jöhide,
Berdi ol şahy – safdar.⁴

¹ Bu barada jikme-jik seret: Берзин Э. Сивка-Бурка, вещая Каурка, или Древняя Европа в зеркале мифов и сказок – Знание – сила, 1986, №11, 42 sah.

² Проданный сон. Туркменские народные сказки. Москва, Наука, 1969, 84-85 sah.

³ Nejep oglan. Aşgabat, Türkmenistan, 1977, 33 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 171 sah.

Poemada butparazlaryň musulman dinine, Hezreti Alynyň ýaşan döwründe parahatçylykly ýol bilen geçişi, real taryhy prosesini ideallaşdyrylyşyna şaýatlyk edýär.

Poemany ýazanda Magtymgulynyň haýsy çeşmelerden peýdalanany belli däl, ýöne poemanyň sýužetiniň Horezm bilen baglanyşykly bolmagy mümkindir. Sebäbi, Horezmde ýaýran rowaýatlaryň birinde şeýle diýilýär: «Bir adam süýthor jöhide müň manat karzdar bolupdyr. Süýthor karzynyň tölegi üçin karzdaryň gyzynyň özüne berilmegini talap edipdir, ýöne karzdar dini sebäplere görä, onuň talabyny ret edipdir. Süýthor karzdar öz geňeşdarlary bilen patyşanyň ýanyna eltip, öz arzyny aýdypdyr. «Kim bu jedelli meseläni çözüp biljek?» diýip, patyşa öz ýanynda oturanlara ýüzlenipdir. Şonda Hezreti Aly özüni gul edip satyp, şol puly süýthora bermäge isleg bildiripdir...»¹ Başga tarapdan seredeninde, «Wagyz» poemasynda «**birew, hat bitip, gelgenin, bolganyn kylyp, bularny kylarmen**» we ş.m. Horezm özbekleriniň diline mahsus bolan sözleriň ulanylmagy-da belli bir derejede sýužetiň Horezm bilen baglanyşyklydygyna şaýatlyk edýär.

Ýöne Hezreti Aly baradaky rowaýatlary, eserleri diňe Horezm bilen baglanyşdyrmak dogry däl bolsa gerek, çünki bu eserleriň ýoly diňe Horezmiň üstünden geçendir diýip çen etmek mümkin däl. Sebäbi şeýle eserler geçmişde Türkmenistanyň dürli künjeklerinde meşhur bolupdyr. Türkmenistanyň milli golyazmalar institutynda saklanýan «**Alynyň özüni satdyrmagy**», «**Alynyň şikara çykany**», «**Alynyň şikarda gören wakalary**», «**Hezreti Aly we keýik**», «**Horezmi Hezreti Alynyň we Mälik Aždaryň musulman edişi**» ýaly eserleriň,

---

¹ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Москва, Наука, 1983, 56 sah.

rowaýatlaryň golýazmalary Türkmenabatdan (öňki Çärjewden), Türkmenbaşydan (öňki Krasnowodskden) toplanyp alnypdyr.¹

Bir söz bilen aýdylanda, Magtymgulynyň «Wagyz» atly poemasy halk arasynda dörän rowaýat esasynda ýazylypdyr. Poemanyň köp elementleri folklor eserlerine mahsus bolan häsiýetleri özünde jemleýär. Bu poemada ynsanperwerlik, kyn güne düşen adama kömek etmek, başga biriniň gaýgy-gamyna, agyr halyna duýgudaşlyk bildirmek ýaly ideýalar öz beýanyny tapypdyr. Şol bir halatda, poemada musulman dinini öňe sürmek, ony wagyz etmek we Hezreti Alynyň keşbini ideallaşdyrmak alamatlary-da görünýär.

Şeýle motiwli Hezreti Aly we gedaý hakyndaky sýužet bilen baglanyşykly ýene-de bir «Ak it» atly poema Magtymgulynyň adyna berilýär. Bu poema 1939-njy ýylda ýazylyp alnypdyr we 318-nji inwentar sany bilen Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynda saklanýar. Magtymgulynyň ondan öňki döwürdäki, XIX asyrdaky golýazmalarında bu poema duş gelmeýär. Onuň asyl çeşmesi-de belli däl. Şu sebäplere görä, poemanyň Magtymgula degişlidiginiň şübhelidigi baradaky pikir öň A. Aşyrowyň işinde aýdylypdy.² Poema on bir bogunly dörtlük-murapbag görnüşinde düzülipdir. Poemanyň birinji bendi Allanyň waspy bilen başlanýar:

Hamt³ aýdaýyn ol ýaradan Hudaýa,
Ol bizi ýokdan bar kyldy, ýaranlar.

¹ Bu barada seret: Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №563 f, inw. №557 f, inw. №93 f.

² Aşyrow A. Magtymgulynyň poemalary – Известия АН ТССР, серия общественных наук, 1983, №6, 31 sah.

³ Hamt – öwgi, taryp.

Özi zynat berdi Gün bilen Aýa,
Gudratyny äşgär kyldy ýaranlar.¹

Şahyr Allany wasp etmekden soň Adam atany, pygam-berleri, olaryň (hasap boýunça) soňkusy Muhammet pygam-beri, dört çaryýarlary ýatlap geçip, Hezreti Alynyň bir eden oňat işini ýatlaýar:

Çaryýarlar Hak diýip, gözden ýaş etdi,
Ol/ar /ýama/an/lykdan özün daş etdi,
Aly bir ilde ýok ýagşy iş etdi,
Garyp Magtymguly aýtdy, ýaranlar.²

Poemanyň soňky bendinde hem Magtymgulynyň ady ge-tirilýär:

Garyp Magtymguly asy günäkär,
Günähim bagyşla ýa perwerdigär,
Okygan bendeden köp umydym bar,
Doga kylsyn diýip aýtdy, ýaranlar.³

«Şahymerdan, Murtuza, Şiri huda, Hezreti Aly, Şiri Sub-han» ýaly Magtymgulynyň eserlerinde duş gelýän Hezreti Alynyň epitetleri, atlary, Magtymgulynyň adynyň poemada iki gezek getirilmegi hem-de şu golýazmada şübhesiz Magtymgu-lynyňky hasaplanýan «**Wagyzy**» atly poemanyň bolmagy, «**Ak it**» atly poemanyň Magtymgula degişli bolaýmagynyň müm-kindigini delillendirýär. Bu poemalaryň ikisini-de, şol bir adam, latyn grafikasynda, bir poçerkde, ýazuwda 1939-njy ýylda şol wagtky Stalin raýonynyň, Şordepe obasynyň «Leningrad» kol-hozynda ýaşayan mugallym Bekmyrat Öwezmyradow toplap göçüripdir. Bu eseriň mazmuny «Wagyzy» poemasyňyňka meň-zeş: Hezreti Alynyň ýanyna bir gedaý gelýär. Ol aýalynyň ke-selläp ölendigini, gyzynyň ýaş galandygyny hem-de özüniň bir

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №318.

² Görkezilen eser, inw. №318.

³ Görkezilen eser, inw. №318.

jöhide kyrk müň tylla karzynyň bardygyny aýdyp, Hezreti Alydan kömek soraýar. Hezreti Aly öz ogullaryny bir baý jöhide girew goýup, ondan alan kyrk müň tylla puluny gedaýa berip goýberýär. Bu wakany eşiden adamlar Hezreti Alynyň eden işine haýran galýarlar, emma bir jöhit bu bolan işe münkürlük edýär we gije ýatyrka ak ite öwrülýär. Onuň aýaly we çagalary bolsa ony tanaman, taýaklap öýden kowýarlar. Oňa berlen çörek daşa öwrülse, içen suwy bokurdagyndan geçmän gana öwrülýär. Ahyrsoňy ol ak it Berrimejnun diýen çöle gaçyp gidýär. Ol adamyň aýaly äriniň nirä ýitenligini biljek bolup, bir garry mama pal atdyrýar. Mama ol aýalyň äriniň ak ite öwrülendigini aýdýar. Ol aýal ärini pygamberiň ýanyna eltende, pygamber oňa diňe Hezreti Alynyň kömek edip biljekdigini aýdýar. Hezreti Alynyň ol aýala rehimi inip, ite bir şapbat urýar. It öňki adam şekiline gelyär we är-aýal ikisi-de meýletinlik bilen musulman dinine girýärler.

Poemanyň soňy sopusylyk äheňinde, ýagny adamyň bu dünýäde «asy-günäkärdigi» baradaky pikir ýañzdydylp:

Garyp Magtymguly asy-günäkär,
Günähim bagyşla, ýa perwerdigär,
Okýgan bendeden köp umydym bar,
Doga kylgyn diýip aýtdy, ýaranlar.¹

– diýlen sözler bilen gutarýar.

Bu poemada hem edil «Wagyž» poemasyndaky ýaly Hezreti Alynyň bir gedaýa kömek edip, asylly, haýyr işi edendigini beýan edilýär hem-de başga dinlileriň musulman dinine geçişi gürrüň berilýär. Poemanyň sýužeti Magtymgulynyň döwründen öňräk dörän bolmaly. Çünki şeýle sýužet esasynda poema ýazan, Magtymgulynyň ýegeni Zelili hem şu eseriň köne rowaýat esasynda ýazylandygyny aýdýar:

---

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №318.

Ger kimsäniň degse Alyga tili,
Şeksiz kapyr bolar, döner şekili,
Ir eýýamky ötgen köne nakyly,
Zelili nazm edip¹ dessan eýledi.²

Zeliliniň «Ak it» poemasyňyň sýžeti-de Magtymguly-nyň poemasyňa meňzeş. Onda-da münkür bolup ak ite öwrülen jöhit Berrimejnun diýen çöle gidýär. Oňa berlen çörek daşa öwrülip, içjek suwy guraýar. Ol iti Hezreti Alynyň ýa-nyna getirenlerinde Hezreti Aly oňa doga okap, elleri bilen sypalanda it adama öwrülýär.

Görşümüz ýaly, Hezreti Aly we gedaý baradaky sýžet esasynda döredilen bu poemalaryň köp elementleri folklor häsiýetli, ýagny jadyly ertekilerdäki öwrülmelerde (meta-morfozalardaky) bolşy ýaly, adam ite, çörek daşa, suw gana öwrülýär. Hezreti Alynyň keşbinde bolsa, keramatly jady-göýiň häsiýetleri görünýär. Oňa münkür bolan adam ite öwrülip, ony diňe Hezreti Aly öňki kaddyna getirip bilýär. Onsoň şu sýžetiň süýthor jöhit we bergidar baradaky motiwi dünýä edebiyatynda gadyndan bäri ulanylyp gelýär. Ol Günbatar edebiyatlarynda-da duş gelýär. Meselem, meşhur inlis ýazyjysy **Wilýam Şekspiriň (1564–1616) «Wenesiýaly söwdagär»** atly komediýasynda baý süýthor Şeýlok bilen Antonio diýen söwdagäriň arasynda karz üçin şeýle şertnama baglanyşylýar: eger-de Antonio alan puluny gaýdyp bermese, jöhit Şeýlok onuň teniniň islän yerinden bir funt (ýarym kg. çemesi) agramly etini kesip almaga şert baglaşýar.³

Sözümüzizi jemläp aýtsak, Magtymgulynyň «Wagyz» we «Ak it» poemalarynda Hezreti Aly we gedaý baradaky Gün-

¹ **Nazm etmek** – tertibe salmak, goşgy görnüşine geçirmek.

² Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw. №1611.

³ Шекспир В. Избранные произведения. Москва-Ленинград, Гос. изд. худ. литературы, 1950, 175 sah.

dogar halk döredijiliginden alnan gadymy sýužet beýan edilýär. Bu poemalarda musulman dininiň ýaýradylýşy bilen baglanyşkly hekaýatda Hezreti Aly ynsanperwer keşp hökmünde görkezilýär. Olaryň mazmunynda dini matlaplar bilen bir hatarda ynsanperwer ideýalar, ýagny kyn güne düşen adama, garyplara kömek etmegiň, haýyr işdigi aýratyn nygtalýar.

3. «Kesikbaş hekaýaty» we Magtymgulynyň adyna berilýän bir poema

Beýik inlis ýazyjysy Wilýam Şekspiriň «Gamlet» tragediýasynda Gamlet mazar gazyjylaryň ýanynda bir adamyň kelle süňkünü eline alyp: «Wah, biçäre Ýorik! Men ony tanaýardym. Gorasio, ol örän wäşi, ajaýyp oýlap tapyjydy: ol meni münlerçe gezek arkasyna göterip gezdiripdi. Indi bolsa, hatda göz öňüne getirmek-de elhenç, häzir ol ýadyma düşse, bokurdagym dolýar. Ynha, şu ýerde meni ogşan dodaklar bardy, wah, indi näçe gezekdigini ýadyma salyp bilemok. Hany indi seniň degişmeleriniň? Seniň oýunlaryň? Seniň aýdymlaryň? ...»¹ diýip, bir wagt aradan çykan kakasynyň wäşisi Ýorigiň kelle süňküne seredip, adamyň ömrüniň manysy, onuň ýaşayşy barada filosofik pikir ýöredýär. Gadymy sýužetler boýunça eser ýazmagy gowy gören Şekspir «Gamlet» tragediýasyny 827-nji ýylda öň ýaşap geçen Ýutlandiýaly şazada Amlet baradaky rowaýat esasynda ýazypdyr.² Ýöne «Gamlet» tragediýasyndaky filosof we adamyň kelle süňki baradaky motiw Ýewropa edebiýatyna Gündogar edebiýatyndan geçendir diýip çen etmek mümkin. Sebäbi şu motiw boýunça ýörite ýazylan eserler Gündogar edebiýatynda irki döwürlerden bäri meşhur bolupdyr.

¹ Шекспир В. Избранные произведения. Москва-Ленинград, Гос.изд.худ. литературы, 1950, 460 sah.

² Аникст А. Трагедия Шекспира «Гамлет». Москва, Просвещение, 1986, 13 sah.

Tanymal pars şahyry **Ferideddin Attaryň (1150–1230)** «**Jümjümenama**» atly poemasynda, akyldarlary, filosoflary gadymdan bäri gyzyklandyryp gelýän jan we ten, adam we onuň ruhy, adamyň ýaşayşynyň manysy ýaly filosofik temalar gozgalýar.

Feridetdin Attar bu eserini Isa pygamber we jümjüme¹ baradaky rowaýata esaslanyp ýazypdyr.

Poemada beýan edilişine görä, bir gün Isa Dejle («Tigr» derýasy) derýasynyň kenarynda gezip ýörkä bir kelle süňküne duş gelýär. Ol kelläniň diňe süňki galypdyr we onuň içi arylaryň, garynjalaryň mesgenine öwrülipdir. Muňa geň galan Isa pygamber Hudaýa ýüzlenip, bu kelläniň syryny açmagyny sorayar. Şonda Hudaýyň emri bilen Jebraýyl perişde gelip, Isanyň arzyny diňläp, onuň islegini berjaý etjekdigini aýdandada, Isa pygamber şol kellä ýüzlenip, onuň bir wagtlar dünýäde nähili ýaşandygyny, onuň husyt ýa-da jomart, eli açyk, sahawatly bolandygyny, indi onuň mekanyň dowzahdadygyny ýa-da behiştdegini bilesi gelip, ony gepledýär, kelläniň öz durmuş ýoluny gürrüň bermegini sorayar.

Kelle özüniň bir wagtlar Müsürde we Siriýada patyşalyk edip, hyzmatkärleriniň, altyn-kümüşden doly hazynasynyň bolandygyny hem-de garaz, dünýäde kem zady bolman ýaşandygyny, adynyň hem Jümjüme soltan bolandygyny gürrüň berýär. Emma bir gün ýokardan gelen «dört elli perişde» edil gaplaň penjesi ýaly elleri bilen ilki onuň dilini, soň janynyň özenini sogrup alýar».²

Adamyň jan berşiniň ejirli, agyrdygyny Jümjüme şeýle beýan edýär: «Eý Hudaýyň resuly! Muny düşündirip bolar-

---

¹ **Jümjüme** – adamyň kelle süňki.

² Жуковский В.А. Легенда об Иисусе и черепе в персидском стихотворном сказе Атгара – Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. С-Петербург, 1892-1893, 7 том, 71 sah.

myka? Eger meniň şonda dilim bolan bolsady, meniň sesimi asman eşiderdi. Onsoň ýüzlerçe közüň içinde, ýüzlerçe ejir we ezýet bilen meniň janyň tenimden çykdy».¹ Jümjüme gürrüni dowam edip, ýaşan döwründe Hudaýa ynanmanlygy üçin o dünýäde erbet jezalara duçar bolandygyny, kellesine degen taýaklaryň zarbyna kelle çanagy owanyp, beýnisiniň çogandygyny. ., soňra bolsa oda atylandygyny, ýüzlerçe ýylanlaryň we içýanlaryň özüni çakandygyny aýdyp berýär. Özüniň topraga garylyp indi ýedi ýüz ýyl bäri ýatandygyny Jümjüme Isa pygambere gürrüň berýär.

Jümjümeniň beren gürrüni Isa pygamberiň kalbyny sarsdyrýar. Ol kellesini ýalaňaçlap: «Eý adamlary we ruhlary ýaradan! Hak ýolda ýöräni öz gahryň bilen ýakma... Rehim et, şu ölini aýaga galdyr, şu çakyr, çüýrän kelläni janlandyr!»² diýende, Hudaýyň emri bilen Jümjüme soltan direlýär, Isa pygamberiň dinine uýýar we gije-gündiz Hudaýy ýadyndan çykarmaýar. Hekaýatyň soňuny Attar şeýle jemleýär: «Men bu hekaýaty Hudaýy ýatlamak üçin düzdüm. Eý Hudaý, Mesihanyň demi³ üçin, sen bu dilewaryň⁴ günälerini geç we onsoň bu goşgulary düzen Attara rehim eýle».⁵

---

¹ Жуковский В.А. Легенда об Иисусе и черепе в персидском стихотворном сказе Аттара – Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. С-Петербург, 1892-1893, 7 том, 71 sah.

² Görkezilen eser, 71 sah.

³ **Mesihanyň demi** – Mesiha – Isa pygamberiň lakamy. Gurhanda we rowaýatlarda aýdylyşyna görä, Isa pygamberiň deminiň keselleri bejerip, hatda ölini direldiji güýji bar eken.

⁴ **Dilewar** – bu ýerde Attar şu rowaýaty aýdyp beren adamy göz önünde tutýar.

⁵ Жуковский В.А. Легенда об Иисусе и черепе в персидском стихотворном сказе Аттара – Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. С-Петербург, 1892-1893, 7 том, 71 sah.

Attaryň dini-filosofik öwüşgin berip beýan eden bu rowaýaty soňabaka şu sýužet boýunça başga eserleriň ýazylmagyna sebäp bolupdyr.

1369–1370-nji ýyllarda **Husam Kätip** diýen bir şahyr şu sýužete esaslanyp, «**Jümjüme soltan**» atly, möçberi 293 beýtli poema ýazyypdyr.

Bu eserde hem Attaryň poemasynyň esasy motiwleri gaýtalanýar we käbir epizodlar, aýratynam Jümjüme soltanyň dowzahda bolşy Attaryň poemasyndakydan has giňräk beýan edilýär.

Edil şu sýužete esaslanyp, takmynan XVIII asyrdaky ýaşap geçen türkmen şahyry **Owşar Kasym** Jümjüme soltan barada bir poema ýazyypdyr. Bu eseriň inw. №775 golýazmasy Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynda saklanýar. Golýazmada 1313-nji hijri ýyly /1895–1896-njy m. ý. / diýlen sene bar. Poemanyň sýužeti Attaryň poemasyňa golaý.

Bir gije Isa pygamber gezip ýörkä aýagyna bir adamyň kelle süňki degýär. Isa pygamber ony görüp, gözýaş döküp, onuň kimdigini sorýar. Allanyň emri bilen, ol kelle öz ömür beýanyny gürrüň berýär. Ol kesik baş bir wagtlar Şamda (Siriýa) emir bolupdyr. Onuň ady Şahy Jümjüme eken. Onuň müňlerçe goşuny bolup, dört müň şähere permany ýöreyän eken. Bir gün şikara çykanda onuň keselläp kellesi ýassyga ýetipdir. Alla onuň janyny almaga Ezraýyly iberipdir. Jümjüme näçe ýalbarsa-da, ol ölümden sypyp bilmändir we dört ýüz ýyllap dowzahda bolupdyr. Isa pygamber Jümjümeden nädip dowzaha düşenini soranda:

... Ki baş aýtdy, bir şum kapyr bar erdi,
Salgyt aldym any kylmaý musulman.¹

– diýip, Jümjüme jogap berýär. Isa pygamber eger-de Jümjüme öz dinine uýsa, ony direktjekdigini aýdýar:

---

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw.№775.

Isa aýtdy, meniň ummatym¹ bolsaň,
Tirelseň Taňrynyň tagatyn kylsaň,
Ki baş aýtdy käşge gutarşyk alsaň,
Lutfyň² ile tapsaň behişti jahan.³

Şeýlelik bilen, Isa pygamber Hudaýdan dileg edip, kelläni direldýär we Alla oňa kyrk ýyl ömür berýär.

Poemada şahyr musulman dininiň ýörelgelerini berk berjaý edip, Hudaýa sygnyp gezmekligi nygtap, bu dünýäde adam ömrüniň çäklidigi we bu jahanyň wepasyzdygy baradaky pelsepe bilen poemany gutarýar:

Owşar Kasym neçün gapyl bolasen,
Pendim budur – Haka gulluk kylasen,
Ýüz müň ýaşasaň-da ahyr ölesen,
Kime peýan etdi bu ýagty jahan?⁴

Görşümüz ýaly, Owşar Kasymyň poemasyň sýužeti hem-de ideýasy Attaryň poemasyndan köp bir daşlaşmandyr. Emma şu sýužet boýunça ýazylan kesikbaş baradaky beýleki poemalarda Isa pygamberiň keşbiniň deregine Muhammet pygamber, Hezreti Aly ýaly şahslaryň keşpleri goşulýar we sýužet az-kem üýtgedilip, oňa epiki gahrymançylykly häsiýet berilýär.

Şeýle eserleriň biri-de Türkiýede Jeleddin Rumynyň şagirtleriniň biri **Kirdeji Aly** (käbir golýazmalarda Kethuda Aly) tarapyndan ýazylypdyr. Ýöne onuň göçüriji bolmagy-da ähtimal. Türk edebiyatçysy Gojatürkün şahsy kitaphanasynda saklanýan bu poemanyň golýazmasynda «1461ý.» diýen sene bar. Bu golýazmada:

---

¹ **Ummat** – halk, bir pygambere uýýan adamlar.

² **Lutf** – mylaýymlyk, rehimdarlyk, ýagşylyk.

³ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw.№775.

⁴ Görkezilen eser, inw.№775.

Bunu eden Kirdeci Ali durur
Konyada Mevlana'nin kulu durur.¹

– diýlip, poemany düzen Kirdeji Aly özünüň Konýada «Mewlana» ady bilen meşhur bolan şahyr **Jeleddin Rumynyň (1207–1274)** gullugynda bolanlygyny aýdýar. Jeleddin Rummy ömrünüň köp bölegini Türkiýäniň Konýa şäherinde geçirip, şol ýerde-de aradan çykypdyr.

«**Kesikbaş hekaýaty**», «**Kesikbaş kitabý**» atlary bilen belli bolan bu poemanyň birnäçe wersiýalary türki halklarynyň arasynda, şol sanda türkmen halkynyň arasynda-da meşhur bolupdyr. Onuň birnäçe wersiýalary, görnüşleri golyazma we daşbasma görnüşinde duş gelýär. Türkmenistanyň milli golyazmalar institutynda saklanýan inw. №3772, 1834-nji ýylda göçürilen bir golyazmada şu sýužetiň doly däl görnüşi berlipdir.

Bu poemanyň doly görnüşi 1311-nji hijri ýylynda (1891-nji milady ýyly) Türkiýede daşbasma görnüşinde neşir edilen bir ýygyndyda hem berilýär. Birnäçe golyazmalarda görkezilişi ýaly, şu poemanyň Jeleddin Rumynyň özi düzen bolmagy-da mümkin, sebäbi poemanyň golyazmalarynda «**Mewlana**», «**Şemsi**», «**Şems Tebrizi**» diýlen atlar görkezilýär.²

Şemseddin Tebrizi Rumynyň uly sarpa goýýan mugallymy bolupdyr. Jeleddin Rummy 1248-nji ýyldan başlap, (1247-nji ýylda Şemseddin Tebrizi öldürilýär) öz goşgularyny Şems Tebrizi diýen edebi lakam bilen düzüp başlapdyr.

Sankt-Peterburg şäherindäki golyazmalar fondunda saklanýan inw. №A-1246-njy golyazmada (1794-nji ýylda göçürilen) şu poemanyň soňky bendinde:

---

¹ Ахметгалиева Я.С. Исследования тюркоязычного памятника «Кесикбаш китабы». Москва, Наука, 1979, 28 sah.

² Görkezilen eser, 135-136 sah.

مولانا شمس تبریزی یادینہ سن یتیر کرکل عاجز لا مرادینہ

Möwłana Şems Täbrizi ýadyna

Sen ýetir kurgil ejizleri myradyna.¹

– diýlen setirler bar. Beýleki käbir golýazmalarda Möwłana Şemsi, Şems Tarazi, Şems Tebrizi diýlen atlar hem görkezilýär. Megerem, bular Şems Tebrizi diýen tahallusynyň göçürjiler tarapyndan ýoýlan görnüşleri bolmagy-da mümkin. Käbir golýazmalarda awtor görkezilmändir. Nämüçindir, şu soňky golýazmalardan ugur alyp, alym Ýa.S. Ahmetgaliýewa «Kesikbaş kitaby» anonim, ýagny awtory näbelli eserleriň hasabyna goşýar hem-de onuň awtory Taraz şäherinden bolan Şems Tarazy tarapyndan ýazylypdyr we şu poema, esasanam Powolžýe, Zakawkazýede we Kiçi Aziýada döräpdir diýen gapma-garşylykly tezisleri öňe sürýär.²

Birnäçe irki golýazmalarynda poemanyň awtory hökmünde Möwłana Şemsi, Möwłana, Şems Tebrizi diýen atlar bar. Bu bolup biläýjek zat, çünki Rumynyň kakasy Bahaweddin Weled gelip çykyşy boýunça Horasandan bolupdyr. Horasanda-da Hezreti Alynyň kulty güýçli bolupdyr. «Kesikbaş kitaby» baş gahrymany bolsa Hezreti Aly bolup durýar. Onuň üstesine-de, Bahaweddin Weled Horezmde ady belli şeyh Nejmeddin Kubranyň müridi bolup, ondan ak pata alypdyr. Megerem, Horezm rowaýatlaryny Bahaweddin Weled öz ogly Jelaleddine gürrüň beren bolmaly.

Ikinjiden, Ý.S. Ahmetgaliýewanyň poemanyň awtorynyň Taraz şäherinden bolan Şems diýmegi-de örän geň zat. Sebäbi Taraz şäheri XIII asyrdan ýaşamagy bes edýär. «Kesikbaş kitaby» iň gadymy golýazmasy 1461-nji ýylda ýazylyp-

¹ Sankt-Peterburg ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutyň golýazmalar fondy. Inw.№A-1246.

² Ахметгалиева Я.С. Исследования тюркоязычного памятника «Кесикбаш китабы». Москва, Наука, 1979, 31-32 sah.

dyr. (Gojatürküň şahsy golýazmasy) Diýmek, bu poemanyň Şems Tarazy diýen awtor tarapyndan ýazylandygy baradaky pikir yrğa görünýär. Poemanyň mazmuny-da Taraz şäheri bilen baglanyşykly däl.

Poemanyň köp wersiýalarynda Kesikbaş «Kala-i Nur meniň şäherim idi» diýip aýdýar. Şeýle atly ýerler Orta Aziýada ýerleşýär. Meselem, Türkmenistanyň Sumbar jülgesinde ýerleşýän Nurgala obasy ýa-da Özbekistanda ýerleşýän Nurata şäheri şu eseriň döremegi bilen baglanyşykly bolmagy mümkin.

Belli taryhçy alym W.W. Bartoldyň ýazmagyna görä, Nurata şäheriniň ady öň Nur bolupdyr. Orta asyrlarda bu şähere köp zyýaratçylar geler eken. Ýene-de bir bellemeli wajyp zat, XI asyrdan Nur şäheriniň golaýynda oguzlar ýaşapdyr. Nurata şäherini Magtymguly bir goşgusynda:

Nurata, Baba Dargan
Degresi derýa gorgan...¹

– diýip agzap geçýär.

Şeýle-de «Kesikbaş hekaýaty» türki-oguz edebi däplerine eýerilip ýazylypdyr. Hatda onuň başlanyşyny alyp görseňem, Magtymgulynyň «Kepderi», «Wagyzy», «Ak it» poemalaryndaky ýaly, metjitde oturan Muhammet pygamberiň we dört çaryýarlaryň ýanyna kelle gelip arz edýär.

Galyberse-de, «Kesikbaş hekaýatyndaky» Hezreti Alynyň guýa girip, ýer astynda döw bilen söweşmegi poemanyň sýužetinde iň esasy motiwleriň biri bolup durýar. Edil şeýle epizod «**Horezm nama**» ýa-da «**Horezmiň geçmişi**» diýen gadymy eserde-de duş gelýär:...Horezm we Hebeş diýen iki dogan bir aňdarhany yzarlap, ahyr ony bir guýudan tapýarlar. Ilki Hebeş guýa girjek bolýar, emma gorkýar. Soň Horezm

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 210 sah.

ýüpüň kömegi bilen guýa girýär. Ýöne Hebeş şeýtanyň gepine gidip, ýüpi elinden goýberýär. Horezm guýuda aždahany öldürip, bir patyşanyň gyzyny halas edýär we aždahanyň hazynasyna eýe bolýar. Guýudan çykмага oňa bir Moýsepit diýen adam kömek edýär. Guýudan çykyp, şol ýerde Horezm bir şäher gurýar. Onuň adyna «**Hüýrgenç**» dakýar («Hüýr» – «behişt gyzy» diýmek, «genç» – baýlyk), soňabaka oňa «Ürgenç», «Gürgenç» diýip aýdypdyrlar.¹

«Kesikbaş hekaýaty» poemasyndaky esasy waka hem çöldäki guýynyň içinde bolup geçýär. Mälim bolşy ýaly, Orta Aziýada ýerleşen ýurtlaryň köp bölegini çöller tutup, ol ýurtlarda guýular gadymdan bäri durmuşda möhüm rol oýnap gelýär. Emma Powolžýede, hatda Kiçi Aziýada-da uly çöl ýok. Şoňa görä-de, şu ýokardaky seljerilen delillere salgylansaň, Kesikbaş baradaky poema ilki Orta Aziýa, Horezm töwereklerinde döräp, soň ol Kiçi Aziýa, Powolžýe we gaýry ýurtlara ýaýran bolmaly.

Awtorlary Kirdeji, Möwlana, Şems Tebrizi diýlip görkezilen, «**Kesikbaş kitaby**» **ýa-da «Hekaýat-i Kesikbaş»** diýen atlar bilen türki halklarynyň arasynda ýaýran bu poemanyň gysgaça mazmuny şeýle:

Bir gün Muhammet pygamber dört çaryýarlary bilen wagyz edip otyrka olaryň ýanyna bir kesik baş togalanyp gelýär. Ol nurana ýüzli bir ak sakgally baş, ýöne onuň göwresi, eli, aýagy ýok. Ol gözýaş döküp, Resulyň önünde tagzym edip ýere ýüzüni goýýar. Resul ony görüp aglaýar we oňa nebsi agyrýar. Şol pursatda «Taňrynyň arslany» «Şiri huda», (Hezreti Alynýň ady) kelläni göterip, Resulyň ýanyna eltjek bolýar, emma oňa kelläni götermek başartmaýar. Aly muňa geň galýar. Şol pursatda Kesikbaş Allanyň ýüzüni görendigini, ine, şol sebäpli-de özüni hiç kimiň göterip bilmejekdigini

¹ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw.№3227.

aýdýar. Kesikbaş bir wagtlar özüniň Allanyň adyny ýatlap, Isa pygamber bilen namaz okandygyny, elli gezek haja barandygyny, käte asmana perişdeleriň ýanyna baryp, käte adam sypatyna girendigini gürrüň berýär. Kesikbaşyň ýakyn ýoldaşlary Hydyr-Ylýas bolup, onuň ýaşaýan ýeri Nur şäheri bolupdyr. Onuň aýaly hem ogly bar eken. Bir gün döw gelip, Kesikbaşyň göwresini we ogluny iýip, onuň aýalyny bol-sa ýany bilen alyp, bir guýa girip gidipdir. Ine şol sebäpli, Kesikbaş Resuldan kömek sorap gelipdir.

Bu gürrüňi diňläň Hezreti Aly öz zülpükar gylyjy¹ bilen döwüň kellesini çapyp, Kesikbaşyň aýalyny halas etmek üçin Resuldan rugsat soraýar.

Muhammet pygamberden rugsat alyp, Hezreti Aly Kesikbaş bilen döwüň gözlegine çykýar. Olar ýedi gije-gündiz gözläp, ahyrsoňy bir çölde bir uly guýy görýärler. Kesikbaş şol guýa döwüň girendigini aýdýar. Hezreti Aly bir müň baş ýüz gulaç ýüpüň kömegi bilen ýedi gije-gündiziň dowamynda guýynyň düýbüne ýetýär. Ol ýerden – döwüň ýerasty köşgünden «boýy minara ýaly, her barmagy adam ýaly» döwi tapyp, Hezreti Aly başa-baş söweşde ony öldürýär hem-de üç ýüz sany beýleki döw ýaranlaryny hem gyrýar. Hezreti Aly Kesikbaşyň aýalyny we başga-da döwe ýesir düşen baş ýüz sany musulmany halas edip, azatlyga çykarýar. Hezreti Alynyň gudraty bilen Kesikbaşyň göwresi öňki kaddyna gelip, onuň ogly-da direlýär. Kesikbaş öňkünden hem ýigdelip, ýaş bolup, maşgalasyna gowuşýar.

---

¹ **Zülpükar gylyjy** – (arapça «zulfakar») Hezreti Alynyň gylyjy. Aslynda bu gylyç Asyňky bolup, Bedr urşunda As öldürilenden soň, ol Muhammet pygambere geçýär. Ondan soň bu gylyç Hezreti Ala ýetýär. Bu söz iki sany «zu»-eýe we «fakar»-oňurga» diýen böleklerden ybaratdyr. Şol gylyjyň arka ýüzi oňurga şekilinde ýasalany üçin, oňa «zülpükar» diýlipdir (A.Meredow, A.Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat: Türkmenistan, 1988, 48 sah.).

Ine, şeýlelikde, köp horluk çeken Kesikbaş we onuň maşgalasy zalym döwüň elinden azat edilýär. Hezreti Aly we Muhammet pygamber ejizlere penakärlik, howandarlyk edýärler. Poemada Hezreti Alynýň keşbinde Rüstem, Görogly ýaly halka belli epos gahrymanlarynyň häsiýetleri görünýär. Meselem, Hezreti Alynýň uklap ýatan döwi öldürmegi özüne uslyp bilmän, ony oýaryşy, «Görogly» eposynda Göroglynyň Arap Reýhany uklap ýatyrka öldürmegi özüne namartlyk saýmagyny ýadyňa salýar. Şeýle hem, epiki-gahrymançylykly eserlerde döp boýunça ulanylýan «boýy minara ýaly», «barmagy adam ýaly», «başy gümmez ýaly» we ş. m. deňeşdirmeler, ulaltmalar Kesikbaş baradaky bu poema epiki-gahrymançylykly häsiýetleri berýär.

Öz gözbaşyny halk arasynda ýaýran rowaýatlardan alýan bu poema Hezreti Alynýň gahrymançylyklaryny wasp edýän eserler toparyna degişli diýsek, ýalňyş bolmasa gerek.

Şeýle eserleriň hataryna Kesikbaş baradaky sýužete esaslanyp ýazylan, Magtymgulynyň adyna berilýän «**Çakyr kelle**» ady bilen berilýän poemasyny-da goşmak bolar. Bu poema latyn hatynda «**Wagyz**», «**Ak it**» ýaly poemalar bilen bir golýazmada (1939-njy ýylda ýazylan nusga) duş gelýär.

Onuň Milli golýazmalar institutynda saklanýan tertip sany 318-nji bukja bolup, ony «toplap göçüren häzirki Murgap, öňki Stalin raýonynyň Şordepe oba, «Leningrad» kolhozynda ýaşaýan Bekmyradow» diýlip görkezilipdir. Poema jemi 67 bentden ybarat. Ol on bir bogunly dörtlük-murapbag görnüşinde ýazylypdyr. Poemanyň başlanyşy:

Ýaradan Hudaýyň hamdyn¹ aýdaýyn,
Ol bize köp nygmat berdi, dostlar heý.

---

¹ **Hamd(hamt)** – öwgi, wasp, taryp, ýagşylyk bilen ýatlamak.

Ýer-u-asman behişt, dowzah ýok erdi,
Jümlesin/i //ol/bar kyldy, dostlar heý.¹

Poemanyň her bendi «dostlar, heý» diýen redif bilen gutarýar. Şeýle redif Magtymgulynyň «Baglar, heý»², «Joşan günler, heý»³, «Saly dünýä, heý»⁴ ýaly goşgularynda-da duş gelýär. Temasy boýunça-da «Çakyr kelle» poemasy «Kepderi», «Wagyz», «Ak it» ýaly poemalara meňzeş. Bularyň hemmesinde-de Hezreti Aly baş gahryman hökmünde hereket edýär. Galyberse-de, Magtymgulynyň eserlerinde onuň Kesikbaş baradaky sýužet boýunça döredilen eserler bilen tanyş bolandygy görünýär. Meselem, onuň «**Alydyr**» diýen goşgusynda Kesikbaş baradaky motiw Alynyň esasy görkezilen gahrymançylyklarynyň, edermenlikleriniň arasynda birnäçe gezek gaýtalanýar:

Başlar azat eden döw gujagyndan,
Aždarha lebinden, dag bujagyndan,
Derwezesin çekip Haýbar dagyndan,
Ýedi gala birden dolan Alydyr.

... Ýer astyndan ülke çapan döwleri,
Baryp, bölek-bölek kylan Alydyr.

Kelle geldi dergahyňa dat bile,
Nyzam berdiň serhetlere hat bile,
Kam-kam gylyç⁵ bile, Düldül at bile
Täht-es-sera⁶ deňiş baran Alydyr.⁷

¹ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw.№318.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 65 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 45 sah.

⁴ Görkezilen eser, 1-nji tom, 241 sah.

⁵ **Kam-kam gylyç** – uly gylyç.

⁶ **Täht-es-sera** – ýeriň astyna çenli.

⁷ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 144 sah.

«Çakyr kelle» poemasynyň soňky bendinde:

... Garyp Magtymguly bir dessan aýtdy,
Dogadan umydgär boldy, dostlar heý.¹

– diýen setirlerden we ýokarda agzalan delillerden, faktlardan ugur alsak, bu poemany Magtymguly ýazandyr diýen pikir döreýär. Ýöne, näme üçindir, şahyryň ady «garyp Magtymguly» diýlip alnypdyr. Şeýle jümle bilen Magtymgulynyň ady adatça, onuň awtorlygy anyk goşgularynda getirilmeýär. Şahyr «garyp» epitetini öz adyna, «biçäre, Hudaýyň söýgüsine, mährine mätäç» diýip goşandyr diýip çen etmek mümkin. Özüni kiçigöwünli tutmak, bu Gündogar edebiýatyna mahsus döp bolupdyr. Emma ýeri gelende aýtsak, şahyr garyplygy gowy zat, hadysa hasaplamandyr:

Garyplyk bir dertdir – adam öldürmez,
Öldürmese, dirilikde güldürmez,
It hem arryklygyn gurda bildirmez,
Elbetde, duşmana syýasat ýagşy.²

Ýöne käbir goşgusynda şahyr Gündogar edebiýatynyň sypaýyçylyk däbine görä:

...Her mejlisde söhbetde şat eýläň biz garyby,
Eý, ýaranlar, ýat ediň haýr-u dogada bizni!³

– diýip ýazýar. Şahyryň eserlerinde «kemine», «misgin» ýaly Gündogar edebiýatynda kiçigöwünliligi aňladýan epitetler duş gelse-de, Magtymguly adynyň önünde «garyp» edebi lakamyny ulanman, öz eserleriniň soňunda «Magtymguly» ýa-da «Pyragy» diýip ýazýar. Galyberse-de, «Çakyr kelle» poemasynyň käbir bentlerindäki tağaşyksyz setirleri, gowşak kapyýalary, çeperçilik serişdelerine garyp bolmagy onuň

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 255 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 134 sah.

³ Görkezilen eser, 1-nji tom, 273 sah.

Magtymgulynyň galamyna degişlidigi barada şübhe döretmän durmaýar. Emma ýeke-täk ýazga, golýazma esaslanyp belli bir netijä gelmek kyn.

«Çakyr kelle» poemasy, Gündogar poemalarynda döp bolşy ýaly, Hudaýa mynajat aýtmak bilen başlanyp, soňra poemada onuň Ýeri, asmany, behişi, dowzahy, adamlary we haýwanlary döredişi beýan edilýär.

Bir gün Muhammet pygamber dört çaryýarlary bilen metjitde otyrka bir kelle togalanyp metjide gelýär. Onuň gelendigini Muhammet pygamberiň ýakyn adamlarynyň biri, onuň çadyr sakçysy Selman Parsy¹ (ýagny, Selman al-Farisi) pygambere habar berýär. (Şu şahsyň keşbi «Kesikbaş hekaýatynda» ýok.) Selman al-Farisi, milleti boýunça pars, rowaýata görä ony Muhammet pygamber Osman ibn Eşhel atly ýewreýden satyn alyp, gulçulykdan boşadýar. Şondan soň ol musulman dinine girýär we oňa Selman ady goýlupdyr. Rowaýatlara görä, 627-nji ýylda Medine duşmanlardan gorlanda, onuň daşyna hendek, garym gazyp goramaklygy Muhammet pygambere Selman al-Farisi maslahat beripdir.² Magtymgulynyň «Turgul, diýdiler» diýen goşgusynda onuň Baba Selman ady bilen getirilmegi ýene-de bir üns bererlik faktdyr.

Poemada Çakyr kelle aglap, öz arzy-halyny pygambere gürrüň berýär. Ol bir wagt dine uýmaýan adam bolupdyr. Ol bir gije düýşünde Muhammet pygamberi görüp, musulman dinine uýup, musulman bolupdyr. Ony şol ýurduň Gaz Gurupben atly döw patyşasy eşidip, erbet gaharlanýar («Kesikbaş

---

¹ **Selman Parsy** – asyl ady Rüzbeh, gelip çykyşy boýunça eýranly. Muhammet pygamberiň ýakyn sahabalarynyň, egindeşleriniň biri. 656-njy ýylda aradan çykýar.

² Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Ленинград, 1966, 26 sah.

hekaýatynda» döwüň ady ýok, ol patyşa hem däl, ol Kesikbaşy hiç bir sebäpsiz iýýär) hem-de Kesikbaşyň zyndan adam iberip, ony maşgalasy bilen zyndana saldyrýar. Kesikbaşyň jesedini we onuň çagalaryny döw iýýär, aýalyny özüne hyzmatkär edinýär.

Kesikbaşyň başyndan geçen bu aýylganç wakany eşiden Hezreti Aly gidip, döwden Kesikbaşyň aryny almak üçin Muhammet pygamberden rugsat alyp, baş ýüz eshap¹ bilen ýola düşýär. Olar birnäçe wagtdan soň döwüň bolýan ýerini tapýarlar. Hezreti Aly ýeriň astynda mekan tutan döwi tapyp, ony başa-baş söweşde öldürýär we Kesikbaşyň maşgalasyny halas edýär. Hudaýyň gudraty bilen Kesikbaşyň göwresi ýerine gelýär we ol ýene-de öz çagalaryna we aýalyna gowşup, bagtly ýaşaýar.

«Çakyr kelle» poemasy «Kesikbaş hekaýaty» bilen deňeşdirilende, olaryň sýužeti birmeňzeş görünse-de, detallaryň özboluşlylygy ünsüňi özüne çekýär.

Birinjiden, «Çakyr kelle» atly poemada Selman Parsy atly keşbiň bolmagy, onuň «Kesikbaş hekaýaty» atly poemadan başga bir çeşme bilen ýa-da şol sýužetiň başga bir wersiýasy bilen baglanyşykly bolaýmagynyň mümkindigini görkezýän alamatydyr, sebäbi «Kesikbaş hekaýatynda» dessanlarda ýörgünli bolan Hydyr² we Ylýasyň³ keşpleri ulanylýar.

Ikinjiden, «Kesikbaş hekaýaty» atly poemada Kesikbaşy döw hiç hili sebäpsiz iýýär, bu eseriň esasy logikasyna, bir Hudaýa ynanmak ideýasyna laýyk gelmeýär, sebäbi Attaryň

---

¹ **Eshap** – dost-ýarlar (arapça).

² **Hydyr** – Gurhanda «Al-Hidr», ýaşyl eşikli gezyän keramatly adam. Ol bakylyk suwuny içen, çöllerde ýeke, suwsuz galan ýolagçylara kömege gelermiş.

³ **Ylýas** – Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserinde Ylýas Hydyr bilen baky dirilik suwuny içdiler we kyýamata çenli ölmezler hem-de Ylýas «ýedi deňze hökümi ýöreyän» keramatly şahs diýlip aýdylýar.

poemasynda Jümjüme soltanyň ýeke-täk Hudaýa ynanmaýanlygy üçin Ezraýyl gelip, onuň janyny alyp, dowzaha iberýär. Hisam Kätibiň poemasynda-da waka şeýle beýan edilýär. Logiki taýdan seretseň, döw musulman dininiň simwolik duşmanynyň keşbi bolup durýar. Şonuň üçin Hezreti Aly poemanyň soňunda Kesikbaş bilen birlikde ýene-de baş ýüz sany musulmany döwden halas edýär.

Şeýle ýetmeýän detallar «Çakyr kelle» poemasynda anyk berlipdir. Kesikbaş yslam dinine ynanyp, musulman bolansoň, oňa döw-patyşa azar berip başlaýar. Diýmek, «Çakyr kelle» poemasy, «Kesikbaş hekaýatyna» görä gadymrak çeşme bilen baglanyşykly dörän bolmagy mümkin diýen pikir döreýär.

Ferideddin Attar, Jelaleddin Rumy ýaly görnükli Gündogar şahyrlaryň döredijiligi bilen baglanyşykly dörän Kesikbaş baradaky sýužet esasynda ýazylan «Çakyr kelle» poemasy türkmen edebiyatynda dini-gumanistik mazmunly poemalaryň hataryna girýär.

Gündogar edebiyatynyň taryhynda mälim bolşy ýaly, geçmişden köp eserler dini-mistiki mazmunyň üsti bilen ynsanperwerlik, horluk çeken ejizlere penakär bolmaklyk ýaly gumanistik ideýalary öňe sürüpdirler. Şeýle eserler dünýewi edebiyatyň hem ynsanperwerlik ruhunda ösmegine täsir edipdir.

4. Betpäl şeyh baradaky hekaýat we Magtymgulynyň adyna berilýän «Jela eýledi» atly poema dogrusynda

Mekgä zyýarata ugrap, öz gymmatbaha zadyny, puluny ýa-da gyz doganyny haýsydyr bir ynamdar adamyň, ruhanyynyň, şeyhiň, söwdagäriň garamagyna goýup gidýän zyýaratçy ýa-da söwdagär baradaky hekaýat Gündogar edebiyatynda ýörgünli bolupdyr.

Şeýle poemalaryň biri ilkinji gezek «Jela eýledi» ady bilen Magtymgulynyň «Saýlanan eserlerinde» 1983-nji ýylda Özbekistanyň H. Süleýmanow adyndaky golyazmalar institutynda saklanýan inw. №2626 bukjadaky golyazma esasynda çap edilipdi.¹ Bu golyazma 1333-nji hijri ýylynda (ýagny, 1914/15-nji ýylda) göçürilipdir. Magtymgulynyň 1983-nji ýyldan oň çykan eserler ýygyndylarynda bu poema duş gelmeýär. Onuň üstesine-de, şu poema Türkmenistanyň milli golyazmalar institutynda saklanýan inw. №3772-nji golyazmada (golyazmanyň göçürilen ýyly 1250 h. ý. (1834-35 m. ý.) Owşar Kasym atly şahyryň adyna berilýär.

Bu fakty ilkinji gezek alym A. Aşyrow hem özüniň «Magtymgulynyň poemalary»² atly makalasynda belläp, onuň Magtymgula degişlidiginiň gümanlydygyny ýazypty. Emma muňa garamazdan, «Jela eýledi» atly eser Magtymgulynyň 1994-nji ýylda çykan «Şygyrlarynyň» 2-nji tomunda ýene-de onuň adyna berlipdir we «Bu eseri Owşar Kasyma berýän nusga hem bar» diýlip bellenipdir.³

Magtymgulynyň eserleriniň tankydy tekstini geljekde has kämil düzmek we onuň döredijiligini çuňrak öwrenmek üçin onuň adyna berilýän eserleriň ygtybarlylygyny, hut şonuň özüniňkidigini derňemek meselesi örän wajpylyk bilen ör boýuna galýar. Şonuň üçin «Jela eýledi» atly poemanyň kime degişlidigini anyklamak hem-de onuň sýujetiniň Gündogar edebiýatlary bilen baglanyşyklaryny derňemek diňe bir Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek üçin möhüm bolman, eýsem, türkmen edebiýatynyň

---

¹ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1983, 2-nji tom, 120-122 sah.

² Aşyrow A. Magtymgulynyň poemalary – Известия АН ТССР, сер. общ. наук, 1983, №6.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 119-121 sah.

ösüşiniň taryhy köklerini seljermek üçin hem wajyp mesele bolup durýar.

Şu ýokarda agzalyp geçilen sebäplere görä, biz şu işimizde «Jela eýledi» atly poemanyň awtory we onuň ideýa-çeperçilik mazmuny barada öz pikirlerimizi beýan etmegi makul bildik.

«Jela eýledi» atly eseriň dürli golýazmalarda Magtymgulynyň we Owşar Kasymyň adyna berilmegi, ikinji şahyryň şahsyýetiniň we döredijiliginiň anyklanylmagyny talap edýär. Şoňa görä-de, biz bu barada öz pikirlerimizi öň metbugatda hem beýan edipdik¹.

Owşar Kasymyň köp eserleri halk arasynda ýaýrap meşhur bolan hem bolsa, ol XVIII asyr türkmen edebiyatynyň entek ýeterlik derejede öwrenilmedik wekilidir. Onuň ady we döredijiligi türkmen edebiyatynyň köp tomly taryhyna ýa-da okuw kitaplaryna girmese-de, soňky ýyllarda käbir ylmy işlerde onuň döredijiligine üns berlip başlandy.

K. Ataýewiň «XVIII asyr türkmen edebiyaty» atly kitabynda Owşar Kasymyň ady «belli söz ussatlarynyň»² hatarynda agzalyp geçilýär. Owşar Kasymyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanýan M. Öwlüýägulyýewanyň «Owşar Kasym»³, «Ybrahym kyssasy»⁴ atly makalalarynda şahyryň goşgularynyň we poemalarynyň ideýa-çeperçilik aýratynlyklary barada deslapky maglumatlar berilýär.

Ýöne gynansak-da, Owşar Kasymyň şahsy durmuşy, nirede ýaşanlygy, doglan we aradan çykan wagty ýaly onuň terjimehalyna degişli maglumatlar entek düýpli öwrenilme-

¹ Mustakow R. Owşar Kasym we onuň döredijiligi – Garagum, 2001, №1, 151-156 sah.

² Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiyaty. Aşgabat, 1986, 386 sah.

³ Öwlüýägulyýewa M. Owşar Kasym – Türkmen dili hem edebiyaty, 1994, №6.

⁴ Öwlüýägulyýewa M. «Ybrahym kyssasy» sýužeti – Garagum, 1996, №2.

li wajyp işleriň hatarynda durýar. Onuň eserleriniň iň irkisi 1801-nji ýylda («Jöhít oglan») ýazylypdyr. Şondan ugur alsak, onuň XVIII asyrdaky doglandygy mälim bolýar. Şahyryň ady hem birnäçe golýazmalarda Owşar Kasym görnüşinde gelse-de, käbir golýazmalarda «Owşal Kasym» diýlen görnüşde ýazylypdyr.

Şahyryň döredijiligi barada aýdylanda, ol «Kyssaýy Ybrahym», «Jöhít oglan», «Keýik», «Jümjüme nama» ýaly halk arasynda belli bolan poemalaryň hem-de «Talan ýar», «Nergiz», «Kedperi güzer», «Başlady», «Ne boldy» ýaly meşhurlyk gazanan aýdymlyry ýazan şahyrdyr. Ýöne bu eserleriň hem käbiri birnäçe şahyrlaryň adyna berilýär. Şoňa görä-de, Owşar Kasymyň öz eserlerini aýyl-saýyl etmek hem düýpli özbaşdak mesele bolup durýar.

Galyberse-de, awtory belli bolmadyk, anonim «Kasym oglan» atly dessanda keýik baradaky hekaýatyň beýanynda we birnäçe goşgularynda Owşar Kasymyň eserlerine mahsus bolan äheňleriň we çeperçilik serişdeleriniň ulanylmagy¹ onuň Owşar Kasyma degişli bolup biläýjekdigi baradaky pikir eýerýär. Şeýleräk çaklama M. Öwlüýägulyýewanyň «Owşar Kasym» atly makalasynda-da öňe sürülýär.²

Umuman aýdylanda, Owşar Kasym XVIII asyr türkmen edebiyatynyň meşhurlyk gazanan şahyrlarynyň biridir. Biz bu işimizde bu özboluşly, zehinli şahyryň döredijiligini öwrenmek meselesine diňe gytaklaýyn, Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek bilen baglanyşykly degip geçsek-de, onuň eserleriniň mese-mälim göze dürtülip duran käbir aýratynlyklary barada gysgaça durup geçmegi makul bildik.

---

¹ Bu barada seret: Kasym oglan. Aşgabat, 1976, 12, 14, 26, 29, 49, 41, 57 sah.

² Öwlüýägulyýewa M. Owşar Kasym – Türkmen dili hem edebiyaty, 1994, №6, 53 sah.

Owşar Kasymyň eserleri bilen tanyş bolanyňda, bu şahyryň daş-töweregindäki bolup geçýän wakalara biperwaý garamadyk bir özboluşly şahs bolandygyna göz ýetirmek kyn däl. Onuň goşgulary we poemalarynda (biz bu ýerde «poema» diýip, şygyr bilen beýan edilen hekaýatlary göz önünde tutýarys, Ýewropa edebiýatynda şeýle eserlere «ballada» diýip at berýärler.) durmuş wakalary, gumanistik, ynsanperwer äheňler, söýgi temasy bilen bir hatarda sopusylyk ideýalary güýçli duýulýar. Şahyryň käbir goşgulary onuň içki oý-pikirlerini, şahsy duýgularyny beýan edýän ajaýyp liriki eserleriň hem ussady bolandygyna güwä geçýär. Meselem, şowsuz söýgi, biwepalyk, aşyklygyň jebri-jepalary ýaly ynsan durmuşyna mahsus duýgular onuň «**Gelen ýar**» atly goşgusynda inçelikden beýan edilýär:

Eý, ýaranlar, men günäkär olmuşam,
Ne diýer sen hüýr jaýyndan gelen ýar?
Niçem ýyllap bendi perman ermişem,
Ne buýursaň, gullugyňda duram ýar.

Ne isteseň alyp gelem bazardan,
Duşmanlaryň gutulmasyn azardan.
Niçe ýyllap meni saldyň nazardan,
Owwal söýüp, soňra gözden salan ýar.

Öýden çykar hatebine¹ bezener,
Saýýadyna² awbaz³ bolup garanar,
Biwepalyk resimsizde⁴ görüner,
Ýatlar bilen oýnaşyban gülen ýar.

---

¹ **Hateb** – öýlenjek ýigit.

² **Saýýat** – awçy.

³ **Awbaz** – aw guşy.

⁴ **Resimsiz** – däpsiz, dessursyz.

Baýram olar hyna ýanar destine,
Syr duýdurma duşmanyňa, dostuňa,
Naşy tebip¹ gelmez ýaram üstüne,
Özi gelsin meni derde salan ýar.

Owşar Kasym, ne bakar sen bu dagda,
Syýa zülpuň tel-tel² olar ýañagda,
Biz gidende enar köpdü şu bagda,
Kim salypdyr bakjaňyza talaň ýar.³

Goşguda «Öýden çykar hatebine bezener», «Baýram olar hyna ýapar destine» diýen ýaly setirlerinden ugur alyp, Owşar Kasymyň häzirkî Türkmenistanyň çäklerinden daşda ýaşandygyny çen etmek mümkin. Meselem, şu döwürde-de Hotan türki halklarynda, Türkiýede we käbir beýleki ýurtlarda gyz durmuşa çykanda eline hyna ýapýar. Şeýle döp häzirkî Türkmenistanyň çäklerinde gabat gelmeýär. «Hytap, resimsiz» ýaly sözlerem seýrek ulanylýar. Owşar Kasymyň «Jöhüt oglan» we beýleki poemalaryny «Jela eýledi» atly poema bilen deňeşdirip görsek, birnäçe umumy meňzeşlikler ýüze çykýar. Meselem, Owşar Kasymyň göze dürtülip duran bir aýratynlygy, ol hem, onuň eserlerinde liriki gahryman, aýdyjy kimdir birine ýüzlenmek bilen, öz aýtjak pikirini, wakasyny diňleýjileriň dykgatyna hödürleýär:

Şahym, men aýdaýyn täze hekaýat,
Bolmadyk işleri bola başlady.
Pygamberiň aýtjak mübäreäk sözi,
Ol hem birin-birin gele başlady.⁴

«Jela eýledi» atly poemanyň hem dördünji bendinde şeýle ýüzlenme bar:

¹ Naşy tebip – bilimsiz, tejribesiz tebip.

² Tel-tel bolmak – tar-tar bolmak; tel – saç, zülp, jyga.

³ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw.№5657.

⁴ Görkezilen eser, inw.№1849/2.

Ýaranlar, aýdaýyn täze hekaýat,
Nusgalarda gördüm şeýle rowaýat,
Özi iňan erdi, piri-hedaýat,¹
Zamanynda bir iş bina eýledi.²

Poemanyň başy Hotan şasyny wasp etmekden başlaýar:

Waspyn beýan eýleý Hotan şahynyň,
Öz ýüzün älemge jela³ eýledi.
Barça melek⁴ çykarmaga jähd edip,
Birden tesbih aýdyp, seda eýledi.⁵

Owşar Kasymyň «Jöhit oglan» poemasy hem Hotan şasyny şöhratlandyrmak bilen başlanýar:

Hikmet⁶ birlen çykyp, Hotannyň şahy,
Bu älemni türlik elwan eýledi.
Ýer ýüzüni tutup enjum sypahy⁷
Başga döwran, başga tugýan⁸ eýledi.⁹

Bu bentde Owşar Kasym Gündogar edebiýatyna mahsus bolan sypaýyçylyk däbini saklasa-da, Hotan şasynyň gandöküşikli uruşlary alyp barandygyny ýañzydýar.

Biziň pikirimizçe, Hotan atly ýurduň bu eserlerde getirilmeği hem tötänleýin däl, **Berhudar Türkmeniň (XVII asyr) «Ragna we Zyba»** poemasy diýäýmeseň, wakasy Hotanda bolup geçýän eser türkmen edebiýatynda örän az.

---

¹ Piri-hedaýat – ýol görkeziji pir.

² Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1983, 2-nji tom, 120 sah.

³ **Jela** – şöhle, dabara.

⁴ **Melek** – perişde.

⁵ Görkezilen eser, 120 sah.

⁶ **Hikmet** – parasatly söz, şygar.

⁷ **Enjum sypahy** – sansyz goşuny.

⁸ **Tugýan** – gozgalan.

⁹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw.№597, inw. №1733.

Hotan – häzirkî zaman Hytaýda oba hojalyk merkezi. Gadym döwürlerde Hotany «Ýakut daşynyň ýurdy» diýip atlandyrypdyrlar. Hotanyň üstünden meşhur «Ýüpek ýoly» Hindistana we Orta Aziýa geçýär eken.¹ Hotanda ýakut daşyndan ajaýyp şaý-sepler ýasalypdyr. Geçmişde Hotan gözel zenanlaryň, arassa müşküň we ýokary hilli ýüpek matalaryň ýurdy hasaplanypdyr. Hotanyň we Orta Aziýanyň ykdysady we medeni gatnaşyklary edebiýatda hem belli bir derejede yz galdyrypdyr. Nyzamy, Jamy, Nowaýy, Magtymguly we beýleki türkmen nusgawy şahyrlary öz eserlerinde Hotany agzap geçýärler.

XVIII asyr türkmen şahyry Şabende «Gül-Bilbil» dessanynda:

Istesem gitsem gerek müşki-hotandan aýrylyp...²

– diýip, meşhur Hotan müšküni ýatlaýar.

Allanyň ýaradan meşhur ýurtlarynyň biri hökmünde Magtymguly «Ýnsan ýaratdy» diýen goşgusynda Hytaý bilen bir hatarda Hotanyň adyny getirýär:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemenge,
Müsür, Şam-u, Hindistan-u Dekenge,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotanga,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.³

Ferdöwsiniň «Şanama» poemasynda Hotan ajaýyp ýer hökmünde agzalýar we poemanyň bir gahrymany Siýawuş «Bu ýurt meniň kalbymy özüne çekýär, bu ýerdäki jennet»⁴ diýip Hotany suratlandyrýar.

Şeýle-de, Hotanda ýaşaýan musulman türki halklaryň arasynda Orta Aziýa türki edebiýatларыnyň eserleri meşhur

¹ Герценберг Л.Г. Хотано-сакский язык. М.:Наука, 1965, 10 sah.

² Dessanlar. Magrupy, Şeýdaýy, Şabende. Aşgabat, 1982, 179 sah.

³ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1983, 2-nji tom, 191 sah.

⁴ Фирдоуси. Шахнама. М.,Изд. АН СССР, 1960, 2 том, 199 sah.

bolupdyr. Mysal üçin, ýewropaly alym Günar Ýarring 1935-nji ýylda Hotanda ýaşaýan Alym Ahun we Haşym Ahun diýen adamlaryň dilinden «Zöhre we Tahyr» atly ertekini ýazyp alypdyr.¹

Indi «Jela eýledi» diýen poemasy barada aýdylanda, onda Hotanyň agzalmagy, biziň pikirimizçe, şu poemanyň sýužetiniň Hotanda ýa-da oňa golaýrak bir ýurtda dörändigini habar berýär. Öň belläp geçişimiz ýaly, poemanyň ilkinji bendi Hotan şasyna bagyşlanypdyr, diýmek bu sýužet şol şanyň hökümi ýöreyän ýerlerinde döräpdir, çünki Gündogar edebiýatlarynda adatça her bir uly göwrümlü eser Alla alkyş aýtmakdan başlanýar. Alyşir Nowaýynyň, Nyzamynyň, Attaryň poemalarynda şu däbi görmek mümkin. Diňe şeýle mynjatdan soň Allanyň ýerdäki wekili hökmünde hökümdarlar wasp edilýär. Emma «Jela eýledi» atly poemada şahyr öz eserini göni Hotan şasynyň waspy bilen başlaýar. Allanyň öňünde şeýtanyň ýazgarylşy bolsa ikinji bentde beýan edilýär. Emma şol bendiň mazmuny çeperçilik serişdelerine garyp we tagaşyksyz beýan ediji dilde ýazylanlygyny we «Alla» sözünüň Magtymgulynyň eserlerinde adaty, umumy manyly «Hudaý» görnüşi de däl-de, köplenç onuň «Reb, Züljelalym, Jepbar, Jelil, Biribar» ýaly Allanyň ikinji atlary bilen berýändigini nazara alsak, şu mysal getirilýän bendi Magtymgulynyň galamyna degişlidir diýip hasap etmäge esas galmaýar:

Hudaýyň emrini şeýtan tutmady,
Adamny toprak diýip, kabul etmedi,
Hemmeler baş goýdy, şeýtan etmedi,
Sežde kylmaklykdan iba eýledi.²

¹ Yarring H. Materials to the knowledge of Eastern Turki. Lund, 1946, 3 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 119 sah.; **iba eýlemek** – ýüz öwürmek.

Magtymgulynyň galamyna degişlidigi anyk bolan «**Joşan günler, heý**» atly goşgusynda Azazylyň tekepbirlik edip «towky-lagnata» galyşy, ýagny «nälet duzagyna düşüp, şeýtan» adyny almagy şeýle beýan edilýär:

Gulluk eýläp gaýym hyzmatda durdy,
Melekler seýrinde¹ aňa ýer berdi,
Adam jesedinde tekepbir urdy,
Azazlyga towky² düşen günler, heý!³

«Jela eýledi» atly eserden alnan bentde «etmedi» sözüniň kapyýada bir bentde iki gezek gaýtalanmagy hem-de Magtymgulynyň eserlerinde köp ulanylýan «häk» deregine «toprak» sözüniň ulanylmagy-da eseriň Magtymgula degişli däldigini görkezýän alamatlaryna goşmak bolar. Bir söz bilen aýdylanda, «Jela eýledi» atly eseriň Owşar Kasyma degişlidigini ynam bilen aýdyp bolar, çünki, birinjiden, bu eser irki golýazmada onuň adyna berilýär. Ikinjiden, onda ulanylýan sözler, jümleler, çeperçilik serişdeleri Magtymgulynyň eserlerine mahsus däl. Üçünjiden, bu poemada Owşar Kasyma degişli bolan «Jöhit oylan» we beýleki eserleriň äheňleri, stili, çeperçilik aýratynlyklary mese-mälim görünýär.

Indi şu eseriň ideýa-çeperçilik aýratynlyklary we onuň mazmunynyň Gündogar çeşmeleri barada gysgaça şu aşakdakylary aýtmak bolar.

Poemanyň mazmuny gysgaça şeýle: bir wagtlar kyrk müň müritle, ady-owazasy ile ýaýran Bursyhah atly şeyh ýaşapdyr. Hasan atly bir ýigit wagtlaýynça öz gyz doganyny şol şeyhiň garamagyna goýup gidýär. Şeýh ol gyzyň gözeli görküne aşyk bolup, şeýtanyň gepine gidip, Hasanyň ynamyny

¹ **Seýr** – gezelenç, syýahat etmek.

² **Towk** – bent, duzak.

³ Magtymguly. Şygyrlar, Aşgabat, 1999, 2-nji tom, 45 sah.

ödemeýär. Hasan gyz doganynyň yzyndan gelende, onuň ölüsini tapýar we şeýhiň eden işi üçin arz edip, şanyň ýanyna barýar. Patyşa ol şeýhi dara asmaklygy buýurýar. Şeýlelikde, ýaman iş eden şeýh jeza çekilip, adalat ýeňýär. Poemanyň soňky bendinde-de adam öz ýaşan ömründe haýyr iş edip gezmelidigi baradaky pikir ündelýär.

Indi şu hekaýatyň kökleri barada aýdylanda, ol birnäçe görnüşde halk döredijiliginde we ýazuw edebiyatynda duş gelýär. W. A. Gordlewskiýniň beýan etmeginde Ignas Kunoşnyň ýygyndysyndan alnan bir türk ertekisinde şeýle diýilýär: «Darak satyjy, bir söwdagär haja gidýär. Gyzyňy bir ymama goýup gidýär. Gyzyň gözelligine aşyk bolan ymam gyzyň namysyna degýär...»¹ Ertekide bolup geçýän birnäçe wakalardan we kynçylyklardan soň gyz ymamyň eden erbet işini patyşa gürrüň berýär we patyşa ymamy ölüm jezasyna höküm edýär. Ertekide bolup geçýän wakalar jadyly ýa-da fantastiki häsiýetde bolman, durmuşa golaý real beýan edilýär. Ertekide erbet işiň iru-giç üstüniň açyljakdygy hem-de adalatyň ýeňjekdigi görkezilýär.

Edil şeýle häsiýetli sýužet XIV asyryň ikinji we XV asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen özbek şahyry **Lutfiniň «Gül we Nowruz»** diýen poemasynda-da duş gelýär. Poemanyň bu baby «Nowruz we Gül şeýh Najynyň hujresine girýärler» diýlip atlandyrylypdyr. Çyndan (Hytaýdan) gaçyp barýan Gül we Nowruz kowgudan halas bolmak üçin ýolda şeýh Najynyň hujresine barýarlar. Şeýh olary öýüne salýar, hezzet-hormat edip naharlaýar. Onsoň gyzyň gözelligini görüp, şeýh Najy oňa göz gyzdyrýar. Şeýhiň bolşunyň gowy dældigini aňan söýgüliler ondan gaçyp gutulýarlar. Şahyr po-

---

¹ Гордлевский В.А. Избранные сочинения. М.,Изд. Вост.лит-ры, 1961, 2 том, 198 sah.

emada «Ol şeýh aldaw bilen şeýtanyň özüni hem azdyrjak»¹ diýip ýazýar.

Şu sýužetiň başgaçarak mazmunly has irkiräk görnüşleriniň hem bardygyny aýtmak gerek. Bir gadymy hindi ertekisinde aýdylyşyna görä: «Bir söwdagär söwda etmäge gitjek bolanda öz gymmatbaha zatlaryny bir düwünçege salyp, möhürläp, öz dostuna saklamaga galdyryp gidýändigini aýdýar.

Bir ýyldan ol gaýdyp gelýär we onuň dosty düwünçeği şol alşy ýaly hem-de möhürli görnüşinde gaýdyp berýär. Söwdagär düwünçeğiň içinde gymmatbaha zatlara derek ýönekeý daşlaryň ýatandygyny görýär. Ol öz dostunyň ýanyna baryp bu barada arz edýär, ýöne dosty hiç zat bilmeýändigini hem-de möhüriň öňki ýerindedigini ýatladýar. Onsoň söwdagär patyşanyň ýanyna arz etmäge gidýär we patyşanyň totyguşy özüne gymmatbaha matadan köýnek tikmegi buýurýar. Köýnegi getirenlerinde totyguş ony ýyrtyýar we köýnegiň ýyrtylan yerini tikmäge şäherde iň ökde tikiçini getirmegi buýurýar. Tikiçi gelip, köýnegi örän nepis tikýär, hatda onuň täzedan tikilen yeri hiç kime bildirmeýär. Şonda totyguş oňa söwdagäriň düwünçegini görkezýär we ony şol tikiçiniň tikendigini aýdýar. Tikiçi eden işini boýnuna alýar we patyşa söwdagäre gymmatbaha zatlaryny gaýdyp berýär hem-de günäkäri jezalandyrýar».²

Şeýle mazmunly sýužetler biraz üýtgedilen görnüşde «**Kalila we Dimna**»³, «**Totynama**»⁴ atly eserlerde-de duş gelýär.

Ýöne wagtyň geçmegi bilen, şu sýužet halk döredijiliginden ýazuw edebiyatyna-da aralaşypdyr. Tanymlal sopy

¹ Лутфи. Лирика. Гуль и Новруз. М., Изд.Вост.лит-ры, 1961, 128-129 sah.

² Олденбург С.Ф. Буддийские легенды. Спб., Тип. Импер. Академии наук, 1984, часть I, 138-139 sah.

³ Калила и Димна. Москва, 1957, 116-117 sah.

⁴ Рассказы попугая. Ашхабад, Туркменистан, 1984, 116-117 sah.

şahyr **Ferideddin Attar (1150–1230 ý.)** özüniň «**Haýýatnama**» atly poemasynyň «Nebisjeňligiň ýazgarylşy»¹ diýen babynda «öz pirinden eşiden» aldanan söwdagär baradaky hekaýaty getirýär. Attaryň poemada getirýän bu sýužetinde-de söwdagär kazynyň garamagyna agzy möhürli gyzyllý haltany goýup gidýär, emma on ýyldan soň gelip ýaňky haltany yzyna alanda haltanyň möhüri ýerinde bolsa-da, onuň içindäki gyzylynyň deregine mis şaýlaryň bardygyny görýär. Aldanan söwdagär patyşa ýüz tutýar. Patyşa hem tikiňçiniň üsti bilen gyzylyň haltadan nädip alnandygyny subut edýär-de, söwdagäriň puluny yzyna alyp berýär. Kazy bolsa eden işi üçin jezasyny çekýär.

Attaryň poemasynda bu hekaýat özbaşdak rol oýnaman, poemada aýdyljak bolýan filosofik pikire, ideýa tabyn edilip, oňa illýustratiw mysal bolup hyzmat edýär.

Nyzamynyň (1141–1205) «Syrlar hazynasy» atly poemasynda-da şu sýužet «Hajy we sopy hakynda hekaýat» diýen at bilen getirilýär.² Görşümüz ýaly, gadymy halk döredijiliginden alnan bu sýužetde Nyzamynyň poemasynda musulman dininiň wekilleri çykyş edýär.

Edil Attar ýaly, Nyzamy hem bu hekaýaty öz garaýşsny, öňe sürýän pikirini subut edýän mysal hökmünde getirýär, onuň üstesine-de bu sýužetiň beýleki wersiýalarynda bolşy ýaly, hajy öz pully gapjygyny şeýhden gaýdyp almaýar, çünki şeýh ol pullary sowup harçlaýar we ýene-de pulsuz galýar. Şoňa görä-de hajy kör-köpüksiz galan şeýhden pul soramagy özüne uslyp bilmeýär.

---

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965, 427 sah.

² Низами Гянджеви. Собрание сочинений. М., Худож. лит.-ра, 1985, 1 том, 275-278 sah.

Nyzamy gyzylyň aldawçy reňkine kowalaşmazlygy, onuň adamlaryň häsiýetine erbet täsir edýändigini görkezmek üçin bu sýužeti ulanypdyr we onuň soňuny «baý bolmakdan garyp bolmagyň gowudygyny»¹ nygtaýan sözler bilen gutarýar.

Görşümüz ýaly, «Jela eýledi» atly poema öz gözbaşyny gadymy Gündogar çeşmelerinden alýan sýužet esasynda ýazylypdyr. Irki döwürlerde şeýle hekaýatlar iri eserde görkeziljek bolýan pikiri aýdyň suratlandyrýan mysal hökmünde ulanylan bolsa, XVIII asyrdaky türkmen edebiýatynda şeýle hekaýatlaryň esasynda özbaşdak kiçi göwrümlü poemalar ýazylypdyr. / Mysal üçin, «**Kepleri**», «**Wagyzy**», «**Ak it**», «**Jöhit oglan**», «**Keýik**» we ş. m. / «Jela eýledi» atly poema hem türkmenlerde aýdylyp gelýän «amanada hyýanat» diýen nakylyň bir giňişleýin beýany bolmak bilen, eseriň mazmuny iki ideýany öňe sürýär. Birinjiden, «jenaýat we jeza» temasy, ýagny erbet işiň iru-giç üstüniň açyljakdygyny we günäkär adamyň öz işi üçin jezasyny aljakdygyny şahyr anyk aýdýar. Ikinjiden, geçmişde jemgyýetde iň ýokary gatлага degişli bolan ruhanynyň, şeýhiň päk ahlakly bolmalydygy we onuň haram işe baş goşmaly däldigi nygtalýar, çünki ol dogry ýoldan çyksa at-abraýdan düşüp, öz jezasyny alýar.

Şeýle terbiýeçilik häsiýetlere eýe bolan bu poema, Magtymgulynyň «**Kepleri**», «**Wagyzy**» ýaly eserlerine öz göwrümi we ideýalary bilen çalym edýänligi üçin, onuň adyna berlip neşir edilipdir.

---

¹ Низами Гянджеви. Собрание сочинений. М., Худож. лит-ра, 1985, 1 том, 274 sah.

II bap

MAGTYMGULYNYŇ ŞYGYRLARYNDA GÜNDOGAR EDEBIÝATYNYŇ AŞYK-MAGŞUKLARY BARADAKY ESERLERINE SALGYLANMALAR

1. Magtymgulynyň Ýusup we Züleyha baradaky eserleri

Magtymgulynyň eserleri öňki edebiýatlaryň demokratik häsiýetini we baý tejribesini özüne siňdiripdir. Köp sanly liriki goşgular bilen bir hatarda meşhur Gündogar sýužetlerini peýdalanylýp, şahyr liro-epiki häsiýetli birnäçe eserler döredipdir. Şolaryň biri-de Magtymgulynyň Ýusup we Züleyha hakyndaky sýužete esaslanyp ýazan «**Atly ýaranlar**» atly poemasydyr.

Bu sýužetiň aýratyn elementleri, epizodlary, keşpleri Magtymgulynyň beýleki eserlerinde-de duş gelýär. Öz goşgularynda Magtymguly dürli kontekstlerde ençeme gezek Ýusubyň we onuň kakasy Ýakubyň, Züleyhanyň keşplerine ýüzlenýär. Biziň pikirimizçe, Magtymgulynyň «Atly ýaranlar» atly poemasyny Ýusup we Züleyha baradaky sýužetiň Gündogar edebiýatyndaky beýleki wersiýalaryny seljermezden doly düşünmek we analiz etmek mümkin däl.

Poemanyň ilkinji bendinde Magtymguly bu eseriň haýsy çeşmä esaslanyp ýazylandygyny aýdýar, ýöne ol eseriň awtory barada hiç hili maglumat bermeýär:

Depderler içinde bir kitap gördüm,
«Kysasyl enbiýa» atly, ýaranlar!
Hezreti Ýusupny beýan eýläli,
Kyssasy şekerden datly, ýaranlar!¹

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 5 sah.

A.T. Tagirjanowyň belleýşi ýaly, Pygamberleriň durmuşyny beýan edýän kitaplar, ýagny «**Kysasyl enbiýa**» atly eserler V–VI asyrlarda Wahab Ibn-Munabbah, Ibn Abdullah we başgalar tarapyndan ilkinji gezek arap dilinde ýazylypdyr. Soňrak pars dilinde-de «Kysas al-enbiýa» peýda bolupdyr»¹.

Şeýle kitaplaryň birini 1310-njy ýylda horezmli awtor **Burhaneddin Rabguzy** pars dilinden türki diline terjime edipdir. Rabguzy, kitabyň sözbaşynda aýdylyşyna görä, Horezmdäki Rabat oguz diýen ýeriň kazysy Burhaneddiniň ogly bolupdyr. Olar Nasireddin urugyndan bolupdyrlar. «**Kysasyl enbiýa**» atly kitap hem şol urugyň begi Nasireddin Tukbuganyň haýyşy boýunça pars dilinden türki diline terjime edilipdir.²

Öňden gelyän Gündogar sypaýyçylyk edebi däbine görä, kitabyň girişinde Rabguzy özüniň bu işe mynasyp hem taýýar dældigini aýdýar. Ýöne onuň ýazan «Kysasyl enbiýa» atly kitabyň mazmuny Rabguzynyň zehinli terjimeçi we alym hökmünde ýerine ýetiren uly hem hysyrdyly işinden habar berýär.

Rabguzy «Kysasyl enbiýa» atly eserleriň birnäçesini deňeşdirip, olaryň maglumatlaryny jemläp, terjime edipdir we öz kitabyna «Kysasyl Rabguzy» diýip at beripdir, ýöne şeýle-de bolsa, onuň bu kitaby halk arasynda «Kysasyl enbiýa» ady bilen giňden meşhur bolupdyr.

Rabguzynyň bu kitaby kyssa bilen ýazylan 72 bapdan (ýagny, fasyldan) durýar. Kitabyň 16-njy baby Ýusup pygamberiň çagalygy, onuň ýaşka doganlary tarapyndan gul

---

¹ Тагирджанов А. Т. Влияние поэмы Фирдоуси «Юсуф и Зулейха» на «Киссаи Йусуф» Али и «Юсуф и Зулейха» Шаййад Хамзы – В кн. Палестинский сборник, выпуск 21/84, Ленинград, 1970, 46-47 sah.

² Rabguzy. Kysasyl enbiýa. – Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw., №3332.

hökmünde satylyşy, Ýusup we Züleyhanyň arasyndaky söýgi gatnaşyklary we ş.m. barasynda Ýusup we Züleyha baradaky sýužete degişli esasy detallar kitapda çeper we jikme-jik beýan edilýär. Çeperçilik babatynda Rabguzynyň bu sýužeti beýan edişi ondan soňky döwürde şu temadan ýazylan dessanlardan kem oturmaýar we bu sýužetiň çeper edebiýata ymykly girmegine itergi beripdir.

Gündogar edebiýatynda gadymy we meşhur bolan sýužetleriň biri bolan Ýusup we Züleyha baradaky rowaýaty ençeme gezek şahyrlaryň söýgüli temasyna öwürilipdir. Olaryň arasynda **Ferdöwsiniň¹ «Ýusup we Züleyha» (XI asyr), Alynýň «Kyssaýy Ýusup» (1232ý.), Rabguzynyň «Kysasy enbiýa» (1311ý.), Durbegiň «Ýusup we Züleyha» (1409–1410ý.), Abdurahman Jamynyň «Ýusup we Züleyha» (1483ý.), Nurmuhamet Andalybyň (XVII–XVIII asyr) «Ýusup we Züleyha»** we başga-da birnäçe şahyrlaryň eserleri halkyň arasynda meşhur bolupdyr. Ýüzden gowrak şahyrlar şu sýužet esasynda eserler ýazypdyr. Jeleleddin Rumy, Omar Haýýam, Ferideddin Attar, Hafyz, Rudeki, Ansary ýaly meşhur şahyrlar öz eserlerinde şu sýužete salgylanyp, Ýusubyň we Züleyhanyň keşpleriniň üsti bilen öz filosofik garaýyşlaryny, ynsanperwer ideýalaryny beýan edipdirler. Türkmen edebiýatynda-da bu sýužet giňden ulanylýpdyr. Ýusup we Züleyha baradaky sýužetiň meşhurlygynyň sebäpleriniň biri-de, biziň pikirimizçe, ol ilki dörän wagtyndan başlap, ynsan durmuşynyň wajyp meselelerini gozgaýandygy üçindir.

Atanyň öz söýgüli oglundan aýrylyşy, öz doganlarynyň ähtiýalanlyk bilen Ýusuby gul edip satyşy, Züleyhanyň Ýu-

---

¹ Kābir awtorlar bu eseriň Ferdöwsä degişlidigini şübhe astyna alýarlar/ Bu barada seret: Тагирджанов А.Т. К вопросу о поэме Фирдоуси «Юсуф и Зулейха» – Советское востоковедение. Москва-Ленинград, 1948, 334-338 sah.

suby hyjuw bilen söýşi, ahlak päkligi, dogruçyllyk, ruhdan düşmezlik, Ýusubyň adalatyň ýeňjekdigine bolan çäksiz ynamy, onuň öz doganlaryna adamkärçilikli gatnaşyk edişi we başga-da şu sýužete mahsus bolan ideýalar her döwürde, her bir awtoryň eserinde täzeçe işlenip, edil şol döwürde wajyp bolan ideýalar, meseleler bilen utgaşdyrylyp beýan edilipdir.

Bu sýužetiň döreýşi barada aýdylanda, köplenç onuň öz gözbaşyny Injilden we Gurhandan alýandygy barada aýdylýar. Injiliň (ýagny, Bibliýa) «Ýaşayyş» atly gadymy böleginiň 37-nji babyndan başlap, tä Moiseýiň ikinji kitabyna çenli Iosifiň (Gurhanda «Ýusup» – R. M.) başyndan geçiren wakalary beýan edilýär.¹ Injiliň gadymy bölekleri biziň eýýamymyzdan öň IX asyrdä döredilipdir.

Gurhanda Ýusubyň durmuş beýany 12-nji sürede beýan edilýär. Gurhan, taryhdan belli bolşy ýaly, biziň eýýamymyzyň VII asyrynda döredilipdir. Megerem, bu süre Injiliň täsiri bilen döräpdir diýip çen etmek mümkin. Ýöne, Injiliň (ýagny Bibliýanyň) özünde-de dürli halklaryň gadymy mifleri we rowaýatlary duş gelýär. Hatda Injilde beýan edilýän Iosifiň başdan geçiren wakalarynyň bir epizody, bir motiwi, ýagny Potifaryň aýalynyň Iosifi söýşi we özüniň söýülmeğini gazanjak bolşy «**iki dogan**»² atly gadymy müsür ertekisinde duş gelýär. Bu ertekide gürrüň Anupu we Batu atly iki dogan barada gidýär. Anupu öz kiçi dogany Batuny gowy görüp, oňa ogly ýaly seredýär. Bir gün iki dogan meýdanda işläp ýörkä, Anupu Batuny öýüne tohumlyk däne getirmäge iberýär. Anupunyň aýaly Batunyň öýe gelenini görüp, onuň özüni söymekligini teklip edýär. Emma Batu öz ýeňnesiniň

---

¹ Библия. Книги Священного писания ветхого и нового Завета. Канонические. Чикаго, 1990, 40-57 sah.

² Сказки и повести Древнего Египта. Москва, Изд. Худож. лит-ры, 1956, 73-85 sah.

beýle pikirine ör-gökden gelip, oňa kes-kelläm garşy çykýar we yzyna, doganynyň ýanyna dolanyp barýar. Agşam doganlar öýe gelenlerinde Anupunyň aýaly Batunyň, hamana, özüne degjek bolandygyny aýdyp, ony Anupa ýamanlaýar. Anupu öz dogany Batuny öldürmegi ýüregine düwýär. Muny bilip, Batu derýanyň aňyrsyna, akasiýa tokaýyna gaçyp gidýär...

Bu sýužetiň Bibliýadaky Iosifiň taryhy bilen meňzeşligi öň amerikan alymy **Jon L. Ýohannan** tarapyndan onuň «**Dünýä edebiýatlarynda Iosif we Potifaryň aýaly**»¹ atly kitabynda ýörite ylmy deliller bilen nygtalypdy. Agzalyp geçilen müsür ertekisini Jon Ýohannan biziň eýýamymyzdan öň 1500-nji ýylda, ýagny Injilden baş-alty asyr öň döredilipdir diýip çen edýär.

Magtymgulynyň bu gadymy sýužete ýüzlenmegi edebiýatyň ösüşi bilen baglanyşyklydyr, çünki XVIII asyrdan öň we hatda ondan soňky döwürde-de türkmen edebiýatynyň we Gündogar edebiýatynda öňden gelýän meşhur sýužetler esasynda eser döretmek däbi dowam edipdir. Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Mollanepes, Saýady ýaly şahyrlaryň eserleri muňa aýdyň şaýatlyk edýär. Şeýle däp Günbatar Ýewropa edebiýatlarynda-da Şekspirden başlap, Tomas Manna çenli dowam edipdir. Ýöne jemgyýetiň ösmegi bilen her bir awtor şol saýlap alan sýužetini öz döwrüniň talabyna görä, şol döwrüň aktual, wajyp meseleleri bilen baglanyşykly, öz indiwiidual stili bilen beýan edipdir. Şonuň üçin Abdurahman Jamynyň (XV asyr) «Ýusup-Züleýha» poemasyny Nurmhammet Andalybyň (XVIII asyr) «Ýusup-Züleýha» dessany bilen deňeşdirseň, olaryň arasynda tapawut örän uly bolar. Sýužetiň köp elementleri üýtgewsiz galsa-da, her bir şahyr şol temany beýan edende käbir detallary has aýdyň, güber-

---

¹ Yohannan, John D. Joseph and Potiphar's wife in worl literatures. New York, 1968.

çekläp suratlandyrsa, başga bir detallary taşlap ýa-da olary başga bir motiw bilen çalyşýar. Bu aýratynlyklar awtoryň görkezjek bolýan wakalary, öňe sürýän ideýalary bilen berk baglanyşyklydyr.

Magtymguly hem Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserini okap, ur-tut özüniň «Atly ýaranlar» atly eserini ýazydyr diýip çen etmek, bu meselä ýöntem çemeleşmeklik bolardy. Ýöne şol eseriň täsiri bu goşguda aýdyň duýulýar. Magtymgulynyň poemasyndaky has atlaryň hem-de beýleki detallaryň köpüsi Rabguzynyň kitabynda-da bar. Ýöne Rabguzy öňden gelýän däbe berk eýerip, Ýusup we Züleyha baradaky sýužetiň hemme motiwlerini diýen ýaly üýtgewsiz berýär, ýöne käte ol bu sýužete dini-fantastiki häsiýetli detallary hem goşýar. Meselem, Ýusubyň doganlary ony öldürmek islänlerinde, nirä barsalar-da, olara erbet iş etse ýer ýuwutjakdygy barada ýer astyndan ses eşidilýär. Rabguzynyň bu eserini doly derňäp, jikme-jik analiz bermekden saklansak-da, onuň bu kitabynda çeper edebiyaty gowy bilýän ökde tejribeli ussadyň eli duýulýandygyny aýtmak bolar.

Bahar paslynda sähranyň gözelliginiň wasp edilişi, Ýakubyň öz ogly Ýusuba bolan söýgüsi, päliýaman doganlaryndan Ýusubyň sährada gören görgi-jepalary, Züleyhanyň Ýusuba bolan hyjuwly yşgy ýaly temalaryň kitapda çeper beýan edilişi Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserini geçmişiň çeper we gymmatly edebi eserleriniň hatarynda goýmaga mümkinçilik berýär. Bu eseriň Ýusup baradaky babynda Rabguzynyň döwründe geň görülmegi mümkin detallar hem ýok däl. Meselem, Züleyha diňe bir öz adamsynyň bar baýlygyny diýen ýaly harçlap Ýusuby satyn almak bilen çäklenmän, öz töweregindäki adamlardan bu owadan ýigide bolan söýgüsini gizläp hem durmaýar. Ikinjiden, söwdagär Mälik Zagar Ýusubyň pygamberdigini bilse-de, ony satyp peýda görmek maksadyndan

dänmeýär. Onuň üstesine-de, özüne Alladan bir mirasdar ogul diläp bermegi Ýusupdan haýyş edýär.

Terjimeçi hökmünde Rabguzy öňki beýan ediliş däplerini berk saklaýar. Meselem, gahrymanlaryň etjek hemme hereketleri, işleri syrly, gizlin, tapmaçaly görnüşde olaryň düýşüne girýär we onsoň olar düýşüň ýorgudyny bilmek üçin dürli adamlara ýüz tutýarlar. Sebäbi gadym döwürde adamlar düýşlere berk ynanydyrlar. Şoňa görä-de, gören düýşlerini bilmek üçin düýş ýorup bilýän bilgiçlere, ýörite adamlara ýüz tutupdyrlar.

Birhudaýlylygyň (monoteizmiň) ýüze çykmagy bilen, adama geljekde näme garaşandygyny Hudaýyň düýşde bildirýändigini baradaky dini düşünje döräpdir, çünki dini taglymata görä, Hudaý adam bilen gönüden-göni aragatnaşyk saklamaýar. Şonuň üçin adamlaryň we Hudaýyň arasynda Jebraýyl perişde habarçy bolup hyzmat edýär. Şu sebäplere görä-de, gadym döwürlerden bäri edebiyatda batyrylyk, şa-hyrana ylham, sazandalyk ýaly ukyplaryň düýşde adam uklap ýatanda berilýändigini barada aýdylýar. Bu däpleriň yzlyryny «Görogly», «Leýli-Mejnun», «Ýusup-Züleyha», «Zöhre-Tahyr», «Şasenem-Garyp» ýaly eserlerde hem görmek mümkin.

Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserinde-de şeýle düýşleriň ençemesi bar. Meselem, Ýusup ýedi ýaşynda düýşünde on bir ýyldyzyň, Günüň we Aýyň özüne tagzym eden-digini görýär. Onuň kakasy Ýakup Ýusubyň zyzndan möjekleriň kowalaýandygyny we Ýusuby ýer ýuwutýandygyny düýşünde görse, söwdagär Mälik Zagar düýşünde gymmatbaha guly satyn aljakdygyny görýär. Müsür häkiminiň aýaly Züleyha ýedi ýaşynda Ýusuby düýşünde görýär. Ýagny, her bir ähmiýetli waka bolmazdan öň gahrymanyň düýşüne girýär. Şeýle düýşler Rabguzydan beýleki awtorlarda, ýagny

Alynyň «Kyssaýy Ýusup» (1232ý.), Durbegiň «Ýusup-Züleýha» (1409ý.), Jamynyň «Ýusup-Züleýha» atly poemalarynda, hatda Andalybyň (XVIII asyr) «Ýusup-Züleýha» dessanynda hem şeýle üýtgewsiz diýen ýaly saklanypdyr. Sebäbi, bu öňden gelýän däbi bozmaga her bir şahyr milt edip bilmändir.

Magtymgulynyň «Atly ýaranlar» atly poemasynda şeýle detallar, mümkin boldugyndan, gysgaldylypdyr. Ýusup we Züleýha baradaky sýužetiň bu eserdäki beýany-da örän gysga, ýöne ähmiýetli detallar bilen berlipdir. Şu sýužetde duş gelýän onlarça düýşlerden diňe ikisi saklanypdyr. Boljak işleri Ýusup ýedi ýaşynda görýär we poemanyň ahyrynda Ýusup Müsür şasynyň düýşüni ýorup berýär, ýöne bu iki düýşi hem poemadan aýyrsaň, onda ol Ýusup we Züleýha hakyndaky sýužete mahsus bolan bir çeper-stilistik aýratynlygyndan mahrum bolýar. Şahyr az sanly ähmiýetli detallar bilen şu poemada şu sýužete mahsus bolan esasy wakalary bary-ýogy 44 setire sygdyryp bilipdir.

Öň aýdylyp geçilişi ýaly, Magtymguly diňe bir Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserini okamak bilen çäklenmän, eýsem ol şu sýužetiň beýleki wersiýalaryny (görnüşlerini) okandyr diýip çen etmek mümkin. Çünki poemanyň stili, onuň goşgy düzüliş ölçegi kähallatlarda Alynyň «Kyssaýy Ýusubyny» ýadyňa salman duranok. Meselem, Alynyň «Kyssaýy Ýusup» poemasynda:

Dogar Gün, dolan Aý, on bir ýyldyz,
Düýşüm içre sežde kyldy maňa düp-düz,
Üşbü düýşni beýle gördüm hiç gümansyz,
Ýa, ebi, maňa töwil kylgyl imdi¹.

– diýlen setirler duş gelýär. Magtymgulynyň «**Atly ýaranlar**» poemasynda-da şeýle mazmunly setirler getirilýär:

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, Inw. №1596.

Çah içinde ýatdy üç gije-gündiz,
Hazreti Jebraýyl saklady tämiz,
Bir aý bile bir gün ol on bir ýyldyz,
Ýusupga köp tagzym etdi ýaranlar!¹

Käbir jümleleriň, sözleriň ulanylyşy-da Alynyň poemasyň stilini ýadyňa salýar: Meselem, Magtymguly:

Hazreti Ýusupny beýan eýläli,
Kyssasy şekerden **datly** ýaranlar...²

Alynyň poemasynda :

... Aýdar sözüň ýawlak maňa **datly** geldi,
... Sözledikçe Ýusubyň pahmi artar,
Sözi **datly** ... şirin, akly artar...³

Şu sýužetiň ähli wersiýalarynda Ýusubyň gana boýalan köýnegi suratlandyrylýar. Onuň doganlary kakasy Ýakubyň ýanyna Ýusubyň köýnegini owlagyň ganyna boýap gelip: «Ýusuby böri(gurt) iýdi» diýip aýdýarlar. Şu waka Magtymgulynyň «**Arap tilli söwdüгим**» atly goşgusynda beýan edilýär we ol şeýle sözler bilen başlanýar:

Boýadylar köýnegiňni gan bile,
Ady belli, arap tilli söwdüгим!...⁴

Şeýle setirler **Dürbegiň** «**Ýusup we Züleyha**» (1409 ý.) atly poemasynda-da duş gelýär:

Pirahanin⁵ buýadilar kon bilan,
Keldilar ul surati ýolgon bilan...⁶

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 5 sah.

² Görkezilen eser, 5 sah.

³ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №1596.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 8 sah.

⁵ **Pirahan** – köýnek.

⁶ Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. Тошкент, 1959, 172 sah.

(Köýnegini boýadylar gan bilen,
Geldiler şol pursat ýalan söz bilen...)

Elbetde, bu tötänleýin meňzeşlik bolmagy-da mümkin, ýöne Magtymgulynyň döredijiliginiň däplere baý Gündogar edebiýatlarynyň akymynda kemala gelendigini nazarda tutsaň, şahyr Ýusup we Züleyha baradaky sýužetiň beýleki wersiýalaryny okamandyr diýmäge esas ýok.

Magtymgulynyň «Atly ýaranlar» atly poemasyny we sýužetiň käbir wakalary, motiwleri beýan edilýän beýleki goşgularyny üns berip okanynda şahyryň şu sýužet boýunça ýazylan eserleriň köpüsini okandygyna göz ýetirmek kyn däl. Çünki az söz, az serişde bilen şu uly sýužeti şeýle gysga beýan etmek, onuň wakalaryny täsirli ýşaratlar bilen bermek Magtymgulynyň öz tejribesiniň önümidir. Şeýle ýokary çeperçilige ýetmek üçin hem köp eserleri okamaklygyň gerekligi ikuşsuzdyr.

Onuň üstesine-de, Magtymguly bu sýužetiň käbir detallaryny öz poemasynda saklamagy hökman diýip hasaplamandyr. Meselem, Ýakubyň, Ýusubyň we beýlekileriň «Kysasyl enbiýada» Jebraýylyň üsti bilen Alla ýüzlenmegi, köp wersiýalarda pygamberlere «aleýh es-salam»¹ diýip ýüzlenýän sözler we ş. m. detallar Magtymgulyda ýok diýen ýalydyr.

Magtymgulynyň «Atly ýaranlar» diýen poemasynda öňki poemalardaky ýaly açyk günde Ýusubyň haýyşy boýunça tupan turmagy, Züleyhanyň täzededen ýaş bolmagy, Ýakubyň gözüniň kör bolup, soň ýene açylyşy ýaly fantastik elementler ýok. Şahyryň bu eserinde Ýusup adaty adam, Ýakubyň söýgüli ogly, durmuşda köp kynçylyklara döz gelen, ruh-

---

¹ **Aleýh es-salam** – (arapça: aláýhus-salam) – oňa salam bolsun!, pygamberleriň we dini şahslaryň adynyň öňünden goýulýan hormatly jümle.

dan düşmezek, tutanýerli, sabyrly we optimistik ruhly keşp hökmünde teswirlenýär.

Magtymgulynyň bu eserini öz formasy we mazmuny boýunça XVIII asyrdä dörän täze tipli eserleriň hataryna goşmak mümkin, sebäbi ondan öňki poemalarda şahyrlar «Ýusup–Züleyha» sýujetini döp boýunça jikme-jik beýan edip, ol sýuzetiň hemme motiwlerini saklap, uly göwürimli dessanlar, poemalar ýazan bolsalar, Magtymguly bu sýuzeti gysga we täsirli beýan etmegiň ýollaryny gözläpdir, Ýusup baradaky gadymdan gelýän bu sýuzeti, rowaýaty artykmaç elementlerden arassalap, hakyky dünýewi esere öwürüp, real durmuşu golaýlaşdyrypdyr.

Magtymgulyny bu sýuzetde esasan ynsanperwer ideýalar gyzyklandyrypdyr. Magtymguly, aýratynam, atanyň öz perzendinden jyda düşüp, jepa çekişini inçeden täsirli, liriki intonasiýa bilen, Ýakup we Ýusubyň keşpleriniň üsti bilen beýan edýär. Ýusubyň sährada aglap horluk çekişi, ogluny ýatlap Ýakubyň gözüniň kör bolşy, bu pajygaly ýagdaýa hatda çöldäki wagşy haýwanlaryň, «gurtlaryň ýügrüşip gelşi» ýaly sahnalar «**Arap tilli söwdüгим**» atly goşgusynda, şu sýuzetde esasy rol oýnaýan «ganly köýnek, guýy, sähra gurtlary» ýaly simwolik detallaryň üsti bilen has duýarlykly aýdyň beýan edilýär.

Ata we ogul temasy şu sýuzet bilen baglylykda şahyryň «**Ýusup diýe-diýe**» atly goşgusynda-da güýçli ýaňlanýar. Goşguda oglundan aýrylan Ýakubyň ahy-nalasy, onuň ýiti hesretli sözleri, megerem, öz perzentlerinden ir jyda düşen Magtymgulynyň agyryly ýüreginden gaýnap çykandyr diýmäge esas berýär. Umuman, Ýusup we Züleyha baradaky sýuzetiň köp elementleri, obrazlary Magtymgulynyň poeziýasynda ýörgünli ulanylypdyr we şahyryň gumanistik ideýalaryny çeper beýan etmäge kömek edipdir. Ýusup we Züleyhanyň

keşpleri şahyryň goşgularynda köplenç gözelligiň, söýginiň simwollary hökmünde hem ulanylýar:

Misli Ýusup Züleyhany,
Söýen dek söýmüsem seni...¹

... Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Ýusup-Züleyhanyň taýy, gözəl sen!²

Ýusubyň keşbi Magtymgulynyň birnäçe eserlerinde nähak töhmet atylan, jebir-sütem çeken, atadan mahrum bolup, öz watanyndan aýra düşen, ýöne ahyrsoňy öz optimizmi, ruhbelentligi bilen maksadyna ýeten ynsan hökmünde, umytllylygyň, sabyrlylygyň nusgasy hökmünde suratlandyrylýar:

Umytly bol Ýusup dek,
Sabyrly bol Eýup dek,
Ger ugraşsaň Ýakup dek,
Derde Kengan içinde.³

Görşümüz ýaly, Ýusup we Züleyha baradaky gadymy sýužet Magtymgulynyň dürli eserlerinde, dürli kontekstlerde şahyryň gumanistik ideýalaryna hyzmat edip, onuň çeperçilik serişdeleriniň çäginä giňeldip, türkmen edebiyatyny täze motiwler, keşpler we obrazlar bilen baýlaşdyrypdyr.

2. «Leýli – Mejnun»

Magtymgulynyň döredijiliginde Gündogar edebiyatynda Nyzamynyň döwründen bäri ulanylyp gelýän täsirli bir çeperçilik serişdesi bolan **salgylanma täri** täzeçe bir çeperçilik görnüşlerinde giňden ulanylypdyr.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 77 sah.

² Görkezilen eser, 47 sah.

³ Görkezilen eser, 300 sah.

Salgylanma täri ýa-da allýuziýa – bu bir wakany, bir eseriň gahrymanyny ýa-da haýsydyr bir meşhur hekaýatyň bir bölegini gytaklaýyn ýa-da yşarat bilen ýatlap geçip, şahyryň öz aýtjak bolýan pikirini gysga görnüşte beýan etmegidir. Şol bir halatda, şahyryň öňe sürýän pikirleriniň şol ýatlanan wakanyň ýa-da eseriň üsti bilen okyjynyň aňynda şol ýatlanýan eseriň möçberine çenli giňelmegi hem-de gysga serişdeler bilen giň pelsepe giňişligine çykmagydyr.

Salgylanma – bu az, gysga serişdeler bilen köp maglumat bermekdir. Salgylanma öňki sýužetleri, hekaýatlary beýan etmek däbinden tapawutly bir çeper tärdir.

Salgylanma tärini ulananda Magtymguly il içinde meşhurlyk gazanan rowaýatlary, taryhy şahslary, sopolary aşyk-magşuklary, olar baradaky eserleri agzap ýa-da şolar bilen baglanyşykly bir epizody, wakany ýatlap geçýär:

Isa kibi hylwat tutsam semada,
Idris kibi gulluk etsem zyýada,
Hydyr, Ylýas kibi girsem zulmada,
Ýa, reb, habar bilerinmi, ýar, senden!¹

Dünýä akyl ýetirmek islegi, Hudaýyň, ýagny Allanyň barlygyny duýmak, sypatlaryny bilmek meýilleri bilen baglanyşykly filosofiki mazmunly «**Ýar, senden**» atly goşguda ençeme salgylanmalar ulanylýar. Ine, şol ýokardaky mysal getirilen bentde üç sany salgylanma ulanylypdyr:

1. Isa pygamberiň taryhy bilen baglanyşykly, onuň ilki haja çüýlenip öldürilenden soň direlip, gökde (sema-da) mekan tutmagy;
2. Adam atanyň zyndan dörän, Hudaýa yhlas bilen gulluk edip, Gurhanda «Hak ýolundan ýörän pygamber» hökmünde hormat bilen agzalýan Idris.

---

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 1-nji tom, 38 sah.

3. Dirilik suwuny gözlän Hydryň we Isgenderiň, rowaýatlarda käte onuň deregine Ylýasyň şol gözlegde zulmada (tümlük ýere) girişleri dört setir goşgynyň mazmunyny tutuş älem möçberine çenli giňeldýär.

Şahyryň pikir ýöredişine görä, bu goşguda liriki gahryman: «Men gökde Isa bolup, Ýer ýüzünde Idris bolup, Ýer astynda (ýagny, zulmatda) Hydyr, Ylýas kimin gözlegde bol-sam, Allanyň didaryny görerinmi» diýen soragy orta atýar.

Görşümüz ýaly, salgylanma bir bezeg ýa-da şahyryň öz bilimini görkeziji bir täri däl-de, ol awtoryň pikirini ýaýbaňlandyryjy, ony çuňlaşdyryjy bir tygşytly we täsirli çeperçilik serişdesidir.

Salgylanmanyň bu getirilen mysallary onuň açyk we anyk görnüsidir. Emma Magtymgulynyň eserlerinde salgylanmanyň ýapyk we gizlin, tapmaçaly görnüşi, ýagny **yşarat** hem ulanylýar. Bir eser ýa-da waka yşarat bilen berlende, onuň ady tutulman berilýär, ýöne şol eseri ýa-da wakany, rowaýaty bilýän adam oňa derrew düşünýär. Meselem, Magtymgulynyň Durdy şahyra tapmaça häsiýetli ýazyp iberen «**Ot nedir?**» atly goşgusynda şeýle setirler bar:

... Bilermu sen kaýsy derýa içinde,
Adamzat jigerli ýatan huwt¹ nedir?²

Musulman dininiň taryhy bilen tanyş bolan her bir adam üçin dini mifologiýada iki balygyň möhümdigi mälim bolupdyr.

Birinji äpet balyk, dini-mifologik ynançlara görä, **Ýeri göterýän öküze** direg bolup hyzmat edýär, ol umman suwunyň içinde ýüzýär. Emma ikinji, **Ýunus pygamberi ýuwu-**

---

¹ **Huwt** – balyk.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 115 sah.

dan äpet balyk, mifologiýa boýunça Dejle (Tigr) derýasynda ýaşayar. Onuň ady hem «Zalyja» diýlip aýdylýar.¹ Ol Allanyň nazary düşen keramatly jandarlaryň hataryna girýär. Ýöne bu ýerde «derýa» sözüniň «deňiz» diýen düşüňjani hem berip biljekdigine üns bermeli...

Salgylanmada berilýän maglumatlar bilimli, okumyş adamlara belli diýip hasap edilipdir hem-de tapmaçada şol maglumatyň nireden alnandygyny bilmeklik şol adamlaryň bilim derejesini görkezýän talaplaryň biri bolupdyr. Emma ýapyk, açyk däl salgylanma halk döredijiliginde, nakyllarda we atalar sözünde-de ulanylýar. Meselem:

«**Müsürde şa bolanyňdan, öz iliňde geda bol**» diýlen atalar sözüniň düýp çeşmesi Ýusup we Züleyha baradaky hekayatdan, rowaýatdan gelip çykýar. Emma şol sýužete degişli adamlaryň, obrazlaryň anyk ady berilmeýär. Diňe «Müsürde şa bolandan...» diýen jümle Ýusubyň gulçulyga satylyp, soňra Müsürde belent derejeli wezipäni eýeländigini, ýöne öz ýurdundan jyda düşüp gezendigini habar berýär. Şol sýužet bilen tanyş bolan adam oňa gowy düşüňýär, emma şol rowaýat bilen tanyş bolmadyk adam üçin Müsür bir keseki, ýat ýurt diýlen many berýär. Sebäbi erteki we dessanlarda-da Müsüriň ady köp duş gelýär.

Salgylanma metafora, meňzetme ýaly çeperçilik serişdelerine meňzeýär, käte şeýle-de hyzmat edýär. Ýöne onuň ikinji gat manysy çeper eserde örän möhüm rol oýnaýar.

«**Eşek münüp Isa dek, ýeldirdigim bilmezmiň**»² diýen setirde Magtymgulynyň eseriniň gahrymany özüni Isa pygambere meňzedipdir. Emma Isanyň ulalansoň Iýerusalime eşekli, ýagny ýönekeý daýhan ulagy bilen gelendigini, emma

---

¹ Mustakow R. Magtymgulynyň poeziýasynda gadymy Gündogar mifleri. Aşgabat, 1994, 71 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 122 sah.

özi bilen täze bir dini taglymaty getirendigini, ýagny, şol meňzetmäniň ikinji gatlakdaky mazmunyny, düýp manysyny bilmek örän möhüm bolup durýar we şeýle sebäplere görä, salgylanma täri ýönekeý meňzetmeden öz çuň mazmuny, manysy bilen tapawutlanýar.

XVIII asyr türkmen klassyky edebiýatyna nazar aýlasaň, ilki bilen, Magtymgulynyň eserlerinde duş gelýän salgylanmalaryň beýleki şahyrlaryňka meňzemeýändigini we edebiýatda lenç edilip, öz täsirçiligini ýitiren salgylanmalardan düýp-göter tapawutlanýandygy mese-mälim göze ilýär. Ikinjiden, olaryň tematiki baýlygy şahyryň bilim derejesiniň ýokary we dünýägaraýşynyň çuň bolandygyny görkezýär. Üçünjiden, şeýle salgylanmalary derňemek we olaryň düýp mazmunyny açyp görkezmek Magtymgulynyň döredijiliginiň iýmitlenen çeşmelerini, köklerini yzarlamak üçin örän wajyp bolup durýar.

Şeýle salgylanmalaryň birinji toparyna söýgi temasyna degişli bolan Gündogar edebiýatynyň meşhur aşyk-magşuklar baradaky eserleriniň, olaryň esasy gahrymanlarynyň ýatlanyp geçilmegi girýär.

Adam duýgusynyň akyldan rüstem gelip, ony tragik ýagdaýlara düşürýändigini baradaky äheňler Gündogar we Günbatar edebiýatларыnyň söýgi barada ýazylan iň naýbaşy eserlerinde çeper beýan edilýär. Magtymgulynyň eserlerinde Gündogar edebiýatyna degişli görümlü meşhur eserleriň onlarçasyna salgylanmalar duş gelýär. Aýratynam Gündogarda meşhur bolan aşyk-magşuklar baradaky eserlere, olaryň mazmunyna we wakalaryna salgylanmak, olary dürli kontekstlerde ulanmak däbini Magtymguly öz döredijiliginde dowam etdiripdir.

Şeýle eserleriň iň gadymdan gelýänleriniň biri-de, söýginiň güýjüni görkezýän, onuň adamy dälilik derejesine ýetir-

ýändigi barada dörän sýužetleriň biri bolan **Leýli we Mejnun** baradaky hekaýatdyr.

Bu sýužet öz gözbaşyny, ony giňişleýin öwrenen tanyml alymlaryň biri I. Ýu. Kraçkowskiýniň bellemegine görä, VII asyrlarda arap edebiyatynda dörän Mejnun baradaky goşgularan alýar.¹ Ýöne diňe X asyrdan başlap, Leýli we Mejnun atlary meşhur romantik aşyk-magşuklaryň hatarynda agzalyp başlanýar. Emma bu rowaýaty derňän köp alymlaryň aýtmagyna görä, Leýli we Mejnun baradaky gürrüňler entek «XII asyra çenli gutarnykly çeper eser hökmünde orta çykmandyr».²

Bu sýužet boýunça ilkinji ýazylan uly göwrümlü çeper eser **Nyzamy Genjewiniň (1141–1209) «Leýli we Mejnun»** atly romantiki poemasy hasaplanylýar. Alymlaryň pikirine görä, bu sýužetiň ýaýrap meşhur bolmagynda Nyzamynyň ýazan bu eseri aýgytlaýjy rol oýnapdyr.³

Nyzamydan soň bu sýužet boýunça ýüzden gowrak eserler ýazylypdyr. Şol awtorlaryň içinde Gündogar edebiyatynyň meşhur wekilleri **Amir Hosrow Dehlewi (1253–1325)**, **Abdyrahman Jamy (1414–1492)**, **Alyşir Nowaýy (1441–1501)**, **Muhammet Fizuly (aradan çykan ýyly 1555/56)**, **türkmen şahyry Nurmuhamet Andalyp (1660–1740)** ýaly şahyrlar bolupdyr.

Şeýlelikde, X asyrdan başlap, Gündogar poeziýasynda, dürli kontekstlerde, Leýli we Mejnunyň keşplerine salgylanmak däbi ýüze çykýar.

---

¹ Крачковский И.Ю. Ранняя история повести о Межнуне и Лейли в арабской литературе – В кн. Алишер Навои (сборник статей) М.-Л.: изд-во АН СССР, 1946, 55 sah.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., Изд-во восточн. лит.-ры, 1962, 248-249 sah.

³ Gullaýew N. Leýli we Mejnun hakda söhbet. Aşgabat, Magaryf, 1986, 145 sah.

Ý.E. Bertelsiň sözleri bilen aýdanymyzda, orta asyr Gündogar edebiýatynda «bu bagtsyz aşyk-magşuklaryň atlary agzalmaýan hem-de olaryň ykbaly baradaky salgy-lanmalar duş gelmeýän ýekeje-de liriki diwan ýok diýen ýalydyr, olar hem, öňden çen edilişi ýaly, her bir şygry muşdagyna mälim hasaplanypdyr.»¹ Şu nukdaýnazardan seredeniňde, Magtymgulynyň poeziýasynda-da şu döp dowam etdirilipdir hem-de ösdürilipdir. Esasanam, Magtymgulynyň «**Söýmüşem seni**» atly goşgusynda aşyk-magşuklaryň sany döp boýunça ýedi jübüt däl-de, on bire ýetirilipdir. Aşyk-magşuklaryň kiçijik ensiklopediýasy bolan bu goşguda Leýli we Mejnunyň atlary, «yşkyň binýadyny tutujylar» diýlip, tertip boýunça iň gadymy meşhur aşyk-magşuklar bolan Ýusup we Züleyhanyň atларыnyň zyzndan getirilýär:

Ýalançyny tutdy ady,
Olardyr yşkyň binýady,
Mejnun Leýli perizady
Söýen dek söýmüşem seni.²

Magtymguly Leýli we Mejnun baradaky sýužetiniň epizodlaryny, onuň döreýiş taryhy baradaky käbir maglumatlary hem getirýär. Özüne ruhy halypa, ýolbaşçy, pir gözläp, emma haýsydyr bir sebäplere görä şeýle pire duşmandygy barada ýazylan «**Bilmezmiň**» atly goşgusynda Mejnun baradaky sopusylyk, kyrk aşyk baradaky bir rowaýatyň bir wakasyny gysgaça beýan edýär:

Surahnyň arkasynda Mejnun gurdy jadyny,
«Bismilla» diýip çagyrdy, tapmady ustadyny,

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., Изд-во восточн. лит-ры, 1962, 313 sah.

² Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992. 1-nji tom, 77 sah.

Hakdan gaýry bir kimse eşitmedi dadyny,
Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny,
Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?¹

Bu goşguda aýdylýan maglumatlar aýlawlyrak, tapmaça häsiýetli edilip beýan edilýär, şoňa görä-de ony okaýan adamsan, şol maglumatlara dogry düşünmek üçin, belli bir derejede taýýarlyk talap edilýär.

Goşgynyň mazmuny bir temanyň daşynda jemlenmeyär. Ýöne esasy tema yşk, söýgi temasy bolup durýar. Goşguda iki hili yşk, ýagny ynsan söýgüsi we sopusylyk, Hudaýa söýgi temalary beýan edilýär. Şoňa görä-de, Leýli–Mejnun, Warka–Gülşa, Süleýman–Bylkys ýaly söýgi temasy beýan edilýän sýužetleri bilen bir hatarda Isa, Şibli, Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy ýaly atlar agzalýar. Şonuň üçin Mejnunyň ady bilen baglanyşykly dördünji bent sopusylyk taglymaty bilen baglanyşykly diýip hasaplamak mümkin. Çünki Leýli–Mejnun sýužeti boýunça ýazylan eserleriň hiç birinde Mejnun özüne ussat, pir gözlemeyär, tersine, nirä barsa-da Leýli üçin zar çekip, dag-u sähralarda gözýaş döküp gezip, dälik hetdine ýetýär. Diýmek, gürrüň sopusylyk taglymatyny doly berjaý etmek üçin öz janyna köp azar beren, akylyny ýitirip, şonuň üçin «Lukman mejnun» diýen ada eýe bolan, X asyrdan Saragtda ýaşap geçen Şyh Lukman Sarahsy² hakynda barýar. Ýeri gelende aýtsak, sopusylyk taglymaty bilen tanyş bolan adamlaryň hemmesine diýen ýaly, Şyh Lukman Sarahsynyň ady mälim bolupdyr.

---

¹ Magtymguly. Şygryrlar. Aşgabat, 1992. 1-nji tom, 122 sah.

² Bu barada seret: A. Meredow. S.Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 471-472 sah.

Şeýle sebäplere görä, «Bilmezmiň» atly goşgynyň dördünji bendiniň birinji setiri neşirde berlişi ýaly: «Surahnyň arkasynda Mejnun gurdy jadyňy...» ýaly däl-de, ygtybarly hasaplanylýan golýazmalarda berlişi ýaly, ýagny: «Sarahsnyň arkasynda Mejnun gurdy jadyňy...»¹ diýip alynsa, dogry boljak. Bu bentde liriki gahryman özüni Lukman Sarahsy bilen deňeşdirýär hem-de özüne tälim berip, pir bolup biljek ussat tapmandygyny ýüreginden syzdyrýar. Bu goşgynyň birinji bendi Süleýman, Isa ýaly pygamberleriň durmuşy bilen baglanyşykly rowaýatlara yşarat bilen salgylanmaktan başlanyp, onda öz garşydaşynyň taýýarlygyny, onuň bilim derejesini barlaýan birnäçe sowallar berilýär. Ol sowallara bolan jogaplary şol döwürde ýokary dini bilim alan, özüni pir hasaplaýan her bir ruhany biläýmeli eken. Şol sebäpli bu ýerde Magtymguly başga bir piriň ýanynda öz bilimini görkezip, köpbilmişlik edýär diýmek, elbetde, ýalňyş bolardy. Ol öz ynsan mertebesini gorap, şol ulumsylyk bilen, äsgermezlik edip, şahyry kabul etmedik pire özüniň ylymly-bilimli adamdygy barada duýdurýar.

Şol sebäpli Magtymguly goşgynyň ilkinji bendinde özüniň sada durmuşynyň din taraplaryna dogry gelýändigini, ýagny Isa pygamberiň hem söýgüli ulagynyň eşek bolandygyny (Injil rowaýatlaryna görä, Isa pygamber ulalyp ýetişensoň, Iýerusalime eşekli gelýär) ýañzydyp: «Eşek münüp Isa dek, ýeldirdigim bilmezmiň?» diýip ýazýar.

Bu goşguda şahyr öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly pikirlerini, özüniň şowsuz söýgüsini, söýgülisinden aýrylyşyny hem çeper beýan edýär:

---

¹ Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň milli golýazmalar instituty, inw.№400a, inw. №76.

Mejnun kibi sährä ýyglaý-ýyglaý gezdigim,
Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdüгим,
Warka kimin Gulşadan ölüp umyt üzdüгим,
Joşgun berip yşk ody, gaýnap-gaýnap gyzdygym,
Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň?¹

Şol şahsy söýgi motiwleri goşgynyň soňky bentlerinde-de duýulýar. Liriki gahryman «şuňkar guşuna ýetip bil-mändigini», «dünýä özüni taýdyrandygyny» aýdýar:

Ýetilmemiş şuňkarym,² gamyş ganat ak türpek,
Dünýä meni taýdyrdy, bir ýany etdi urpak,³
Janan jiger diliban, tartar, gan goýmaz torpak,
Her tikenden ýüz gaffy, her kyrk gülden bir ýarpak,
Dagy-daşy aýlanyp, öndürdigim bilmezmiň?⁴

Öz söýgülisini guşa ýa-da «şuňkar guşa» deňemek – bu klassyk edebiyatynda giň ýaýran däpdir. Köplenç aýralyk motiwlerinde şahyrlar öz «şuňkar guşundan» aýrylandyklaryny aýdýarlar. Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanynda Leýliniň ölümi bilen baglanyşykly: «Guş boluban uçduň, güli-firdowsi-jennet bagyga...»⁵ diýen setirler duş gelse, **Mollanepesiň** meşhur «**Guba gazym**» atly goşgusynda-da liriki gahryman öz söýgülisini «algyr laçyna, şuňkara» meňzedýär:

Aldyň sabry-kararym, söýgüli, serwi-näzim,
Tawus guşum, humaýym, ördegim, guba-gazym,
Algyr laçyn, şuňkarym, ütelgi bahry-bazym,
Ýatsam, sen-sen hyýalym, tursam, tilimde sazým.
Köýgen dertli ýürekden çyksyn otlug beýazým.⁶

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 122 sah.

² **Şuňkar** – laçyn.

³ **Urpak** – toprak, gum, gum tümmegi.

⁴ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 122 sah.

⁵ Andalyp N. Dessanlar. Aşgabat, 1991, 106 sah.

⁶ Mollanepes. Lirika. Aşgabat, 1979, 110 sah.

Şoňa görä-de, Magtymgulynyň goşgusyndaky «şuňkar guş» diýýän jümlisiniň onuň söýgülisine degişlidigine sek-şübhe galmaýar.

Şahyr dürli ruhy ýagdaýlarda häli-şindi özüni Mejnuna deňeýär hem-de «Bilmezmiň» atly goşguda Leyli we Mejnun baradaky sýužetiň döreýiş taryhy bilen baglanyşykly bir wakany hem ýşarat bilen ýatlaýar:

Şirwan hanyň söwdasy, ne ajaýyp söwdadyr,
Gyldan bu ýan agdyrsa, kyýamat gün ryswadyr,
Ýüz ýigrimi sap gurlup, her ýanda bir gowgadyr,
Aşyklyk bir joşgundyr, akmaz daşgyn derýadyr,
Bir jurgadan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň?¹

Taryhdan mälim bolşy ýaly, Nyzamy «Leyli–Mejnun» poemasyňy Şirwanyň hökümdary Şirwanşa Ahsatan I-niň haýyşy boýunça ýazýar. Nyzamynyň beýan etmegine görä, bir gün Şirwanşanyň çapary patyşanyň permanyny getirýär. Patyşa ol hatda Nyzamydan Leyli we Mejnunyň söýgüsi barada pars dilinde «gant ýaly şirin» ajaýyp eser ýazmaklygy haýyş edýär,² şoňa görä-de Magtymguly «Bilmezmiň» atly goşgusyňyň başinji bendini:

«Şirwan hanyň söwdasy ne ajaýyp söwdadyr...» diýip başlaýar. Bu waka 1188-nji ýylyň maý aýynda bolup geçýär. Rowaýata görä, Şirwanşa Ahsatan I³ bu eser ýazylsa, onuň üçin iň gowy peşgeş, hak tölejekdigini aýdypdyr. Şol

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 122 sah.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, 1962, 234 sah.

³ **Şirwanşa Ahsatan ibn Minuçihr, 1187-1197 ýyllar** aralygy höküm süren patyşa. Şirwanşalar Bahram Çubiniň (590-591-nji ýyllarda tagta çykýar we agdarylýar) nesilleri hasaplanýarlar. (Bu barada seret: Пигулевская Н.В. Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Ленинград, 1958, 67 sah.)

rowaýaty Magtymguly «**Şirwan hanyň söwdasy**» diýip ýatlaýar, çünki şol waka dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýän ölmez-ýitmez eseriň döremegine sebäp bolupdyr.

Şahyryň ruhy gözlegler döwründe, «kämil aýagyna baş goýmaga, toba kylyp, bir piriň topragyna bulanmaga» meýil eden pursatlaryny beýan edýän «Köňlüm» atly goşgusynda Mejnunyň keşbi aşyklygyň beýik simwoly, yşkyň ölçegi hökmünde suratlandyrylýar:

Yşkym bardyr Mejnundan altmyş esse zyýada,
Kuwwatym bardyr kyrk ýyl, ders aýdarga Perhada,
Ýüregim ýakyp oda, hojamga barsam dada,
Kerem derýasy joşup, ýetirgeými myrada,
Galsa köňül tapylmaz, çykسا bu jan dünýäde,
Mert gerekdir almaga bu garyp galan köňlüm.¹

Öz yşkyny Mejnunyňkydan hem artyk edip görkezmek däbi, Magtymgulydan öňki Gündogar şahyrlarynyň hem eserlerine mahsus bolupdyr. Meselem, **Zahyreddin Muhammet Babur (1483–1530)** bir goşgusynda şeýle ýazýar:

Husnda ortuk agar bulsa ýuzi Laýliniň,
Men taki borman aning işkida ýuz Majnunça.²

(Gözellikde eger artyk bolsa ýuzi Leýliniň,
Men onuň yşkynda ýüz Mejnunça bardyryn.

Mejnunyň, Leýliniň keşpleri Magtymgulynyň öwüt-neşihat, filosofik häsiýetli goşgularynda hem dürli kontekst-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 203 sah.

² Бобир З.М. Асарлар. Тошкент: Бадий адабиёт наширёти, 1965, 1 том, 41 sah.

lerde aýdyljak pikire anyk, giň gerim we çuň mazmun berýär:

Kämil bolmaz ol şerbetden datmaýan,
Hezl eýlemez söz aslyna ýetmeýen,
Däli Mejnun yşky eser etmeýen,
Perizat Leýliniň gadryn näbilsin.¹

Göräýmäge, bendiň her setirinde dürli perdeden gopýan pikirler, öz söýgüsi üçin ýanyp-köýen, «yşky eser edip», dälik hetdine ýeten Mejnunyň keşbiniň üsti bilen bütewi bir ideýa birigip gidýär. Şahyr her bir ynsanyň jany-teni bilen öz maksadyna ymtylyp, köp zatlary öz tejribesinde görýänçä durmuşyň hadysalaryna dogry baha berip bilmejekdigini aýdýar.

Adamyň içki dünýäsi, onuň psihologiýasy, aldym-berdimli göreş gidýän ýowuz durmuşda liriki gahrymanyň gapma-garşylykly pikirleri inçelikden beýan edilýän, Magtymgulynyň garran çagy, ýagny «Ýigitlik paslyny gysa ýetiren» döwründe ýazylan «**Galyp men**» atly filosofiki mazmunly goşgusynda şahyr ýene-de Leýli we Mejnun baradaky sýužete ýüzlenýär.

Magtymgulynyň beýleki filosofiki goşgularyna meňze-meýän, hemme zady gysga, düşnükli, çuň manyly, göýä atalar sözi ýaly okalýan goşgy setirleriniň deregine, bu goşguda liriki gahrymanyň ruhy krizisi, onuň tutýan maksatlarynyň amala aşmaýandygy görünýär. Liriki gahryman özüni gama batyrýan bir derde uçrandygyny, ýöne şol bir halatda «başynyň ýüz höwesdedigini, köňlüniň joşgundadygyny» aýdýar. Ýagny, şahyr öz döredijilik gözlegleri barada aýdanda ýene-de Leýli we Mejnunyň bagtsyz, ýöne ajaýyp söýgi taryhyna ýüzlenýär, çünki öz edýän işlerinden nägilelik, ruhy

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 88 sah.

çykgynsyzlyk, ruhy krizis liriki gahrymany dälilik hetdine ýetirýär:

Başym ýüz höwesde, köňlüm joşgunda,
Girdaba düşüp men däli daşgynda,
Nejd dagynda gezen Mejnun yşkynda
Ýanar otly Leyli bolup galyp men.

Bu dünýäni göçüp bargan göç bildim,
Işini bet aňdym, özün puç bildim,
Öňün oýun gördüm, soňun hiç bildim,
Tirik erken, öli bolup galyp men.¹

Durmuşyň manysy barada oýlanyp, Magtymguly öz geçen durmuş ýolundan nägiledigini aýdýar. Şahyryň filosofiki gözlegleri, sopusylyk ideýalary ony lapykeç edýär. Öz gözlän ideýasy, haýsy ýol bilen gidende ynsanyň bagtly boljakdygy baradaky pikir şahyr üçin nämälim we jogapsyz galýar. Özüniň garran çagynda, has takygy, garrylyga aýak basan döwründe ýaşlykda, sopusylyk ideýalaryndan ruhlanylýp:

Magtymguly, aç tiller,
Gulluk kyl aýlar, ýyllar,
Erte gulluksyz gullar
Armandadyr - armanda.²

– diýip ýazan döwründäki, özi üçin aýdyň we anyk ideýadan daşlaşýar. Şahyr ýaşlykda Hak yşkyndan, sopusylyk ideýalaryndan ruhlanylýp gezende-de, ol özüni Mejnun bilen deňeýär:

Aýyl, aşygym, aýyl,
Mejnun bol halka ýaýyl,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 20 sah.

² Görkezilen eser, 2-nji tom, 15 sah.

Halyl ogly Ysmaýyl
Gurbandadyr gurbanda.¹

Emma şol bir keşp oňa garrylykda öz kalbyndaky gapma-garşylykly duýgulary aňlatmak üçin hem hyzmat edýär. Şahyr öz döredijiliginden, öz edýän işlerinden nägile, durmuşda görýän zatlaryndan närazy bolup, özüniň indi ýaşynyň bir çene barandygyny hem-de «kämillik keştisiniň derýa batandygyny» aýdýar. Durmuşyň meseleleri şahyry tolgundyrýar, olaryň çözüdi görünmeýär, şoňa görä-de öz-özüne igenýär:

Ýigitlik paslyny gyşa ýetirdim,
Kämillik keştisin² derýa batyrdym,
Beýik pikre galdym, aklym ýitirdim,
Il içinde däle bolup galyp men.³

Leýli we Mejnun baradaky sýužetiň bu ýerde agzalmany tötänleýin bolman, ol liriki gahrymanyň harasatly psihologik pursatlary başdan geçirişini, onuň duýgularynyň galagoply pikirleriniň akyl paýhasyndan rüstem gelip, ony dälilik hetdine ýetirýändigini görkezmek üçin örän ýerlikli ulanylýar.

Şygyrda beýan edilişine görä, şahyr durmuşda öz ýeten sepgitleri bilen razylaşmaýar, ol özünden nägile, ol kämillige ymytlyýar. Bir söz bilen aýdylanda, adamyň içki dünýäsinde, oý-pikirlerinde gopýan harasatlary, gapma-garşylykly pikirleri görkezmekde bu goşgy nusga alarlyk eser bolup durýar.

Gündogar klassyk edebiýatynda Leýli we Mejnunyň keşplerine salgylanmak däbi Mejnunyň Leýlä bolan söý-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 15 sah.

² **Keşti** – gämi.

³ Görkezilen eser, 2-nji tom, 20 sah.

güsi sebäpli bar zady unudyp, öz geýýän egin-eşigine-de üns bermän, ýakasy ýyrtyk eşikde, ahy-nala edip, ýagny «çäki-giriban» bolup gezendigini durnukly ulanypdyr. Mejnunyň şeýle keşbi Magtymgulynyň eserlerinde-de duş gelyär:

... Mejnuny görüň, çäki-giriban bolup ötdi,
Leýlini görüň, gunçaýy-handan¹ bolup ötdi!²

Mejnun deýin söýgi üçin zar çekip gezen aşyklaryňam meşhur dini şahsyýetler, sopular bilen bir hatarda behişde barjakdygyny nygtaýar:

Ol Hyzyr, Ylýas ile Ahmet, Süleýman anda bar,
Ol Selim şah Mekke hany, ibni Soltan anda bar,
Baýezid, Soltan Weýis, Hyrkan³, Syfan⁴ anda bar,
Bir niçe Mejnun kibi çäki-giriban anda bar,
Daýanar Musa asasy-mary gördüm – şondadyr.⁵

Leýlini Magtymguly dilinden bal damýan, süýji dilli gyz hökmünde suratlandyrýar:

Terehhum kylmaz ol dilber hijranyda bu nalaýa,
Agzym süýjip dema-demi Leýli kibi şekerhaýa,
Kylsa tebessümi ki ol men jepaly dilrubaýa,

---

¹ **Gunçaýy-handan** – güler ýüzli, şadyýan gunça, açylmadyk gül.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 94 sah.

³ **Hyrkan-Abu-l Hasan Harakany** (1033/34-nji ýylda aradan çykan) Eýranly sopy, şeýh, **Baýezit Bestaminiň (776/777-874/875)** tarapdary.

⁴ **Syfan-Harbyň ogly Abu Sufýan**, musulman dininiň tarapdarlarynyň biri, yslam dininiň rowaçlanmagyna köp hemaýat edipdir. Dört çaryýarlardan soň yslam patyşalyk hökümetini guran Mugawıýanyň kakasy.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 11 sah.

Meger Ýusup düşdi çaýa, jemalyn diýip bakam Aýa,
Yrak zemin, Kerbelaýa bakam Ýusup diýe-diýe.¹

Görşümüz ýaly, Magtymguly Leýli – Mejnun sýužeti bilen baglanyşkly keşplerini öz eserleriniň çeperçiligini, manysyny çuňlaşdyrmak üçin özüniň şahsy söýgüsi, dini-filosofik, öwüt-nesihat beriji goşgularynda ýerlikli we ussatlyk bilen ulanypdyr. Magtymgulynyň döredijiligini şol bagtyna ýetip bilmedik aşyk-magşuklaryň keşplerinden özge göz önüne getirsek, elbetde ol göz-görnetin garyplaşardy, çünki ynsan duýgusynyň, söýgi ezýetleriniň, jebri-jepalarynyň simwoly-na öwürülen bu keşpler Magtymgulynyň poeziýasyna zynat berýär. Hatda Mejnunyň aýak basyp gezen ýerleri-de şahyryň poeziýasynda şol aşyk-magşuklaryň bagtsyz, emma ajaýyp, päk söýgüsine sena bolup ýaňlanýar:

Iller, heý, Mejnun dagynyň,
Serinden duman gitmezmiş,
Müňküre bilin baglanyň,
Köňlünden guman gitmezmiş.²

Magtymgulynyň bu agzaýan «Mejnun dagy» «Görogly» eposynda-da duş gelýär: «Öwez han bir lek³ goşun bilen Mejnun dagynyň eteginde tug dikdi. Mejnun dagyndan bärlik Çandybile çenli dag hem ýokdy. Mejnun dagynyň gapdallaram ýalaň gaýnap duran çeşmedi».⁴ Başgaça aýtsak, Leýli–Mejnun sýužeti, hekaýaty halk döredijiligine degişli eserlere-de öz täsirini ýetiripdir, «Görogly» eposyndan görnüşi ýaly, türkmenler şol dag we Leýli–Mejnun baradaky rowaýat bilen gadyndan ýakyndan tanyş bolupdyrlar.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom. 18 sah.

² Görkezilen eser, 1-nji tom, 267 sah.

³ **Lek** – ýüz müň.

⁴ Görogly. Aşgabat, 1980, 358 sah.

3. «Perhat we Şirin»

Orta Aziýada «Çagataý dili»¹ ýa-da «Türki dilli edebiýat» diýip at alan edebi ugruň XV asyrdan ölmöz-ýitmez nusgalaryny döreden **Nyzameddin Mir Alyşir Nowaýy (1441–1501)** özüniň meşhur «Hamsasyna» («Baş poema») girýän üçünji «Perhat we Şirin» atly poemasyň ýazmaga girişinde, ony şeýle setirler bilen başlaýar:

Agar çe Genjada arami aning,
Wali genç ewzari daýym dami aning...²
(Onuň aram tapan ýeri Genjede bolsa-da
Onuň duzagy welin onuň hazynasyndadyr...)

Pars dilini öz ene dili ýaly, gowy bilen Nowaýy Gündogar edebiýatynda dünýewi mazmunly edebiýatyň berk sütünlerini diken **Nyzamynyň (1141–1209)** «Hamsasynyň» adamlary özüne jadyly güýç bilen çekýändigini nygtap, şol beýik ussadyň «Husrow we Şirin» atly eseri bilen ugurdaş, söýgi temasyndan ýazylan «**Perhat we Şirin**» atly ajaýyp poemasyň döredýär. **Abulkasym Ferdöwsiniň (929/930–1025/1026)** gahrymançylyk temasyndan ýazan dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna girýän «**Şanama**» atly uly poemasynda eýýäm Nyzamynyň ýazan baş sany ajaýyp eseriniň hamyrmaýasy ýugrulypdyr. Görşümüz ýaly, beýik söz ussatlary özünden öňki edebiýaty üç edip öwrenip, ony ýene-de bir gez ösdürmek üçin tagalla edipdirler. Bu bolsa öz gezeginde edebiýatyň mundan beýläk ösmegine ýardam edipdir.

¹ **Çagataý dili** – orta asyrlarda öňki çagataý ulusynda ýaýran ýazuw edebi dili. Çagataý dili XV-XVI asyrlarda A. Nowaýynyň, Baburyň eserlerinde has ösen görnüşe eýe bolýar. Ol arap grafikasynynda ýazylyp, çekimli sesleriň aňladylyşyny dürli görnüşde bermäge ýol beripdir. Bu dil Orta Aziýa, Hindistan we beýleki ýurtlara meşhur bolup ýaýrapdyr.

² Алишер Навои. Сборник статей. Москва-Ленинград. 1946, 75 sah.

Şol bir halatda, Magtymgulyň döwründe eýýäm «hamsaçylyk», ýagny Nyzamynyň baş poemasyň sýužetlerine eýerip eser ýazmak däbi indi öňki möhümligini ýitiripdir hem-de şol sýužetler köp gaýtalanyp lenç edilipdir. Şoňa görä-de, Magtymguly şeýle sýužetleriň diňe esasy bir häsiýetli äheňine (özara baglanyşykly bir wakasyna) özüniň dürli temaly şygrylarynda salgylanýar we netijede gysga we tygşytly serişdeler bilen giň manyly, çuň mazmunly eser döredýär.

Gündogar edebiyatynda Perhadyň keşbi ilkinji gezek Nyzamynyň «Husrow we Şirin» atly poemasynda ussat daş kesiji we dagy gazyp bilýän Perhadyň şa gyzy Şirine aşyk bolşy suratlandyrylýar. Alyşir Nowaýy öz poemasynda Perhadyň we Şiriniň arasyndaky päk söýgi taryhyny esasy orunda goýýar. Şol poemada Perhadyň öz söýgülişi üçin iň kyn iş hasaplanýan, dagy gazyp, uly ýap geçirmegi şu eseriň esasy bir häsiýetli äheňine öwrülýär. Magtymguly özüniň «**Söýmüşem seni**» atly goşgusynda:

Dildi daglaryň zirini,¹
Tapmaýan biri-birini.
Aşyk Perhat ol Şirini,
Söýen dek söýmüşem seni.²

– diýen setirleri getirmek bilen, Nowaýynyň «Perhat we Şirin» poemasyndan habar berýär. Sebäbi Gündogar edebiyatynda aşyk-magşuklaryň şygrylara meşhur bolup girmeginden ozal olar barada uly göwrümlü eserler döräpdir.

Nowaýynyň «Perhat we Şirin» poemasy 1484-nji ýylda ýazylypdyr we şondan soň Eýran, Orta Aziýa ýurtlaryna ýaýrap, meşhur bolupdyr. Nowaýynyň bu poemasy Eýran

---

¹ **Zir** – aşak, ast.

² Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 77 sah.

patyşasy Husrow Perwiz¹ we onuň söýgüli aýaly Şirin baradaky rowaýat bilen baglanyşyklydyr. Bu sýužet Ferdöwsiniň «Şanama», Nyzamynyň «Husrow we Şirin», Amir Hosrowyň «Şirin we Husrow» (1299 ý.) ýaly poemalarynda Nowaýydan öň beýan edilipdir. Ýöne ol eserlerde esasy gahrymanlar Husrow we Şirin bolup, Perhat ikinji derejeli, ýagny söýgi üçburçlugyna girýän bir keşp hökmünde suratlandyrylýar.

Perhadyň Şirine bolan jogapsyz söýgüsi, dagdan uly ýap gazyp, daşlary çapyp ýol geçirmek ýaly äheňler ilkinji gezek Nyzamy tarapyndan işlenipdir. Emma Nowaýynyň poemasynda Perhat we Şiriniň keşpleri esasy orna geçip, Husrow bolsa ähtiýalan, gorkak, zalym hökümdar hökmünde gara reňklerde suratlandyrylýar. Şu sebäplere görä, Magtymgulynyň goşgularynda Perhat we Şiriniň aşyk-magşuk jübüti hökmünde görkezilmegi-de Nowaýynyň «Perhat we Şirin» poemasynda salgylanma diýip düşünmäge esas berýär.

Şiriniň ugrunda daglary gazyp, suw geçirip, köp hupbatlary başdan geçiren Perhat ahyrsoňy öz söýgüli Şirine gowşup, bagtly bolup bilmän, olaryň söýgüsi şowsuz, Perhadyň we Şiriniň ölümi bilen gutarýar. Näçe jan etse-de, öz söýgülisine ýetip bilmedik Perhadyň tragik keşbi Magtymgulynyň eserlerinde birnäçe gezek gaýtalanýar:

Bu pelekniň şitdetinden² kim tilimde zahyr³ daglar,
Zulmy-beşer⁴ hyýaly kim könlümde giriban baglar,
Görse bu halymny kimse, halyma zary-zar ýyglar,

---

¹ **Husrow Perwiz, ýa-da Husrow II**, Sasanylar dinastiýasyndan (neslinden) bolup, b.e. 590-njy ýylynda tagta çykýar we 628-nji ýylda öz ogly Şiruýeniň buýrugy boýunça öldürilýär (Bu barada seret: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джамии М., Наука, 1965, 146 sah.)

² **Şitdet** – ýowuzlyk, gazaplylyk.

³ **Zahyr** – mälim, aýan.

⁴ **Beşer** – ynsan, adam.

Hasretime pelek ýyglar, aşyk boldy tilsiz zaglar,¹
Perhat bolup, beýik daglar ýykam Ýüsüp diýe-diýe.²

Öz söýgüli üçin gam çekip, janyny pida eden Perhadyň keşbi Magtymgulyňyň sopusylyk ideýalaryna ýugrulan eserlerinde-de duş gelýär:

Könlüm içre ýar gamydyr, menzilim sährada, heý,
Puşeşim³ gam-gussadyr, men dönmüşem Perhada, heý,
Saldy yşkyň, dilber-a, jan-y jigerim oda, heý,
Wadaryg-a⁴, geçdi ömrüm zaýa, berdim bada, heý,
Ahy çoh, efgany çoh, bir köýe⁵ aşyk bolmuşam.⁶

Perhadyň Şirin üçin jepa çekip, daglary dilip suw çekip, uly ýap gazyp, daglary bagy-bossana öwrendigini Magtymguly «**Dolup ötdi**» atly goşgusynda hem aýdyp geçýär:

Dünýäýi-peläket elinden gam ile bidat,
Sen tüýs ki aldaguýy jilwegeri, perizat,
Fyrgaun-u Ýezit ötdi, sürüp, Nemrud-u, Şetdat,
Şirini – diýdi, çekdi jepa aşyky Perhat,
Daglar ýüzüni läle-ýu reýhan kylyp ötdi.⁷

Käbir goşgularda Perhat daşlara erkini ýöredip bilýän, fiziki taýdan güýçli pälwan sypatly gahrymanyň simwoly hökmünde görkezilýär:

Yşkym bardyr Mejnundan altmyş esse zyýada,
Kuwwatym bardyr kyrk ýyl ders aýdarga Perhada,
Ýüregim ýakyn oda, hojamga barsam dada,
Kerem derýasy joşup, ýetirgeýmu myrada,

¹ **Zag** – garga.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 18 sah.

³ **Puşeş** – geým.

⁴ **Wadaryga** – haýp, ökünç, gynanç.

⁵ **Köý** – pikir, hyýal.

⁶ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 56 sah.

⁷ Görkezilen eser, 2-nji tom, 94 sah.

Galsa köňül tapylmaz, çyksa bu jan dünýäde,
Mert gerekdir almaga bu garyp galan köňlüm.¹

Magtymgulynyň eserlerinde Perhat tejribeli daş ussasy hökmünde suratlandyrylýar, onuň elinde daşlar göýä ýag ýaly kesilýär, ol köptaraplaýyn bilimli we onuň üstesine-de Şirine bolan söýgi oňa uly güýç berýär. Şeýle adama ders bermek üçin ussadyň özünde-de şeýle bilim, kuwwat, güýç bolmalydygyny Magtymguly ýaňzydýar.

Umuman, Magtymgulynyň eserlerindäki «Perhat we Şirin» baradaky sýužete salgylanmalar şol sýužetiň üç sany esasy häsiýetli äheňlerini berýär: Perhadyň Şirin üçin daglary dilip suw çekişi, ýagny söýginiň hatyrasy üçin iň kyn fiziki işi bitirişi, Perhat we Şiriniň biri-birine gowşup bilmän, söýgüsiniň şowsuz bolşy, Perhadyň öz söýgülisi üçin janyny gaýgyрмаşy ýaly äheňler şahyryň goşgularynda öz beýanyny tapypdyr. Şeýle salgylanmalar Magtymgulynyň dini, sopusçylyk, filosofik we beýleki temalary beýan edýän eserlerinde-de duş gelýär.

4. «Seýpelmelek – Medhaljemał»

Magtymgulynyň Muhammet pygambere bagyşlanyp ýazylan «Söýmüşem seni» atly goşgusynda Gündogar edebiyatynyň iň meşhur bolan aşyk-magşuklar hakyndaky eserleri, olaryň gahrymanlary baradaky maglumatlar şahyryň dünýäde ýaşayşa söýgi bilen garap, «bäs günlük demi hoş tutup ýaşamalydygy» baradaky pikirini ündemeklige hyzmat edýär. Şol bir hatarda bu goşguda beýan edilýän Seýpelmelek we Medhaljemalyň keşpleri baradaky maglumatlar Magtymgulynyň öz şahsy durmuşy baradaky pikir ýöretmegi bilen baglanyşyklykda hem berilýär:

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 203 sah.

Egdi meni dünýe maly.
Bolmady yşkym kemaly.
Seýpelmelek Mahjemaly
Söýen dek söýmüşem seni.¹

Bu bentde Magtymguly öz şahsy durmuşynda käbir şowsuzlyklaryň, maddy ýetmezçilikleriň bolup geçendigini ýañzydanda, Seýpelmelek we Medhaljemaal baradaky sýužete ýüzlenýär.

Şeýle äheňler şahyryň beýleki goşgularynda-da duş gelýär. «Aýryldym» atly goşgusynda şahyr Meňli atly bir gyzdan aýrylandygy baradaky setirlerinde şol zenanyň gökleňlerden bolandygyny ýazsa-da, şol aýralygyň sebäbini aýtmaýar. Ýöne şol gözeliň waspynda «söwer ýar, sekiz jennetiň bostany, näzli dildar» ýaly meňzetmeler bilen bir hatarda:

Bilbilem, ahy zar çekip,
Täze gülzardan aýryldym.
Gözden ganly ýaşym döküp
Ol söwer ýardan aýryldym.²

– diýlen setirlerde ulanyan «täze gülzar» ýaly meňzetmesi onuň täze öýlenen aýalyndan aýrylandygyny habar berýäne meňzeýär we «gözünden ganly ýaş dökmegi» hem şol aýalynyň aradan çykmagy zerarly diýip hasap etmek mümkin. Elbetde, Magtymgulyň şahsy durmuşy barada köp pikirler öňe sürüldi.³ Ýöne onuň şahsyýeti we durmuşy bilen baglanyşykly her bir täze pikir örän ähmiýetli bolup durýar. Şol bir halatda, biz bu ýerde hiç bir tutaryksyz, ýerden aýagyny üzýän, çendenaşa öz çeper fantaziýasyna daýanýan işleri göz önünde tutmaýarys. Magtymguly baradaky halkyň dilinden

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 77 sah.

² Görkezilen eser, 43 sah.

³ Bu barada seret: Mustakow R. Magtymgulyň söýgi lirikasynda şahsy motiwler – Edebiyat we sungat, 1994-nji ýylyň 11-nji noýabry.

ýazylyp alnan gürrüňlerde, rowaýatlarda onuň Meňli atly bir gyza öýlenip bilmändigi, ony Şyhym Harpyk atly bir baý adama berendikleri barada aýdylýar.¹ Magtymgulynyň şol gyza öýlenmek bilen baglanyşykly halat-serpaý, galyň we ş. m. zatlara gurbunyň çatmanlygy barada aýdylýar. Ikinjiden, onuň öz wepat bolan uly doganynyň aýalyňa, ýagny ýeňňesine öýerilendigi barada maglumatlar hem bar.² Elbetde, rowaýatlaryň hakykata dogry gelmekligi ýa-da gelmezligi mümkin, ýöne olar gytaklaýyn başga çeşmeler bilen tassyklanylsa, onda olaryň ygtybarlylygy has hem artýar. Şoňa görä-de, öz şahsy durmuşy bilen baglanyşykly setirlerde Magtymguly näme sebäpden Seýpelmelek we Medhaljemalyň söýgi taryhyna ýüzlendikä diýen tebigy sorag ýüze çykýar.

Gadym döwürlerde araplaryň arasynda dörän «**Müň bir gije**» atly ertekiler toplumynyň 757-nji gijeden tä 778-nji gije aralygynda Seýf- ul-Mülük atly ýigidiň ajaýyp Badi al-Jemal atly gyza aşyk bolşy we köp kynçylyklary ýeňip geçip, öz maksat-myradyna ýetişi barada gürrüň edilýär. Şol ertekiniň mazmunyna esaslanyp, XVI asyr özbek şahyry **Mejlisi «Kysşafy-Seýpelmelek»** atly uly poemany ýazýar. Bu poemanyň golýazma we daşbasma görnüşleri Orta Aziýada giňden ýaýrapdyr. Onuň üstesine-de şu sýužet boýunça takmynan 1735-nji ýyllaryň töwereklerinde Bäherdeniň (häzirki Baharly etraby – R. M.) Durun (ýa-da Mehin) obasynda eneden doglan **Gurbanaly Magrupy (1810-njy ýylda aradan çykan)** hem «**Seýpelmelek – Medhaljemal**» atly ajaýyp dessan ýazypdyr.

Görşümüz ýaly, Magtymguly bu eserleriň barysy bilen tanyş bolupdyr diýmäge doly esas bar, çünki Magrupy bilen

---

¹ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 42-43 sah.

² Görkezilen eser, 44-45 sah.

hem ol bir döwürde diýen ýaly ýaşapdyr hem-de özara gatnaşykda bolupdyrlar. Magtymgulynyň Magrupy bilen aýdyşyk-jedel görnüşinde ýazan «Eýwany tört»¹ atly goşgusy-da muňa şaýatlyk edýär.

Indi söýgi temasyndan ýazylan şu eseriň mazmuny barada aýtsak, ol Müsüriň Asym atly patyşasynyň ogly Seýpelmelegiň Erem bagynda ýaşayan Medhaljemal atly peri gyza aşyk bolşy we olaryň köp kynçylyklary ýeňip geçip, öz maksat-myratlaryna ýetişleri barada gürrüň berýär, Seýpelmelege duş gelýän kynçylyklaryň içinde bir epizodda onuň ýesir düşüp, öz isleginiň tersine jynlaryň patyşasynyň it başly gyzy-na öýlenmeli bolşy ünsüni özüne çekýär. Şu beýan edilýän waka, megerem, Magtymgulynyň özüniň şowsuz söýgüsi, maşgala durmuşy baradaky pikirlerine gabat gelendir diýmäge esas bar, çünki şahyryň öz söýmedigini alanlygy baradaky halkyň dilinden ýazylyp alnan maglumatlar dürli derejede bilimli, şol sanda onçakly hatly, sowatly bolmadyk maglumat berijileriň dilinden dürli wagtlarda ýazylandygyny nazara alsaň, olara ynanmazlyk hem mümkin däl. Magtymgulynyň maşgala durmuşynyň, dogrudan hem onuň özüniň arzuw edişi ýaly bolmandygy «Seýpelmelek–Medhaljemal» sýužetine salgylanmasynda-da aýan bolýar.

5. «Warka we Gülşa»

Gündogarda meşhurlyk gazanan söýgi temasyndan ýazylan bu dessany Magtymguly özüniň «Söýmüsem seni» atly goşgusynda ýatlap, şeýle salgylanma berýär:

Basdy muhubbet nyşany
Keşt eýledim çar köşäni,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 96-97 sah.

Ýemende Warka Gülşany.
Söýen dek söýmüsem seni.¹

Şu bendiň birinji we ikinji setiri dürli golýazmalarda üýtgeşik görnüşlerde berilýär. Şoňa gorä-de olaryň manysy barada gutarnykly netijä gelip bolmasa-da, bu dessanyň wakalarynyň Arabystanda ýerleşýän Ýemen atly ýurtda bolup geçýändigini nygtalýar. Ýemen ýurdy Arabystan ýarym adasynyň günorta-günbatarynda, Günorta arap Ýemen respublikasy bilen Saud Arabystanynyň aralygynda ýerleşýär. Onuň paýtagty Sanga şäheridir. Gadymy döwürlerde Ýemen möhüm söwda merkezleriniň biri bolup, özüniň gymmatbaha hünjüleri (dürleri) bilen belli bolupdyr.² Şoňa görä-de Müsür, Çyn-Maçyn ýaly häli-şindi dessanlarda ulanylýan meşhur ýurtlaryň arasynda Ýemen hem agzalýar. Emma bu goşguda Ýemen «Warka–Gülşa» dessany bilen baglanyşyklykda getirilýär. Bu dessanyň kökleri gadymy arap edebiýaty bilen baglanyşyklydyr. VII–VIII asyrlarda araplaryň arasynda meşhur bolan Urwa we Afra atly aşyk-magşuklar baradaky, rowaýatlardan ugur alyp, bu sýužet esasynda birnäçe şahyrlar dessanlar düzüpdiler.³

Ilkinji gezek bu sýužetden peýdalanylýan, pars dilinde dessan döreden Mejdeddin Aýýukydyr. Aýýuky Mahmyt Gaz-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 77 sah. Şu bent Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynda saklanýan inw. №250 golýazmada şeýle berilýär:

Bagt, muhubbet nyşany
Keşť eýledi çahr köşäni,
Ýemende Warka Gülşany
Söýen dek söýmüsem seni.

² Bu barada seret: A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 117 sah.

³ Bu barada seret: Meredow A. «Warka we Gülşa» dessany parsy hem türki dillerinde. Aşgabat, Ýlym, 1980, 71 sah.

nawynyň döwründe, takmynan XI asyryň ahrynda we XII asyryň başlarynda ýaşap geçipdir.¹

Soňky döwürlerde bu sýžetiň esasynda türki dilli şa-hyrlar hem eserler döredipdirler. Olardan **Ýusup Meddah (XIV asyr)**, **Rukn ad-Din Mesihi (XVII asyr)** ýaly şahyrlaryň eserleri hem-de türkmen, özbek dillerinde halk döredijiligine degişli birnäçe eserler biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir.

Bu sýžetiň esasy motiwleri² şu aşakdakylara syrygýar. Aýýukynyň «Warka we Gülşa» dessanynyň mazmunyna görä, Muhammet pygamberiň döwründe Mekke şäheriniň golaýyn-da Beni Şeýbe atly meşhur bir arap taýpasy bolupdyr. Ol taýpa Hilal we Humam atly iki dogan ýolbaşçylyk edipdir. Hilalyň Gülşa atly gyzy we Humamyň Warka atly ogly ýaşlykda bile terbiýe alan. Bu ýaş juwanlaryň söýgüsi hakdaky habar bütin Beni Şeýbe iline ýaýraýar. Warka we Gülşanyň ene-atasy toý tutup, olary biri-birine nikalap bermegi maksat edinýärler. Emma Beni Zebbe atly taýpanyň baştutany Rebyg ibn Adnan Gülşa gaýybana aşyk bolup, toý bolup durka çozup, ony alyp gaçýar.

Bu waka iki taýpanyň arasyndaky çaknysyga sebäp bolup, şol çaknysykda Gülşa Rebyg Adnany öldürýär we Warkany ölümden halas edýär. Şeýlelikde, bu iki juwan öz iline dolanyp gelýär. Soňra Rebyg ibn Adnanyň iki ogly uruş meýdanyna gelýär we onuň uly ogly Gülşa bilen söweşip ýeňilýär, emma kiçi ogly Gülşany ýesir alyp gidýär. Warka Gülşany ýesirlikden halas edýär. Emma Warkanyň atasynyň ölmegi, malynyň talanmagy we garyp galmagy zerarly Gülşa öýlenmäge gurby çatmaýar. Şeýle ýagdaýda ol Ýemen welaýatyna daýysyndan pul soramaga gidýär.

---

¹ Bu barada seret: Meredow A. «Warka we Gülşa» dessany parsy we türki dillerinde. Aşgabat, Ylym, 1980, 5 sah.

² **Motiw** – sýžetiň kiçijik wakasy, özara baglanyşykly ýönekeý bölegi.

Ol Ýemende daýysynyň üstüne çozan duşmanlara gaýtawul bermäge kömek edýär we bilelikde olar ýeňiş gazanýarlar. Daýysy, Ýemen şäheriniň häkimi Munzar Warka köp mal-mülk sylag berýär. Şol wagtda Şam welaýatynyň patyşasy Gülşanyň taýsyz gözelligini eşidip, oňa gaýybana aşyk bolýar. Ol söwdagär eşigine girip, Beni Şeybe kabylasyna gelip, dürli hile we puluň, gyzylyň kömegi bilen Gülşanyň ene-atasyny yryp, gizlinlikde Gülşany äkidýär. Warka yzyna dolanyp gelende Gülşanyň ene-atasy Warkany aldap, Gülşanyň ölen-digini habar berýärler. Emma Gülşanyň bir jorasy hakykaty aýdyp, onuň Şam welaýatynyň hökümdaryna satylandygyny Warka gürrüň berýär. Warka dürli kynçylyklara döz gelip, Şam şäherine barýar we Gülşa bilen duşuşýar. Soňra atasynyň gubruna zyýarat etmek bahanasy bilen Gülşadan we Şam patyşasyndan rugsat alyp, Warka ýurduna dolanyp barýarka, ýolda keselläp aradan çykýar. Bu habary eşiden Gülşa Warkanyň gubrunyň ýanyna gelip, şol ýerde jan berýär. Aşyk-magşuklaryň keç ykbaly baradaky habar Muhammet pygambere ýetýär we onuň kömegi bilen Warka we Gülşa täzeden direlýärler...

Söýgi-romantiki häsiýetli bu dessanyň wakalary, halkyň wariantynda, Ýemen şäherinde bolup geçýär. Megerem, soňa görä-de Magtymguly Ýemen ýurduny agzaýar.

Magtymgulynyň «**Bilmezmiň**» atly goşgusynda bu dessanyň tragiki häsiýetli gutarýandygy aýdylýar:

Mejnun kibi sährada ýyglaý-ýyglaý gezdigim,
 Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdügim.
 Warka kimin Gülşadan ölüp, umyt üzdügim,
 Joşgun berip yşk ody, gaýnap-gaýnap gyzdygym,
 Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym, bilmezmiň?¹

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 122 sah.

Mälim bolşy ýaly, «Warka we Gülşa» sýužetiniň dürli görnüşlerinde Muhammet pygamber, Aýýukynyň poema-synda Jebraýyl perişde aşyklaryň täzeden direlip, biri-birine gowşup bagtly ýaşamagyna kömek edýär. Elbetde, beýle ýagdaýyň göz-görtele ýasamadygy, real hakykata ters gelýändigini üçin şeýle äheňler barada Magtymguly hiç zat aýtmandyr we olary aýratyn nygtap durmandyr diýip pikir etmek mümkin.

Magtymgulynyň bu sýužete ýüzlenmegi tötänleýin däl, çünki şahyryň ýaşan döwrüne mahsus bolan wakalar, meseleler dessanda öz beýanyny tapypdyr. Bir taýpanyň beýleki taýpanyň üstüne çozuşy, Warka we Gülşanyň söýgüsiniň öňüne böwet bolup durýan dürli sosial päsgelçilikler, puluň we baýlygyň jemgyýetde oýnaýan roly ýaly meseleler Magtymgulynyň döwri üçin hem wajyp bolupdyr.

6. «Gül we Nowruz»

Gündogar edebiyatynda aşyk-magşuklaryň sany, edebi däp boýunça, Magtymgulynyň döwründe ýedi hasaplanypdyr. Munuň şeýledigi halk döredijiliginde we ýazuw edebiyatynda öň nygtalyp geçilipdir. Meselem, **Şabendäniň «Gözelim»** redifli goşgusynyň düzüliş taryhy bilen baglanyşykly rowaýatda Gözel atly bir aýal Keminäniň «bir ýagşy adama durmuşa çykmak» baradaky teklibine şeýle jogap berýär: «Men äre barjak, emma bir şertim bar, mundan owwal ýedi aşyk dünýäden geçipdir, şolaryň adyny bir bent gazalda getirip bilen adam bolsa, şeýle adama barjak»¹ diýýär. Şu rowaýatdan mälim bolşy ýaly, şol aýalyň şertini Şabende bitirip, «Gözelim» atly goşgusyny ýazypdyr:

---

¹ Kemine M. Eserler ýygındysy. Aşgabat, Türkmenistan, 1971, 10 sah.

Seýle çyksaň, nigärim bezenip ýaşyl-aly,
 Her sözüň müň tümendir, bakyşyň hun bahaly,
Şirin bilen ol Perhat çekdi ança webaly,
 «**Leýli**» diýip, **ol Mejnun** boldy diwana-däli,
Warka aşyk «Gülşa» diýip, ötdi jöwri-jepaly,
Zöhre, Tahyr çyrmaşyp, çykdy serwi nahaly,
Arzy bilen ol Gambar bir-birine wepaly,
Ýusup bile Züleýha geçdi zowky-sapaly,
Seýpelmelek alypdyr söýüp Medhaljemaly,
 Bizden owwal goýupdyr **ýedi aşyk** bu ýoly,
 Ýatsam, gijeler düşüm, gündiz – köňlüm hyýalym,
 Älem görki-guwanjym, serwi-rowan, Gözelim.¹

Şu däbe eýerilip aýdylyp gelýän ýedi aşyk baradaky galyba giren düşüňjani Magtymguly has giňeldipdir. Ol «**Söý-müşem seni**» atly goşgusynda aşyk-mağşuklaryň sanyny on bire ýetiripdir. Emma ilkinji aşyk-mağşuk hökmünde ikinji bentde getirilýän **Ybraýym we Saranyň** keşplerini şahyr, megerem, çylşyrymly maşgala durmuşynyň nusgasy hökmünde ýatlaýan bolmaga çemeli. Çünki öz gözbaşyny Bibliýadan (Injilden) alyp gaýdýan bu sýužetde, musulman dininiň rowaýatlaryna görä, Sara «özünüň çagasy bolmanlygy üçin, kenizi Hajary Ybraýyma bagyşlaýar. Ybraýym Hajara öýlenýär, ondan Ysmaýyl dogulýar. Iki ýyldan soň Sara olara göriplik edýär we ol ikisini bir uzak ýere eltip taşlamagy buýurýar. Ybraýym olary Mekgä eltip, Zemzem guýusynyň ýanynda goýup gaýdýar. Soň Sara 70 ýa-da 90 ýaşynda Yshagy dogurýar we 127 ýaşynda aradan çykýar».² Ybraýym we Sara barada Gurhanda örän gysga maglumatlar berilýär. «Kysasyl enbiýada» hem bu maglumatlar giňişleýin beýan edilmeyär.

¹ Şabende. Lirika. Gül-Bilbil. Aşgabat, Ylym, 1978, 19-20 sah.

² Meredow A. Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, Türkmenistan, 1988, 325 sah.

Şabende öz goşgusynda sanap geçýän ýedi aşyk-magşugyň hataryna Magtymgulyňyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda atlary getirilýän «Wamyk–Uzra», «Gül–Nowruz», «Şasenem–Garyp» ýaly aşyk-magşuklary goşmandyr. Galyberse-de, döp boýunça gelýän ýedi aşyk-magşuk baradaky düşünjäniň ýa-da olaryň sanawynyň her klassyky, nusgawy şahyrdä dürli görnüşde berilýändigini aýtmak ýerlikli bolsa gerek. Meselem, **Keminäniň «Barsam ynanmaz»** atly goşgusynda ýedi aşyk-magşuklaryň atlary Leyli–Mejnun, Arzy–Gambar, Perhat–Şirin, Wamyk–Uzra, Saýathan–Hemra, Ýusup–Züleýha, Şasenem–Garyp görnüşinde berilýär.¹ Munuň sebäbini, megerem, «ýedi» sanyň keramatly san hökmünde ulanylýandygy bilen düşündürmek mümkindir. Meselem: «Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan – ölinçä», «Ýeseriň ýedi ýere kössi deger», «Ýedi ölçe – bir kes», «Ýedi derýaň suwuny içen», «Ýedi gapyda ýer tapylmadyk», «Ýedi ýaşar aty sygyryp suwa ýakma» ýaly nakyllarda şol «ýedi» sanyny köpeldip, «sekiz, on» ýa-da azaldyp, «bäs, alty» diýmäge mümkinçilik bolsa-da, şol sanlar kabul edilmeyär. Onuň düýp sebäpleriniň biri-de adamyň ünsüniň, ýatkeşliginiň ýedi predmeti aňsatlyk bilen üns merkezinde saklap bilýändiginden gelip çykýan bolmagy mümkin. Görşümüz ýaly, Magtymguly döp boýunça öňden gelýän düşünelere tankydy göz bilen garap, özüniň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda aşyk-magşuklar baradaky sýužetlere salgylanyp, anyk, gysga we çuň manyly jümleleriň üsti bilen öz pikirlerini beýan edýär.

Gül we Nowruz baradaky sýužete salgylanma Magtymgulyňyň agzalyp geçilen goşgusynda şeýle berilýär:

Gitdi elden ygtyýary,
Galmady sabr-u karary,

---

¹ Kemine M. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, Türkmenistan, 1971, 123-124 sah.

Aşyk Nowruz, Gül–Ferhary,
Söýen dek söýmüşem seni.¹

Bu setirler XIV asyryň ahyrlarynda XV asyryň başynda ýaşap geçen görnükli özbek şahyry **Lutfiniň «Gül we Nowruz»** atly poemasynyň başlangyç epizodlaryny ýadyňa salýar. Bu poemada baş gahryman Nowruz düýsünde ajaýyp gözəl gyz Güli görüp, sabyr-kararyny ýitirip, ukudan oýanýar.² Elbetde, Magtymguly diňe Lutfiniň poemasyndan täsir alandyr diýip pikir etmek nädogry bolsa gerek. Çünki Lutfiden öňem bu sýužet boýunça **Hajy Kirmani (XIV asyr) we Jeleddin Ahmet (Jelal Tabib, 1352-nji ýylda aradan çykydyr)** pars dilinde poemalar ýazydyrlar. Onuň üstesine-de, Hajy Kirmanynyň sözlerine görä, bu sýužetiň kökleri gadymy hindi rowaýatlaryna we Wawilon hekaýatlaryna uzap gidýär.

«Bu sýužetde «Babyl jadysy» bar, ol hindi dilinde ýazylan «Bagt kitabydyr»³ diýip, awtor ýazýar. Has takyk aýtsak, «Meýmun kitaby» diýlip ýazylypdyr.

کتابی میمون «Meýmun» sözi «bagt, maýmyn» diýen many berýär.

Bu sýužetiň gadymydygyna güwä geçýän şeýle detal bar. Hajy Kirmaniniň poemasynda Nowruzyň ýanyna onuň düýsünde iki sany gök kepderi uçup gelip, oňa Gül barada gürrüň berýärler. Gadymy halklaryň miflerinde kepderi köplenç habarçynyň, çaparyň roluny ýerine ýetirýär. Meselem, biziň eýýamymyzdan öň III müňýyllygyň birinji ýarymynda döräp, şumer, akkad, hürrit we hett dillerinde ýazylan

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 77 sah.

² Лутфи. Лирика. Гуль и Новруз. М., Изд-во худож. лит-ра, 1961, 78 sah.

³ Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., Изд-во вост. лит. 1963, 256-257 sah.

«**Gilgames baradaky eposda**», eseriň gahrymany Utnapišti (Nuhuň keşbiniň gadymy tymsaly) suw joşguny peselende gämiden keplerini gury ýeriň barlygyny bilmek üçin ilkinji goýberýär.¹

Hajy Kirmaniniň poemasynda Wizantiýa imperatorynyň gyzyny söýen Sasanylar neslinden bolan Firuz şanyň² ogly Nowruz barada gürrüň berilýär.

Magtymgulynyň bu sýužete salgylanmalary Lütfiniň «Gül we Nowruz» poemasynda golaý. Lütfiniň poemasynda gyzyň ady «Gül Ferhar», ýagny «Ferhar Güli» manysynda ulanylýar. Ferhar (Perhar) «köne döwürde Hytaý bilen Kaşgaryň aralygynda bir welaýatyň ady bolupdyr. Onuň owadan gözelleri şahyrlaryň ünsüni özüne çekipdir. Şonuň üçin bu söz «owadan, görmegeý» diýen manyda hem ulanylýar».³

Türkmen edebi diliniň ösmegine uly goşant goşan Magtymgulynyň türki dilde ajaýyp eserleri döreden Lütfiniň döredijiligi bilen tanyş bolanlygy ikuçsuzdyr. Öz wagtynda Mir Alyşir Nowaýy hem Lütfa uly sarpa goýup: «Möwlana Lutfi pars we türki dillerini bilmekde deňi-taýy bolmadyk, öz döwründe dilewarlygyň patyşasy bolupdyr. Aýratyn-da ol türki şygrylary bilen şöhrat gazandy»⁴ diýip ýazýar.

---

¹ Seret: Эпос о Гильгамеше («О все видящем») М.-Л., Изд-во АН СССР, 1961, 76-77 sah.

² Sasanylar neslinden bolan Firuz şa (Пируз) 484-nji ýylda sähra çarwadarlary bolan eflatitler bilen bolan gazaply söweşde öldürilýär. Sasanylar 224-652-nji ýyllarda höküm süren Eýran şalary. Bu barada seret: Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М.: Изд-во вост. лит.-ры. 1963, 260 sah.

³ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat: Türkmenistan, 1988, 295 sah.

⁴ Новаи А. Сочинения в десяти томах. Ташкент, Фан, 1970, 9 том, 55 sah.

Lütfiniň «Gül we Nowruz» poemasyna salgylanma Magtymgulynyň «**Ýar senden**» atly sopusylyk pelsepesi bilen baglanyşykly goşgusynda-da duş gelýär:

Doga kylyp, elim göge galdyrsam,
Gül Ferhar dek gyzyl meňzim soldursam,
Gopuz alyp, beýik nagra çaldyrsam
Ýa reb, habar bilerinmi, ýar, senden!¹

Bu salgylanma poemanyň Gül we Nowruzyň ýesirlikden gaçyp, ýolda uly kynçylyklara duçar bolup, horlanyp «gül meňzini solduryşlary»² baradadygyny habar berýär. Galyberse-de, «Gül we Nowruz» poemasy Magtymguly üçin diňe bir iki juwanyň romantiki söýgüsiniň beýany bolman, Lütfiniň poemasyndaky dört patyşalygy birikdirip ýeke-täk döwlet gurmak, özara uruşlary bes etmek ýaly gozgaýan ideýalary-da şahyry özüne çekendir diýip çen etmek mümkin. Çünki hut şeýle syýasy pikirler Magtymgulynyň eserlerinde hem giň gerim alypdyr.

Lütfiniň eserleriniň neşirine ýazan sözbaşysynda, onuň döredijiligini içgin öwrenen alym E. R. Rustamow: «Lütfiniň gazallaryna XVI asyrdan ýaşap geçen beýik lirik Muhammet Fizuly, türkmen klassyk poeziýasynyň düýbünü tutujy Magtymguly neziire ýazypdyrlar»³ diýip nygtamak bilen, Magtymgulynyň Lütfiniň döredijiligi bilen ýakynan gyzyklanandygyny ýene-de bir gezek tassyk edýär.

Şu seljerilen faktlardan ugur alsak, Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda «Gül we Nowruz» atly

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, ДНЧБ, 1992, 1-nji tom, 38 sah.

² Лутфи. Лирика. Гуль и Навруз. М., Изд-во Худож. лит-ры, 1961, 128 sah.

³ Рустамов Э.Р. Лутфи-В кн.: Лутфи. Лирика. Гуль и Навруз. М., Изд-во худож. лит-ры, 1961, 9-10 sah.

poema salgylanmagy, birinjiden, «Hyrat lirikasynyň iň uly wekiliniň»¹ (ýagny, Lütfiniň) döredijiligine Magtymguly-nyň uly sarpa goýandygyny aňladýan bolsa, ikinjiden, bu poemanyň ideýalary şahyryň döredijiligine ýakyn bolupdyr hem-de Magtymgulynyň okan eserleriniň, gyzyklanar meseleleriniň çäginde giňdigini aňladýar.

7. «Wamyk we Uzra»

Asyrlaryň geçmegi bilen kem-kemden ýatdan çykyp ýa-da dürli ýowuz wakalar zerarly ýok bolup ýitip giden eserler az däl.

Emma dürli tezkireler, antologiýa kitaplary, şahyrlaryň ýazan eserleri şeýle gadymy eserler, kitaplar baradaky düşüňjeleriň, maglumatlaryň saklanyp galmagynda uly rol oýnaýar. **Magtymgulynyň «Söýmüsem seni»** atly goşgusy-da şeýle gymmatly çeşmeleriň biri bolup durýar. Şu goşguda biri-birini tüýs ýürekden söýen Wamyk we Uzra barada şeýle maglumat berilýär:

Bir gün ýolukdylar Hyzra,
Durdular nyýaza, nezre.
Bir-birini Wamyk, Uzra
Söýen dek söýmüsem seni.²

Wamyk we Uzranyň atlary Rudaky, Nyzamy, Jamy, Nowaýy, Hakany, Andalyp, Şabende, Kemine ýaly şahyrlaryň eserlerinde duş gelýär. Bu aşyk-magşuk baradaky sýužet gadymy döwürde, ýagny baryp yslandan öňki döwürde belli bolupdyr. Käbir çeşmelerde ýazylyşyna görä, Wamyk we

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., Наука, 1965, 51 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, DNÇB, 1992, 1-nji tom, 78 sah.

Uzra Aleksandr Makedonskiniň döwründe ýaşapdyrlar.¹ **Döwletşanyň (XV asyr) «Tazkirat aş-şuara»** atly belli tez-kire-antologiýasynda şu sýužet barada şeýle gürrüň berilýär: «Emir Abdylla ibn Tahyr (828–844-nji ýyllarda emirlik edipdir) bir gün Nyşapurda tagtda oturan eken. Kimdir biri kitap sowgat getirip, onuň önünde goýupdyr. Ol sorapdyr: «Bu nähili kitap?» [Ol] jogap beripdir: «Bu Wamyk we Uzra hakynda hekaýat, muny alymlar Nowşirwan şa üçin düzüpdirler». Emir aýdypdyr: «Biz Gurhany okaýarys. Gurhandan we hadysdan başga zat islemeýäris. Bize beýle kitap gerek däl. Galyberse-de, bu kitap jadygöýler tarapyndan düzülipdir, şonuň üçin biz ony ret etmeli». Ol bu kitaby suwa taşlamagy buýrupdyr hem-de özüniň hökümi ýöreýän ýerlerde gadymy eýranlylaryň we jadygöýleriň (tersokanlaryň) kitaplary tapylsa, olaryň hemmesini ýakmagy höküm edipdir».²

Şu sýužet boýunça ýazylan eserleriň iň meşhury **Unsurynyň (XI asyr) «Wamyk–Uzra»** atly poemasydyr, emma gynansak-da, bu poemanyň diňe aýratyn beýtleri we bölekleri biziň günlerimize gelip ýetipdir. Uzak wagtlap alymlar türk şahyry **Lami’i** (1531/32 ý. aradan çykan) Unsurynyň «Wamyk–Uzra» poemasyny türk diline terjime edipdir diýip hasaplaýardylar. Emma päkistanly alym Muhammet Şafynyň 1954-nji ýylda eden tekstologik açyşy bu pikirini esassyzdygyny görkezdi. Alym Gurhana düşündiriş hökmünde ýazylan bir golýazmanyň daşynda, ýagny jildinde (golýazmanyň jildi 1132-nji ýylda taýýarlanypdyr), tötänleýin, Unsurynyň poemasynyň bölegini tapýar, ony jildiň kartonyny berkitmek üçin ýelmäpdirler. Şol jiltde alnan kagyzzar 11 sany

¹ Каладзе И.В. Эпическое наследие Унсури. Тбилиси, Мецниереба, 1983, 10 sah.

²Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. М.,Издательство восточной литературы, 1960, 314 sah.

list bolup, olarda Wamyk we Uzranyň ady duş gelýän epiki poemanyň 372 beýdi bar eken».¹

Poemanyň bu tapylýan bölegi bilen alymlar içginden tanyş bolanlarynda, onuň sýužetiniň, mazmunynyň Lami'iniň şu at bilen ýazylan poemasyndan düýpgöter tapawutlanýandygyna göz ýetirýärler.

Unsurynyň poemasynda wakalar Şamos adasynda bolup geçýär. Bu adada Folikrat atly patyşa ýaşapdyr. Onuň Uzra atly gyzy bar eken. Wamyk başga bir ýerde ýaşapdyr. Onuň ejesi aradan çykyp, kakasy ikinji gezek öýlenýär. Öweý enesi Wamygy zäherlejek bolýar. Tufan atly dosty Wamyga daşky garyndaşy bolan patyşa Folikratyň ýanyna Şamos adasyna gitmegi maslahat berýär.

Şamos adasynda, butparazlaryň buthanasynyň ýanynda Wamyk ilkinji gezek Uzrany görýär we olar biri-birine aşyk bolýarlar. Gyzyň ejesiniň talap etmegi netijesinde Wamygy köşge çagyýarlar. Köşkde patyşa Folikrat Wamygyň pähim-paýhasyny synap görýär, Wamyk patyşa özüni gowy tarapdan görkezýär. Ýöne Uzranyň terbiýeçisi Falatus Wamyk we Uzranyň biri-birini söýýändigini aňyp, ondan Uzradan el çekmegi talap edýär. Wamyk razy bolýar we bu barada Falatus Uzra habar berýär. Wamyk öz söýgüsinden dänendir öýdüp, Uzra gaýgy-gama batýar.²

Lami'iniň poemasynda wakalar hem-de ýer-ýurt atlary «Leýli–Mejnun», «Perhat–Şirin» ýaly aşyk-magşuklar baradaky beýleki Gundogar poemalaryny ýadyňa salýar.

Onda şeýle poemalara mahsus bolan patyşanyň perzent-sizlikden hesret çekişi, gahrymanyň gaýybana Uzra aşyk bolup, onuň suratyny çekmegi buýruk berşi, Uzranyň gözle-

¹ Каладзе И.В. Эпическое наследие Унсური. Тбилиси, Мецниереба, 1983, 19 sah.

² Görkezilen eser, 104-150 sah., 192-194 sah.

ginde Wamygyň köp sanly çeken horluklary, döwlere münüp uçmagy, ýesir düşüp soň azat bolşy, Mejnun kimin çölde haýwanlaryň içinde gezmegi ýaly motiwler (äheňler) ulanylýar. Poema Wamyk we Uzranyň maksat-myradyna ýetip, uly toý tutmagy bilen gutarýar.

Unsurynyň poemasynda ýer-ýurt atlary, ýagny onuň toponimikasy grek ýurtlaryna mahsus häsiýetde bolsa, Lami'iniň poemasynda wakalar Hytaýda (Çyn-Maçyn), Turanda, Omanda, Pars aýlagynda we ş. m. ýerlerde bolup geçýär. Wamyk we Uzranyň atlary diýäýmeseň, başga Unsurynyň poemasyny ýadyňa salýan detallar, alamatlar az. Şoňa görä-de «Wamyk we Uzra» baradaky sýužetiň ýeke-täk çeşmesi diýip Unsurynyň «Wamyk–Uzra» poemasyny hasaplamak mümkin däl. Sebäbi, biziň pikirimizçe, ol meşhur bolup, durnukly döp bolan sýužete öwrülip bilmändir.¹

A. Meredow we S. Ahallynyň «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde» berilýän maglumatlarda, bu sýužet barada şeýle diýilýär: «Orta asyrdaky ýazylan romantiki poemalaryň biri. Onuň awtory, soltan Mahmydyň köşgünde melek uş-şuara derejesine ýeten, kasydaçy şahyr Abulkasym Hasan ibn Ahmet Unsurdyr. Bu poema barada ýatlamalardan we aýry-aýry setirlerden başga bize hiç zat gelip ýetmän-dir. Şeýle hem bolsa, bu eseri köp şahyrlar, şol sanda XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlary-da ýatlapdyrlar. Bu poemanyň asyl çeşmesi gadymy eýran ertekileriniň biridir. Türk şahyry Lamygy (1531-nji ýylda aradan çykan) Unsurynyň poemasy esasynda türk dilinde «Wamyk–Uzra» poemasyny ýazypdyr. Bu temany başga-da birnäçe şahyrlar işläpdirler. Olardan aşakdakylary görkezmek bolar: Fesihi Jürjani (XI asyr),

---

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. М., Издательство восточной литературы, 1960, 314 sah.

Jamygy (XV asyr), Kemaliddin Husaýyn Zamyry (XVI asyr), Mämmedaly Astrabady (Ekberşanyň döwründe Deken şäherinde aradan çykan), Mürze Mämmed Sadyk (1790-njy ýylda aradan çykan), Tebibi (XIX asyr) Magfur hoja Horezmi (XIX asyr) we başgalar».¹

Indi Magtymgulynyň Wamyk we Uzra baradaky setirlerine üns bersek, gürrüň Wamyk we Uzranyň çölde ýa-da sährada Hyzyra duş gelşi barada barýar. Gündogarda ýaýran ynançlara görä, Hyzyr (Hydyr ata diýlip hem aýdylýar – R. M.) çöllerde, sähralarda ýolagçylar kyn ýagdaýa uçranda, suwsuz kösenende kömege ýetişýärmiş ýa-da Hyzyr gören adam bagtly bolýarmyş.

Wamygyň çölde, sährada Uzra üçin gam çekip ýörşi baradaky setirler Nyzamynyň, Jamynyň eserlerinde-de duş gelýär.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Wamyk we Uzra baradaky sýužetiň Eýranda, Orta Aziýada meşhur bolan haýsydyr bir wersiýasyna salgylanýar. Çünki Unsurynyň we Lami’iniň poemalarynda Hyzyr bilen baglanyşykly epizod ýok.

Adatça Gündogar poeziýasynda Wamyk we Uzranyň atlary örän abstrakt häsiýetli ulanylýar. Köplenç olar aşyk-magşuklaryň hatarynda sanalyp geçilýär. Şeýle häsiýetli setirleri Nowaýynyň, Hakanynyň, Andalybyň, Şabendäniň we Keminäniň eserlerinde görmek mümkin. Alym I.W. Kaladzeniň dogry belläp geçişi ýaly, «olar gahrymanlaryň haýsydyr bir aýratynlygyny ýa-da sýužet detallaryny bererden has abstrakt häsiýete eýedir».² Şu jähtden seredeniňde-de, Magtymgulynyň Wamyk we Uzra baradaky setirleri diňe bir

---

¹ Meredow A. Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, Türkmenistan, 1988, 69-70 sah.

² Каладзе И.В. Эпическое наследие Унсурри. Тбилиси, Мецниереба, 1983, 12-13 sah.

aşyk-magşuk jübüti hökmünde däl-de, eýsem Nyzamynyň, Jamynyň setirleri ýaly şu sýužetiň bir bölegi barada habar berýär. Şol bir halatda, şahyr bu aşyk-magşuklaryň hudaýhon takwa bolandyklary, keramatly hasaplanylýan Hydyr bilen duşuşmaklary baradaky motiw bilen bu eseriň Orta Aziýa, Eýran regionlarynda meşhur bolan bir görnüşi ýa-da ýordumy bilen tanyşdyrýar.

Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly eseriniň düýp ideýasy ynsan söýgüsini wasp etmekdir. Şol sebäpli bu goşguda şahyr dini mazmunly eserleri däl-de, türkmen halkynyň arasynda meşhur bolan Gündogar edebiyatynyň aşyk-magşuklar baradaky eserlerini ýekänme-ýekän sanap geçýär, ikinjiden, olar barada gysgaça maglumat berip, her bir adamyň bu eserlerden habarly bolmagyny isleýär, şeýle dünýewi mazmunly çeper eserleri propagandirlemek, wagyz etmek bilen, halkyň arasynda aň-bilim ýaýradýar. Şonuň üçin Muhammet pygamberiň hormatyna ýazylan bu goşguda Magtymguly Gündogarda meşhur bolan aşyk-magşuklar baradaky eserleri gysga beýan edip, durmuşyň manysy barada, ömrüň çäkliligini, ýaşayşyň gymmatlydygyny hem-de adamyň söýgi bilen ýaşamalydygyny nygtaýar.

8. «Arzy–Gambar»

Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynyň onunjy bendinde «Arzy–Gambar» dessany barada şeýle diýilýär:

Gezdiler Rumuň düzüni,
Berdiler hakyň karzyny,
Aryzda Gambar Arzyny
Söýen dek söýmüşem seni.¹

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, DNÇB, 1-nji tom, 1992, 78 sah.

Arzy we Gambaryň atlary meşhur aşyk-magşuklaryň hatarynda Şabende¹, Kemine² ýaly şahyrlaryň eserlerinde hem-de «Şasennem–Garyp»³ dessanynda duş gelýär. Görşüimiz ýaly, XVII–XVIII asyrlarda bu aşyk-magşuklaryň atlary meşhur bolup, ymykly ýaýrapdyr. Şoňa görä-de XVII asyrdan öňki döwürde bu aşyk-magşuklar barada rowaýatlar, ertekiler, dessanlar bolupdyr diýmäge esas bar. Çünki, şeýle bolmasa, aşyk-magşuklaryň atlary şahyrlaryň eserlerinde agzalyp geçilmeyär, ýagny, meşhurlyga eýe bolmaýar.

Bu dessanyň öwrenilişi barada aýdylanda, ol türkmen dilinde aýratyn kitap görnüşinde çap edilmedi we edebiyaty öwreniş ylmynda az öwrenilen eserleriň biri bolup durýar.⁴ Ýöne türkmen alymlary bu dessan barada halk arasynda bar bolan maglumatlary ýazga geçirip, onuň düýbünden ýitip gitmezligi üçin tagalla edipdirler.

Şu dessanyň has doluragy 1960-njy ýylda K. Berkeliýew tarapyndan meşhur Durdy bagşynyň kiçi ogly Halmyrat bagşydan ýazylyp alnypdyr. Ol golýazma Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynda inw. №1852-nji bukjada saklanýar.

Aşyk-magşuklaryň atlary edebiyata ýörgünli girmegi üçin birinji şert, onuň şondan öňürti halk arasynda meşhur sýužetli eser bolup ýaýramagydyr. Şu jähetden ugur alnanda, «Arzy–Gambar» dessanynyň sýužeti XVII–XVIII asyrlardan öň dörän bolmaly. Bu sýužet barada «Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlüginde»: «Arzy–Gambar» rowaýatlar esasynda

---

¹ Şabende. Lirika. Gül-Bilbil. Aşgabat, Ylym, 1978, 19 sah.

² Kemine M. Eserler ýygyny. Aşgabat, Türkmenistan, 1971, 87 sah.

³ Şasennem-Garyp. Aşgabat, Türkmenistan, 1979, 65 sah.

⁴ Bu barada seret: Mustakow R. Ýatdan çykan dessan ýa-da Magtymgulydan dört setir – Edebiyat we sungat, 1989-njy ýylyň 21-nji awgusty.

orta asyrdä dörän bir dessan. Ol giň ýaýraman, soňabaka ýitip gidipdir»¹ diýlip aýdylýar.

Halk döredijiligine degişli eserlerden ugur alsak, bu sýužet diňe bir türkmen halkynyň arasynda däl, eýsem azerbaýjanlaryň, türkleriň, özbekleriň, bolgar hem Yrak türkmenleriniň arasynda-da ýaýrapdyr.

Yrak türkmenleriniň baýaty² halk aýdymlarynyň birinde şeýle bent gabat gelýär:

Arzular kedär.
Gämber Arzular kedär.
Beslämä jad ördejin
Wätän arzular kedär.³

(Arzuwlar gider
Gambar, Arzylar gider
Ýat ördege guwanma
Watanyň küýsöp gider.)

«**Orzijon we Kamborjon**»⁴ atly özbek ertekisinde-de bu aşyk magşuklaryň söýgi taryhy barada şeýle beýan edilýär: Bir gün Kamborjonyň düýşüne Kengan patyşasynyň gyzy Orzijon girýär. Soňra Kamborjon şol gyzyň gözlegine çykýar. Birnäçe kynçylyklara döz gelip, köp wakalary başyndan geçirýär. Kamborjon öz maksadyna ýetýär. Erteki bu aşyk-magşuklaryň durmuş toýy bilen tamamlanýar. Ertekidäki wakalar Kiçi Aziýanyň we Ýakyn Gündogaryň çäklerin-

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, Türkmenistan, 1988, 30 sah.

² **Baýaty** – türkmenleriň gadymy «baýat» atly taýpasynyň aýdym-larynyň bir görnüşi. Bu barada seret: Фольклор, литература и история Востока. Ташкент, Фан, 1984, 325 sah.

³ Пашаев Р.Р. Кэркук бајатылары. Бакы, АДН, 1968, 49 sah.

⁴ Узбекские народные сказки. Ташкент, Гос-е изд. Худож. лит. Узб. ССР, 1960, 141-166 sah.

de bolup geçýär. Kengan, Kustantaniýa (ýagny Konstantinopol, häzirki Stambul şäheri) şäherleri agzalýar. Kustantaniýa şäheriniň patyşasynyň gyzy-da Kamborjona aşyk bolýar. Şu ertekide bu sýužetiň beýleki görnüşlerinde bar bolan, ýagny gyzyň kakasynyň Orzijony onuň söýmeýän Arşynbaý atly bir adama durmuşa çykarjak bolşy baradaky motiw hem duş gelýär.

«Arzy–Gambar» dessanynyň bir türkmen wariantyndada-da şeýle atly gahryman duş gelýär.

Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynyň fondunda saklanýan «Arzy–Gambar» dessanynyň inw. №1852-nji golýazmasynda bu sýužet şeýle beýan edilýär: «Arzy biriniň ýeke gyzy. Ol Şawelet diýen bir barly adama berlipdir. Gaýdyp gelende bir gije düýş görýär. Düýşünde Gambar diýen bir ýigidi görýär, Gambar hem Arzyny görýär. Gambar düýşüniň çyn ýa-da ýalanlygyny barlamak üçin ýap boýuny aşaklygyna syryp, gara ata atlanyp ugraberdi. Arzy hem suwuň ýokarysyna tarap ugran eken. Bular derýanyň ýanynda sataşypdyrlar...».¹ Dessanyň şu wersiýasynda Gambar ejesiniň öýüne gaýdyp gelen Arzyny alyp gaçýar, emma soň olar ele düşýärler, olary Şawelediň adamlary ýesir alýar. Şonda Gambar Şaweledede ýüzlenip:

Arçyn baý – eý Arçyn baý,
Arzy gyza kyldyň toý,
Ýaýyp ýagyny aldym,
Aýranyny başyna guý.²

– diýende, Şawelet Arzyny Gambara bagyş edýär we olar maksat-myradyna ýetýärler. Bu dessanyň başga-da birnäçe görnüşleriniň golýazmalar institutynda bardygyny aýtmak

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №1852, 16 sah.

² Görkezilen eser, inw. №1852, 23 sah.

bolar. Inw. №959b golýazmada bu sýužet erteki görnüşinde beýan edilýär. Onuň başlanyşy «Zöhre–Tahyr» dessanyňy ýadyňa salýar.

Iki sany awçy adam bar eken. Olaryň ikisiniň hem aýaly göwreli eken. Olar öz aralarynda kimiň ogly ýa-da gyzy bolsa, olary biri-birine bermegi wadalaşýarlar.

Gaýdyp gelenlerinde olaryň biriniň ogly, beýlekisiniň gyzy bolandygyny buşlaýarlar. Gyzyň adyna Arzy, oglanyň adyna Gambar dakypdyrlar. Oglanyň kakasy aradan çykýar. Arzynyň ejesi ýedi dag aşyp, göçüp gidýär. Gambar ulalyp, Arzynyň gözlegine çykýar we onuň bilen bir çeşmäniň başynda duşuşýar. Arzynyň we Gambaryň söýgi gatnaşyklary barada gyzyň ejesi aňyp, Gambary awy berip öldürmek isleýär, emma ony Arzy bilip, Gambara duýdurýar. Gyzyň ejesi öz maksadynyň puja çykandygyna göz ýetirip, Arzyny durmuşa çykarmagy niýet edinýär. Arza gelnalyjy gelende, Gambar aldaw bilen gelnalyjlara goşulyp gidýär we ýolda Arzyny atyň syrtyňa alyp, gaçýar...

«Arzy–Gambar» dessanyňyň inw. №235F golýazmasynda-da şeýleräk mazmunly sýužet beýan edilýär. Olaryň hemmesinde Gambary Arzynyň ejesi awy berip öldürjek bolýar, emma ol başa barmaýar. Inw. №1852, №235F golýazmalarda Arzynyň Arçynbaý atly bir baýa durmuşa çykarylýandygy barada aýdylýar. Dessanyň aglaba golýazmalarynda eser Arzy we Gambaryň maksat-myradyna ýetmegi bilen tamamlanýar.

Bu golýazmalar Türkmenistanyň Bäherden, Aşgabat, Änew, Manyş ýaly ýerlerinden XX asyryň 30-njy, 40-njy, 60-njy ýyllarynda ýazylyp alnypdyr. Şu dessanyň golýazmalarýndan ugur alsañ, onuň möçberi erteki kysymly, ýöne dessan häsiýetli proza we poeziýa utgaşyp gidýär. Biziň

pikirimizçe, bu dessan has irki¹ döwürde döräp, eýýäm XIX–XX asyrlarda ýatdan çykyşyp hem-de onuň käbir motiwleri beýleki «Zöhre–Tahyr» dessany, «Akpamyk» ertekisi ýaly eserlere siňip gidipdir. Has takygrak wagtyny aýtsak, ol «Ak goýunly» we «Gara goýunly» atly türkmen taýpalarynyň, oguzlaryň Kiçi Aziýada (Rum), Diýarbakirde, Azerbaýjanda, Ermenistanda, Yrakda, Siriýada XI–XV asyrlarda ýaýran döwründe² dörän «Ýusup–Ahmet», «Salyatly–Hemra», «Asly–Kerem», «Görogly» eserleriniň toplumyna girýär diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Çünki dessanyň dürli wersiýalarynyň toponimikasy, detallary şeýle pikire itergi berýär.

Bu özboluşly dessanyň mazmuny, dili, ideýasy beýleki türkmen dessanlary bilen utgaşyp gidýär. Meselem, «Arzy–Gambar» dessanynyň inw. №1852-nji golýazmasynda Arzy Şawelet diýen bir baý adama durmuşa çykarylýar. «Şasennem–Garyp» dessanynda-da Şasenemi Şawelet atly adama berýärler. Ýa-da «Görogly» eposynda Göroglynyň ýigitleriniň biriniň adynyň Gambar bolmagy-da tötänleýin bolmasa gerek. Inw. №1852-nji golýazmada Gambar iki ýerde «Watanymyz Sarawdyr» diýip nygtaýar. Başga bir ýerde «Inip geldik Akdaşdan» diýip aýdylýar. Şeýle atly ýerleriň häzirkiki Azerbaýjanyň territoriýasynda bardygyny bellemän geç-

---

¹ Şu dessanyň gadymy motiwleriniň biri №959 6 golýazmada gabat gelýär: Gambar Arzy bilen duşuşmak üçin ýüzüginini onuň bedresine atyp habar berýär. Şeýle häsiýetli motiw Gaznewidler döwründe, XI–XII asyrlarda ýaşap geçen Aýýukynyň «Warka we Gülşa» atly poemasynda-da duş gelýär. Warka süýtli käsä ýüzüginini atyp, Gülşa özüniň gelendigini habar berýär. (Bu barada seret: Meredow A. «Warka we Gülşa» dessany parsy hem türki dillerinde. Aşgabat, Ýlym, 1980, 80 sah.)

² Bu barada seret: Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Л., Изд-во ЛГУ, 1966, 366 sah.

mek bolmaz.¹ Magtymgulynyň bu sýužet barada ýazan setirleri-de şu dessanyň türkmen taýpalarynyň Kiçi Aziýada, Kawkaz çäklerinde ýaşan döwrüne degişlidigini tassyklaýar:

Gezdiler Rumuň düzüni,
Berdiler hakyň karzyny,
Aryzda Gambar Arzyny
Söýen dek söýmüşem seni.²

Magtymguly dessanyň wakalarynyň Rumuň (Kiçi Aziya – R. M.) düzünde hem-de Gambaryň «Aryzda Arzyny söýendigini» aýdýar. «Arzy–Gambar» dessanynyň ýokarda agzalan türkmen wersiýalarynda Gambar Arzy bilen derýanyň boýunda pynhan duşuşymlar. Magtymgulynyň goşgusyndan alnan bu bendiň üçünji setirindäki sözünü «Arz» diýip okasaň, onda ol setiriň bir bogny ýetmezçilik edýär. Şonuň üçin ony näme üçindir, neşirlerde «Aryz», ýagny «ýaňak, ýüz» ýaly many berýän söz bilen berilýär. Emma bu söz, biziň pikirimizçe, Araz (Araks) derýasyny aňladýar. Şu derýa «Görogly» eposynda-da duş gelýär:

«Görogly Gyraty Araz çäýyndan sürdi. Kä ýerde çäýiň suwy Gyratyň garnyna degýär. Kä ýerde üzeňňä çykýar. Görogly Gyraty sürüp, Araz çäýyndan geçip, Şahsepidiň ýanyna bardy...»³

Görşümüz ýaly, «Arzy–Gambar» dessanynyň «Görogly» eposy bilen bir geografik giňişlikde dörändigini çen etmek mümkin.

Alym A. Bekmyradow Araz çäýy häzirki Türkmenistanyň çäklerinde, ýagny «... Aral deňzinden baş alyp, Kas-

---

¹ Bu barada seret: Якубова С.З. Сюжет «Арзы-Гамбар» у тюркоязычных народов – Фольклор, литература и история Востока. Ташкент, Фан, 1984, 325 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 78 sah.

³ Görogly. Aşgabat, TDNG, 1958, 275 sah.

pä guýýan Arzas diýlen derýa görkezilipdir. Bu megerem, eposdaky Araz çäýy bolmaly»¹ diýen pikiri öňe sürüpdü. Emma biziň pikirimizçe, ähli türkmen edebiyatyna degişli eserleriň döreýiş taryhyny diňe häzirkä Türkmenistanyň çäklerine saljak bolmak ýa-da onuň bilen baglanyşdyrmak dogry bolmasa gerek. Sebäbi köp asyrlaryň dowamynda türkmenler göçüp-gonup, giň geografik giňişlikde ýaşap gelipdirler. Şoňa görä-de olaryň döredijiligini bir ýurda, sebete daňyp goýmak mümkin däl. Emma türkmen halkynyň döreden eserleri nirede döränligine seretmezden, halkyň ruhuny, medeniýetini özüne siňdiripdir. Şoňa görä-de olary başga halkyň edebiyatyna goşmak mümkin däl. A. Bekmyradowyň çaklamasynyň şübhe döredýän üç sebäbi bar. Birinjiden, Aral bilen Kaspini birikdirýän Arzas çäýynyň ýa-da derýasynyň bolanlygy şübhe döredýär hem-de näme üçin onuň adynyň ilki «Arzas» bolup, soň «Araza» öwrülişi-de ynandyryjylykly däl, sebäbi geografik atlar köplenç üýtgewsiz galýar. Ikinjiden, «Görogly» eposy Balkan, Hazar ýaka töwereklerinde dörän bolsa, onda balykçylyk senedi bilen baglanyşykly we deňiz terminleri, adalgalary eposda azda-kände yz galdyrardy. Üçünjiden, «Görogly» eposynda wakalaryň Rum, Arzyrum (Arzylum) ýaly ýerlerde bolup geçmegi onuň döreýiş taryhynyň hem şol ýerler bilen baglydygyny görkezýän alamatdyr. Bu pikir öň wenger alymy Ignats Kunoşyň², türkmen alymy akademik B. A. Garryýewiň³ işlerinde-de aýdylyp geçilipdi.

---

¹ Bekmyradow A. Göroglynyň yzlary. Aşgabat, 1988, 94 sah.

² Kunosch I. Über die Volkspoesie der osmanischen Türken – Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. Санкт-Петербург, 1899, 9 sah.

³ Карыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва, Наука, 1968, 14-15 sah.

Araz derýasy hem-de Araz jülgesi häzirki Azerbaýjanyň Nahiçewan awtonom respublikasynyň territoriýasynda ýerleşýär. Araz Araks derýasynyň goşandy. Şeýlelikde:

«Aryzda (ýagny, Arazda – R. M.) Gambar Arzyny
Söýen dek söýmüşem seni».¹

– diýen setirler-de Araz çäýy ýa-da Araz jülgesi, ýagny Arzy we Gambaryň söýşen ýeri barada habar berýär. Şeýle häsiýetli maglumat «Söýmüşem seni» atly goşgynyň ýedinji bendinde hem berilýär:

... Ýemende Warka Gülşany
Söýen dek söýmüşem seni.²

Magtymgulynyň sözlerinden ugur alsañ, onuň habar berýän wersiýasynda dessandaky wakalar Rumda bolup geçip, soňy tragiki gutarýar, ýagny «berdiler hakyň karzyny» diýip, şahyr aşyk-magşuklaryň aradan çykandygy barada aýdýar. Dessanyň şeýle wersiýasy türkmen nusgalarynda ýok. Inw. №1852, №9596, inw. №951a, №258 inw. №235 golýazmalaryň hemmesinde dessanyň soňunda aşyk-magşuklar maksat-myradyna ýetip, dessan oňatlyk bilen gutarýar.

Emma şu sýužetiň Yrak-Kerkuk³ hem-de türk wersiýalarynda dessan tragiki gutarýar. 1964-nji ýylda Bagdatda, 1967-nji ýylda Tähranda, 1971-nji ýylda Bakuda çap edilen bu dessanyň Yrak-Kerkuk wersiýasy öz mazmuny boýunça dessanyň türkmen wersiýalaryna golaý.

«... Bir bar eken, bir ýok eken, bir iki dogan bar eken» diýip başlanýan bu dessanda şol iki doganyň aýallarynyň hamyladygy barada aýdylýar. Olar bir gije üýşüp otyrkalar, haýsysynyň ogly ýa-da gyzy bolsa, olary biri-birine adaglamagy

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 78 sah.

² Görkezilen eser, 77 sah.

³ **Kerkuk** – Yrakda ýerleşýän bir welaýat.

maslahat edýärler. Biriniň ogly bolýar, onuň adyna Gambar goýýarlar, beýlekisiniň gyzy bolýar, onuň adyna Arzy goýýarlar.

Gambar dokuz ýaşyna ýetende onuň hem kakasy, hem ejesi ölýär. Soň Gambary Arzynyň kakasy öz öýüne getirip hossarlyk edýär hem-de Gambary we Arzyny mollaň ýanyna okuwa berýär. Emma molla bu iki juwanyň okuw bilen däl-de, diňe söýgi bilen meşgullanýandygyny, özüniň alaçsyzdygyny aýdýar. Şeýlelikde, Gambary guzy bakmaga, Arzyny ejesine kömekleşmäge iberýärler. Emma aşyk-magşuklaryň biri-birine bolan söýgüsi gün-günden artýar. Şeýlelikde, gyzyň ejesi Arzyny bir baý adamyň ogluna durmuşa çykarmagyň kül-külüne düşýär. Gambary iki gezek iýmitine awy atyp öldürjek bolýar. Emma başa barmaýar. Gambar Arzynyň durmuşa çykarylýandygyny bilip, patyşanyň ýanyna kömek soramaga gidýär. Patyşa Gambaryň çyn aşykdygyna göz ýetirip, oňa goşun berip iberýär. Gambar yzyna leşger düşürip oba gelende, Arzynyň ejesi bir garry kempiri onuň öňünden iberip, Gambara Arzynyň hem-de onuň ene-atasynyň ölendigini aýtdyrýar. Muňa Gambar ynanyň, ýanyndaky leşgerleri yzyna iberýär. Emma oba gelse, ol ýerde Arzyny durmuşa çykarýan ekenler. Gambar Arzyny bezemeklige hem-de onuň atynyň jylawyny çekmäge rugsat sorayar.

Arzyny bezäp tama salansoň, Gambar, içiniň ýangynyna, çöle çykyp gidýär. Şol gije baýyň ogly gelip otaga girýär, namaz okaýar we şol namazlygyň üstünde-de ölýär. Onuň kakasy bu Gambaryň işidir diýip pikir edýär hem-de şonuň üçin hökmany suratda özüniň kyrk oglunyň birine Arzyny alyp bermegi ýüregine düwýär, emma ol oglanlaryň her biri şol perdeli otaga girende, namazlygyň üstünde ölüp galýar. Soň ol oglanyň kakasy Arza kyrk gün ýas tutmaklygy masla-

hat berýär. Arzy ýas tutup ýörkä, ony Gambar görýär. Emma Arzy ony tanamaýar. Gambar özüni suwa taşlaýar. Ony Hydyr-Ylýas suwdan çykarýar. Gambar Arzynyň dyzynyň üstünde kellesini goýup, jan berýär. Arzy hem öz-özünü öldürýär.¹

Bu dessanyň türk wersiýasy-da şeýle tragiki häsiýetli gutarýar. Onda wakalar Magtymgulynyň aýdyşy ýaly Rumda däl-de, Horasan bilen Mekge aralygynda bolup geçýär. Gambaryň kakasy söwdagär Bahram Horasanda ýaşaýar. Ol bir gün haja gitmekçi bolýar, emma ony ýolda galtamanlar talap öldürýärler. Onuň ogluny obanyň atly adamlarynyň biri terbiýelemäge alýar. Ol adamyň Arzy atly gyzy bolýar. Arzy we Gambar biri-birini ýaşlykdan söýýärler. Şol sebäpli Arzyny başga bir adama durmuşa çykarsalar-da, ol Gambara wepaly bolup galýar. Arzynyň durmuşa çykarylan adamsy Nyzamynyň hem-de Nowaýynyň «Leýli-Mejnun» poemasyndaky Ibn-Salam kimin Arza bolan hyjuwyny gandyryp bilmän ölýär. Äri ölensoň azat bolan Arzy ejesiniň öýüne gaýdýar. Ýolda ol Gambara duşýar. Biri-birini gören Arzy we Gambar güýçli tolgunma bilen gujaklaşyp ölýärler.²

Görşümüz ýaly, bu sýužetiň seredilip geçilen dürli wariantlarynyň hiç biri-de Magtymgulynyň habar berýän wersiýasy bilen dogry gelmeýär.

Şeýlelikde, şahyr dessanyň nämälim bir wersiýasynyň gysgaça beýanyny alys asyrlardan bize ýetiripdir.

«Arzy–Gambar» dessanynyň wakalarynyň Rumda, Araz jülgesinde, ýagny Kiçi Aziýada bolup geçýändigini nygtamak

---

¹ Арзы-Гэмбэр. Бакы, Кэнчлик, 1971, 10-30 sah.

² Эмрах и Селви. Необыкновенные приключения Караоглана и другие турецкие народные повести. М., Главная редакция восточн. лит-ры изд. «Наука», 1979, 50-65 sah.

bilen, Magtymguly türkmenleriň Yrak, Türkiýe, Azerbaýjan, Kawkaz sebitlerine ýaýran döwürleriniň döredijiligini hem gowy bilýändigini görkezýär.

9. «Zöhre–Tahyr»

Bu aşyk-magşuklaryň keşpleri Magtymgulynyň şygyrlarynda Ýusup–Züleyha, Perhat–Şirin, Leyli–Mejnun ýaly giňden ulanylmandyr. Zöhre we Tahyryň atlary, esasan, onuň «**Söýmüşem seni**» atly goşgusynda getirilýär:

Tutmady olar dünýäni,
Galmady ýary-ýarany,
Misli ol Tahyr-Zöhräni
Söýen dek söýmüşem seni.¹

Zöhre we Tahyryň atlary Şeýdaýynyň (1730–1800) eserlerinde beýleki aşyk-magşuklaryň içinde getirilmeýär. Şabendäniň, Magrupynyň eserlerinde Zöhre we Tahyryň atlary hem-de şu sýužete degişli elementler duş gelýär:

Bilmedim Ýunus kimin derýada balyk ýutganyn,
Ýa tutup Ýusup kimin bir az deremge² satganyn,
Bilmedim Tahyr kimin derýaga şanyň atganyn,
Ýa demi men bilmedim ger bagda döwler tutganyn,
Ah kim, Medhaljema, men nâzli ýaryň tapmadym.³

Munuň özüne ýetesi sebäpleri bar. Çünki her bir aşyk-magşugyň adynyň ýörgünli bolmagy üçin, oň aýdyp geçişimiz ýaly, şol sýužetden ýazylan uly göwrümlü eser bolmaly.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 78 sah.

² **Derem-dirhem** – pul birligi

³ Magrupy. Lirika. «Seýpelmelek-Medhaljema». Aşgabat, Ylym, 1979, 112 sah.

Şu sýužet boýunça iň irki ýazyylan iri eser, takmynan, XVII–XVIII asyrlarda ýaşap geçen özbek şahyry **Muhammet Saýadynyň «Zöhre–Tahyr»** dessanydyr. Onuň üstesine-de, bu sýužet türki halklaryň döredijiliginde ýörgünli bolupdyr. Türkmen, özbek, Azerbaýjan, gazak, türk halklarynyň döredijiliginde şeýle atly ertekiler, dessanlar bolupdyr. Hatda şwed alymy Gunnar Ýarring Hytaýyň Hotan welaýatynda Hotan türkleriniň arasynda meşhur bolan «Tira we Zohra» atly ertekini Alym Ahun we Hamid Ahun diýen adamlaryň dilinden ýazyp alyp, iňlis we türki dillerinde çap etdiripdir.¹

Şu sýužet, esasan, oguz-türkmenleriň arasynda döräpdir. Onuň ilkinji, esasan, Türkmenistanyň çäklerinde dörändigine güwä geçýän faktlaryň biri hökmünde häzirki Hojambaz etrabynyň Burdalyk obasynyň merkezinden, takmynan, otuz kilometr demirgazyk-günbatarda, Amyderýanyň kenarlarynda giň territoriýany tutup duran ýerli ilat arasynda Zöhre–Tahyr köşgi diýlip atlandyrylýan gadymy şähristanlygyň bardygyny aýtsa bolar. Il içinde Zöhre–Tahyr köşgi diýlip atlandyrylýan bu gadymy Nawidah şäheri, takmynan, XIII asyrdan öz ýaşayşyny doly bes edipdir. Munuň özi Çingiz hanyň çozuşlarynyň netijesidir diýlip çak edilýär.²

Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda Zöhre we Tahyryň atlarynyň agzalmagy, olaryň söýgüsi baradaky salgylanma öňki däp bolup giden Ýusup–Züleyha, Leýli–Mejnun ýaly keşpleriň hataryna XVIII asyrdan özboluşly, täze bir jübüt aşyk-magşuklaryň goşulandygynyň şaýadydyr.

---

¹ Jarring H. Materials to the knowledge of Eastern Turki. Lund: Lund University, 1946, 3-10 sah.

² Bu barada seret: Hudaýnazarow Ş. Zöhre–Tahyr köşgi. – Watan, 1996-njy ýylyň 16-njy iýuly.

10. «Şasennem–Garyp»

Magtymgulyňyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda Şasennem we Garybyň atlary beýleki aşyk-magşuklaryň atlarynyň soňundan getirilýär. Megerem, Magtymguly şu sýužetiň edebiyatda, folklorda Zöhre we Tahyr hakyndaky sýužetden soň ýaýrandygyny göz önünde tutan bolmagy mümkin. «Şasennem–Garyp» dessanynyň türkmen wersiýasynda şeýle setirler bar:

Tahyr dek girsem derýaga,
Zöhre kimin girsem baga,
Bilbil kimin ser pudaga
Gonsam gülden-güle begler.¹

Şasennem we Garyp baradaky sýužet türkmen, özbek, azerbaýjan, türk, karaýym we hatda türki däl milletler bolan ermeni, gruzin we kürtleriň arasynda hem meşhur bolupdyr. Türkmenlerde, özbeklerde «Şasennem–Garyp», «Aşyk Garyp we Şasennem», Kawkaz halklarynyň arasynda «Aşyk–Garyp» atlary bilen meşhur bolupdyr. Rus şahyry M. Ý. Lermontow 1837-nji ýylda Kawkazda bolanda «Aşyk Kerib» ady bilen bir azerbaýjan ertekisini ýazyp alypdyr. XIX asyrdan wenger alymy Arminiý Wamberi hem bu sýužet bilen içgin gyzyklanypdyr.² Bu sýužet, çen bilen, XVIII asyrdan döwürde diýlip hasap edilýär.³

«Şasennem–Garyp» dessanynyň käbir gahrymanlary, personažlary Şaapbas (Şasenemiň kakasy), Taýmazhan patyşa⁴ (Şaapbasdan öňki patyşa) taryhda ýaşap geçen şahslardyr. Şa-

¹ Şasennem–Garyp. Aşgabat, Türkmenistan, 1979, 65 sah.

² Vambery H. Cagataische Sprachstudien. Leipzig, F.A.Brockhaus, 1867, 34 sah.

³ Bu barada seret: Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., Наука, 1983, 272 sah.

⁴ Şasennem–Garyp. Aşgabat, 1948, 93 sah.

apbas – Şa-apbas I Sefewiniň (1587–1629) folklorlaşdyrylan keşbi bolsa, Taýmazhan patyşa, Şa Tahmasp I (1524–1574) şahsyýetiniň esasynda döredilen keşpdur.

Hakyky bolup geçen wakalaryň rowaýata öwrülmeği üçin belli wagtyň geçmeği gerekdigini ýada salsak, «Şasenem–Garyp» sýužetiniň XVII asyrdä dörandığı ikuçsuzdyr. Zöhre we Tahyr baradaky sýužetiň käbir gadymy motiwlerinden çen ursaň, Şasenem–Garypdan öň dörandığına göz ýetirmek kyn däl. Meselem, «Zöhre–Tahyr» dessanynda Tahyryň sandyga salnyp derýa atylyşy şu sýužetiň iň bir esasy wakalarynyň biri diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Şu waka ýa-da şeýle motiw «Zöhre–Tahyr» sýužetiniň ähli wersiýalarynda duş gelýär, ýöne olarda käbir detallar, ýagny ýer, ýurt, gahrymanlarynyň atlary üýtgeşik berilýär. Şeýle sýužet Andalybyň «Kyssaýy Fyrgun», «Nesimi» poemalarynda-da ulanylýdyr.

«Nesimi» poemasynda Nesiminiň ejesi, ýagny patyşanyň gyzy sandyga salnyp derýa oklanýar we ony bir balykçy tutup alýar. «Kyssaýy Fyrgun» eserinde Musa pygamber doglanda, onuň ejesi birnäçe wagtlap ony gizlin saklaýar, emma çagany ondan köp gizlemäge mümkinçiligi bolman, bir sandyk ýasap, onuň içine Musany salyp, Nil derýasyna akdyryp goýberýär. Şol wagt faraon aýaly bilen derýa suwuna seredip duran ekeni. Olar akyp gelýän sandygy görüp, ony hyzmatkärlerine getirdip, açdyrýarlar we sandygyň içindäki çagany ogullyga alýarlar.

Şu sýužet gadymy Injil rowaýatlary bilen baglanyşyp gidýär. Şol rowaýatlardan mälüm bolşy ýaly, Ýusup pygamberiň ölüminden soň, onuň nesilleri Nil derýasynyň jülgesinde (ýakasynda) şeýle bir köpelip ugraýar welin, olara Müsüriň ilaty gorky we howatylanmak bilen seredip başlaýarlar. Ahyrsoňy Müsüriň faraony (patyşasy) ýewreýleriň dünýä inen ogullaryny öldürmäge buýruk berýär. Musa pygamber

doglanda, onuň ejesi üç aýlap Musany gizlin saklaýar we soňra gamyşdan sebet örüp, onuň içine Musany salyp, Nil derýasynyň gyrasynda goýup gaýdýar. Derýa suwa düşmäge gelen faraonyň gyzy şol sebedi görüp, ony hyzmatkärlerine getirdip, çagany ogullyga alýar. Şonda Musa (ýagny, Moiseý), «Maşah», ýagny suwdan çykarylan» diýen at alýar.¹

Şeýle motiw (ýagny, sýužetiň kiçi wakasy) gadymy hindi eposy «Mahabharatada» hem duş gelýär.

Elbetde, «Mahabharata» eposyny düzäjiler Injiliň rowaýatlaryndan habarly bolupdyr diýmäge hiç hili esas ýök, sebäbi epos Injilden has gadymydyr. Belli inlis alymy J. Frezer täze doglan çagany suwa taşlamagy gadymy däpleriň galyndysy hasaplaýar. Şol дәplere görä, suwa taşlanan çaga gark bolsa, bikanun doglan çaga hasaplanypdyr. Şeýle дәpleriň gadymy Wawilonda, Müsürde, Afrikada, Hindistanda hem-de Ýewropa ýurtlarynda bolandygyny dürli rowaýatlar habar berýär.²

Şeýle sýužet hem-de rowaýatlar Aziýada türki, mongol halklarynyň arasynda-da belli bolupdyr. Hatda ony Çingiz hanyň dogluşy bilen baglanyşdyrypdyrlar.³

Şeýlelikde, bu motiwden kem-kemden halkara sýužeti döräp, romantiki söýgi baradaky dessan düzülipdir.

Ine, şu sebäplere görä, biziň pikirimizçe, Magtymguly Şasenem we Garybyň atlaryny tertip boýunça öz goşgusynyň soňunda getirýär hem-de bu dünýäni wagtyhoşlukda ýaşap, ömrüni oňat geçirmelidigini nygtap:

Bu dünýä goýupdyr kimi,
Hoş tutuň baş günlük demi,

---

¹ Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете. М., 1985, 292 sah.

² Görkezilen eser, 297 sah.

³ Bu barada jikme-jik seret: Mustakow R. Dürli çeşmeler – Edebiýat we sungat. 1992-nji ýylyň 7-nji fewraly.

Aşyk Garyp Şasenemi
Söýen dek söýmüşem seni¹

– diýip ýazýar.

«Şasenem–Garyp» dessanynyň döreýiş taryhy türkmenleriň XVI–XVII asyrlardaky oturymly ýurtlary bilen baglanyşyklydyr. Dessanyň toponimikasy, birnäçe ýerleriň atlary häzirki döwre çenli saklanyp galypdyr. Daşoguz welaýatynda ýerleşýän Çermenýap kanalynyň gündogara tarap aýrylyp gidýän şahasynyň boýunda Şasenemiň köşgi ýa-da Şasenemiň galasy adyny göterýän gadymy şäheriň bardygyny aýtsak, bu sýžetiň esasy kökleriniň Türkmenistanyň häzirki çäklerinde dörändigine göz ýetirmek mümkin.

Sözümizi jemläp aýtsak, şu bapda seredilip geçilen bölümlerden görnüşi ýaly, Magtymguly Gündogar edebiýatynyň meşhur aşyk-magşuklary baradaky eserlere, olaryň wakalaryna we obrazlaryna köp eserlerinde salgylanmalar berýär.

III bap

MAGTYMGULY WE GÜNDOGARYŇ BEÝIK DANA ŞAHYRLARY

1. Magtymguly we Ferdöwsi

Magtymgulynyň goşgularyny polýak diline terjime eden belli şahyr we ýazyjy Ýan Bžehwa «Ferdöwsi, Hapyz, Sagdy, Nyzamy, Nowaýy ýaly Gündogaryň meşhur şahyrlarynyň

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 78 sah.

atlarynyň arasynda beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň ady şöhle saçýar»¹ diýip ýazypdy.

Awtoryň beýle diýmegi tötänleýin bolman, Magtymgulynyň döredijiliginde Gündogar edebiyatynyň görnükli wekilleriniň döredijilik döpleriniň dowam etdirilendigini aňladýar. Magtymgulynyň we Ferdöwsiniň ýaşan döwürleriniň arasynda ýedi asyrdan gowrak wagt ýatsa-da, bu iki şahyryň döredijiliginiň arasynda arabaglanyşygyň bardygyny mese-mälim görmek bolar.

Abulkasym Hasan ibn Ishak Ferdöwsi (929) 930–1025 (26) pars edebiyatynyň dünýä belli wekilidir. Ferdöwsi Horasanyň Tus welaýatynyň Taberan etrabyňyň Baz ýa-da Baj diýen obasynda dogulýar.² Ol 120 000 setirden ybarat bolan Eýran halkynyň gahrymançylykly geçmişi, onuň taryhyny wasp edýän «**Şanama**» atly poemasyny 35 ýyl çemesi ömrüni sarp edip ýazypdyr. Emma syýasy sebäplere görä, ýagny Eýranda musulman dininiň ýaýran we agalyk edýän döwründe gadymy zoroastrizm dinini we onuň döredijileriniň wasp edýän bu poema **soltan Mahmyt Gaznaly** (1030-njy ýylda aradan çykan) tarapyndan oňlanylmandyr. Poemanyň häkimiýet tarapyndan resmi taýdan kabul edilmändigi sebäpli Mahmyt Gaznalynyň Ferdöwsiden agramyna barabar gyzyl bermegi wada berip, «**Şanama**» ýazdyrandygy we soňra wada eden hakyny bermändigi barada halk arasynda rowaýat döräpdir.³ Emma ol poema ýazylyp başlanda, soltan Mahmyt entek patyşa bolmandyr. Ol 998-nji ýylda tagta çykýar. «**Şanama**» poemasy

---

¹ Machtumkuli. Wiersze. Warszawa, 1954, 3 sah.

² Bu barada seret: A. Meredow, S.A. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 404 sah.

³ Görkezilen eser, 404 sah.

bolsa 960-njy ýyllar töweregi samanylaryň¹ döwletiniň güýçli wagty ýazylyp başlanýar. Ýöne X asyrdan musulman dininiň Eýrana, Orta Aziýa ymykly ýaýramagy bilen, ondan öňki zoroastrizm² dini bilen baglanyşykly döp-dessurlaryň, taryhy wakalaryň beýan edilmegi täze hökümdarlar, şol sanda 999-njy ýylda tagta çykan Mahmyt Gaznaly tarapyndan goldanmandyr. Nämälim sebäplere görä «Şanama» poemasyny ilkinji ýazmaklyga girişen **Dakyky** 977-nji ýylda bir meýlisde musulman dindarlarynyň oňlamagy bilen, öz guly tarapyndan öldürilýär.

Ferdöwsiniň dogduk mekany bolan Tus şäheri (käte şahyryň edebi lakamynyň yzyna «**Tusi**» sözi goşulýar we onuň Tus şäherinden gelip çykýandygyny görkezýär. «Firdaus», «Firdaws», «Feradaus» – «jennet, behişt» diýmekligi

---

¹ **Samanylar** – Saman atly patyşanyň nesilleri şeýle atlandyrylypdyr. Ol Samarkandyň golaýynda ýaşapdyr. Samanylar döwletiniň düýbünü tutujy 892-nji ýylda döwlet başyna geçen Ysmaýyl Samany hasaplanylýar. Samanylaryň paýtagty Buhara şäheri bolupdyr. Samanylar 999-njy ýylda çenli höküm sürüpdirler. (Гафуров Б.Г. Таджики. Москва, Наука, 1972, 337-339 sah.)

² **Zoroastrizm** – Zoroastr atly adam (onuň ady «Zaratuştra», «Zardoşt» diýlip hem aýdylýar) şu dini ýaýradyp, wagyz edipdir. Ol din biziň eýýamymyzdan öň VI asyrdan döräpdir. «Ester» ýa-da «Setare» ýyldyz diýmekligi aňladýar. Zoroasteriň heýkelleriniň kellesinde ýyldyz şekillendirilipdir. Zoroastrizm dünýäde ýagtylygyň we tümlügiň, ýagşylygyň we ýamanlygyň arasynda göreş gidýändigini beýan edipdir. Olara «oda çokunyjylar» hem diýip aýdýarlar. Olar üçin arassalygyň, päkligiň nyşany bolupdyr. Zoroastrizmiň iň ýokary Hudaýy Ahura-Mazdanyň ýerdäki kömekçisi Mitra Günüň hem Hudaýy hasaplanypdyr. Zoroastrizmiň tarapdarlary öküzi, at, it we maslyk iýýän bürgütleri keramatly hasap edipdirler. Otparazlaryň bu dini taglymaty olaryň «Awesta» atly kitabynda beýan edilipdir. Ol kitap 21 bölekden ybarat bolup, onuň diňe dört kitaby biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Biziň eýýamymyzdan öň V asyryň soňunda ol kitaplar ýazga geçirilipdir diýlip hasap edilýär. (Bu barada seret: Васильев Л.С. История религий Востока. Москва, 1988, 64-71 sah.)

aňladýar) şol döwürde Eýran halkynyň güýçli we möhüm medeniýet merkezleriniň biri bolupdyr. Ol ýerde halkyň taryhy geçmişi bilen baglanyşykly rowaýatlary, golýazmalary, zoroastrizme degişli kitaplary öwrenmeklige we ýygnamaklyga uly üns berlipdir. Şu sebäplere görä, Ferdöwsi Dakyky ölen-den soň, «Şanama» atly eseri ýazmaklyga girişýär. Ol halkyň taryhyny we medeniýetini üç edip öwrenipdir hem-de şol ugurdan bilimi baý bolupdyr. Megerem, Ferdöwsi şeýle eseri Dakykydan garaşsyz ýazmaklygy niýet edinipdir diýip pikir etmek hem mümkin.

Poemanyň esasy çeşmeleri batyr Rüstem, Siýawuş baradaky Eýranda, Orta Aziýada ýaýran gürrüňler, rowaýatlar we düzülen ýazgylar bolupdyr. Poemada wakalar Eýran, Turan, Horezm, Amyderýa sebitleri ýaly ýerler bilen berk baglanyşykda geçýär. Eýran halkynyň gahrymançylykly geçmişi barada ýazylan bu eser şu halk bilen goňşy bolup ýaşayan türkmenleriň hem geçmişi bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Şol sebäplere görä, bu eser Magtymgulynyň döredijiliginde hem mese-mälim yz galdyrypdyr.

Ferdöwsiniň dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna giren «Şanama» poemasy Gündogaryň köp şahyrlary üçin ýol görkeziji ýyldyz bolup hyzmat edipdir.

Göräýmäge, dürli döwürlerde ýaşan we özboluşly döredijilik ussatlygy bilen tapawutlanýan bu iki şahyryň hiç hili umumylygy ýok ýaly. Emma umumy ählihalk gumanistik nukdaýnazardan seredeniňde, «Şanama» poemasynda öňe sürülýän berkarar döwlet, watany goramak, batyrylyk, mertlik, adalatlylyk we beýleki gumanistik ideýalar Magtymgulynyň döwründe-de wajyp bolupdyr.

«Şanama» poemasynda Ferdöwsi adyl şanyň keşbini öňe sürüp, Eýran halkynyň öz garaşsyzlygy üçin alyp baran gahrymançylykly, batyrgaý göreşini, mertlik, dostluk, pä-

him-paýhaslylyk, söýgi we başga-da birnäçe ynsanperwer ideýalary çeper beýan edýär. Poemada haýryň (gowulygyň) we şeriň (ýamanlygyň) müdimi göreşini, ýamanlygyň merkini bermek, basybalyjylara garşy göreşmek we şeýle-de halkyň birnäçe etiki, estetiki, ahlak ideýalary çeper beýan edilýär.

Poemada gadymy patyşalar halkyň ruhuna görä ideallaşdyrylyp, öz ýurdunyň garaşsyzlygy we halkyň bagtly ýaşamagy üçin göreşýän keşpler hökmünde suratlandyrylýar.

Şu poemany içgin öwrenen A.A. Starikowyň ýazmagyna görä, «Ideal patyşanyň obrazy orta asyrlarda daýhanlar üçin esasy, umumy ideal bolupdyr».¹

«Şanama» poemasynyň şeýle taraplary, onuň syýasy-jemgyýetçilik ideýalary, gumanistik ruhy, çuň halkylygy Magtymguly üçin özüne çekiji güýç bolupdyr we edil şeýle häsiýetlerem Magtymgulyň poeziýasyna mahsusdyr.

Keýumers, Jemşit, Feridun, Rüstem, Hosrow Perwiz we «Şanama» poemasynyň başga-da köp gahrymanlary, keşpleri Magtymgulyň döredijiliginde orun alypdyr.

«Şanamada» şeýle keşpleriň ilkinjisi hasaplanylýan Keýumers Magtymgulyň «**Ýerbe-ýerbe geçdi**» diýen goşgusynda agzalyp geçilýär:

Hak özi başlaýyr ýola bendäni,
Ýola girip, umytly bol sendäni,
Şeýs² bile Keýumers geýen jindäni,
Rüstem, Zal geýibän, galandar geçdi.³

¹ Фирдоуси. Шахнаме. М., Издательство АН СССР, 1957, 1 том, 572 sah.

² Şeýs – Dini rowaýatlara görä, Adam atanyň üçünji ogly. Ol pygamber hem patyşa bolup, ilata adalat edenmiş. (Bu barada seret: Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 460 sah.)

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 16 sah.

«Şanamada» aýdylyşyna görä, Keýumers ilkinji patyşa we ilkinji adam bolupdyr we otuz ýyllap adalatly höküm sürüpdir. Keýumersiň keşbi gadymy kosmik mifleri bilen utgaşyp gidýär. Onuň gelip çykyşyny ilkinji sygyr (öküz) we ýarym adam, ýarym haýwan bilen hem baglanyşdyrýarlar.¹ Ol patyşalyk eden döwründe bars derilerini ilkinji gezek adamlara egin-eşik hökmünde geýdiripdir. Elbetde, şol gadymy deri eşikler gowuşgysyz hem-de sal-sal bolany üçin Magtymguly ony «jinde» diýip atlandyrýar.

Magtymguly öz eserlerinde «Şanama» poemasynyň keşpleri bilen bir hatarda, onuň ençe parçalaryna, böleklerine salgylanýar. Şeýle salgylanmalaryň birinde gadymy Eýran patyşalarynyň biri bolan Jemşidiň heläk bolşy barada aýdylýar:

Jebr etdi Jemşit janyna, ki irdi² magdan känine,
Ýüz ýyl okap, paýanyna ne Zal-u, ne Lukman çykar.³

«Şanama» poemasyndan mälim bolşy ýaly, Jemşit, Tahmuresiň ogly, gadymy pişdaditleriň⁴ nesilleriniň, dinastiýasynyň dördünji patyşasy, adamlara egin-eşik geýmegi, biçmegi we tikmegi, kerpiçden jaýlary salmagy, adamlara daglardan gyzyl, almaz, kümüş ýaly peýdaly magdanlary tapmagy öwredipdir. Magtymgulynyň gazalyndaky «Jemşidiň öz janyna jebir edip, magdan känine ýetenligi» baradaky setir bir tarapdan, Jemşidiň eden işleriniň birini agzaýan bolsa-da, ikinji tarapdan, ol setirde Jemşidiň ençe asylyly işleri amala aşyryp, uly üstünlikler gazanyp, 300

¹ Фирдоуси. Шахнаме. М., 1957, 1 том, 607 sah.

² Bu söz, biziň pikirimizçe, «girdi» bolmaly – R.M.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 37 sah.

⁴ **Pişdaditler** – «Şanama» poemasynyň birinji böleginde köne taryhy ýazgylarda agzalýan gadymy Eýran patyşalary «Şanamada» Keýumersden başlap Garşaspa çenli on patyşa.

ýyllap patyşalyk edenden soň ulumsylyk edip özüni bütün älemiň patyşasy, ýagny Hudaýy diýip yglan edendigi şeýlelikde, özüniň heläk bolmagyna sebäp bolandygy barada ýşarat bilen aýdylýar.

Magtymgulynyň «**Näler görüner**» diýen goşgusynda Jemşit beýik işleri amala aşyran keşp hökmünde görkezilýär:

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner.
Isgender, Jemşit saldyran,
Beýik binalar görüner.¹

Magtymgulynyň eserlerinde Jemşidiň ady belli, tany-mal, adalatly hasaplanylýan patyşalaryň hatarynda-da agzalýar:

Ynsa-jynsa şalyk eden Süleýman,
Jemşid-u Isgender, kany Nowşirwan?
Kany hak habyby – ol fahry – jahan?²
Gitdi bary, hergiz gumany bolmaz.³

«Şanama» poemasyňyň başga bir gahrymany Feridun Magtymgulynyň birnäçe goşgularynda duş gelýär.

«Şanamada» Feridun we demirçi ussa Kawe halkyň öňüne düşüp, ilatyň Zohak atly gelmişek zalym patyşa garşy turzan gozgalaňyna ýolbaşçylyk edýärler hem-de soňra Zohagy tutup, Feridun onuň el-aýagy daga çüýleýär, oňa jeza berýär. Sebäbi Zohak öz janyny Iblise satýar. Iblis Zohaga aşpez bolup hyzmat edýär we süýji naharlar bilen onuň göwnüni awlap, Zohagyň iki çigninden ogşamaga rugsat so-raýar. Zohak muňa razylyk berensoň, Iblis onuň iki çigninden

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 75 sah.

² «Hak habyby – ol fahry-jahan» – dünýäniň guwanjy (Muhammet pygamberiň epiteti)

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 222 sah.

ogşanda, Zohagyň her egninden bir ýylan döreyär. Iblis Zohağa ol ýylanlary adamlaryň beýnisi bilen ýimitlendirse, olaryň özüne degmejekdigini aýdyp, Zohagyň üsti bilen adamzadyň tohumyny gyrmagy ýüregine düwýär.

Şoňa görä-de, halka şeýle betbagtçylyk getiren zalym patyşa Zohagy öldüren Feridunyň keşbi klassyk edebiýatda halky adalatsyzlykdan, zulumdan halas edijiniň keşbi hökümünde suratlandyrylýar.

Feriduna Eýran halkyny gelmişek, basybalyjy Zohagyň müň ýyl dowam eden zulumyndan azat etmek ýaly hormatly işiň miýesser edenligi üçin, Magtymgulynyň Feth Aly serdaryň ogly Muhammet Hasan hana¹ bagyşlap ýazan goşgusynda, ýurda patyşa bolmaklyga ymtylyan Muhammet Hasan hanyň Feridun ýaly öz halky, ýurdy üçin peýdaly işleri etjekdigine ynam bildirip, şahyr şeýle ýazypdyr:

Gahryňyza galan – guma bulaşar,
Keremňize duşan – arşa ulaşar,
Beýiklik besaty² size ýaraşar,
Feridunyň ferd³ ykbaly siziňdir.⁴

Feridun öz ýurduny diňe bir zalym Zohagyň zulumyndan halas etmän, ol halkyň kanun boýunça adalatly, bagtly durmuşynda ýaşamagyny gazanypdyr, ýurtda özara uruşlar, närazylyklar ýatyrylyp, parahatçylyk, bagtyýar durmuş höküm sürüpdir. Ferdöwsiniň ýazyşy ýaly, «goýun bilen gurt bir ýerde myndar edipdir».⁵

---

¹ Bu barada jikme-jik seret: Mustakow R. Setirlere siňe seredip... Edebiýat we sungat, 1990-njy ýylyň 7-nji sentýabry.

² **Besat** – düşek, saçak.

³ **Ferd** – ýeke, bir, ýeke-täk.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 70 sah.

⁵ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Издательство АН СССР, 1957, I том, 121 sah.

Şeýle asyly işleri amala aşyrmak taryhda hemme adamlara miýesser etmeýär. Ony Eýran taryhynda ykbal diňe Feriduna peşgeş beripdir. Şoňa görä-de «Feridunyň ferd ykbaly» diýlen jümle «Diňe Feriduna miýesser eden ykbal» diýen manyda ulanylýar. Magtymgulynyň eserlerinde Feridunyň ady Gündogar edebiyatynda iň meşhur keşpler bilen bir hatarda duş gelýär:

Hemaýun gorganyň saldyran Harun,
Dünýäni dört bilen kany Feridun,
Kyrk şähri gyzyldan dolduran Karun
Gözi gumdan doldy, puldan dolmady.¹

Şu bentde Müsürdäki dünýä belli Hemaýunyň piramidasy gurduran Harunyň² Töwratda³, Gündogar edebiyatynda tüçjar baýlygy we husytlygy bilen at alan baý Karunyň eden işleri bilen bir hatarda «Şanama» poemasyndaky Feridunyň öz ogullaryna «dünýäni», ýagny öz golasty ýurtlaryny bölüp berşi agzalýar. Feridun garran çagy öz golasty ýurtlaryny üç ogluna bölüp berýär. Ýöne,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 249 sah.

² **Hemaýun gorganyň saldyran Harun** – Dünýä belli Heopsyň piramidasy biziň eýýamymyzdan öň 2800-nji ýyllar töweregi ýaşap geçen Hufu (grekçe Heops) atly patyşa öz dogany ýaş şazada Hemaýuna şol piramidany (ýagny, gorgany) gurmagy buýrupdyr. Gerodotyň ýazmagyna görä, Hufu örän zalym patyşa bolupdyr, şonuň üçin müsürliler hatda birnäçe asyrlar geçenden soň hem Hufuny ýigrenýändikleri üçin onuň adyny tutmaýan ekenler. (seret: Древний Восток, М., 1961, 28 sah.) Şu sebäplere görä, Magtymguly Hufunyň adynyň deregine Musa pygamberiň uly dogany Harunyň adyny getirýär.

³ **Töwrat** – Ýewreýleriň dini kitaby. Bu kitapda dünýäniň döreyşi, ýewreýleriň döreyiş taryhy, dini kada-kanunlary, ýewreýleriň Müsürden göçüşleri we Kengana baryşlary barada gürrüň berilýär.

megerem, Magtymguly türki däbe görä halanmaýan¹ «üç» sanyň deregine, keramatly hasaplanylýan² «dört» sanyny ulanypdyr.

Feridunyň ömrüniň ahyrynda uly we ortanjy ogullary göreplik edip, haýynlyk bilen Feridunyň kiçi ogly Ireji öldürýärler. Feridunyň kiçi ogly Irejiň kellesini kesip kakasy-na iberýärler. Irejiň ogly Menuçehr ulalyp ýigit ýetensoň, kakasynyň aryny alýar. Öz kakasynyň doganlary Tury we Selmi öldürýär we olaryň kellelerini kesip, öz atasy Feriduna iberýär.

Feridun ýaşynyň soňunda üç oglunyň kesilen kellelerine seredip, gaýgy-gamdan ölýär. Ýagny ýalňyz, ýeke galýar. «Feridunyň ferd ykbaly» diýlen jümlä onuň ýeke, ýalňyz galmagy-da girýär.

Magtymgulynyň goşgularynda çeperçilik serişdeler örän tygşytly ulanylýar. Şonuň üçin onuň goşgularynda her bir söz, çeperçilik serişdesi, adam, ýurt atlary ýa-da taryhy wakalara salgylanmalar köplenç, ikinji gezek üýtgewsiz seýrek gäytalanýar. Ýöne adyllygyň simwoly Nowşirwan Adyl, batyrlýgyň simwollary Görogly, Rüstem, sahylygyň, jomartlygyň mysaly Hatam Taý ýaly keşpler Magtymgulynyň eserlerinde dürli kontekstlerde, onuň dürli mazmunly şygrylarynda ulanylýar. Dünýäniň geldi-geçerligi, adam ömrüniň çäkliligi, ýöne ajaýyplygy Husrowyň Şirine bolan söýgüsi, Nowşirwanyň adyllygy, batyr Rüstemiň keşpleriniň üsti bilen suratlandyrylýar. Şahyryň garran çagynda ýazan eserlerinde-de Gündogar edebiýatynyň meşhur gahrymanlary birin-birin onuň göz önünden geçýär:

---

¹ Bu barada seret: Penjiýew M. Keramatly sanlar näme diýýär – Türkmen dili hem edebiýaty. 1993, №1, 33 sah.

² Гордлевский В.А. Избранные сочинения. М., 1961, 3 том, 133 sah.

Dünýäyi-peläket elinden dat ile bidat,
Sen tüýs ki, aldaguýjy jilwegeri, perizat.
Fyrgaun-u Ýezit ötdi, sürüp, Nemrud-u, Şetdat
. . . Husrow okydy niçe gazal, birniçe ebýat
Şirini – diýdi, çekdi jepa aşyky Perhat,
Daglar ýüzüni läle-ýu reýhan kylyp ötdi.

Haýp ötdi ömür, beçjeligim – pasly-gülüstan,
Haý-haý, bu ne takatdy-ýu toty şekeristan,
Nowşirwan adyl, Hatamy Taý, Rüstemi-Destan;
Ol periler mesgenidir bu şähri-Şebistan,¹
Garrylyknyň apatydyr bu gahry-zemistan,
Her kimse bir iş ile puşeyman bolup ötdi.²

Ferdöwsiniň ajaýyp «Şanama» poemasy bilen tanyş bolan her bir adam, elbetde, onuň gahrymançylykly keşpleri bilen bir hatarda patyşa Husrowyň Şirine bolan söýgüsi, öz ogly Şiruýa tarapyndan onuň öldürilişi we Şiriniň oňa wepaly bolup galyşy baradaky ýatdan çykmajak wakalaryň poemadaky beýanyny ýatlanda, ýokarda agzalýan Husrow Perwiziň tragik obrazyna ýüzlenýär. (Husrow Perwiz Eýran patyşalarynyň sasanylar³ dinastiýasyndan bolupdyr. Ol 590-njy ýylda kakasy Hormozdyň ýerine patyşa bolýar. Ol 38 ýyl höküm sürýär. 628-nji ýylda öldürilýär.)

«Şanamada» ajaýyp durmuş, adalat barada gürrüň açylanda, elbetde Ferdöwsiniň adyllykda ýakasyny äleme tanadan,

---

¹ **Şebistan** – garaňkylyk, gije; metjitde, medresede namaz okalýan we ýatylýan ýer. «Şabistan» sözi «Şanamada» Husrow Şirini ulalansoň ilkinji gezek öz köşgüne, ýagny Şabistanyna (haremhanasyna ýa-da bolýan, ýaşaýan ýerine) getirmegi mynasybetli hem ulanylýar (Фирдоуси. Шахнаме. М., 1989, 6 том, 472 sah.)

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 94 sah.

³ **Sasanylar** – patyşa Ardaşir (224-241ý.) tarapyndan düýbi tutulan we biziň eýýamymyzyň VII asyrynda araplar Eýrany basyp alanda ýurdu dolandyrmagyny bes eden patyşalar hanedanlygy (dinastiýasy) bolupdyr.

Husrow Perwizden öň patyşa bolan (531–579) Husrow Anuşirwanyň keşbine ýüzlenýär.

«Şanamanyň» «Aşkanidler»¹ diýen bölümünde Ferdöwsi soltan Mahmydy taryplap:

Ýagşy ýoldan ýöränleri
Paç, salgytdan azat etdiň.
Geldi Nowşirwan günleri,
Ýurdy täzeläp üýtgetdiň.²

– diýip ýazýar. Magtymgulynyň eserlerinde-de Nowşirwanyň keşbi adyl patyşa, bagtly durmuş ýaly düşüňjeler bilen baglanyşdyrylýar. Magtymgulynyň il-ýurt aladasyňa ýugrulan ideýalaryny «**Ýagmyr ýagdyr, soltany!**» atly goşgusyndada-da görmek bolýar:

Bilbiller mest bolsun, älem aýylysyn,
Gaýgylyr dep bolsun, gamlar sowulsyn.
Nowşirwan wagty dek jahan ýaýylysyn,
Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr, soltany!³

Magtymgulynyň goşgularyny üns berip okasaň, onuň söýgüli gahrymanlarynyň biriniň Rüstem bolandygyna göz ýetirmek kyn däl. Rüstem Magtymgulynyň goşgularynda öz batyrlygy, gaýduwsyzlygy, mertligi bilen tapawutlanýan, jany gaýgyrman öz watanyny goraýan gahryman hökmünde suratlandyrylýar:

Dyrnak bilen daglar dilen Benijan,
Suwa, ýele hökmi geçen Süleýman,

---

¹ Aşkanidler (aşkanian) Arşakidleriň dinastiýasynyň (nesilleriniň) ýa-da parfiýalylaryň ady. Olar b.e.öň 247-nji ýyldan başlap b.e.öň 226-njy ýyla çenli Eýranda höküm sürüpdirler.

² Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Наука, 1984, 5 том, 91 sah. (Terjime özümiziňki – R.M.)

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 108 sah.

Kany ol Isgender, Rüstem päliwan,
Sen dünýäni tutajak sen kim bolup?¹

Elbetde, bu ýerde Ý.E. Bertelsiň belleýşi ýaly, «Rüstemiň meşhurlygynyň diňe Eýran eposynyň, aýratyn-da «Şanamanyň» täsiri bilen düşündirjek bolup synanyşmak mümkin däl bolsa gerek. Rüstem hakynda rowaýatlaryň türkmenleriň arasynda sak halkynyň türkmenlere goşulyşyp giden elementleriniň üsti bilen aralaşanlygyny çaklamak tebigy bolar».²

Emma şeýle-de bolsa, Magtymgulynyň «Şanama» eposy bilen tanyş bolanlygyna onuň goşgularyndaky eposyň konkret elementlerine, sýužetlerine salgylanmalary güwä geçýär. «Şanama» poemasynda aýdylyşy ýaly, Rüstemiň söýgüli ýaragy babasyndan alan agyr gürzüsi bolupdyr. Ol ýaňy ýigit ýetişen wagty zynjyrdan boşap, başyna giden ak pili şol serdesse bilen urup ýykýar.

Onuň aty Raň hem ýönekeý at däl-de «pil ýaly güýçli, boýy düýe ýaly, batyrlыgy gaplaň ýaly» adatdan daşary bedew bolupdyr. Rüstemiň gürzüsi we aty barada Magtymgulynyň «**Batdy ýaranlar**» atly goşgusynda şeýle aýdylýar:

... Kerg bedewli, agyr gürzli Rüstemiň
Ajal jylawyndan tutdy ýaranlar!³

«Kerg», «Kergeden» sözi nosorog (şahburun) diýen äpet, pile meňzeş daýaw haýwany aňladýar.

Şeýle hem, Magtymguly Rüstemiň «Şanama» poemasynda beýan edilýän ýedi sany edermenliginiň biri «**Eýýamy gördüm**» atly goşgusynda ýatlap geçýär:

Karun bu dünýäni aldy mal bilen,
Iblis asy boldy, gelmez ýol bilen,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 271 sah.

² XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, 1967, 8 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 28 sah.

Semengan¹ şährinde batyr Zal bilen,
Döw bilen jeň salan Rüstemi gördüm.²

«Şanama» poemasynda Rüstemiň döwler bilen uruş onuň altynjy we ýedinji edermenliginiň beýanynda berilýär. Ýöne döwler bilen bolan uruş Mazenderanda bolup geçýär. Semenganda Rüstem şol şäheriň patyşasynyň gyzy Tahmine öýlenýär we şol aýalyndan Sohrab diýen ogly bolýar. Görşümüz ýaly, goşgynyň tekstinde bir näsazlyk bolmagy ähtimal, sebäbi Magtymgulynyň şu agzalan faktlary bulaşdyrmagy mümkin däl.

Magtymgulynyň goşgularynda Rüstemiň ady Rüstem Zal hem-de Rüstem-u Dastan, ýagny Rüstem we Destan görnüşinde ulanylýar. Rüstemiň kakasynyň ady «Şanamada» Zal, Zal-zer hem-de Destan görnüşinde getirilýär. «Zal» – garry diýmek, sebäbi çagaka onuň saçynda ak saçlar bolýar; «Zer» – gyzyl, altyn diýmekligi aňladýar. «Destan» diýen ady oňa Simurg dakýar. «Destan» – mekirlilik, hile diýen manyny aňladýar.³ Sebäbi Rüstemiň kakasy Zal saçy ak dogulýar. Şonuň üçin Sam adamlaryň ýaňsýlap üstünden gülmeginden utanyp, öz nökerlerine ol çagany Elbrus dagyna gizlin taşlap gaýtmagy buýurýar. Bir dag depesiniň etegine taşlanan çagany ilki ene ýolbars emdirip ekleýär. Soň Simurg guşy öz

¹ 1983-nji ýylda çykan Magtymgulynyň «Saýlanan eserleriniň» 2-nji tomunda, 1994-nji ýylda çykan Magtymgulynyň «Şygyrlar» atly eserler toplumynda-da bu şäheriň ady Namgangan diýip nädogry görkezilipdir, ony «Semengan» diýip okamak dogry bolar, sebäbi «Şanamada» ol şäheriň ady «Semengan» diýlip aýdylýar. Semengan – Amyderýanyň ýokary gözbaşynda ýerleşen gadymy şäher. Bir wagtlar ol şäher wajyp söwda we aragatnaşyk merkezi bolupdyr. Häzirki Owganystanyň çäklerinde ýerleşýär. – (Bu barada seret: Фирдоуси. Шахнаме. М., 1960, 2 том, 563 sah.)

² Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №4222.

³ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Издательство АН СССР, 1957, 1 том, 623 sah.

çagalaryna ony iýmit hökmünde höwürtgeseine eltýär. Emma Simurgyň jüýjeleri çaganyň şeýle eýjejik, enaýyjadygyny görüp, ony iýmeýärler. Şeýdip, Zal Simurgyň höwürtgesinde ösüp kemala gelýär we batyr ýigit bolup ýetişýär.¹

Rüstemiň keşbiniň Magtymgulynyň döredijiligine ýeteren täsirini şahyryň «**Alydyr**» goşgusynda hem aç-açan görmek mümkin. «Şanama» poemasyndaky batyr Rüstemiň özüniň ýakyn dosty, aty Raş bilen duşmanlara, döwlere garşy edermenlik bilen söweş edişi ýaly, Hezreti Alynýň hem özüniň Döldül atly aty bilen «kyrk günlük ýoly Döldülde bir fersah² kylşy», «başlary döwden halas edişi», «ülke çapan döwleri baryp bölek-bölek kylşy», «söweşlerde edermenlik görkezishi» beýan edilýär:

Keş eýlegen dagy-daşy eleyip,
Hanjar, gylyç gemrip, ganlar ýalaýyp,
Dogry gelip, Ahtam³ ganyn dileýip,
Mukatyla⁴ gowga salan Alydyr.⁵

Magtymgulynyň goşgularynda Rüstem bilen bir hatarda «Şanama» poemasynyň ýene-de bir gahrymany Isgenderiň (ýagny, Aleksandr Makedonskiniň) keşbi ýörgünli ulanylypdyr. Elbetde, Isgenderiň keşbi onuň taryhda biziň eýýamy-myzdan ön 356–322-nji ýyllarda ýaşap geçen Aleksandr Makedonskiniň real keşbinden daş bolsa-da, onuň Gündogara eden ýörişleri edebiýat taryhynda uly yz galdyrypdyr. Gündogarda ol zul-karneýn (iki şahly) lakamy bilen bellidir. Ferdöwsiden başga-da Nyzamy, Nowaýy we başga-da Gündoga-

---

¹ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Издательство АН СССР, 1957, 1 том, 623 sah.

² **Fersah, farsah** – 6 km uzynlyk.

³ **Ahtam** – Ahtam Sahaby, Muhammet pygamberiň ýaranlarynyň biri.

⁴ **Mukatyl** – urşujy esger.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 144 sah.

ryň birnäçe meşhur şahyrlary öz eserlerinde Isgenderiň keşbini çeper beýan edipdirler.

Türkmen halk döredijiliginde-de Isgenderiň keşbi meşhur şahslaryň hataryna girýär. Şoňa görä-de Magtymguly Isgenderiň keşbini diňe «Şanamadan» alypdyr diýmek hakykata laýyk gelmese gerek. Ýöne herniçigem bolsa, Isgenderiň keşbi ýazuw edebiyatynda öz gözbaşyny, esasan, Ferdöwsiniň «Şanama» poemasyndan alýanlygy üçin, bu ýerde ol keşp barada durup geçmek ýerlikli bolsa gerek.

Aleksandr Makedonskiniň Gündogar ýurtlaryna eden basybaljylykly ýörişleri we tozduryjy uruşlary taryhdan mälimidir. Ýöne Ý. E. Bertelsiň ýazyşy ýaly, «Gündogaryň halklaryna Aleksandryň ýörişleriniň hakyky matlaby aýdyň bolmandyr. Olar Aleksandryň Grek respublikalaryny derbi-dagyn edendigine hem-de onuň halkyny öz raýatlygyna öwürüp, öňki köp bolmadyk, çäkli azatlyklardan mahrum edip, zalym hökümdarlygy, ýagny, zulumy amala aşyrandygyna hem-de onuň ýörişleriniň Gündogar ýurtlarynyň talanmagyna we örän köp sanly medeni baýlyklaryň ýok edilmegine getirendigine ähmiýet bermändirler. Şeýle hereketler Gündogar zalym hökümdary (tirany) üçin adaty zat bolupdyr. Şu sebäplere görä, Aleksandryň hakyky keşbi tiz ýatdan çykyp, rowaýatlaryň we hekaýatlaryň dumanynda ýitip gidipdir. Eýýäm Sasanylaryň (biziň eýýamymyzyň VI asyry) edara etmeginiň ahyrynda Aleksandry ideal hökümdar edip görkezmek däbi döräpdir».¹

Magtymgulynyň goşgularynda-da şu däbiň dowam etdirilýändigini görmek mümkin. Isgender (ýagny, Aleksandr Makedonskiý) bütin dünýäni özüne tabyn edip, hökümdarlyk eden patyşa hökmünde suratlandyrylýar. Şahyr «**Batdy, ýaranlar**» atly goşgusynda:

---

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джамии. Москва, Наука, 1965, 283 sah.

Äleme hökm eden Isgender soltan,
Ajald tedbirine¹ tapmady derman...²

diýip aýtsa, edil şuna meňzeş pikiri «Bolar sen» atly goşgusynda-da nygtap hem-de şoňa mysal edip, Gündogarda te-bipçilik bilen belli bolan Lukmanyň, yns-jynsa hökümünü ýöreden Süleýmanyň meşhur keşpleri bilen bir hatarda ençe ýurtlara hökümünü ýöreden Isgenderiň hem ajaldan gutulyp bilmändigini nygtaýar:

Lukman kibi dertler dermanyň kylsaň,
Süleýman dek döwni permana salsaň,
Isgender dek ýeriň ýüzünü alsaň,
Ýere ýegsan bolup, ýer dek bolar sen!³

Magtymguly ýaşayşyň manysy barada söz açyp, adamyň ömrüniň çäkliligini, şonun üçin wagtyňy ýitirmän gowy işleriň başyny tutup, men-menlik etmän ýaşamalydygyny nygtajak bolanda, köplenç Isgenderiň keşbini mysal getirýär:

Magtymguly aýdar, ýer ýüzünü ýüzseň,
Ahyry ölümdir dünýäni düzseň,
Üç ýüz elli alty ýyl älemni gezseň,
Pilkus⁴ ogly şahy – Isgender bile.⁵

. . . Kany ol Isgender, Rüstem päliwan,
Sen dünýäni tutajak sen kim bolup?⁶

Ferdöwsiniň «Şanama» poemasynda-da Isgender adatdan daşary ýörişler edip, ençe ýurtlary basyp alsa-da, oňa häli-şindi

¹ **Tedbir** – çäre, alaç.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 28 sah.

³ Görkezilen eser, 1-nji tom, 124 sah.

⁴ **Pilkus** – Filipp II (b.e.öň 386-336), b.e.öň 359-336-njy ýyllarda Makedoniýanyň patyşasy. Aleksandr Makedonskiniň kakasy.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 240 sah.

⁶ Görkezilen eser, 1-nji tom, 271 sah.

öz ölümünüň golaýlaşýandygy baradaky sesler eşidilýär, ýagny poemada Ferdöwsi, Isgenderiň keşbiniň üsti bilen, adam nähili iş edeninde-de, nähili baýlyk ýygnynda-da onuň ölüme hiç hili çäresiniň ýoklugyny görkezýär. Edil şeýle manyda-da Isgenderiň keşbi Magtymgulynyň eserlerinde şöhlelenýär.

Hezreti Isgender, kany Süleýman,
Ahyrynda boldy jaýy görüstan,
Kany Suhrab, Barzu, Rüstemu-Dastan,
Agmaly – dönmeli, ýeser bu dünýä.¹

Ferdöwsi, Nyzamy ýaly beýik şahyrlaryň döredijiligi ni çintgäp öwrenen Magtymguly Isgender baradaky ýazylan eserleriň käbir üýtgeşik, täsin zatlary barada hem söz açýar. 1747-nji ýylda Nedir şa öldürilenden soň Eýranda Feth Serdaryň ogly Muhammet Hasan han häkimiýet ugrunda göreşýär we birnäçe üstünliklere eýe bolýar, ýagny «Muhammet Hasan han soňabaka birnäçe ýylyň dowamynda Eýranyň demirgazyk tarapyny, tä Ysphyhana çenli basyp alýar».² Ine, şol döwürde türkmenleriň Muhammet Hasan hana uly bil baglaýandygyny beýan edip ýazan «**Aly siziňdir**» atly goşgusynda Magtymguly Isgenderiň meşhur aýnasy barada ýazýar:

Magtymguly aýdar, Rum dek oýanmaz,
Isgender gorsudyr döwülmez, synmaz,
Dag kimin deprenmez, derýa dek dönmez,
Bu ýomut-gökleriň ili siziňdir.³

Rowaýatlarda aýdylyşyna görä, Isgenderiň döwrüne çenli ýüz görülyän aýna bolmandyr. Aýna Isgenderiň buýrugy bilen ýasalypdyr. Ferdöwsiniň «Şanama» atly poemasynda

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 73 sah.

² Meredow Aşyrpur. Türkmen zenanynyň mertligi. – Türkmen dili, 2002-nji ýylyň 18-nji dekabry.

³ Görkezilen eser, 2-nji tom, 70 sah.

Isgenderiň buýrugy bilen tegelek demir disk ýasalyp, ony soňra ýaldyrawuk, ýüz görüňän şekile getiripdirler. Emma çyg, suw degse, demir poslapdyr, soňra ony goşmaça maddalaryň kömegi bilen ýene-de aýna ýaly ýaldyradypdyrlar.¹

Şol sebäplere görä, Magtymguly «Isgender gorsudyr döwülmez, synmaz» diýmek bilen, şol aýnanyň döwülmeýän, synmaýan bir tegelek, aý-gün şekilli ýasalandygyny nygtaýar. Munuň şeýledigini Nyzamy özüniň «Isgendernama» atly uly poemasynda belläp geçýär. Nyzamynyň beýan etmegine görä, aýnany ilki kümüş we altyny eredip ýasapdyrlar, ýöne onuň ýüzi tutuk bolup, şekili görkezmändir. Oňa diňe demir goşulanda, oňa gerek madda tapylypdyr. Aýna ilki dörtburçluk, alty burçluk şekilde ýasalypdyr, ýöne ol aýna adam şkilini dogry görkezip bilmändir. Şondan soň aýnany tegelek, disk, aý-gün şkilinde ýasapdyrlar. Şonda Isgender şol ajaýyp demir aýnanyň gyrasyny ogşapdyr. Ine, şondan bäri durmuşa çykýan gyzlar toýdan öňürti ýüz görüňän aýnanyň gyrasyny ogşayarlar.²

Magtymgulynyň eserlerinde Isgender bilen baglylykda «gors» sözüniň başga bir manyda ulanylýan pursaty-da duş gelýär. Onuň ahyrzaman äheňlerine ýugrulan, eger-de ynsan hak ýolundan ýöremese, işiniň ters boljakdygy barada ýazylan «**Kürs çykar**» atly goşgusynda şeýle setirler bar:

Çilten, abdal gider, gaýyp galandar,
Dogagöý hiç galmaz, boşanar bender,³
Kap dagynyň gädiginde Isgender,
Döw ýoluna goýdurdygy gors çykar.⁴

¹ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Наука, 1984, 5 том, 22 sah.

² Низами. Искендер-наме. Москва, Гос-е изд-во худ. лит-ры, 1953, 104-105 sah.

³ **Bender** – port, deňiz boýundaky şäher.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 270 sah.

«Şanamada» Isgender Gündogarda bir ýurda baranda ol ýurduň halky özlerine köp azar berýän Ýajuç-Majuçlardan¹ (äjit we mäjitlerden), ýagny döw ýaly gara ýüzli, gyzyl gözli, uzyn gulakly adam sypatly mahluklardan goranmak üçin diwar gurup bermekligi haýyş edýär. Şol döw ýaly mahluklar belent dagyň arkasyndan gelýän eken. Şoňa görä-de, olar dagdan geçmez ýaly, Isgender demirden we misden iki diwar gurdurýar. Ine, şol ýerde dag ýaly belent gurlan iki diwaryň arasyna kömür, kükürt, nebit ýaly ýanýan maddalary guýup, soňra ýakýarlar we ençe körükler bilen ody güýçli ýandyrýarlar. Netijede, demir we mis eräp, birigip, bir berk metaldan dikeldilen diwar döreýär hem-de şeýdip, äjit-mäjitleriň çozuşlaryndan halk halas bolýar.²

Isgender Ferdöwsiniň «Şanama» poemasynda köp ýurtlary aňsatlyk bilen tabyn edip, syýahat ediji, täsin adamlara we hadysalara duçar bolýan bir patyşa hökmünde suratlandyrylýar. Şol syýahatda, şol söweşlerde Isgender deňizleri kesip geçmeli bolupdyr. Şoňa görä-de, Ferdöwsini «Şanamada» Isgenderiň Müsüre eden ýörişleriniň önüsyrasy gaýyklary we gämileri taýýarlamaklygy buýrandygyny ýazýar.³ Nowaýynyň «Isgenderiň diwary» atly eserinde Isgenderiň «ýedi deňzi we on iki müň şäheri basyp alandygy barada aýdylýar hem-de Nowaýy şol suw ýollarynda Isgenderiň äpet gämileriniň möhüm rol oýnandygyny beýan edýär.⁴ Ine, şu sebäplere görä Magtymgulynyň «Aly siziňdir» atly goşgusynda-da «Isgenderiň derýa saly» diýlen salgylanma bar. «Derýa» sözünüň «deňiz»

---

¹ **Ýajuç we Majuç** – Gurhanda ady tutulýan bir wagsy taýpanyň ady.

² Фирдоуси. Шахнаме. Москва, 1984, 5 том, 68-70 sah.

³ Görkezilen eser, 35 sah.

⁴ Навои А. Сочинения в десяти томах. Стена Искандера. Ташкент, 1968, 7 том, 359-361 sah.

diýlen düşüňjäni hem aňladýandygyny göz önüne tutsak, hemme zat öz-özünden düşnükli bolýar:

Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,
Mehdiýä deň helpsiz serpaýlara,¹
Süleýman dek sözüň ýörir suwlara,
Isgender dek derýa saly siziňdir.²

Başgaça aýdylanda, Magtymguly Muhammet Hasan hana Isgender ýaly gury ýerde we suwda beýik derejelere ýeten hökümdar bolmaklygy arzuw edýär.

Magtymgulyň goşgularynda Feridun, Rüstem, Isgender ýaly obrazlar bilen bir hatarda «Şanama» poemasyňyň, başga-da birnäçe gahrymanlaryň atlary duş gelýär. Şol atlar edebiyatda belli bir simwollara öwürlip, dürli mazmunly goşgularda, dürli söz gurşawynda ulanylyp, Magtymgulyň aýtjak pikiriniň çuň we giň obrazly çeper beýan edilmegine ýardam edipdir. Meselem, sufistik mazmunly «**Ýar, senden!**» diýen goşgusynda öz arzuwyna ýetmek üçin liriki gahryman «Şanamanyň» meşhur gahrymanlaryna ýüzlenýär:

Ispendiýar Ruinten, Rüstem Zalynda,
Şam, Nejejde, Mekke, Dymşyk ilinde,
Arzy Karsda, Kerbelanyň çölünde
Ýa, reb, habar bilerinmi, ýar senden!³

Ilkinji setirde agzalýan Ispendiýar Ruinten «Şanama» poemasyndaky Rüstem ýaly Eýranda we Turanda meşhurlyk gazanan batyr pälwan. Guştasbyň ogly, endamyna ok, ýarag täsir etmeýäni üçin ol «Ruinten», ýagny «mis beden» diýen

---

¹ Bu setiriň golýazmalarda «Mäti dek hylap siz sebzepeýlara» diýen görnüşi hem bar. Ýagny «Siz Mäti dek ýamanlara, «şumgadamlara» garşy durýan» diýen manyda.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 70 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 38 sah.

at alypdyr. Rüstem Ispendiýar bilen başa-baş söweşde ýeňip bilmän gidip, Simurg diýen guşdan kömek soraýar. Simurg Ispendiýaryň gözünden atmagy maslahat berýär. Şeýdip, Rüstem Ispendiýary öldürýär.

Görşümüz ýaly, Magtymgulynyň eserlerinde Ferdöwsiniň «Şanama» eposynyň iň esasy meşhur gahrymanlarynyň atlary getirilýär. Isgender, ýokarda getirilen mysalda Rüstem ýaly gahrymanlar bilen bir hatarda Rüstemiň ogly Sohrabyň adynyň getirilmegi hem tötänleýin däl. Sebäbi «Şanama» poemasyň iň bir çeper we täsirli ýazylan baby, Rüstem we Sohrabyň, ýagny ata we ogluň bir-birine garşy durup, başa-baş göreşde Rüstemiň öz ogluny tanaman öldürişi, bu eseriň naýbaşy bölümleriniň biri bolup durýar. Ýeri gelende aýtsak, dünýä edebiyatynda kakasynyň öz ogluny tanaman öldürişi giň ýaýran gadymy temalaryň biri bolup durýar. «Şanama» eposynda adalat, ýurduň azatlygy üçin alnyp barlan gahrymançylykly göreş, parasatly patyşalaryň we olara, halka, öz watanyna wepaly gulluk edýän Zal, Rüstem ýaly gahrymanlaryň üsti bilen görkezilýär. Şeýle patyşalaryň biri-de Keý-Kawus bolupdyr. «Keý» – hökümdar, patyşa diýmekligi aňladýar. Ol Eýrana ýüz ýyl patyşalyk edip, gülläp-ösdüren Keý-Kobadyň ogly bolupdyr. Keý-Kawus ýüz elli ýyl hökümdarlyk edipdir. Keý-Kawusa parasatly batyr Zal, onuň ogly Rüstem ýaly batyrlar wepaly gulluk edipdirler.

Keý-Kawus Awestada Kawi Usazan ady bilen belli bolupdyr. «Şanamadan» öňki rowaýatlarda, eserlerde Keý-Kawus örän batyr we patyşalyk derejesini ynamly belende galdyran şahs hökmünde görkezilýär. Ol Elbrus dagynda ýedi sany täsin we ajaýyp köşk gurdurypdyr. Emma Ferdöwsiniň poemasynda Keý-Kawus başgaçarak suratlandyrylýar.¹

¹ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 1 том, 636-637 sah.

Keý-Kawus «Şanama» poemasynda iň bir gyzykly wakalary başdan geçirýän we dürli işlere baş goşýan, käte gowy oýlanman hereket edýän patyşa hökmünde suratlandyrylýar. Ol ýaş wagtynda batyr we parasatly Zalyň diýenini etmän, Mazenderana, döwleriň ýurduna çozup, ýesir düşýär. Ony soňra Zal we Rüstem ýesirlikden halas edýärler. Ikinji gezek Hamawerana çozup, ol ýurdy basyp alýar, emma soň aldawa düşüp, ýene-de ýesir düşýär. Ýene-de ony Rüstem üç patyşanyň garşysyna söweşip halas edýär. Üçünji gezek, Keý-Kawus ýerdäki başdan geçirenleri we ýörişleri bilen çäklenmän, Şeýtanyň, ýagny Iblisiň gepine gidip, älemiň, asmanyň syrlaryny hem bilmek üçin dört sany bürgüdi tagtyna baglap uçýar we Amolyň¹ golaýynda bir tokaýa gaçýar. Patyşa Keý-Kawusyň nirä gidendigi bilmeýän onuň wezir-wekilleri, raýatlary ýene-de onuň gözlegine çykýarlar. Ahyrsoňy ýene-de Rüstem we beýleki batyrlar ony gözläp tapyp, yzyna getirýärler. Ahyrsoňy patyşanyň beýle häsiýetini tankytlap, ýaşuly, goja Guderz oňa şeýle diýýär:

... Sen üç gezek betbagtlyga uçradyň,
Emma saňa bu sapak bolmady...²

Göräýmäge, Keý-Kawus edýän işini bilmeýän, beýik patyşalara mahsus däl hereketleri edýän ýaly görünse-de, ol «Şanamada» iň bir görnükli orun eýeleýän keşpleriň biridir. Onuň ýeňilkelilik edip betbagtlyga uçramagy bilen bir hatarda onuň batyrlygy, adalatlylygy, bilesigelijiligi ony ýatdan çykmaýak keşbe öwürýär. Şol bir halatda ol Zalyň, Rüstemiň akylly, parasatly edilip görkezilmegi üçin möhüm rol oýnaýar. Rüstemi Keý-Kawusdan akylly edip

¹ **Amol (Amul)** – Gadymy Türkmenabadyň (Çärjewiň) köne ady.

² Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 1 том, 439 sah.

görkezende, Ferdöwsi öňden gelýän halky däbe eýeripdir. Magtymgulynyň dünýäde adalatsyz işleriň, ýamanlygyň ýok bolup gitmeýşi baradaky pikirlere ýugrulan filosofik eserlerinde adalat we adamlaryň, halkyň bagty üçin göreşen şahslaryň biri hökmünde Keý-Kawusyň adyny agzaýar:

Neýlediň soltanyn, öldürdiň hany,
Şahy-Keýkawusny, Rüstem-u Zalny,
Döwlere hökm eden Süleýman kany,
Alar bilen ýola gitmediň, dünýä!¹

Magtymgulynyň Keý-Kawusyň keşbine ýüzlenmegi tö-tänleýin däl. Dogrudanam, patyşa Keý-Kawus ýalňyssa-da, özüniň ýalňyş eden işleri tankyt edilende, şolary boýun alyp aglaýar we kyrk günläp köşgünden çykman toba edip, Hudaýa mynjat aýdýar. Ýurtda öňki tertip-düzgün dikeldilip, ýene-de bagtly durmuş dowam edýär. Patyşa garyplara köp peşgeşler berýär. Çendenaşa köp harajatlary, meýlisleri, toý-tomaşalary azaldýar.² Bir söz bilen aýdylanda, patyşa Keý-Kawus özüniň beýikligini, hakyky patyşadygyny ýene-de görkezýär. Ine, şonuň üçin Magtymguly onuň adyny «Şahy Keý-Kawus» diýip, uly hormat bilen tutýar.

Magtymguly diňe bir Ferdöwsiniň «Şanama» poemasy bilen ýakyndan tanyş bolman, ol Eýran halkynyň gadym döwürlerde döreden Rüstem we Sohrab baradaky beýleki eserleri-de okapdyr, bilipdir diýmäge-de esas bar. Ol Sohrabyň ogly Barzunyň edermenlikleri baradaky rowaýatlar we eserler bilen hem tanyş bolanlygy üçin Rüstem, Sohrab bilen bir hatarda Barzunyň adyny agzap geçýär. Emma Barzu baradaky dessanyň «Şanama» girmеýändigini alymlar

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 74 sah.

² Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 1 том, 440-441 sah.

belläp geçýärler.¹ Sebäbi Sohrab «Şanama» poemasynda öýlenip ýetişmeýär. Onuň ýüreginde ilkinji gezek söýgi oduny ýakan batyr gyz Gordeferid gala gaçyp gizlenýär we Sohrab öz geňeşçisi Humanyň maslahaty bilen ol gyza öýlenmek matlabyny soňa goýup, kakasy Rüstem bilen duşuşmak üçin ýoluny dowam etdirýär.² Ferdöwsî öz poemasynda diňe Rüstemiň we Sohrabyň başa-baş söweşini beýan edýän bölegini girizipdir. Emma Sohrabyň ogly Barzu, agtygy Şähriýar baradaky halk dessanlary «Şanama» eposyna girizilmändir. Magtymgulynyň durmuşyň, ýaşayşyň manysy barada ýazan bir goşgusynda Rüstem Zal bilen bir hatarda öň belläp geçişimiz ýaly, Sohrabyň we Barzunyň atlary getirilýär:

Hazreti Isgender, kany Süleýman,
Ahyrynda boldy jaýy görüstan,
Kany Sohrab, Barzu, Rüstem-u Dastan,³
Agmaly-dönmeli ýeser bu dünýä.⁴

Magtymgulynyň eserlerinde hatda «Şanama» poemasy bilen baglanyşykly XI asyrdaky ýazylyan Mahmyt Gaznawynyň köşgüne degişli Mohtari atly meşhur şahyryň «**Şähriýarna-**ma» atly poemasyň gahrymany, Sohrabyň ogly, Rüstemiň agtygy Şähriýaryň ady agzalyp geçilýär, çünki «Şähriýarna-**ma**», köplenç, Ferdöwsiniň «Şanama» poemasynda ýalňyşlyk bilen goşulyp gelnipdir:⁵

---

¹ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 2 том, 562 sah.

² Görkezilen eser, 33 sah.

³ **Rüstem-u Dastan** – Rüstem we Dastan diýmekligi aňladýar. «Dastan» batyr Zalyň, ýagny Rüstemiň kakasynyň lakamy.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 73 sah.

⁵ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 1 том, 584 sah.

Galmady Darabyň, ne Şähriýaryň,
Kany ol Gülçihre, simin uzaryň?¹
Kany şasuwaryň, zerrin hysaryň?²
Hiç biriniň nam-u nyşany bolmaz.³

Birinji setirde ady getirilýän Darap patyşanyň «Şanamada» örän täsin taryhy bar. «Dar-ab» diýmek «suwda tapylan» diýen manyny berýär.⁴ «Şanamada» ol keýan patyşa nesilleriniň sekizinji patyşasy, Bähmeniň ogly. Emeden bolanda ejesi täji-tagty öz elinde saklamak niýeti bilen öz ogluny dokuz aýlyk bolanda ýanyna bir topar gyzyly, gymmatbaha daşlary goýup, sandyga salyp, derýa akdyryp goýbermekligi buýurýar. Ony bir geým ýuwujy, ýagny «gazer» öýüne eltýär. Olaryň golaýda öz çagalary aradan çykan eken. Şonuň üçin şol gazeriň aýaly örän begenýär. Olar soňra başga ýere göçüp, öý-jaý satyn alyp, baý ýaşaýarlar. Darap ulalansoň, ejeliginden özüniň gelip çykyşyny sorap bilýär. Soňra ol öz hakyky ejesi Homaýyň ýanyna barýar we ejesi ony patyşa diýip yglan edýär.⁵

Ferdöwsiniň «Şanama» poemasynda köp wagtlap, ýagny ýüz ýigrimi ýyl höküm süren patyşalaryň biri-de Guştaspydyr. Onuň beýle bolmagy, megerem, onuň döwründe Eýran halkynyň Zaratuştranyň (soňrak «Zärduşt») diýlipdir – R. M.),

¹ Bu setirde gelýän «simin uzaryň» diýlen jümle «ak ýüzli» diýen manyny berýär. Birinji bendiň mazmunyndan ugur alsak (onda Darab, Şähriýar ýaly atlar getirilýär – R.M.) ol «Sam-u Nauzeriň» diýlip okalsa dogry boljak, çünki «Şanamada» Sam Narymanyň ogly, Zalyň kakasy, Rüstemiň atasy. Nauzer – Minuçihriň ogly, zalym we rehimsiz patyşa. Ol Afrasýab bilen söweşip ýeňilýär we oňa ýesir düşüp öldürilýär.

² **Zerrin hysar** – tylla gala.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 222 sah.

⁴ Bu barada seret: Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 4 том, 347 sah.

⁵ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 4 том, 344–361 sah.

ýagny zoroastrizm¹ dinini kabul etmegi bilen baglanyşykly bolsa gerek. Ýöne şol bir hatarda Guştaspyň otuz sekiz sany ogly wepat bolýar. Özi-de Turan patyşasy Erjaspdan ýeňlip, bir dagyň üstünde gizlenýär. Iň soňky betbagtçylyklaryň biri-de onuň ölmezek, «mis beden», ýagny «ruinten» diýip at alan, endamyndan ok geçmeýän Ispendiýar atly ogly-da Rüstem bilen başa-baş söweşde öldürilýär. Şondan soň Guştasp gaýgy-gama batyp ölýär. Ine, şol meşhur patyşanyň ady Rüstemiň Ispendiýaryň gözünden ok atyp öldüren wakasy² bilen baglanyşykly ýatlanylýar. Bu goşguda Ahmet şa «Şanamanyň» ýeňilmezek gahrymany Ispendiýar Ruinten bilen deňeşdirilýär we hatda Ahmet şanyň ondanam zordugy barada aýdylýar:

Bişeleriň³ aw aňtaýan şiri sen,
Rumustan beýnisi, döwüň biri sen,
Zal oglunyň almaz peýkam, tiri sen,
Guştasp ogly dek belli belaýa.⁴

«Guştasp oglunyň», ýagny Ispendiýaryň Magtymgulynyň goşgusynda «belli-bela» diýlip atlandyrylmagy tötänleýin däl, çünki Rüstemiň howandary Simurg Ispendiýary öldürmegi maslahat bermeýär, çünki bilgiç-mobedleriň gurrandazlyk edip aýtmaklaryna görä, «kimde-kim Ispendiýary öldürse, onuň özi-de basym öler» diýlip aýdylypdyr. Şol sebäpli «Şanamanyň» iň söýgüli, meşhur gahrymanynyň ölümüne Ispendiýar sebäp bolýar. Şol wakadan soň, dogrudanam,

¹ **Zoroastrizm** – b.e.öň VI asyrdan pygamber Zoroaster tarapyndan esaslandyrylan din. Onuň kadalary, talaplary «Awesta» diýen dini kitapda beýan edilipdir. Bu diniň tarapdarlary ody, suwy, ýeri we howany kermatly hasaplapdyrlar we olary hapalamaly däl diýen düşüňjä eýeripdirler.

² Фирдоуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 4 том, 289–297 sah.

³ **Bişe** – tokaý, jeňnel.

⁴ Magtymguly. Şygyralar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 111 sah.

Rüstem Kabul häkiminiň buýrugy bilen, janyňa kast edilip öldürilýär.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda, Magtymguly öz eserlerinde Ferdöwsiniň «Şanama» eposynyň dürli wakalaryna, onlarça meşhur keşplerine, gahrymanlaryna salgylanmak bilen türkmen edebiýatynda ýörgünli bolan salgylanma däbini ösdüripdir.

Ady belli sopolaryň keşplerine, dini mazmunly wakalara, rowaýatlara salgylanmak däbiniň, çeperçilik täriniň hataryna dünýewi mazmunly tutuş bir eposyň wakalary, obrazlary çeperçilik bilen goşulypdyr. Şeýlelik bilen, halkyň pähim-paýhasyna ýugrulan «Şanama» eposy Magtymgulyň eserleriniň dünýewi, filosofiki mazmunyny ep-esli giňeldip, ony baýlaşdyrypdyr. Şoňa görä-de Magtymguly dünýäniň giňdigini, halklaryň dürli-dürlüdigini we şol bir halatda her adamda bir hili, özboluşly, diňe şonuň özüne mahsus bolan hyýalynyň, dünýägaraýşynyň bardygyny aýdanda-da, halkyň içinde hak aşyklar, derwüşler, abdallar bilen bir hatarda ýurdy, halky goraýan batyrlaryň bardygyny aýdyp, «Şanamanyň» gahrymanlarynyň atlaryny getirýär:

Ýedi derwüş, ähli hal,
Ispendiýar, Rüstem Zal,
Kyrk aşyk bar, kyrk abdal,
Her başda bir hyýal bar.¹

Şu getirilen mysallar hem, Magtymgulyň türkmen halkynyň milli ruhuna ýugrulan, özboluşly eserlerini dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna girýän eserlere hem-de Gündogar edebiýatynyň baý däplerine eýerip döredendigine ýene-de bir gezek güwä geçýär.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 60 sah.

Galyberse-de, ynsan durmuşynyň dürli meselelerini orta atyp, halky gorap biljek hakyky mert, gahryman ýigitleriň waspyny ýetiren bu iki şahyryň eserlerinde adam ömrüniň çaklidigi, ölümiň iru-giç geljekdigi barada aýdylsa-da, «Şa-nama» poemasynyň ähli baplarynda, bölümlerinde dogry ýoldan ýöremekligi, ýagşy işler edip, özüň barada şan-şöhrat, ýagşy at galdyrmaklyk pikiri, ideýasy wasp edilýär. Şu ideýa Magtymgulynyň eserlerinde-de eriş-argaç bolup geçýär:

Adam ogly, bu dünýäden ötinçäň,
At bilen abyraý alan ýagşydyr.
Gulatynyň saýasynda ýatynçaň,
Bürgüt penjesinde galan ýagşydyr.¹

2. Magtymguly we Omar Haýýam

Bu dünýäde ýaşaýşyň manysyna düşünmek, ýagşy-ýamany bilmek, tebigata akyl ýetirmek üçin we, umuman, durmuşda ýüze çykýan münlerçe sowallara jogap gözläp, Magtymguly özünden öňki meşhur Gündogar şahyrlarynyň, akyldarlarynyň eserlerini içgin öwrenipdir. G. O. Çaryýewiň belläp geçişi ýaly, Magtymguly öz döredijilik ylhamyny, bir tarapdan, egsilmez **halk döredijiliginiň** çeşmelerinden alan bolsa, beýleki tarapdan, onuň poeziýasynyň kökleri **Gündogar halklarynyň baý ruhy medeniýetiniň we edebiýatynyň** geçmiş taryhyna uzap gidýär.²

Magtymgulynyň döredijiliginiň Gündogar edebiýaty bilen ýakyndan baglanyşyklydygy baradaky pikir A. Meredowyň, R. Rejebowyň, S. Garryýewiň we başga-da birnäçe alymlaryň ýazan işlerinde öň anyk mysallaryň üsti bilen gör-

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 167 sah.

² Очерки истории философской и общественно-политической мысли в Туркменистане. Ашхабад, Ылым, 1970, 112 sah.

kezilipdi. Indi bu pikir aksioma ýaly subuda mätäç bolmasa-da, meseläniň başga bir möhüm tarapyny aýtmak zerur, ýagny Magtymgulynyň poeziýasynyň köklerini ýymitlendiren çeşmeleri öwrenmän, onuň döredijiligine doly möçberde düşünmek mümkin däl.

Şoňa görä-de, şu işde Gündogar edebiýatynyň dünýäde iň meşhur wekilleriniň biri bolan Omar Haýýamyň eserleriniň Magtymgulynyň döredijiligine eden täsiri barada gysgaça durup geçmekçi.

Belli gündogarşynas **Ý. E. Bertels** özüniň «**Türkmen halkynyň edebi geçmişi**» diýen işinde «Kim beýik türkmen klassygy Magtymguly bilen ýeterlik derejede tanyş bolsa, ol bu şahyra häsiýetli bolan lirikanyň esasy äheňiniň, ýagny onuň spesifik ýitiliginiň, hesretiniň Haýýamyň heňine juda ýakyn barýanlygyny görmän geçip bilmez. Bu geň hem däl. Eger-de Haýýama ýakyn Gündogarda türkmen taýpalarynyň höküm süren döwründe dörän seljuk edebiýatynyň tipik beýan edijisi hökmünde garalsa, onda türkmenleriň arasynda onuň döredijiliginiň uzak wagtlap yz galdyrmalydygy düşnükli bolsa gerek»¹ diýip, dogry belleýär.

Omar Haýýam (doly ady Kyýaseddin Abulfeth Omar ibn-e Ibrahim Haýýam Nişapury – R. M.) çen bilen 1048-nji ýylda Horasanyň Nişapur şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy çadyr tikiji bolup işläpdir, şonuň üçin şahyr «Haýýam» lakamyny alýar. Ýaşlyk döwründe Omar Haýýam Balhda, Buharada, Samarkantda okapdyr. Buharanyň hökümdary Omar Haýýam bilen gürleşende «oňa uly hormat goýýandygyny görkezip, öz ýanynda oturdýan eken».²

¹ XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, Ylym, 1967, 21 sah.

² Omar Хайям. Рубайят. Душанбе, 1965, 5 sah.

Omar Haýýamyň döwründe Seljuklaryň¹ ägirt uly imperiýasy döreyär we ol imperiýanyň araçäkleri Mälik şanyň döwründe Hytaýdan tä Ortaýer deňzine çenli ýetýän eken. Omar Haýýam Seljuk soltanlary bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Seljuk soltany Mälik şanyň terbiýeçisi hem-de weziri Nyzam al-Mülküň 1074-nji ýylda çagyrmagy bilen Omar Haýýam Ysphyhanda ýaşapdyr we soltanyň hormat goýýan ýakyn adamlarynyň biri bolupdyr. Ömrüniň käbir döwürlerinde Omar Haýýam Merwde-de ýaşapdyr.

Haýýamyň Merwde bolan döwri barada Nyzamy Aruzy as-Samarkandy şeýle wakany gürrüň berýär: «1114-nji ýylda Merw şäherinde beýik hoja Sadreddin Muhammet ibn Muzaffaryň – «Alla ony ýalkasyn» – ýanyna soltan şeýle ýumuş bilen adam iberdi: «Hoja Ymam, sen Omara aýt, goý, ol awa gitmek üçin birnäçe günläp ne ýagyş, ne gar ýagmaz ýaly amatly pursady belli etsin». Hoja Ymam bolsa Omar bilen gatnaşýardy we onuň öýünde bolýardy. Hoja adam iberip, ony çagyrypdyr we bolan işi gürrüň beripdir. Omar yzyna gaýdyp, bu işe iki gün sarp edip, amatly pursady belli edipdir. Şoňa laýyklykda, özi soltanyň ýanyna baryp, ony ata mündüripdir. Soltan ata münüp, bir horaz sesi ýeter ýaly ýoly geçende, bulut gelip, ýel turup, gar syrgyny başlanypdyr. Hemmeler gülşüpdirler we soltan yzyna gaýtjak bolupdyr. (Şonda)

---

¹ **Seljuklar** – X asyrdan oguzlaryň içinde Seljuk beg atly tire başlygy bolupdyr. Onuň tarapdarlary yslam dinini kabul edipdirler. Seljuk begiň tarapdarlaryna soňabaka «seljuklar» diýlipdir. Abulgazyňyň «Şejereýi terakime» atly eserinde olar barada şeýle maglumat berilýär:

«Andan soň oguz ilinden patyşa bolgan kynyk urugyndan Seljuk beg başlyk köp il göçüp, Syr ýakasynda Hujend şährige geldiler. Anda köp ýyllar olturyp tururlar. Andan soň, Nur welaýatyga bardylar. Anda ýüz ýyl olturyp, Ürgenç bardylar. Ürgençde oltura bilmäý, göçüp Horasan boldylar... Seljuklar Mary Şah Jahan şährini alyp, Tugral begni patyşa kyldylar...» (Abulgazy. Şejereýi terakime. Aşgabat, Ylym, 1992, 87 sah.).

Hoja ymama Omar şeýle diýýär: «Goý, soltanyň ýüregi rahat-lansyn: bulut dargar we şu baş günüň dowamynda hiç hili nem ýagmaz». Soltan ýoluny dowam edipdir we bulut syrylyp, şol baş günüň dowamynda hiç hili nem ýagmandyr we hiç kim ýekeje-de bulut görmändir».¹

Omar Haýýamyň durmuşyndan alnan bu waka onuň meteorologiýadan² hem habarly bolandygyny görkezýär. Omar Haýýam öz döwrüniň öňdebaryjy ensiklopedik, köp-taraplaýyn bilimli adamlarynyň biri bolup, ol matematika, astronomiýa, filosofiýa ylymlaryndan birnäçe ylmy işler, traktatlar ýazypdyr. Şol sebäplere görä, orta asyrlaryň awtor-lary ony şahyr däl-de, hormatly alym hökmünde «Horasanyň ymamy», «hekim», ýagny «örän akylly we paýhasly adam», «alym» diýip atlandyrypdyrlar. Emma şeýle-de bolsa, Omar Haýýamy onuň meşhur rubagylary³ dünýä belli edip, oňa ölmez-ýitmez şöhrat getiripdir. Hatda ondan soňky asyrlarda başga şahyrlar tarapyndan ýazylan ençe rubagylar-da Haýýa-myň adyna berlipdir. Şoňa görä-de, Omar Haýýamyň adyna berilýän baş müň töweregi rubagynyň diňe dört ýüze golaýy hakyky onuň galamyna degişli diýip alymlar ýazýarlar.⁴

Ömrüniň soňky ýyllaryny Omar Haýýam Horasanda öz dogduk mekany bolan Nişapurda geçiripdir. Onuň aradan çykan wagtyny köp alymlar çen bilen 1223-nji ýyl diýip kesgitleýärler.

Adamyň ykbaly, onuň durmuşdaky orny, umuman, ýa-şaýşyň manysy baradaky filosofik oýlanmalar Omar Haýýa-

---

¹ Омар Хайям. Рубаи. Ленинград, 1986, 10 sah.

² **Meteorologiýa** – atmosferany, howany öwrenýän, howa maglumata-nyň öňünden kesgitlemek bilen meşgullanýan ylym.

³ **Rubagy** – dört setirden ybarat. Özbaşdak şygyr. Onuň birinji ikinji we dördünji setirleri kapyýalaşyp, üçünji setiri kapyýalaşmaýar. Rubagy iki beýtden durýanlygy üçin oňa «dubeýti» hem diýilýär.

⁴ Bu barada seret: Омар Хайям. Руба’ийат. Москва, 1959, часть 2, 10 sah.

myň we Magtymgulynyň döredijiliginden eriş-argaç bolup geçýär. Omar Haýýamyň poeziýasynda adamyň beýik ruhuna, onuň akylynyň döredijilik güýjüne bolan ynam aýdyň duýulýar. Omar Haýýam adamyň tebigatda iň ýokary derejede durýandygyny ýörite nygtap, eger bu dünýäni ýüzüge meňzetseň, adam onuň zynatly gaşydyr diýip aýdýar:

№ 48

مائيم أفرينش زكل مقصود
در چشم خود روان بينش مائيم
اين دايره جهان چو انگشتر يست
ميد ان تنهانگين نقشش مائيم

№ 48

Biz barça zatlaryň maksady, başy,
Biz akyl göreji, onuň gözbaşy,
Dünýä tegelegi göýä bir ýüzük,
Biz onuň bezegi, zynatly gaşy.¹

Adamyň ömrüniň gysgalygy, onuň bu dünýäde wagtlaýyn myhmandygy we şonuň üçin ol öz durmuşyny gaýga batyp oturman, şat ýaşap geçmelidigini Omar Haýýam birnäçe rubagylarynda beýan edýär.

№46

نتوان دل شاد را بغم فرسودن
وقت خوش خود بسنگ محنت سودن
کسی غیب نداند که چه خواهد بود ن
می باید و معشوق بکام آسودن

№46

Şat ýüregi gussa bilen soldurma,
Hoş wagtyňy mähnet bilen öldürme,

¹ Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, 38 sah.

Gaýyp zady hiç kim bilmez ne olar,
Maksada ýet, meýsiz, maşuksyz ýörme.¹

Edil şeýle äheňler Magtymgulynyň goşgularyna-da häsiýetlidir:

Magtymguly aýdar, gapyl oturmaň,
Gylça jany uzyn gaýga batyrmaň,
Ýalançyny hasrat bilen ötürmäň,
Bir pasyl döwrandyr, ötdi, ýaranlar.²

Omar Haýýam ýaşayşa, umuman, ruhubelent, optimistik garamaklygy ündese, Magtymguly bu pikiri ösdürip, oňa sosial mazmun berýär. Ol ömrüni diňe keýpi-sapada geçirip ýörmeli däl-de, garyplara, ejir çekýänlere, mätäçlere kömek etmelidigini, umuman, her ynsan ömrüni adamlara kömek edip, haýyr işler bilen geçirse, onuň Mekgä gidip, hajy bolan bilen deňdigini aýdýar:

Gutular sen hak ýolunda jan berseň,
Hülle bolar bir garyba don berseň,
Saýa bolar bir mätäje nan berseň,
Bir ajoy doýurmak hajdyr ýaranlar.³

Omar Haýýam özboluşly, erkin pikirli şahyr bolupdyr. Adamyň bu durmuşda görýän jebir-sütemleri, gözgyňy ýaşayşy, durmuşdaky bolup geçýän erbet hadysalar şahyry Hudaýyň ynsany we bütin dünýäni kämil ýaratmandygy baradaky pikire iteripdir:

№228

Jahana ýetsedi Alla deý erkim,
Ah, men ýok ederdim, pelegiň durkun,

---

¹ Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, 38 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 28 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 221 sah.

Ýañadan salardym şeýle bir pelek,
Adamlar islegne ýeterdi erkin.¹

№118

داننده چو ترکیب طبایع آراست
من هیچ ندانم ز چه کردش کم و کاست
گر نیک آمد چرا که در هم بشکست
ور نیک نیامد این صور عیب کراست

№118

Bilgiç, ussat adamlary ýaradan,
Bilmeýän näme üçin kem-käs döreden,
Eger gowy bolsa neçün ýok edýäň?
Erbet bolsa, kim olary ýaradan?²

Şeýle äheňler Magtymgulynyň goşgularynda başgaçarak beýan edilýär. Şahyr durmuşdaky höküm sürýän adalatsyzlyk, ýaman işler, adamyň ömrüniň gysgalygy ýaly zatlaryň baryna «**dünýä**», «**pelek**» günäkär diýip, ol bar nägileligini, gahar-gazabyny Hudaýa däl-de, şol iki obýekte gönükdirýär. Şoňa görä-de dünýä, pelek barada şahyr «dyrnagy demirden, talaňçy, wepasyz, ýalançy, haramy, haramzada, näkes, pany, loly, gahba» ýaly otrisatel epitetleri ulanýar. Magtymguly «dünýä», «pelek» sözleriniň üsti bilen jemgyýetiň gurluşy, ynsan durmuşy diýen düşünjelere ýakynlaşýar:

Dyrnagy demirden talaňçy dünýä,
Işň ýokdur namys bile, ar bile,
Jebri-jepasy köp, ýalançy dünýä,
Goýmaz sen gezmäge ýary ýar bile.³

¹ Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, 73 sah.

² Görkezilen eser, 65 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 254 sah.

Eý ýaranlar, bilmek olmaz,
Ne iş geler başymyza,
Görüň, bu gahba pelegi –
Awy goşar aşymyza.¹

Omar Haýýamyň käbir rubagylarynda yslam dininiň, sopusylyk filosofiýasynyň o dünýä baradaky, ýagny adamyň jennetde görjek eşretli durmuşy hakyndaky taglymatlaryna skeptiki, biperwaý garaýyş mese-mälim duýulýar:

№261

درد هر چو آواز گل تازه دهند
فرمای بتاکه می باند ازه دهند
از حور و قصور وز بهشت و دوزخ
فارغ بنشین که آن هر آوازه دهند

№261

Ysy bark uranda täze bägüliň,
Kadaly bersinler meýi söýgülim.
Hüýrden, köşkden, behişt hem-de dowzahdan
Gaça duruň, bary ýalandyr biliň.²

Omar Haýýam öz rubagylarynda ynsan durmuşyny, onuň bagtly ýaşayşyny iň ýokary derejede goýýar. Onuň bu pikirleri XV–XVI asyrlarda Ýewropanyň Täzeden döreyiş döwrüniň gumanistleriniň öňe süren ideýalary bilen deň gelýär. Haýýam öz rubagylarynda adam bu dünýädäki ömrüni boş hyýallara, salgyma kowalaşman, durmuşdaky bar bolan näz-nygmatlardan, söýgüden ýüz öwürmän, şady-horramlykda geçirmeli diýen pikiri öňe sürýär:

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 256 sah.

² Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, 79 sah.

№80

من هیچ ندنم که مرا آن که سرشت
از اهل بهشت کرد یا دوزخ زشت
جامی و بتی و بربطی بر لب گشت
این هر سه مرا نقد و ترا نسیه بهشت

№80

Hiç bilmeýän, eý, ýaradan Hudaýym,
Behiştmi, dowzahmy, seň berjek jaýyň,
Meý käsesi, ýar bilen, saz gülzarda,
Nagt ber – nesýe behişt bolsun öz paýyň.¹

Şeýle durmuşa söýgi bilen garamak äheňleri Magtymgulynyň goşgularyna-da mahsusdyr. Şahyr adam şu dünýäde oňat ýaşamaly, oňa o dünýäde näme garaşyandygy nämälim diýen pikiri öňe sürýär:

Mollalar ahyrýet sözün söýlärler,
Müňkür olma gerçek işdir, eýlärler,
Kim biler ki, ahyrýetde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.²

Eý ýaranlar, ol dünýä baran bar-da gelen ýok,
Öli-diri halyndan habar, hatyr bilen ýok...³

Emma şol bir halatda Magtymguly adamlaryň behiştäki eşretli, ajaýyp durmuş baradaky arzuwlaryny gutarnykly kül-peýekun etmän, ynsanyň şu durmuşda haýyr işleri etse, geljekde jennete barjakdygyny, ýaman işler etse, olar üçin hökman jogap berjekdigini, ikuçsuz dowzahyň oduna ýanjakdygyny çürt-kesik aýdýar:

¹ Омар Хайям. Руба'ийат. Москва, 1959, часть 2, 44 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 255 sah.

³ Görkezilen eser, 1-nji tom, 219 sah.

Her ýan gitseň barar ýeriň gör bolar,
Haýyr gazan, ýatan ýeriň nur bolar,
Ýagşy bolsaň, jaýyň jennet-hüýr bolar,
Ýaman bolsaň, köýdürerler nar bile!¹

Sebäbi Magtymguly Haýýamyň gysga ömürde şady-horramlyk, meý içip, keýpi-sapa çekmek baradaky filosofiýasyny XVIII asyryň türkmen jemgyýetindäki sosial şertlerinde tanydy göz bilen seretmän ulanmaklygyň halk üçin betbagtlyk getirjekdigine gowy düşünişdir.

Şoňa görä-de, belli gündogarşynas Ý. E. Bertels Omar Haýýamyň we Magtymgulynyň döredijiligi barada söz açyp «. . . bu iki şahyry deňeşdirip öwrenmeklik Magtymgulynyň Haýýamyň döredijiligi bilen oňat tanyş bolandygyny we Magtymgulynyň goşgularynyň, köplenç, Haýýamyň filosofiýasyna bolan özboluşly tankytdygyny hem-de onuň filosofiýasynyň taglymatlaryndan XVIII asyryň ýagdaýynda türkmen halkyna düýpli zyýan getirip biläýjekleriniň täsiriniň öňüni almaklygy özüne wezipe edinendigini görkezdi diýip çak etmek mümkin»² diýip, adalatly belleýär. Şeýle ýagdaýy Magtymgulynyň meý içmek barada ýazan setirlerinde-de görmek mümkin. Elbetde, Omar Haýýamyň durmuşa, şatlyga bolan söýgi duýgulary möwç urýan, meý içmek baradaky rubagylary bolsa Magtymgulyny perwaýsyz galdyrandyr diýip pikir etmek nädogry bolsa gerek. Çünki şahyryň käbir goşgularynda Haýýama mahsus bolan meý içmek baradaky äheňler ýaňlanýar:

Şükür, alhamdulilla!
Janana gözüm düşdi.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 276 sah.

² Ýe.E. Bertels. Türkmen halkynyň edebi geçmişi. XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, Ylym, 1967, 21 sah.

Meýhanada meý içdim,
Mestana gözüm düşdi.¹

Bu setirlerde şahyr liriki gahrymany söýgüli ýaryny göreňde özüni meýhanada meý içip, keýpini köklän, şadyýan ýigide meñzedýär. Onuň bu goşgusy sopusylyk ideýalaryna ýugrulan goşgulardan düýpgöter tapawutlanýar. Şuňa meñzeş setirler onuň sufistik mazmunly goşgularynda-da duş gelýär. Emma Haýýamyň orta asyrlarda adamyň azatlygyny çäklendirýän, dini dogmatlaryň, kada-kanunlaryň garşysyna gönükdirilen meý içmek baradaky rubagylarynda ýaňlanýan çagyryşlary Magtymguly öz eserlerinde dowam etdirmegi makul bilmändir, ýöne şahyr meý, şerap içmekligi inkär hem etmändir:

Ol eýwany görseň, mundan geçer sen,
Köwser sakysyndan şerap içer sen,
Dolana-dolana, peri guçar sen,
Injilde, Zeburda, Töwratda, belli.²

Şerap içip, serhoş bolup, segresem,
Ganym janyň gyýym-gyýym dograsam,
Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi, ýar, senden!³

Şol bir wagtda Magtymguly meý, şerap içmek bütin il üçin giň ýaýran döp, endik bolup gitse, onda şerabyň halka betbagtçylyk getirjekdigini duýdurýar:

Magtymguly, dursam sözüň saçmaga,
Aňlamazlar, ýüz goýarlar gaçmaga,
Her il destur etse şerap içmäge,
Ol ýuwurda tagun⁴ durmana gelgeý.⁵

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 58 sah.

² Görkezilen eser, 217 sah.

³ Görkezilen eser, 38 sah.

⁴ **Tagun** – gyrgyn, mergi.

⁵ Görkezilen eser, 110 sah.

Magtymgulynyň döwründe arak, şerap, şahyryň aýdyşy boýunça, halk içinde ýaýrap başlapdyr. Bu kesbiň halka peýda getirmejekdigini aýdyp, şahyr:

Günäler köp bolup, egsildi sogap,
Gorkar men, bu jahan bolmagaý harap,
Kesp edip satarlar arag-u şerap,
Bilmenem, ýakynmy ahyrzamana.¹

– diýip, gynanç bilen ýazýar.

Şu ýokarda getirilen mysallardan görşümüz ýaly, Magtymguly Omar Haýýamyň rubagylaryna, olaryň ideýalaryna döredijilikli çemeleşip, öz döwrüniň taryhy, sosial şertlerine görä olary täzedan öň akyl eleginden geçirip, soň halka hödür-läpdir. Sebäbi şahyr özüni halkdan üzňe tutmandyr. Ol halkyň ykbalyna örän jogapkär göz bilen seredipdir.

Magtymgulynyň we Omar Haýýamyň döredijiligi baradaky gürrüňi jemlemezden öňürti, Magtymgulynyň «**Birniçe mysal**» atly gazaly barada şu ýerde durup geçmek zerur, çünki şu gazal Z. B. Muhammedowa we S. Ahallynyň 1961-nji ýylda ýazan «Magtymgulynyň okan zatlarynyň çäkleri baradaky mesele dogrusynda» atly makalasynda Magtymgulynyň «Birniçe mysal» atly gazalyny ýazmagyna «Omar Haýýamyň meşhur bolan akyla ýüzlenmesi sebäp bolupdyr»² diýip nygtalýar. Şu pikir S. Durdyýewiň «Türkmen-parsy edebi gatnaşyklarynyň taryhyndan»³ diýen işinde hem-de «Türkmen edebiyatynyň taryhynyň» (Aşgabat, Ylym, 1975) 1-nji tomunda-da gaýtalanýar: «Omar Haýýam diňe rubagy ýazmandyr. Onuň akyla ýüzlenip ýazan gazaly-da bar. Magtymguly ony «Birniçe mysal» atly gazalynda beýan edipdir. Emma ol Omar

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 126 sah.

² Magtymguly. (Makalalar ýygyny). Aşgabat, 1961, 158 sah.

³ S. Durdyýew. Türkmen-parsy edebi gatnaşyklarynyň taryhyndan. Aşgabat, 1977, 123–124 sah.

Haýýamyň umytsyz göwnüçökgünlige urýan ideýasyny kabul etmändir».¹

Şu kitapdaky «Omar Haýýam we türkmen edebiyaty» atly bölümiň soňuny awtor şeýle jemleýär: «Ýokarda aýdylanlar Ý. E. Bertelsiň Magtymguly Omar Haýýamyň döredijiligini örän gowy bilýän eken, kä ýerde onuň rubagylaryny we hatda bir gazalyny hem terjime edipdir diýen pikirini doly tassyklaýar».²

Awtorlaryň pikirini gazalyň soňky bendinde Haýýamyň adynyň getirilmegi-de belli bir derejede tassyklaýar:

گفتمش چیست گفته خيام

Goftemiş çist gofte-ýe Haýýam...³

Ýöne bu gazal «Haýýam» tahallusly başga bir şahyra degişli bolup hem biler. Haýýamyň döredijiligini öwrenen alymlaryň işlerinde, şeýle-de Omar Haýýamyň eserleriniň neşirlerinde-de şol gazalyň ýa-da, umuman, gazal žanrynyň duş gelmeýşi, bütin ömrüni şäherde geçiren Haýýamyň gazaldaky kethudalyk baradaky setiri hem bu gazalyň Omar Haýýama degişlidigi baradaky pikire şübhe döretmän duranok. Sebäbi «kethuda» sözi irki asyrlarda uly maşgala birleşmeleriniň (obşinalarynyň) ýaşulusyny, ýolbaşçysyny aňladan bolsa «feodal gatnaşyklarynyň ösmegi bilen ýaşulular oba dolandyryjylaryna (ýagny, starosta, arçyn manysynda) öwrülipdir».⁴ Emma Haýýamyň ýaşan döwründe, ýagny XI–XII asyrlarda «obalary we etraplary dolandyry-

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. Aşgabat, Ylym, 1957, 1-nji tom, 124 sah.

² Görkezilen eser, 126 sah.

³ Махтумгули. (Юбилейный сборник) Ашхабад, 1961, 157 sah.

⁴ Бертельс А.Е. Насир Хосров и исмаилизм. Москва, 1959, 22 sah.

ja «šihnä» diýler eken».¹ Diýmek, Omar Haýýamyň döwründe «kethuda» sözi «oba ýaşulusy» diýen manyda entek doly ýörgünli ulanylmandyr diýip çen etmek mümkin. Şeýle çaklamany Haýýamyň rubagylarynda «kethuda» sözünüň duş gelmeýşi-de, gytaklaýynam bolsa, belli bir derejede tassyklaýar. Bu söz Magtymgulynyň «Birniçe mysal» goşgusynda «oba ýaşulusy» diýen manyda gelýändigini üçin şu agzalan faktlara üns bermezlik mümkin däl. Sebäbi XVIII asyryň sosial şertlerinde kethudalar, ýagny oba ýaşululary jemgyýetde möhüm orny tutupdyrlar hem-de olar ilatyň barly, sözünü ýöredýän gatlagyndan saýlanypdyr. Ýöne olaryň durmuşda käbiriniň özlerini adalatly hem-de nusga alarlyk derejede alyp barmandyklary sebäpli, Magtymguly olar hakda käbir goşgularynda gynanç bilen belläp geçýär:

Kethuda bolanlar dogry sözlemez,
Para alar, liken hakny gözlemez,
Nähak güwä bolar, dawa düzlemez,
Bilmenem ýakynmy ahyrzamana.²

Şu getirilen mysallardan ugur alsak, Omar Haýýamyň galamyna degişli diýip hasap edilýän akyla ýüzlenmek baradaky gazalyň XVII–XVIII asyrlarda ýazylan bolmagy ähtimal diýip pikir etmek mümkin.

Indi şol gazal we Magtymgulynyň «**Birniçe mysal**» atly eseri barada kelim agyz söz. Bu barada öň ýazan awtorlar ony «başgaça beýan etme» ýa-da bölekleyin terjime diýip hasaplamak mümkin»³ diýip ýazypdyrlar. Bu pikir bilen bellibir derejede razylaşmak mümkin hem bolsa, şol

¹ Гафуров Б.Г. Таджики. Москва, 1972, 415 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 126 sah.

³ Magtymguly. (Makalalar ýygynyndysy). Aşgabat, 1961, 158 sah.

iki eseri doly deňşdireniňde Magtymgulynyň «Birniçe mysal» eserinde Omar Haýýamyňky hasaplanýan şertli «aky-la ýüzlenmek» baradaky gazalyndan daşlaşmalar ýok däl. Şeýle derňewe geçmezden önürti şol gazalyň doly tekstini getirýäris:

گفتم این دل بهوش کی گردد
گفت چون خورد گوشمالی چند

گفتمش چیست گفته خیام
گفت پیر است و حسب و حالی چند

دوش با عقل این سخن گفتم
کشف کن با من احتمالی چند

گفتم ای مایه همه دانش
کرد خواهم ز تو سوالی چند

گفتم از عمر من شدم بیزار
گفت سوز و بساز سالی چند

گفتم این دو روز زندگانی چیست؟
گفت خوابی و خیالی چند

گفتمش چیست کد خدائی گفت
اند کی عیش و غصه سالی چند

گفتم اهل ستم چه طایفه‌اند
گفت گرگ و سگ و شغالی چند

گفتم چون ستائی ایشانرا
گفت بد مهر و بد سگالی چند

Öten agşam men akyla şu sözi diýdim:
Meniň öňümde birnäçe gümanly sözleri aç.

Men aýtdym: «Eý, hemme bilimleriň maýasy,
Men saňa birnäçe sowal berjek.»

Diýdim: «Ömürden boldum bizar»
Aýtdy: «Oda köý hem çyda birniçe ýyl.»

Diýdim: «Nämedir iki günüň ýaşayşy?»
Diýdi: «Ukudyr-u birnäçe hyýal.»

Diýdim: «Nedir kethudalyk?» ol aýtdy:
«Bir az eşret we birniçe ýyl gaýgy.»

Diýdim: «Sütemkärler ne taýpadyr?»
Diýdi: «Gurt we it, birniçe şagal.»

Diýdim: «Sen olary nähili sypatlandyrýarsyň?»
Diýdi: «Mähirsiz we birniçe betniýet.»

Diýdim: «Bu köňül haçan huşa geler?»
Diýdi: «Haçan ol birniçe şarpyk iýse.»

Diýdim men oňa: «Haýýamyň sözi nämedir?»
Diýdi: «Ol pirdir, başdan geçirenini aýtdy.»

Görşümüz ýaly, şu dokuz beýtden durýan gazalyň mazmuny şu aşakdaky temalara syrygýar:

1. Durmuşdan bizar bolmak.
2. Ýaşayşyň manysy.
3. Kethudalyk.
4. Sütemkärleri ýazgarmak.
5. Kalbyňa rahatlyk tapmak.

Gazalda öňe sürülýän meseleler sopusylyk filosofiýasynyň nukdaýnazaryndan seredilip, adamyň bu dünýäde ötegeçidigi, durmuşynyň uky, hyýal ýalydygy barada aýdylyp, sütemkärler ýazgarylýar. Sopusylyk edebiýaty üçin häsiýetli bolan bu umumy motiwleriň içinde kethudalyk pelsepesi goşgynyň umumy mazmuny bilen onçakly sazlaşmaýar. Çünki jemgyýetdäki beýleki dolandyryjy gatlaklar, wekiller barada hiç zat aýdylmaýar. Şol sebäplere görä, gazalyň logikasy boýunça awtoryň özi, megerem, belli bir döwürde kethudalyk edendir hem-de özüniň tejribesinden ugur alyp, ol wezipe barada pikir ýöredýändir diýip çen etmek mümkin.

Magtymguly Haýýamyň gazalynyň tematikasyny saklasada onuň sopusylyk filosofiýasynyň deregine gazalyň esasy mazmunyny dünýewi meselelere gönükdirýär. Şahyr «**Birniçe mysal**» atly gazalynyň ilkinji beýdini:

Ugradym Ylýasa, Hyzr oldy wysal,
Könlüm içre geldi birniçe mysal.¹

– diýip başlamak bilen, Haýýamyň gazalyndaky ilkinji beýdinde aýdylýan pikiri gös-göni terjime etmän, Gündogar edebiýatynda meşhur bolan Hyzr we Ylýasyň keşpleriniň üsti bilen aýlawly beýan edýär. Ikinjiden, şahyr Hyzyra gös-göni sorag bilen ýüzlenmän, ilki, edep bilen rugsat sorayar. Üçünjiden, Haýýamyň gazalyndaky liriki gahrymanyň dur-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 13 sah.

muşyndan doýgunlygy, ömründen bizarlygy baradaky beýt Magtymgulynyň gazalyndaky aýdyljak pikirlerе kybapdaş gelmeýänligi üçin taşlanyp gidilipdir. Diňe şu detallar hem Magtymgulynyň öz önünde Haýýamyň gazalyny terjime etmegi maksat edinmän, oňa nezire ýazandygyny aňladýan bolsa gerek. Magtymgulynyň gazalynda seredilýän meseleler hem Haýýamyňkydan tapawutly.

Magtymgulynyň gazalyndaky adamyň ömrüniň gysgalygy, onuň uky, hyýal ýaly geçişi, zalymlary ýazgarmak, kethudanyň orny baradaky setirleriň mazmuny Haýýamyň gazalyndaky pikirler bilen kybapdaş gelyär. Ýöne dünýäniň müdimiligi, dünýäniň malyna, baýlygyna kowalaşmak, adamyň öz ömrüni ogul, gyz, söýgi, mal ýygnamak üçin sarp edýändigini, nebse kowalaşmak baradaky filosofik pikir ýöretmeler Haýýamyň gazalynda ýok.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Haýýamyň gazalyny sözme-söz terjime etmän, ony täzededen, döredijilikli işläp, gazaldaky seredilýän tematikanyň çäginе giňeldip, ondaky sufistik mazmuna dünýewi häsiýet beripdir.

Sözümüzizi jemläp aýtsak, şu getirilen mysallar Magtymgulynyň Gündogar edebiýatynyň dürdänelerini hakyky zergär kimin täze öwüşgin bilen lowurdaýança sünnäläp işlandigine güwä geçýär.

3. Magtymguly we Nowaýy

Nyzameddin Mir¹ Alyşir Nowaýy (1441–1501) özüniň «Lisan at-taýr» («Guş dili») poemasynda:

Türki nizamyda şu tertib min alem
Eýeledim ul-memleketni bir kalem.²

¹ Mir – emir (şahyryň hormatly ady, ýerine ýetiren döwlet wezipesi)

² Навои А. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1946, 92 sah.

(Türki şygryň baýdagyny galdyrdym,
Bu ýurdy men hiç bir söweşsiz aldym.)

– diýip, öz ýazan eserleriniň ähli türki halklara deňşlidigini we olar tarapyndan söylüp okalýandygyny nygtap geçipdir. Bu pikir has anyrak görnüşde şahyryň «Perhat we Şirin» poemasynda şeýle beýan edilýär:

Agar bir kawm, ger ýüz ýuksa mingdur,
Muaýýan türk ulusy hut menindur.

Olibmen mahmi farmonimga oson
Çerik çekmaý, Hitodin to Huroson.

Huroson demakim, Şerazy, Tabriz,
Ki kilmişdur naýi kilkim şakar-rez.

Küngul bermiş suzimga türk jan hem,
Ne ýolguz türk, balkim türkman ham.¹

(Eger bir taýpa ýa ýüz ýa-da müň bolsun,
Tutuş türk ulusy meniňkidir.

Alyp men tagty-permanymga asan,
Goşun çekmän Hytaýy hem Horasan.

Horasan däl, eýsem, Şiraz hem Töwriz,
Süýjetdi galamym, boldy şeker-rez.²

Köňül bermiş sözümgе türk jan hem,
Ne ýalňyz türk, belki türkmen hem.)

---

¹ Навоийи А. Хамса. Тошкент, 1960, 335 sah.

² **Şeker-rez** – şeker dek süýji.

Ý. E. Bertels «Türkmen halkynyň edebi geçmişi» diýen işinde: «Nowaýynyň döredijiligi Orta Aziýa halklarynyň edebiyatynyň taryhynda özboluşly özgeriş tapgyrydyr... Azady, Magtymguly, Şabende, Mollanepes, Kemine ýaly türkmen klassyk şahyrlary Nowaýynyň döredijiligi bilen diňe bir tanyş bolman, eýsem, ony çuňňur öwrenipdirler, onuň işini öz döredijiliginde dowam etdirmäge çalşypdyrlar. Nowaýynyň saýlanan eserleri türkmen mekdeplerinde hem öwredilipdir. Nowaýynyň täsiri käbir türkmen klassyklarynyň dilinden hem belli bolýar»¹ diýip ýazypdyr.

Alymyň pikiriniň dogrudygyny soňky döwürde şu temadan ýazylan birnäçe ylmy işlerde-de nygtalyp geçilýär.

R. Rejebow «Nowaýynyň döredijilik ömri»² diýen işinde Nowaýynyň eserleriniň Magtymgulynyň döredijiligine eden täsiri barada söz açyp, **Magtymguly «Ýeldim tut»** goşgusyny **Nowaýynyň «Boldy tut»** diýen gazalynyň täsirinde döredipdir»³ diýen pikiri aýdyp geçýär we özüniň öňe sürýän pikirini subut etmek üçin birnäçe deliller getirýär. Su temadan söz açyp, S. A. Garryýew «Magtymgulynyň birnäçe gazallarynyň başlemeleriniň, dörtlemeleriniň çeper tärleri, redifi Nowaýynyň gazallarynyňka, başlemeleriniňkä gabat gelýär. Şeýle meňzeşlik tötänden däl-de, oňa Nowaýynyň täsiriniň ýetmegindedir. Türki dillerinde ilkinji bolup şeýle stilde we redifli gazallar döreden Nowaýydan Magtymgulynyň görelde almagy, şol döwrüň edebiyatynyň ýag-

---

¹ XVIII–XIX asyr türkmen edebiyatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, Ylym, 1967, 29 sah.

² R. Rejebow. Nowaýynyň döredijilik ömri. A. Nowaýy. Perhat we Şirin. Aşgabat, 1965, 7–38 sah.

³ Görkezilen eser, 30 sah.

daýynda, edebiyat däbinde kanuny ýagdaýdyr»¹ diýip ýazypdyr. Bu alymyň kitabynyň «**Nowaýy we Magtymguly**» diýen bölümünde Nowaýynyň, «Etmasdin burun» atly gazaly Magtymgulynyň «Ölmesden burun» atly başlemesi bilen deňeşdirilip derňelýär. Şeýle hem Magtymgulynyň «Eý dost» atly gazaly, «Ýeldim tut» goşgusy Nowaýynyň «Dost», «Buldi tut» redifli gazallary bilen deňeşdirilip, olaryň forma we mazmun taýdan meňzeşligi barada pikir ýöredilýär hem-de şu bölümiň soňunda awtor Magtymgulynyň «her bir eseri, şol sanda Gündogaryň beýik klassyklarynyň täsiri netijesinde döreden şygrylary hem öz originallygy bilen häsiýetlenýär»² diýen netijä gelýär.

Şuňa meňzeş pikirler hem-de Magtymgulynyň we Nowaýynyň käbir eserleriniň forma we mazmun taýdan meňzeş, kybapdaş gelýän ýerleri baradaky birnäçe mysallar **H. Abdullaýewiň «Magtymguly we özbek edebiyaty»**,³ **K. Kurambaýewiň «Magtymgulynyň şygrylary Özbekistanda»**⁴ atly işlerinde hem getirilýär. Umuman, Magtymgulynyň döredijiligine Nowaýynyň eserleriniň eden täsiri barada başga-da birnäçe işlerde gytaklaýyn aýdylyp geçilýär. Ýokarda agzalan işleriň oňyn tarapy, olarda Magtymgulynyň we Nowaýynyň döredijiligi barada umumy gürrüň edilmän, olaryň takyk eserleri barada pikir ýöredilip, oňe sürülýän pikirler şol eserlerden alnan mysallar arkaly berkidilýär. Şoňa görä-de bu uly hem wajyp temanyň öwrenilmeginde şol ýa-

---

¹ S. A. Garryýew. Türkmen edebiyatynyň sowet gündogary halklarynyň edebiyatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. Aşgabat, Ýlym, 1967, 140 sah.

² Görkezilen eser, 146 sah.

³ Абдуллаев Х. Махтумкули и узбекская литература. Автореферат дис... канд. филол. наук. Ашхабат, 1968.

⁴ Курмбаев К. Махтумкули шеърляты Узбекистанда. Тошкент, ФАН, 1984.

zylan ylmy işler bellibir derejede öňegidişlik boldy. Ýöne bu temanyň entek giňişleýin we düýpli öwrenilmäge mätäçdigini aýtmak zerurdyr, çünki türki edebiýatyň ösüşine, şol sanda Magtymgulynyň döredijiliginiň kemala gelmegine Nowaýynyň eserleriniň eden täsiri uludyr diýsek öte geçdimiz bolmasa gerek.

Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» goşgusynda:

Dildi daglaryň zirini,
Tapmaýan biri-birini,
Aşyk Perhat ol Şirini
Söýen dek söýmüşem seni.¹

– diýen setirleri diňe bir Muhammet pygambere däl-de, eýsem, Nowaýynyň döredijiligine, onuň ölmez ýitmez eserleriniň biri bolan «Perhat we Şirin» poemasynda goýulýan hormat diýip düşünmeklik dogry bolsa gerek. Magtymgulynyň şu dört setirinde poemanyň esasy motiwleri, ýagny Perhadyň Şirine bolan çäksiz söýgüsi, onuň Şirine ýetmek üçin çeken kynçylyklary hem-de dagy ýaryp, ýap, aryk gazyşy we ahyrsoňy bir-birine ýetip bilmän, olaryň söýgüsiniň pajygaly gutaryşy gysgaça berlipdir.

Ferdöwsiniň «Şanamasynda» Perhadyň keşbi berilmeyär, Nyzamynyň «Hosrow we Şirin» poemasynda Perhadyň obrazyny esasy rol oýnamaýar, galyberse-de, ony Şirin söýmeýär. Şu sebäpler Magtymgulynyň salgylanýan bu keşpleriniň diňe Nowaýa degişlidigini aňladýar. Bu keşpler barada Magtymguly başga bir goşgusynda:

...Şirini – diýdi, çekdi jepa aşyky Perhat,
Daglar ýüzüni läle-ýu reýhan kylyp ötdi.²

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 77 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 2-nji tom, 94 sah.

– diýip, «Perhat we Şirin» poemasynda Perhadyň dagy ýaryp, gazan arygynyň suwunyň ýurdy gülzara öwrendigi baradaky wakadan habar berýär. Nowaýynyň «Perhat we Şirin» poemasy ýazylandan soň has meşhurlyga eýe bolan bu keşpler Magtymgulynyň eserlerinde-de Gündogar edebiyatynyň meşhur aşyk-mağşuklarynyň keşpleri bilen bir hatarda orun alypdyr. Şahyr durmuşyň çylşyrymly ýollary, kynçylyklary, gamy-hesreti we özüniň ruhy gözlegleri barada ýazan «**Köňlüm**» goşgusynda:

Yşkym bardyr Mejnundan altmyş esse zyýada,
Kuwwatym bardyr kyrk ýyl, ders aýdarga Perhada,
Ýüregim ýakyp oda, hojamga barsam dada,
Kerem derýasy joşup, ýetirgeýmu myrada,
Galsa köňül tapylmaz, çykça bu jan dünýäde,
Mert gerekdir almaga bu garyp galan köňlüm.¹

– diýmek bilen, şahyr liriki gahrymanyň güýç-gaýratyny iň kyn işleriň biriniň, ýagny daşy çapyp, dagy böwsüp geçmegiň hötdesinden gelip bilýän gujurly Perhadyň keşbiniň üsti bilen görkezýär.

Seredilip geçilen işlerdäki mysallardan hem-de Magtymgulynyň eserlerinden görnüşi ýaly, şahyryň Nowaýynyň «Hamsasyna» girýän meşhur poemalaryny, onuň liriki eserlerini öz içine alýan «Çar diwanyny» okandygyna, şol eserlerden ruhlanylýp, original, özboluşly, milli ruha ýugrulan eserleri döredendigini görmek kyn däl. Magtymgulynyň käbir goşgularyny üns bilen okanyňda, şahyr Nowaýynyň söýgüli eseri bolan «**Lisan at-taýr**» poemasyny hem okapdyr we bu eser onuň döredijiliginde seslenme tapypdyr diýen pikire esas döreýär.

Edebiyat taryhyndan mälim bolşy ýaly, Nowaýy bu poemany meşhur sopy şahyr **Ferideddin Attaryň (1150–1230)**

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 203 sah.

«Mantyk at-taýr» («Guşlaryň söhbeti») atly dini filosofik poemasynyň esasynda döredipdir.

Nowaýy ýaşlyk döwründe Attaryň bu poemasyny okanda poemanyň çeperçiligi, baý fantaziýasy we täsin obrazlary onuň kalbyny ýesir edipdir. Nowaýy bu barada «Lisan at-taýr» poemasynyň soňunda özüniň mekdepe okan ýyllaryndan başlap, Attaryň poemasyny halandygyny, onuň öwrümlü, göçme manyly sözlerini, gyzykly hekaýatlaruny, guşlaryň söhbetini köp gaýtalap gezendigini we ahyrsoňy Nowaýynyň ene-atasynyň onuň akylyndan azaşmagyndan gorkup, poemany ýaş Alyşiriň elinden alyp, ony okamaklygy gadagan edendiklerini ýazýar.¹ Muňa garamazdan, Nowaýy şu poemany terjime etmek isleginde bolupdyr. Ýöne dürli sebäplere görä, bu işe onuň eli ýetmändir. Şahyr özüniň «Çar diwan», «Hamsa» atly eserler toplumuny ýazansoň, 1499-njy ýylda (60 ýaşynda) bu işe girişýär we Attaryň «Mantyk at-taýr» atly eserini terjime etmegiň deregine, şol eseriň mazmunyndan ugur alyp, özboluşly poema ýazýar.

Nowaýynyň «**Lisan at-taýr**» atly poemasynyň gysgaça mazmuny şeýle: Bir gün tokaýlaryň, baglaryň, çölleriň, deňizleriň we kölleriň guşlary bir çemenlikde ýygnanyp, her haýsy bir ýerde oturýarlar. Ýöne guşlar kimiň niredede oturmalydygyny bilmän, uly dawa turuzýarlar. Soňra özlerine patyşa saýlamasalar tertip-düzgüniň bolmajagyna gözleri ýetýär: Şol wagt olaryň ýanyna hüthüt gelip, guşlaryň patyşasynyň bardygyny we onuň Kap dagynda ýaşayan Simurgdygyny aýdýar. Guşlar Simurgyň gözlegine çykýarlar we bu uzak ýolda özlerine ýolbaşçy edip, Süleýmana sawçy bolan hüthüti saýlaýarlar. Ýöne birnäçe kynçylyklara döz gelip, uzak ýoly geçensoň, olar hiç hili Simurgyň ýoklugyna, ýagny özleriniň

¹ Навои А. Сочинения в десяти томах. Язык птиц. Ташкент, 1970. 8 том, 315–317 sah.

simurgdygyna («simurg» otuz guş diýen manyny berýär) göz ýetirýärler. Edil Attaryň «**Mantyk at-taýr**» poemasy ýaly Nowaýynyň «**Lisan at-taýr**» poemasy-da allegorik häsiýetli. Onda sopolaryň Allanyň didaryna ýetmek üçin geçýän hupbatly ýoly görkezilip, sopy üçin Alla bolan söýgi onuň özüni görmekden wajypdygy hem-de Alla her kimiň kalbynda bolmalydygy baradaky pikir Simurgyň keşbiniň üsti bilen berilýär.

Poemada sopusylyk filosofiýasynyň esasy talaplary, ideýalary halk döredijiliginden, meşhur sopolaryň, filosoflaryň durmuşyndan alnan rowaýatlaryň, hekaýatlaryň üsti bilen anyk düşündirilýär. Nowaýynyň bu poemasynda şeýle hekaýatlaryň sany altmys üçe ýetýär.

Poemada uly orun tutýan şeýle hekaýatlaryň biri-de, şeýh Sengan baradaky bölümdir. Bu hekaýat Attaryň, Nowaýynyň poemalarynda aýratyn görnüşde-de Gündogarda «**Hekaýat-i şeýh-i Sangon**» diýen at bilen belli bolupdyr. Magtymguly hem «**Ýar senden**» diýen sufistik mazmunly goşgusynda şu hekaýata salgylanýar:

Şyh Sengan deý uzyn gaýga ulansam,
Şibli kimin toz-topraga bulansam,
Käbä baryp, ýedi kerem dolansam,
Ýa, Reb,¹ habar bilerinmi, ýar, senden!²

...Bir gün şeýh Sengan düýşünde Rумы görýär. Ol ýerde bir owadan hristian gyzyna aşyk bolýar.

Ol gyz şeýh Sengan musulman dininden ýüz öwrüp, butparaz bolup, oda çokunsa, çakyr içip, bir ýyllap doňuz çopany bolsa oňa göwün berjekdigini aýdýar. Şeýh, gzyň önünde goýan şerti bilen razylaşýar. Şeýhiň söýgi zerarly düşen agry

---

¹ **Reb (rep)** – Eýe, Hudaý, Alla.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 38 sah.

ýagdaýyna bir wepaly müridi gynanyp, Alladan dileg edip, şeyh Sengany ýene-de Kábä tarap dogry ýola salýar. Hristian gyzy eden işlerine ökünip, öz günäsi üçin şeyhden ötünç sorýar. Nowaýy adamyň Alla bolan söýgüsiniň güýjüni görkezmek üçin bu hekaýaty ulanypdyr.

Magtymgulynyň goşgusynda şeyh Senganyň düýşünde şol ajaýyp hristian gyzyny görensoň, gaýgy-gama batyşy barada aýdylyp geçilýär. Bu ýerde sufizmiň esasy talaby, ýagny Allanyň söýgüsine ulaşan adam öz «menligini» ýatdan çykaryp, diňe şol söýginiň içinde eremeli diýen pikir şeyh Sengan baradaky hekaýatyň özenini düzýär, şoňa görä-de Magtymguly ony öz sufistik mazmunly goşgusynda ýatlap geçýär.

Nowaýynyň «Lisan at-taýr» poemasynda sufizmiň birnäçe görnükli, meşhur bolan sopolarynyň, şahsyýetleriniň durmuşy we olaryň taglymaty bilen baglanyşykly hekaýatlar getirilýär. Şol şahslaryň atlarynyň köpüsi Magtymgulynyň eserlerinde-de duş gelýär, ýöne Magtymguly olar baradaky wakalary, rowaýatlary çintgäp, jikme-jik beýan etmän, olara düýpli kontekstlerde gysgaça salgylanmak bilen çäklenýär. Çünki liriki-filosofik goşgularda uly poemalara garanynda aýdyljak pikir çeperçilik serişdeleriniň tygşytly ulanylmagyny talap edýär. Nowaýynyň poemasynda duş gelýän **Abu Ýazid (Baýezit) Bistamy** (878 ý. aradan çykan), **Abu Sagyt Mehneýi** (Mäneýi) (967–1049), **şeyh Mansur al-Hallaj** (858–922), **Abul Hasan Harakany** (1033/34 ý. aradan çykan) (Magtymguluda Nowaýynyň poemasyndaky ýaly «Hyrkany» diýlip alnypdyr), **Abu Sufýan as-Saury** (VIII asyr) (Magtymgulynyň goşgusynda «Syfan» diýlip berilýär), **Şibli** (IX asyr), **Bahaweddin Nagyşbendi** (1318/1319–1389) ýaly musulman dininiň taryhynda ady belli bolan şahsyýetleriň atlary Magtymgulynyň eserlerinde-de duş gelýär:

Ol Hydyr, Ylýas ile Ahmet, Süleýman anda bar,
Ol Selim şah, Mekge hany ibni Soltan anda bar,
Baýezid, Soltan Weýis, Hyrkan, Syfan¹ anda bar,
Birniçe Mejnun kibi çäki-giriban anda bar,
Daýanar Musa asasy-mary gördüm şondadyr.²

Goşguda behiştde Muhammet pygamberiň ýanynda, pe-
rileriň arasynda oturan pygamberler bilen bir haratda meşhur
sopularyň atlary-da getirilipdir. Şeýle atlar Magtymgulynyň
«**Seýran içinde**», «**Turgul diýdiler**», «**Şypa ber**», «**İçmeýen
jamym**» ýaly goşgularynda hem duş gelýär:

Gözleriň jellatdyr, tilleriň aýýar,
Gamzaň bimar eder, ýüzleriň timar,
Mansur belasyna bolsam giriftar,
Gider sen sary süreýip hamym.³

Nowaýynyň poemasynda duş gelýän şeýh Mansur «ane-l
hakk», ýagny «men Hudaý» diýeni üçin, 922-nji ýylda ony
urup, gynap, kellesini kesip, soň jesedini ýakýarlar.⁴ Magtym-
guly şol elhenç wakany ýatlap, «Mansur belasyna bolsam gi-
riftar» diýip ýazýar.

Elbetde, bu ýokarda agzalyp geçilen maglumatlar Mag-
tymgulynyň döredijiligine diňe Nowaýynyň eserleriniň üsti
bilen geçendir diýip çen etmek nädogry bolardy, ýöne şol bir
halatda, Nowaýynyň eserleriniň ähmiýetini hem inkär etmek
mümkin däl. Magtymgulynyň «Lisan at-taýr» poemasy bilen
tanyş bolandygyna onuň birmeňzeş ölçegde, ýagny ýedi we

---

¹ **Syfan – Abu Sufýan as-Saury** – Harbyň ogly Abu Sufýan as-Saury
Muhammet pygamberiň döwründe musulman bolupdyr. Ol dört çaryýar-
lardan soň, ysalam döwletine patyşa bolan Mugawiýanyň kakasydyr.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 11 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 40 sah.

⁴ Bu barada seret: Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и су-
фийская литература. М., 1965, 34 sah.

sekiz bogunly dörtlük-murapbag bilen ýazylan «**Haýranda-dyr-haýranda**», «**Dag saýar**», «**Jan içinde**», «**Daşlar bile**» ýaly goşgulary hem şaýatlyk edýär. Çen bilen, Magtymgulynyň ýaşrak döwründe, belkem, medresede okan ýyllary ýazylan bu goşgularyň optimistik ruhy, durmuşy, dünýäni bilmek, öwrenmek islegi, «bir är tapyp gulluk kylmak» ýaly pikirleri köplenç, ýaş adama mahsus duýgulardyr. Şahyryň «**Daşlar bile**» goşgusynda:

Bikär goýma ömür tagty,
Oýandysak uýumyş bagty,
Doga kylyp, säher wagty,
Nalyş kylsam guşlar bile.¹

Ýokardaky goşgularyň hemmesinde guşlaryň keşpleri tebigatyň gözelligine guwanmak, adamyň oý-pikirleri baradaky äheňler bilen baglanyşdyrylýar.

Ýöne Magtymgulynyň «**Jan içinde**» goşgusynda Nowaýynyň «**Guş dili**» poemasynyň äheňleri has aýdyň duýulýar. Bu goşgy otuz bentden durýar. Görşümüz ýaly, onuň möçber-i şahyryň adaty liriki goşgularyndan has uly. Goşgynyň ilkinji bendi Allanyň ady bilen başlanyp, onuň yzyndan haky ýada salyp, dogry ýol bilen ýöremelidigi, ýerden çykan gök otlaryň, gyzył gülleriniň Allanyň emri bilen ýaradylandygy baradaky pikir nygtalýar.

Goşguda liriki gahrymanyň kalbynda «gökjeklere² duşup», manyly durmuşda, wagtyhoşlukda ýaşap, iýip-içip gzmek ýaly arzuwlaryň möwç urýandygy nygtalýar we soňra adamyň dürli işlere baş goşup, günä gazanýandygy barada aýdylýar. Goşgynyň esasy böleginde guşlar gepläp, öz häsiýetlerini gürrüň berýärler. Nowaýynyň poemasynda guşla-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 286 sah.

² **Gökjek** – gerçek, güzel.

ryň sany otuz diýilse-de, diňe on alty guşuň ady tutulýar. Şolaryň on biri Magtymgulynyň «Jan içinde» goşgusyndaky guşlar bilen gabat gelýär. Ýöne Magtymgulynyň «Jan içinde» goşgusynda guşlaryň sany ýigrimi ikä ýetirilipdir, ýigrimi üçünji guş däl-de, «zambur», ýagny ary. Magtymguly Gündogar edebiyatynda duş gelýän köp guşlaryň atlaryny, olar barada aýdylýan gürrüňleri, rowaýatlary gysgaça ýatlap geçýär. Şol bir wagtda, şahyr birnäçe guşuň tebigy häsiýetlerini-de beýan edýär:

Durna aýdar: «Uçar men,
Bagdat suwun ißer men,
Gyş Hindistan göçer men,
Lälezeran içinde».¹

«Jan içinde» goşgudaky Anka we Kaknus atly mifiki guşlaryň ikisi-de Nowaýynyň poemasynda bar. Nowaýy Ankany ähli guşlaryň hökümdary, Kap dagynda ýaşayan seýrek, ýeke-täk guş hökmünde suratlandyrýar we Attary şol täsin guşa deňeýär. Megerem, şonuň üçin Magtymguly «Anka aýdar: Ýolçyýam»² diýip, bu guşuň keşbiniň sufistik häsiýetlidigini aýtjak bolýandyr. Kaknus hakynda Nowaýynyň «Lisan at-taýr» poemasynda sazyň döreýşi bilen baglanyşykly rowaýat hem beýan edilýär. Bir gezek Fisagurs³ Hindistanda ýaşap, höwürte gurýan Kaknus atly guşuň ýanyndan geçip barýarka onuň owazyny eşidip, özüniň saz baradaky ylmyny döredipdir. Şol rowaýaty ýatlap, Magtymguly:

Gumrular owaz bilen,
Tawus işi nâz bilen,

---

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 297 sah.

² Görkezilen eser, 198 sah.

³ **Fisagurs** – gadymy grek filosofy we matematigi Pifagoryň (b.e.öň 580–500 ý.) Gündogarda tutulýan ady.

Kaknus guşy saz bilen,
Şol Hindistan içinde.¹

– diýip ýazýar. «Jan içinde» atly goşguda şahyr guşlaryň gürrüňinden soň haýwanlary gepledip, olaryň häsiýetlerini beýan edýär. Olaryň aglabasy, ýagny keýik we gurdan başgasy at, ýaby, eşek, sygyr, düýe ýaly türkmenleriň gündelik durmuşynda möhüm rol oýnaýan öý haýwanlary bolup durýarlar. Magtymguly guşlaryň keşplerini suratlandyran, köplenç, halk arasynda guşlar barada ýaşran yrymlara, dini öwüşginli rowaýatlara, gürrüňlere salgylanýan bolsa, haýwanlary suratlandyran dini mazmuna ýer goýman, olaryň real, tebigy häsiýetlerini berýär:

Düýe aýdar: «Otlar men,
Otlar ýerim ýatlar men,
Elmydama botlar men,
Sazak-selin içinde».²

Nowaýynyň sopuçylyk filosofiyasyna ýugrulan «Lisan at-taýr» poemasyň äheňleri, allegorik keşpleri Magtymgulyň «Jan içinde» goşgusynda dünýewi filosofik mazmuna eýe bolýar. Ýagny Magtymguly türkmen jemgyýeti üçin wajyp bolan adamyň durmuşda nähili ýaşamalydygy baradaky pikiri Gündogar edebiýatynyň meşhur obrazlaryna, äheňlerine, rowaýatlaryna salgylanyp, öz öňe sürýän ideýalaryny örän täsirli beýan edýär.

Goşgynyň ilkinji bendinde ynsanyň «Alla» diýip dogulýandygy we ol «gider ýoluny bilmeşe», «Haky ýada salmasa» arman içinde galjakdygy baradaky pikir öňe sürülýär. Magtymguly her bir ynsanyň Hudaýy ýatlap, ýaman ýola düşmezligini isleýär, sebäbi durmuşda ynsany özüne çekýän,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 299 sah.

² Görkezilen eser, 300 sah.

imsindirýän dürli lezzetler, pişeler köp. Şahyr ynsan durmuşynyň lezzetlerini inkär etmeýär, tersine, ýaşayşyň, ynsany gurşaýan tebigatyň, haýwanat dünýäsiniň ajaýyplygyny nygtayar, ýöne ýaşayşyň aýşy-eşretlerine kowalaşyp, adamyň wyždanyny, imanyny ýatdan çykaryp, ýaman işleri etmeli däldigini goşguda yzygiderli nygtap geçýär. Goşgynyň jemleýji bölümünde adamyň umytly, sabyrly bolmagy ündelip, ol eger-de ýaman ýola düşse kyýamat güni ondan «habar soraljakdygy» barada aýdylýar hem-de şahyr bu eserde ynsany durmuşdan çetleşdirip, terkidünýalik, sopuçylyk ýoluna gönükdirmek ideýasyny öňe sürmän, bar ünsüni adamlara ruhy terbiýe bermäge gönükdirýär.

«Lisan at-taýr» poemasyň käbir äheňleri Magtymgulynyň «**Haýrandadyr-haýranda**» goşgusynda-da duýulýar, hatda «Jan içinde» atly goşgy bilen onuň käbir setirleri-de meňzeş. Bu goşguda hem «tili senaly guşlaryň», «subhan söýen derwüşleriň» Haky ýatlap, bagtly döwranda ýaşaýandygy barada aýdylýar. Magtymgulynyň bu goşgusynda onuň «Jan içinde» goşgusyna bogun, ölçeg, stil taýdan ýakyn durýar. Meselem:

«Haýrandadyr-haýranda»:

Ýerden çykan agaçlar,
Tili senaly guşlar,
Subhan söýen derwüşler,
Döwrandadyr-döwranda.¹

«Jan içinde»:

Ýerden çykan nebatlar,
Gyzyl güller, gök otlar,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 15 sah.

Gapyl adam, bu zatlar,
Külli perman içinde.¹

Nowaýynyň «Lisan at-taýr» poemasynyň başynda Gurhanyň 16-njy süresiniň 15-nji aýadyna salgylanma bar:

Bähr uza jeng eýledi toprakdan,
Jeng uza längär ýasady tagdan.²

(Deňiz üçin gämi gurdy toprakdan,
Gämi üçin labyr ýasady dagdan).

Gurhanda şeýle diýilýär: «Ol [Ýer] siz bilen titremez ýaly, Ol [Alla] ýere dag gerişlerini goýdy...».³ Attaryň «Man-tyk at-taýr» poemasynda bu şeýle berilýär:

كوه را ميخ زمين كرد از نخست

Kuh ra mihe zämin kârd äz nohost

پس زمين را روى از دريا بشست

Päs zämin ra ruýi äz dârýa beşest.

(Dagy zemin myhy kyldy öňünden,
Deňiz suwy bilen ýuwdy soňundan.)⁴

Poemanyň şu setirleriniň mazmuny Magtymguluda has gysgarak görnüşde berilýär:

Daglar ýeriň myhydyr,
Depe özün dag saýar.
Çekik özün bilbil diýr,
Çyrlak özün zag saýar.⁵

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 1-nji tom, 297 sah.

² Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965, 387 sah.

³ Коран. Пер. Г. С. Саблукова. М.-Л., 1990, часть I, 491 sah.

⁴ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965, 387 sah.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 173 sah.

Görşümüz ýaly, ilkinji setirlerden soň birbada dört guşuň ady getirilýär. Goşgynyň ölçegi, stili, guşlaryň, haýwanlaryň üsti bilen dürli filosofik pikirleri beýan etmegiň äheňleri bu goşgyny-da «Jan içinde» goşgusyna golaýladýar. Ýöne bu goşguda guşlar bilen bir hatarda, haýwanlar, dürli önümler we şoňa meňzeş zatlar adam häsiýetlerini beýan etmek üçin ulanylypdyr hem-de Nowaýyda, Attarda ýok äheňler, çeperçilik serişdeleri ussatlyk bilen girizilipdir. Meselem, goşguda antiteza hökmünde ulanylýan jübütler, döp boýunça ulanylýan «mert-namart» ýa-da «tilki-gurt» ýaly obrazlaryň çägi ep-esli giňelipdir: depe-dag; çekik-bilbil; çyrlak-zag; gul-ig; bedasyl-beg; sirke-bal; nebit-ýag; birew (adam)-döw; eşek-bedew; namart-mert; tilki-gurt; garsak-seg;¹ akmak-akylly; ten-tek-sag.

Görşümüz ýaly, Nowaýynyň «Lisan at-taýr» poemasyň täsiri Magtymgulyň eserleriniň birnäçesinde duýulýar, ýöne Magtymguly Attaryň, Nowaýynyň poemalarynyň keşplerini, äheňlerini özüçe täzeden işläp, olary adamy gurşap duran dünýäni, tebigaty öwrenmek, adamyň oňat häsiýetlerini açyp görkezmek, ony dogry ýola salmak ýaly pikirleri beýan etmek üçin ulanylypdyr. Nowaýy Attaryň «Mantyk at-taýr» poemasy parşadan türki diline terjime etmegi maksat edenem bolsa, onuň «Lisan at-taýr» poemasy Attaryň poemasyndan has tapawutlydyr. Çünki Nowaýynyň döwründe edebiyat has ösýär, täze ideýalar öňe sürlüp, eserleriň mazmuny dünýewi temalar bilen baýlaşýar. Edil şeýle ýagdaý, XVIII asyr türkmen edebiyatynda-da ýüze çykýar. Magtymguly şol poemanyň äheňlerini ulanyp, adamyň durmuşynyň manysy, onuň daş-töweregini gurşap alan tebigat baradaky filosofik häsiýetli eserler döredipdir.

---

¹ Seg – it.

Elbetde, Magtymguly Ferideddin Attaryň «Mantyk at-taýr» poemasy ýa-da **Sanaýynyň** (1050–1131) (doly ady Abul Majd Majdud ibn Adam Gaznaly) diwany bilen hem tanyş bolandyr diýip çen etmek mümkin. Sanaýy Attardanam öňräk guşlar temasyndan eserler ýazypdyr. Ýöne birnäçe sebäplere görä, şu pikirden dänmeli bolýarys, çünki Nowaýynyň döredijiligi Sanaýy, Attaryňka görä köpgyraňly we baý hem-de türkmen edebiyatyna öz dili we däpleri boýunça golaý durýar. Munuň şeýledigini Magtymgulynyň «**Eý dost**» redifli gazalyndan hem görmek mümkin.

Edebiyat taryhyndan mälim bolşy ýaly, Gündogar edebiyatynda haýsydyr bir şahyryň gowy görülen eserine nezire ýazmaklyk däbi öňden dowam edip gelipdir. Emir Hosrow Dehlewi, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Nesimi, Fizuli we başga-da birnäçe görnükli şahyrlar nezire ýazmaklygyň ajaýyp nusgalaryny galdyrypdyrlar. Bir tarapdan, nezire ýazmaklyk şahyryň özüni öňki şahyrlaryň tejribesi bilen baýlaşdysa, ikinji tarapdan, bu döp ussatlygyň özboluşly ýaryşy bolup, her bir şahyr özünden öňki şahyryň eserinden gowy eser döretmäge çalşypdyr.

Şu jähetden seredeniňde, Magtymgulynyň «Eý dost» diýen redifi bilen gutarýan iki gazalyny şeýle tipli eserleriň oňat nusgalarynyň hatarynda goýmak mümkin.

Öz söýgülisine dost hökmünde ýüzlenmek däbi şygyr sungatynda Nyzamydan başlanýar. Lirik gahryman öz dostuna söýgiň ejirleri barada ýürekden zeýrenýär. Şu döp Hafzyň, Nowaýynyň gazallarynda hem dowam etdirilipdir. Nowaýynyň «**Dost**» redifli üç gazaly bar, dördünjü gazal «rafyk», ýagny ýoldaş, hemra diýen redif bilen gutarýar.

Magtymgulynyň we Nowaýynyň bu gazallarynyň «stil we belli bir derejede tema hem mazmun taýdan baglanyşygy

Magtymgulynyň Nowaýydan görelde alandygyna şaýatlyk edýär»¹ diýip, S. A. Garryýew öz işinde belläpdir. Ýöne, gynansak-da, alymyň bu iki şahyryň agzalan gazallaryna beren derňewi olaryň mazmunyna laýyk gelmeýär. Awtor Magtymgulynyň «**Sed² jan, eý dost**», «**Habar, eý dost**» atly gazallaryndan mysal getirip, şeýle ýazýar: «Ahyrky alnan mysal öz redifine we onuň öňünden rifma bolup gelýän söze görä Nowaýynyň «**Dost**» redifli aşakdaky gazalyňa ýakyndyr. Nowaýy bu gazalynda duşmanlaryň dürli pirimlerini paş edýär. Şahyr daş-töweregini duşmanlaryň gurşap alandygyny görkezýär, ol dostluk we wepalylyk barada gürrüň edýär»³ diýen setirleriň yzyndan:

Kildi duşman rahm baskim, kildi jawr izhor dust,
Eý kungul, duşman top emdi, tutmagil zinhor dust.⁴

(Duşman rehim etdi, bes et, kim jebir, azar berdi dost,
Eý köňül, duşman tap imdi, tutmagyl zynhary dost.)

– diýen setirleri getirýär. Nowaýynyň şu setirleri bilen başlanýan gazalynda bolsa gürrüň «duşmanlaryň dürli pirimlerini paş etmek» barada däl-de, gazalda dostuň wepasyzlygy, liriki gahrymanyň dostunyň ähtýalanlyk edip, öz ýüregine duşmandan beter ýara salandygy barada aýdylýar. Ol maz-

---

¹ S. A. Garryýew. Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogar halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. Aşgabat, Ýlym, 1967, 143 sah.

² **Sed** – «set» bolmaly. Set – ýüz (100) diýen sany aňladýar. Goşgudaky «tende ger bolsa sed jan, eý dost» diýen jümlede «set jan» «ýüz jan» diýmegi aňladýar.

³ S. A. Garryýew. Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogar halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. Aşgabat, Ýlym, 1967, 144 sah.

⁴ Новайи А. Хазойипул маоний. Тошкент, 1959, II том, 91 sah.

muny boýunça Magtymgulyynyň agzalan gazallary bilen kybapdaş gelmeýär. Çünki Magtymgulyynyň «**Habar, eý dost**» gazaly dostluk ýa-da söýgi temasyna bagyşlanmandyr. Ol şeýle başlaýar:

Bir säher düşmüş erdi ýadyma diýar, eý dost,
Jan güwşüne¹ ýetişdi binägeh habar, eý dost!²

Gazalyň esasy, ýagny öz dostuňa içni dökme, öz ýüregiňdäki ezýetler barada oňa gürrüň bermek äheňi Nowaýynyň gazallaryna meňzeş, ýöne onda liriki gahryman öz kalbynda turýan harasatlar, ruhy tolgunmalar we gaýgy-hesretler barada gürrüň berýär: Bir gün säher bilen liriki gahrymanyň serini watan ýa-da diýar baradaky pikirler gaplap alýar. (Bu ýerde «diýar» sözi sufistik, ýagny «o dünýädäki adamyň baky ýurdy» diýen manyda gelýär). Sebäbi onuň «jan gulagyna» duýdansyz öz söýgüli (ýagny, Hudaý) bilen duşuşjakdygy barada habar gelip gowuşýar we gahryman bu boljak duşuşyga şatlanýar:

Ýar wasly-jemalyndan her du jahan ki kämýab,³
Bagtym müşterisine gurawer bazar, eý dost!

Şu beýdiň zyzndan liriki gahryman bu dünýäniň gözelligini, ýagny «Ähli älem gark olmuş harman-harman gül içre» diýip wasp etmek bilen, özüniň indi hiç haçan bahar paslyny garşylap bilmejekdigini, adamlaryň özüne gaharly seredýändigini, gözünden ganly ýaş dökülýändigini aýdyp, öz garrylygyndan habar berýär hem-de eger-de keselläýse şol baky diýara barjakdygyny aýdyp, gazaly gamgyn heňde tamamlýar:

---

¹ **Güwş** – gulak.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 211 sah.

³ **Kämýab** – bagtly: öz maksadyna ýetýän.

Pyragy, göz ornundan ýyglap gan rowan oldy,
Ornuna elter any, ger degse gubar,¹ eý dost.²

Gazalyň mazmunyndan görnüşi ýaly, ol diňe redifi, formasy boýunça Nowaýynyň «dost» diýen redifli gazalalaryna çalyň etse-de, mazmuny boýunça olardan düýpli tapawutlanýar. **Nowaýynyň** şol «dost» redifli duýgulara çeper obrazlara baý bolan gazallarynyň esasy dosta ýüzlenmek motiwini ulanmak bilen, Magtymguly adamyň garrylyk pursadynda başdan geçirýän duýgularyny, onuň ýaşayş barada edýän pikirlerini, golaýlaşýan ölüm baradaky howpuny, durmuşa bolan söýgisini ussatlyk bilen beýan edip, garrylyk barada ajaýyp bir elegiýa döredipdir. Şoňa görä-de gazalyň birinji böleginde liriki gahrymanyň ýaryň (ýagny, Allanyň) wysalyňa gowuşmak pikirlerinde şatlykly äheňler duýulsa-da, gazalyň ikinji böleginde bu gözəl dünýäni taşlap gitmek pikiri ony gaýgy-gama batyrýar. Galyberse-de, şu gazal öň G. Gurbanowyň³ belläp geçişi ýaly, Hafyzyň, doly ady **Şemseddin Muhammet Hafyz Şirazy** (1389-njy ýylda aradan çykan), «**Dost**» redifli gazalynda-da golaýdygyny görmän geçmek mümkin däl. Çünki Hafyzyň gazalynda Magtymgulynyň gazalynyň başlangyç bendiniň motiwini bilen başlanýar:

آن پيکر نامور که رسید از حيار حوست
آورد حرز جان ز خط مشکبار حوست

(Ol ady belli çapar dostumyň diýaryndan geldi,
Dostumyň müşk-anbarly golunda ýazylan jan tumaryny getirdi⁴).

¹ **Gubar** – gam, dert.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 211 sah.

³ G. Gurbanow. Magtymguly we Gündogar edebiýatynyň дәpleri. Magtymguly – 250. Aşgabat, Ylym, 1989, 298–299 sah.

⁴ Görkezilen eser, 298 sah.

Emma Hafyzyň sufistik mazmunly bu gazalynda dünýäde hemme zat «dostuň», ýagny Allanyň emri bilen bolýandygy we şonuň üçin liriki gahryman öz dostuna bütin kalbyny berip ýaşadygy baradaky pikir beýan edilýär.

Magtymgulynyň beýleki «**Sed jan, eý dost**» gazaly **Nowaýynyň** «dost» redifi bilen söýgi temasyndan ýazylan gazallaryna golaý durýar. Şol gazallaryň biri şeýle başlanýar:

Woýkim duşman dek öldi, ah, didin begono dust,
Duşmanim ultusa aht ettimki tutmaý ýöna dust.¹

(Wah, kim duşman dek boldy, ähdinden bigäne dost,
Eger duşmanym öldürse, äht etdim, ony tutman ýanaryn, dost.)

Bu gazalda liriki gahryman öz ähdinden dänip, söz berip ýerine ýetirmedik ýarynyň ugrunda «şemiň ýagtysyna ymtylýan kebelek ýaly», jan guşunyň söýgülisiniň otly ýüzüni söýüp, «dert çekýändigini» hem-de «duzaga düşen guş kimin» öz ýarynyň zülpüne daňyljakdygyny aýdýar. Nowaýynyň beýleki gazalynyň başky beýdi:

Ýör bülmak tong emas men zori raswo birla dust,
Kim pari gohi bulup Majnuni birla dust.²

(Ýar bolmak geň-taň däl, meniň kimin saňa zar bolup,
ryswa bolan bilen, dost,
Kim peri dek bolar Mejnuny şeýda bilen, dost.)

Bu gazalda liriki gahryman bir ajaýyp gyzy söýüp, onuň nazaryndan, görkünden ejir çekýändigini, ol gözeliň serwi agajy ýaly syrdam boýly, gül ýaly owadandygyny, ýüzi Hyzyryň ýüzi ýaly mähirlidigi, şol ýardan aýrylsa «dünýä garaňkyrap», gelende onuň gözelliginiň şol tümlüge şöhle

¹ Навоий А. Хазойинул Маоний. Тошкент, 1959, I том, 105 sah.

² Новаий А, Хазойинул Маоний. Тошкент, 1960, III том, 87 sah.

saçýandygy barada aýdylýar. Gazalyň soňrakky beýdinde sopusçylyk pelsepesi öňe sürülýär we onuň yzyndan her halda bu dünýäde adamlardan ýüz öwürmän diýen Nagyşbendiniň ideýasy¹ getirilýär:

Bulma dunýo dust, gar istar esang osudalik,
Lek har ne kylsalar, bul ahli dunýo birla dust.²

(Bolma dünýäniň dosty, eger isteseň asudalyk,
Ýöne her zat etseler-de, bol dünýäniň halky bilen, dost.)

Soňky beýtde «dostuňdan ýanmazlygy», onuň ýüz müň náz-kereşmesiniň bardygy aýdylyp, gazal jemlenýär:

Eý Nawoýi, neça duşman bolsa, ýonma dustidik,
Çun sanga bulmuştur ul ýuz ming tamanno birla dust.³

(Eý Nowaýy, näçe duşman bolsa-da, ýanma dostuňdan,
Çünki ol seniň bilen ýüz müň náz-kereşme edýär, dost.)

Magtymgulynyň «Sed jan, eý dost» gazalynda hem Nowaýynyň şu gazallaryna mahsus bolan äheňler, liriki gahrymanyň içki duýgulary beýan edilýär. Ilkinji beýtde gahryman öz ýaryny görmese, bu dünýäniň görksüzdigini aýdýar:

Gözüme hergiz sensiz görünmez jahan, eý dost,
Ne jahan, belki, tende ger bolsa sed jan, eý dost!⁴

Liriki gahryman ýary bilen gürrüňleşende «jana jebriň artýandygy», onuň ýüzüni görüp, aşyk bolýandygy we indi jan bermän gutulma ýokdugy barada zeýrenip, özüne rehim

¹ Bahaweddin Nagyşbendi (1318–1389) – «daşyňdan adamlar bilen (bol), içinden Hudaý bilen» diýen taglymy öňe sürükdir. Bu barada seret: Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джамии. М., Наука, 1965, 113 sah.

² Новаий А: Хазойинул Маоний. Тошкент, 1960, III том, 87 sah.

³ Görkezilen eser, 87 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 211 sah.

edilmegini, eger-de ol ýary ony islemän inkär etse, barara ýeriniň ýoklugyny aýdýar:

Magtymguly, bir mahluk, men aşygam, sen-magşuk,
Ger diýseň: «Istegim ýok», baraýyn kaýan, eý dost!¹

Ýaryň sözlerini diňläp, ýüzüni görüp, aşygyň hyjuwynyň artmagy ýaly detallar bu gazaly sufistik söýgi lirikasyndan tapawutlandyrýar we oňa sufistik nukdaýnazardan seretmäge ýer goýmaýar, çünki Alla bilen sözleşip, onuň ýüzüni görüp bolmaýar.

Magtymgulyň bu gazaly Nowaýynyň seredilip geçilen gazallaryna temasy, formasy boýunça ýakyn, ýöne liriki gahrymanyň duýgulary, Nowaýynyň gazallaryndaky ýaly filosofik yza çekilmeler bilen berilmeýär. Şeýle hem meşhur aşyk-magşuklaryň, mifiki şahslaryň obrazlaryna salgyylanmalar ýok. Nowaýynyň gazallaryna mahsus bolan «dost-duşman» ýaly antiteza ulanylmaýar. Olaryň tersine Magtymgulyň bu gazaly «aşyk-magşuk» tipli ýönekeý görnüşde berilýär, ýagny liriki gahrymanyň bar ünsi özüniň söýgüli ýarynda. Ol diňe öz ýarynyň her bir sözünü diňläp, hereketini synlap, başga zady görmeýär we eşitmeýär. Ol kalbyndaky galagoply pikirlerini, söýgüsini hakyky aşyga mahsus bolan otlukly sözler bilen beýan edýär. Gazalyň şeýle gurluşy şahyra diňe aşygyň we magşugyň arasyndaky mahsus duýgulary açyp görkezmege we ünsüni sowýan ikinji derejeli detallardan gaça durmaga mümkinçilik beripdir. Netijede, şahyryň bu gazaly özboluşly söýgi dramasyňyň tolgundyryjy ajaýyp aýdymyna öwrülipdir.

Görşümüz ýaly, seredilip geçilen gazallar Magtymgulyň Nowaýynyň eserlerini okap, onuň döredijiligine uly sarpa goýandygyny görkezýär.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 46 sah.

Şahyr Nowaýynyň eserlerini, onuň baý tejribesini çeperçilik tärlerini, serişdelerini döredijilikli özleşdiripdir. Magtymguly öz eserlerini mümkingadar durmuşa golaý, realistik detallar bilen baýlaşdyrmaga çalşypdyr hem-de şahyr bar ünsüni ynsanyň ruhy dünýäsine aralaşmaga, söýginiň tolgundyryjy pursatlaryny beýan etmeklige we özüniň ýaşaýşyň ajaýyplygy baradaky gumanistik ideýalaryny halka ýetirmeklige gönükdiripdir. Şeýle tejribe diňe bir Magtymgulynyň şahsy ussatlygynyň ösmegine ýardam etmän, eýsem, ol türkmen edebiýatyny-da baýlaşdyrypdyr.

IV bap

MAGTYMGULYNYŇ POEZIÝASY WE SOPUÇYLYK EDEBIÝATY

1. Magtymgulynyň döredijiligine sopuçylyk edebiýatynyň ýetiren täsiriniň öwreniliş taryhyndan gysgaça maglumatlar

Magtymgulynyň özboluşly, köpgyraňly döredijiliginde sosial ideýalar filosofik pikirler bilen utgaşyp gidýär. Bir tarapdan, şahyry adamyň durmuşdaky orny, onuň ruhy, içki dünýäsi we jemgyýetdäki dürli wajyp meseleler gyzyklandyrsa, beýleki tarapdan, ýaşaýşyň manysy, dünýäniň gurluşy ýaly filosofik pikirler şahyryň eserlerinde özboluşly beýanyny tapypdyr.

Magtymgulynyň ýaşan döwründe ruhy durmuşyň köp taraplary, ýagny medeniýet, edebiýat belli bir derejede dini ideologiýanyň, sopuçylyk filosofiyasynyň täsirine düşüpdür. Şoňa görä-de belli gündogarşynas Ý.E. Bertels «Ýek-tük bolýmasa, galan musulman Gündogarynyň uly awtorlarynyň

hemmesi diýen ýaly belli bir derejede sufizm bilen baglanyşyklydyr we şu edebiýat bilen tanyş bolmazdan, olara düşünmeklik mümkin däl»¹ diýip ýazypdyr. Şu sebäplere görä, Magtymgulynyň döredijiliginde-de sopusylyk taglymatynyň täsirine düşüp ýazylan eserleriň bolmagy ony birnäçe awtorlaryň sopy şahyrlaryň hataryna goşmaklygyna esas beripdir.

Magtymgulynyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanan ilkinji ýewropaly alymlaryň biri, wenger gündogarşynasy **Arminiý Wamberi (1832–1913)** geçen asyrdaky şahyryň döredijiliginde dini – sopusylyk äheňleriniň agdyklyk edýändigini nygtap: «Onuň (ýagny, Magtymgulynyň) şygrylarynyň mazmunynyň köp bölegi sopusylygyň esasy taglymatyna ýugrulan goşgulardan durýar we ol goşgularda ýer ýüzünde hemme zadyň wagtlaýyndygy we adamyň bu dünýäde edýän isleg-arzuwlarynyň peýdasyz, biderekligi barada aýdylýar»² diýip ýazýar we «...Bahaweddin Nagyşbendiniň sektasyna (toparyna) degişli bolan derwüşleriň biri-de Magtymguly bolupdyr»³ diýen netijä gelýär. Emma gynansak-da, bu syýahatçy-alymlar Magtymgulynyň nagyşbendiçilik akymyna degişlidigini nygtasa-da, bu barada delil, anyk maglumat getirmeýär. Wamberiniň özüniň hem Buhara barmaklygynyň sebäbini Bahaweddin Nagyşbendiniň guburyna zyýarata barýandygy

---

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, 54 sah.

² Вамбери А. Язык туркмен и творчество Махтумкули. Из журнала Германского восточного общества. Том 33, Лейпциг, 1899, перевод А.Л.Ларме, 391 sah. Türkmenistanyň milli gollýazmalar instituty, inw.№339, 1-nji bukja.

³ Вамбери А. Язык туркмен и творчество Махтумкули. Из журнала Германского восточного общества. Том 33, Лейпциг, 1899, перевод А.Л.Ларме, 391 sah. Türkmenistanyň milli gollýazmalar instituty, inw.№339, 1-nji bukja.

bilen düşündirişini ýada salsak, alymyň Magtymguly-da şol ordene degişlidir diýip hasap eden bolmagy hem mümkin.

Magtymgulynyň nagyşbendiçilik akymyna degişli bolanlygy baradaky pikir Wamberiden soň 1919-njy ýylda türk alymy **M.F. Köprüli** tarapyndan hem gaýtalanýar. Türk alymy «... nagyşbendiçilik akymyna degişli derwüş (ýagny, Magtymguly – R. M.) bu gün in görnükli şahyr – mutasawifdir»¹ diýip ýazýar.

A. N. Samoýlowiç 1929-njy ýylda özüniň «**Magtymguly we Hekim ata**» atly makalasynda Magtymguly öz gözbaşyny sopusylyk ugrundan Orta Aziýa – türk mistisizmini esaslandyryjy Hoja Ahmet Ýasawydan alýan şahyrlar toparyna degişlidir»² diýip nygtaýar. **K. Kulyýewiň** 1932-nji ýylda çykan «**Magtymguly söwda buržuaziasynyň ideology**» atly tendensioz³ kitabynda-da «Magtymgulynyň köp eserleri dini mistisizmiň baýdagy astynda ýazylypdyr. Munuň sebäbi-de yslam sopusylygy Magtymgulynyň döredijiligine täsir edipdir»⁴ diýip, şahyryň döredijiligine birtaraply baha bermäge synanyşypdyr.

Şeýle pikirleriň, garaýyşlaryň kemçilikleri barada **B. Kerbabaýew**,⁵ **B. A. Garryýew**,⁶ **D. Nuralyýew**⁷ ýaly alymlar metbugatda çykyş edipdirler. Emma şeýle-de bolsa,

¹ Köprüli M.F. Türk edebiyatynda ilk mutasawifler. Ankara, 1976, 177 sah.

² Самойлович А.Н. Махтумкули и Хаким-Ата-Махтумкули. Ашхабад, 1960, 14 sah.

³ **Tendensioz** – nädogry, birtaraplaýyn nädogry baha bermek.

⁴ K. Kulyýew. Magtymguly söwda, buržuaziasynyň ideology, Aşgabat, 1932, 61 sah.

⁵ B. Kerbabaýew. Magtymguly we oňa bolan garaýyşlar. – Sowet Türkmenistany, 1940-njy ýylyň 14-nji iýuny, №135.

⁶ B.A. Garryýew. Magtymguly we onuň watançylygy. Aşgabat, 1943.

⁷ D. Nuralyýew. Wenger professory we Magtymgulynyň poeziýasy – Sowet edebiyaty, 1965, №1, 75–79 sah.

Magtymgulynyň sopy şahyr bolandygy baradaky pikir soňky döwürde çykan käbir ylmy işlerde-de gaýtalanyp gelyär.

Türkmen edebiýaty barada 1963-nji ýylda ýazan makalasynda çehoslovak alymy **Jozef Blažkovič**: «her niçigem bolsa Magtymguly mistiki panteistik ideologiyaly sopusylyk mekdebine degişli bolupdyr»¹ diýip ýazýar.

Edebiýatçy we türkmen edebiýaty barada köp ylmy işleri ýazan professor **H. G. Görogly** Magtymgulynyň döredijiligi hakynda söz açyp: «Türkmen edebiýatynda sopusylyk, has takygy nagyşbendiçilik akymy türkmen şahyrlarynyň iň görnüklieleriniň biri bolan Magtymgulynyň döredijiliginde has uly ösüşe eýe boldy»² diýip, ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenen okuw kitabynda ýazýar.

Emma beýleki bir topar ylmy işlerde, makalalarda Magtymgulynyň sopy şahyr dældigi çürt-kesik aýdylsa-da, bu tezis henize çenli düýpli deliller, ylmy işler bilen ýeterlik subut edilmedi. Ýetmişinji ýyllardan başlap, ylmy işlerde Magtymgulynyň döredijiliginde käbir sufistik äheňler we şahyryň aýratyn goşgulary barada anyk pikirler aýdylýp, olara ylmy taýdan baha bermäge synanyşyklar edildi. Meselem, **T. Orazowyň «Magtymgulynyň etiki garaýyşlary»**,³ **M. Annamammedowyň «Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil»**,⁴ **S. M. Demidowyň «Türkmenistanda sopusylyk»**,⁵ **S. Myradowyň «Asyrlaryň**

---

¹ Blaskovics J. Turkmenska literatura – In: Z dejin literatur Asie a Afriky. Praha, 1963, Çast III, 148 sah.

² Кор-оглы Х.Г. Туркменская литература. Москва, Высшая школа, 1972, 117 sah.

³ Оразов Т. Этические взгляды Махтумкули. Ашхабад, 1974, 85–86 sah.

⁴ М. Annamammedow. Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil. Aşgabat, 1978, 141–163 sah.

⁵ Демидов С.М. Суфизм в Туркмении. Ашхабад, 1978, 91–92 sah.

jümmüşinden»¹ we başga-da birnäçe ylmy eserlerde Magtymgulynyň döredijiliginde sopusylyk taglymatynyň tutýan orny baradaky meselä degişli birnäçe gyzykly pikirler orta atyldy. Şu mesele boýunça ýörite ýazylan **A. Haýydowyň «Din hem edebiýat»²** diýen işi-de Magtymgulynyň döredijiliginde sopusylyk meselesini öwrenmäge önjeýli goşant boldy.

Haýydowyň kitabynda ilkinji gezek ýörite Magtymgulynyň döredijiliginde sopusylyk pikirleri barada giňişleýin gürrüň edilip, şahyryň birnäçe sopusylyk mazmunly goşgulary derňelýär. Ondan başga-da, bu işde Magtymgulynyň döredijiliginde sufistik ideýalaryň öwrenilişi, sopusylyk (ýagny, sufizm) bilen yslam dininiň arasyndaky bolan käbir ideýa näsazlyklary, Magtymgulynyň mugallymlary, şahyryň döredijiliginde hurufistik äheňler, panteistik pikirler barada alym öz garaýşyny beýan edýär.

Ýöne bu kitapçadaky derňelýän temalaryň çäginiň giňligi sebäpli, olar entek gutarnykly öz çözüdini tapmandyr. Megerem, alymyň özi-de beýle maksady öz öňünde goýan däl. Sebäbi kitabyň sözsoňunda «Eliňizdäki kitapçada beýik şahyr Magtymgulynyň dini-sopusylyk pikirlerine ýugrulan goşgulary hakynda ýazyldy. Magtymgulynyň Taňryny owadan zenan – absolýut ruh hökmünde göz öňüne getirip, ony gözleýşi barasynda gürrüň etdik. Şahyryň döredijiligindäki bu hadysany onuň sufizme ýykgyň edenligi bilen düşündirdik. Emma okyjy Magtymgulyny diňe sufizmiň şahyry hasaplamaly däl. Şahyryň döredijilik diapozony örän giň. Ol watançylyk, durmuşa söýgi, mertlik we namartlyk, türkmen döwletini döretmek we gaýry temalar hakynda

---

¹ S. Myradow. Asyrlaryň jümmüşinden. Aşgabat, 1978, 96–175 sah.

² A. Haýydow. Din hem edebiýat. Aşgabat, 1978.

köp sanly eser döretdi»¹ diýip, alym Magtymgulynyň döredijiligine sufizmiň ýetiren täsirini inkär etmän, şol bir wagtda şahyryň döredijiliginiň sufizmiň çäklerinden çykýandygyny nygtaýar.

A. Bekmyradowyň, Ş. Gandymowyň,² M. Annamammedowyň,³ A. Şyhnepesowyň⁴ işlerinde Magtymgulynyň döredijiliginde sufizmiň eden täsiri, onuň halypalary, şahyryň eserlerinde sufistik ideýalaryň ýüze çykyşy barada aýdylýan pikirler anyk mysallar arkaly ylmy taýdan delillendirilip, bu meseläniň dürli temalary barada pikir ýöredilýär.

M. Annamammedowyň 1994-nji ýylda neşir edilen «Magtymguly, gizlin syryň bar içde» atly kitaby şu mesele boýunça soňky döwürde ýazylan ähmiýetli işleriň biri boldy. Alym Magtymgulynyň döredijiligine täsir eden sopusuçylyk edebiýatynyň, onuň esasy wekilleriniň ideýalaryny, garaýyşlaryny köki-damary bilen yzarlap, Magtymgulynyň eserlerini şol nukdaýnazardan düşündirmäge synanyşýar. Sopusuçylyk taglymatynyň aýratynlyklary, onuň talaplary we dürli nazary garaýyşlary barada bu işde giňişleýin gürrüň edilýär. Şol bir halatda bu kitapda jedelli netije çykarmalaryň, gapma-garşylykly aýdylan pikirleriň bardygyny hem aýtman geçmek bolmaz. Meselem, awtor Ý. E. Bertelsiň Magtymgulynyň döredijilik ylhamyny alşy barada ýazan pikirlerini inkär edip: «Iki awtoryň (ýagny Ý. E. Bertels we R. Mustakow göz önüne tutulýar – R. M.) getiren goşgularynda hem («**Turgul**

---

¹ Кор-оглы Х.Г. Туркменская литература, Москва, Высшая школа, 1972, 117 sah.

² Ş. Gandymow. «Magtymguluda ýasawuçylyk däpleri». Türkmen dili hem edebiýaty. 1992 ý. №3, 8–13 sah.

³ M. Annamammedow «Gizlin ärler ýa-da peder sarpasy». Edebiýat we sungat, 1998-nji ýylyň 8-nji apreli, «Kime sataşdyň şahyr?». Edebiýat we sungat, 1988 ýylyň 4-nji noýabry.

⁴ Aman Şyhnepes. Magtymgulynyň älemi. Saýat, 1994.

diýdiler», «Boldum girýana», «Oýan diýdiler», «Uçdum ýaranlar») şahyrlyk zehini barada gürrüň gitmeýär-de, **Alla akyl ýetiriş zehininiň** berlişi hakda gürrüň gidýär»¹ diýip ýazýar. Biziň pikirimizçe, Alla akyl ýetirjek bolsak onda biz dinden daşlaşyp, rasionalizm filosofiýasyna, ýagny dünýä akyl ýetirmek filosofiýasyna aralaşýarys. Dini ynanç bolsa akyl bilen däl-de, ynam, duýgy bilen baglanyşyklydyr. Galyberse-de, sufizmiň taryhyny yzarlajak olaryň hiç birine «Alla akyl ýetiriş zehininiň» berilmändigini, tersine, meşhur sopolaryň köpüsi bu ýolda heläk bolup ýa-da terkidünýä bolup, öz arzuwyna ýetip bilmändigini aýtmalydyrys (Mansur Hallaç, Nesimi, Ybraýym Edhem (Edhem diwana), Baba Kuhi, Meşrep diwana we başgalar).

Ikinjiden, käbir ylmy işlerde XVIII asyr türkmen edebiýaty barada gürrüň edilende milli edebiýatyň ösüşi, onuň kem-kemden XVIII asyryň ikinji ýarymynda dini mazmundan dünýewi mazmuna geçişi, edebiýatyň ösüşiniň aýratynlyklary unudylýar we şahyrlaryň döredijiligine, olaryň eserlerine baha berlende olary bir taýýar galypa salmak ýa-da ülnülere, ölçeglere gabat getirmek meýilleri duýulýar. Emma bu aýratynlyklar diňe Azady we Magtymgulynyň döredijiliginde aýdyň görünýär.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň bir asyrylyk ösüşine ser salsak, XVIII asyryň ikinji ýarymynda şahyrlaryň, şol sanda Magtymgulynyň eserlerinde dini mazmun ikinji derejä geçip, ornuny dünýewi, syýasy-jemgyýetçilik, türkmen halkyny birikdirmek, berkarar, garaşsyz döwlet gurmak, ahlak, durmuş meselelerine berendigini inkär etmek asla mümkin däl. Galyberse-de, Magtymgulynyň dünýägaraýşynyňam ömrüniň dürli döwürlerinde üýtgändigini ýatdan çykarmak bolmaz.

---

¹M. Annamuhammedow. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... Aşgabat, 1994, 23 sah.

Dünýä edebiyatynyň ösüşine göz aýlasak, Ýewropada XV–XVI asyrlarda **Renessans** (ýagny «Täzeden döreýiş») döwründe ynsan durmuşy, onuň gözelligi, adamyň ykbally, onuň durmuşdaky orny ýaly temalar edebiyata, sungata ymykly ornaşdy. Bu hadysany edebiyatyň ösüş taryhynda Petrarka, Bokkaçço Çoser, Şekspir, Rable ýaly ençeme ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserlerinde görmek mümkin. Şol bir wagtda XVIII asyrda dini mazmundan dünýewi mazmuna geçip başlan türkmen edebiyaty köp halatlarda entek öňki edebi däpleri dowam etdirýär. Sebäbi halkyň aň-düşünjesinde döredijilik babatynda entek öz gözbaşyny Eflatunyň (Platonyň) döwründen alyp gaýdýan şahyrlara, sazandalara zehiniň Hudaý tarapyndan berilýändigini baradaky «hakdan içmek» diýlip atlandyrylýan dini garaýyşlary ýaşap gelipdir. Şoňa görä-de Görogly öz batyrligyny, Nejep oglan sazandalyk, bagşyçylyk ukybyny öz düşüşünde keramatly güýçlerden alýarlar. «Hüýrlukga–Hemra», «Gül–Bilbil» ýaly dessanlarda, hatda halk ertekilerinde keramatly hasaplanylýan şahslar gahrymanlara kyn pursatlarda kömek edýärler. Bu, elbetde, jemgyýetde höküm sürýän dini ideologiýanyň jemgyýetiň aňyna ýetiren täsirini görkezýär.

Şeýle sebäplere görä, Magtymguly XVIII asyr türkmen jemgyýetiniň dünýägaraýşyna laýyklykda, özüni «Hakdan içen» şahyr diýip yglan edýär:

Magtymguly, hüşýar oldum oýandym,
 Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym,
Magny bazarynda haýýata¹ döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar.²

Şu bentde aýdylýan «Magny bazarynda haýýata döndüm, Şirin gazal donun biçdim ýaranlar» ýaly sözleri Mag-

¹ **Haýýat** – biçimçi, tikiçi.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 27 sah.

tymgulynyň özüni şahyr hökmünde tanatmak isleýändigine güwä geçýär. Şeýle äheňler Magtymgulynyň beýleki goşgularynda-da duş gelýär. Türkmen jemgyýetini ynsanperwerlige çagyryp, «Ýagşylaryň zor bolup», ýaman bolup ýagşylygy unudanlaryň itden hor boljakdygyny» öwran-öwran nygtaýan **şahyr öz eserleriniň** halkyň aňynda **edebi ýadygärlik** hökmünde baky galjakdygyna berk ynanydyr:

Magtymguly, sözle her ne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap, şaglatgyl köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar!¹

Bu äheňler Rim edebiýatynyň, şol sanda dünýä edebiýatynyň görnükli wekili bolan **Gorasiiniň**² tragediýa, poeziýa hudaýy Melpomena bagyşlap ýazan «**Ýadygärlik**» atly goşgusynda şahyryň eserleriniň asyrlar boýy ýaşajakdygy baradaky pikirleri bilen kybapdaş gelýär:

Ýadygärlik gurdum berk, bürünçden beter,
Müsür gorganyndan beýikdir meger.
Rehimsiz ýagyşlar, ne ýowuz ýeller,
Ýykyp bilmez ony ýüzlerçe ýyllar.

Tükenmez ýyllaryň, wagtyň ylgawy,
Meň ruhum öldürmez, ol baky ýaşar,
Meni ýatlap, ýetirerler waspymy
Şöhratym Kapitoliý³ baýryndan aşar.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar, Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 85 sah.

² **Kwint Gorasiý Flakk**, b.e.öň 65–8-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçen rim şahyry.

³ **Kapitoliý** (latynça Capitolium) – üstünde köşkler, muzeýler we beýleki jaýlar ýerleşen Rimdäki baýyr.

Barýar ol atamyz lal gyzy alyp,¹
Her kes ýatlar meni ýadyna salyp,
Awfid² derýasynyň joşýan ýerinde,
Dawn³ patyşanyň ülkerlerinde.

Elladanyň⁴ aýdymlyryn getirdim,
Italiýada oň şöhratyn göterdim,
Melpomena⁵ guwan maňa, mähirlim,
Maňa Delfiň⁶ lawr täjini⁷ geýdirgin.⁸

Görşümüz ýaly, Gorasiý öz aýdymlyrny, odalaryny el bilen gurlan ähli ýadygärliklerden berk, halkyň aňynda ýaşajak müdimi ýadygärlikdigini nygtaýar.

Şu ýerde ýene-de bir zady belläp geçmek örän möhümdir. Eger-de biz Magtymgulyny sopy şahyr diýip ykrar etsek, onda biz onuň milli şahyr bolandygyndan ýüz öwürýäris. Çünki sopy şahyr üçin birinji wezipe, maksat halky dine çekmek bolsa, milli şahyr bolan Magtymgulyny, ilkinji nobatda, türkmen halkynyň geljegi, onuň ykbaly gyzyklandyrypdyr. Magtymguly türkmen halkynyň gadymy döp-dessurlaryny, ruhy ýörelgelerini öz dö-

---

¹ «Barýar ol atamyz lal gyzy alyp» – Wergiliý Rimiň baky şäherdiginiň nyşany bolan her ýylky Rimi keramatlandyрма dessuryny suratlandyryýar. Şol döp-dessurda baş ruhanynyň öý Hudaýy Westanyň durmuşa çykmaryk gyz-žresi bilen dymyp geçişini suratlandyryýar.

² **Awfid** – Wergiliniň watany Apuliýadaky derýanyň ady.

³ **Dawn** – Apuliýanyň mifiki patyşasy.

⁴ **Ellada** – Gresiýanyň gadymy ady.

⁵ **Melpomena** – ilki aýdym hudaýy, soň tragediýa hudaýyna öwrülýär.

⁶ **Delf** – Parnas dagynyň günorta gerşinde ýerleşen şäher. Gadymy grekler ol ýeri Apollonyň we muzalaryň mekany, keramatly ýer hasaplapdyrlar.

⁷ **Lawr täji** – lawr hemişe ýaşyl öwsüp duran ýaprakly ösümlik. Gadymy greklerde we rimlilerde lawr ýapraklaryndan örülen täji geýdirmek ýeňşiň, şöhratyň nyşany bolupdyr.

⁸ Феодоров Н.А. Мирошенкова В.И. Античная литература. Рим. Хрестоматия. Москва, 1981, 313 sah.

redijiligine siňdirip, şeýle eserleriň üsti bilen gahryman, mert goç ýigitleri, edep-ekramly gelin-gyzlary, ynsanperwer jemgyýeti terbiýeläp kemala getirjek bolupdyr. Ýagny, ol halkyň aladasy bilen ýaşap, onuň «ody bilen girip, küli bilen çykyppdyr».

Magtymgulyň döredijiligi resmi musulman dini bilen ugurdaş, ýagny şoňa laýyklykda kemala gelenem bolsa, şahyryň döredijiliginde dürli ösüş döwürleriniň bolandygyny we onuň dünýägaraýşynyň onuň durmuş tejribesi esasynda kem-kemden üýtgändigini görmek kyn däl.

Magtymguly türkmen halkyny gyzyklandyrýan, olaryň isleg-arzuwlaryna, içki oý-pikirlerine, ruhuna laýyk gelýän, ynsan durmuşynyň wajyp soraglaryna jogap berýän döwrebap eserleri döredenligi üçin halk onuň eserlerini söýükdir we oňa uly sarpa goýupdyr. Şol sebäpli Magtymguly külli türkmeniň milli şahyryna öwrülipdir. Magtymguly üçin «Hak ýolunda jan bermek» ideýasy halal, päk durmuşda adamlara ýagşylyk edip ýaşamaklygy aňladýar we şahyr her bir adamy ilki bilen ynsanperwerlige, gumanizme çagyryar.

Merkezi Aziýa, şol sanda Türkmenistana XIX asyrdaky syýahat eden wenger alymy Arminiý Wamberi bu ýurtlaryň edebiyaty barada söz açyp, halkyň arasynda Hudaýa we pygamberlere söýgi bildirilýän we olara sygynmak, hormat goýmak duýgularyndan doly eserleriň köplüginde belleýär hem-de şol eserleri halka diňe molla we işanlaryň okap berýändigini nygtap: «Adamlar olaryň okap berýän eserlerini sabyrly, dykgat bilen diňleýärler, ýöne olar beýle eserlere köp gyzyklanmaýarlar, çünki bu köp sözli, syrly (mistiki) pikirli eserler olar üçin düşnüksiz.

Biz bu ýerde bir zady belläp geçmek isleýäris, has takygy, häzirkiki Orta Aziýa edebiyaty halk döredijiligi bilen has baglanyşyklydyr»¹ diýip, Wamberi ýazýar.

¹ Vambéry Arminius. Sketches of Central Asia. (London, 1868) New-York, 1970, 341 sah.

Halkyň dine we dini edebiyata bolan garaýyşlary bellibir derejede Wamberiniň «**Orta Aziýa syýahat**» atly kitabynda şeýle beýan edilýär: «Agşamlaryna, aýratynam guşda olar (türkmenler – R. M.) jadyly ertekileri we dürli hekaýatlary diňlemäni gowy görýärler, ýöne olaryň öňünde bagşy Göroglynyň, Aman mollanyň ýa-da olaryň keramatly ýaly tagzym edýän **milli şahyry Magtymgulynyň** aýdymalaryny aýtsa, olaryň (türkmenleriň – R. M.) keýpi has hem göterilýär».¹

Türkmen halkynyň dine bolan garaýyşyny «Görogly» eposynda, aýratynam Göroglynyň sopy bolşy baradaky bapda hem görmek mümkin.²

Görşümüz ýaly, Magtymgulynyň döredijiligine sufizmiň eden täsiri barada ýazylan işleriň sany köp, emma şu tema henize çenli ýörite, giňişleýin öwrenilmedi ýa-da şahyryň döredijiliginde sufizmiň orný aýratyn çişirilip görkezildi. Galyberse-de, ýazylan işleriň köpüsünde diýen ýaly bu tema başga meseleler bilen baglanyşykly gytaklaýyn seredilip geçildi. Emma Magtymgulynyň döredijiligini sopusylyk edebiyatından we XVIII asyr türkmen edebiyatynyň ösüşinden üzňe öwrenmek mümkin däl. Galyberse-de, şahyryň döredijiligine sufizmiň täsiriniň bardygyny aýratyn nygtap, onuň döredijiliginiň özenini düzýän türkmen jemgyýetiniň ruhy siňen eserlerine göz ýumup, kembaha garamak şahyryň döredijiligine nädogry baha bermek bolar. Şu sebäplere görä, biz şu bapda Magtymgulynyň şygryrlarynyň sopusylyk edebiyaty bilen baglanyşygy barada gysgaça durup geçmekçi. Çünki Magtymguly sopy şahyrmý, ýa-da onuň eserleri dünýewi edebiyata degişlimi diýen sorag öňdenbäri diňe bir edebiyatçylary däl, eýsem, giň halk köpçüligini, şol sanda dünýä halklaryny gyzyklandyryp gelýär.

---

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Санкт-Петербург, 1865, 158 sah.

² Görogly. Aşgabat, 1980, 470–473 sah.

Her bir şahyryň dünýägaraýşy onuň döredijiliginde aýdyň ýüze çykýar. Ýnsanyň dünýägaraýşy bolsa ilki bilen maşgalada, soňra jemgyýetde, ýaşaýyş şertleriniň täsiri bilen kemala gelýär. Şu jähtden seredeniňde, Magtymguly hem XVIII asyr türkmen jemgyýetinde kemala gelen şahsyýetdir. Şoňa görä-de, birinji hatarda, Magtymgulyny ösdürip kemala getiren kakasy Döwletmämmed Azadynyň şahyryň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde möhüm orun eýeländigini aýtman bolmaz. Ikinjiden, Magtymgulynyň okan eserleri, ady belli sopy şahyrlaryň döredijiligi we olaryň halk arasynda gazanan at-abraýy şahyryň eserlerinde duýarlykly yz galdyrypdyr. Emma Magtymgulynyň döredijiligine iň güýçli täsir eden güýç, hadysa XVIII asyr türkmen durmuşydyr. Magtymguly halkdan üzňe terkidünýä bolup ýaşamandyr. Muny biz onuň eserlerinde görýäris. Bir söz bilen aýdylanda, Magtymgulynyň eserleri türkmen halkynyň arzuw isleglerini, ruhy ýörelgelerini, döp-dessurlaryny «Gorkut ata», «Görogly» eposlary ýaly özüne siňdirip, beýan edip bilendigi üçin Magtymguly türkmeniň akyldary, onuň milli şahyry derejesine göterilipdir.

Magtymgulynyň şygryýet äleminde kimligini bilmek üçin onuň şygrylaryny ady belli sopy şahyrlaryň eserleri bilen deňeşdirmek köp zatlary aýyl-saýyl edýär. Muňa mysal edip, **Ý. E. Bertelsiň Alyşir Nowaýynyň «Lisan at-taýr»** («Guş dili») we **Ferideddin Attaryň «Mantyk at-taýr»** («Guşlaryň söhbeti») atly poemalary barada ýazan makalasy görkezmek bolar. Bu makalada Ý. E. Bertels Nowaýy we Attaryň eserleriniň bir sýužete esaslanyp ýazylandygyna seretmezden, olaryň bir-birinden onlarça tapawutly ýerini çintgäp düşündirýär.¹

¹ Бергельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 377–420 sah.

Ýeri gelende aýtsak, Magtymguly Gündogar edebiýatynyň baý tejribesini, döplerini özleşdirip, özboluşly milli ruha ýugrulan ajaýyp şygrylaryny, poemalaryny döredipdir. Onuň döredijiliginiň tematiki baýlygy, onuň eserlerinde duş gelýän dürli maglumatlar, düşüňjeler, obrazlar, onuň eserleriniň ideýa-çeperçilik aýratynlyklary entek ýeterlik derejede öwrenilmänligi üçin biziň şu işimiz şahyryň döredijiligini öwrenmeklige bellibir derejede goşant bolar diýip hasap edýäris.

2. Magtymgulynyň söýgi lirikasy we sufizm

Magtymgulynyň türkmen halkynyň ruhuna ýugrulan köpgyraňly poeziýasy ýönekeý adamy wasp edip, hakykat we gumanizm, halkyň bagtly durmuşyny arzuwlap, ýagşylygyň ýamanlygy we adalatsyzlygy hökman ýeňjekdigi baradaky ideýalary öňe sürýär. Emma hakykaty açyp görkezmek üçin gözlegleri, ynsanyň durmuşdaky ornuna, ýaşayşyň manysyna düşünmek islegleri döredijiliginiň bellibir döwürlerinde Magtymgulyny sufizm filosofiýasyna getirýär.

Magtymgulyny sufizme getiren sebäpleriň biri, biziň pikirimizçe, sufizmiň käbir wekilleri ynsan düşüňjesini öz taglymatynyň merkezinde goýupdyrlar we adamy Hudaýyň ýaradan, onuň ruhy siňen iň bir gözeli jandary hasaplapdyrlar.

Magtymgulynyň döredijiliginde sufizm meselesi örän çylşyrymly we köptaraply. Şeýle ugurlaryň biri-de, şahyryň dünýewi söýgi lirikasyny onuň sufistik goşgularyndan tapawutlandyrmak bolup durýar. Munuň kynçylygynyň sebäbi sopusylyk ideýalaryna ýugrulan goşgularda dünýewi söýgi lirikasynyň adalgalary, obrazlary ulanylýar; şahyrlar Hudaýa öz magşugy ýaly ýüzlenýärler.

Biz bu işde Magtymgulyň söýgi lirikasynyň we sufistik mazmunly goşgularynyň käbir aýratynlyklary we olary bir-birinden tapawutlandyrmak barada durup geçmekçi.

Sopuçylyk poeziýasy adaty dünýewi söýgi lirikasynyň obrazlaryny we adalgalaryny öz eserlerinde ulanyp, olara mistiki we allegoriki (göçme) many berýärler. Meselem, «**al ýañak**» – Hudaýyň tebigatyny, «**gara zülp**» – Hudaýyň syrny we ony bilmekligi, «**gyrmyzy dodaklar**» – ruhy lezzeti we syrly şepagaty, «**meý**» – Hudaýyň söýgüsini, «**saky**» – mürşidi, «**harabat**» (**meýhana**) – Hudaýyň meýiniň içilýän ýerini, adamzat jemgyýetini we ş.m.¹ Şol sebäpli Gündogar edebiýatynyň orta asyrlara degişli eserlerinde dünýewi söýgi lirikasyny mistiki, sufistik lirikadan tapawutlandyryp, söýgi obýektiniň (ynsanmy ýa-da Hudaýymy) kimdigini anyklamak kyn.

Magtymguly özüniň sufistik mazmunly goşgularynda «**ýar**», «**dildar**», «**dilber**», «**dost**», «**sahypjema**» diýen sözler bilen Hudaýa ýüzlenýär. Emma bu sözler onuň söýgi lirikasynda-da öz göni manysynda ulanylýar. Elbetde, olaryň manysyny tapawutlandyrmak üçin şol sözleriň nähili kontekstde (gurşawda) ulanylýandygyna ýüzlenmeli. Her bir kontekstde Magtymguly şol sözleriň manysyna düşünmek üçin açar ýaly bir düşünje berýär. Meselem, sufistik mazmunly goşgy:

Magtymguly, geç namysdan, aryňdan,
El götergil bu wepasyz käriňden,
Jahan doly, sen gapyl sen ýaryňdan,
Meý-mestmi sen, ýa şeýdamyň, näme sen?!²

---

¹ Bu barada jikme-jik seret: Джавелидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы. Тбилиси, 1979, 185 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 15 sah.

Soňky iki setirdäki «dünýäni dolduryp» duran, emma görünmeýän keşp Hudaýy aňladýar. Çünki panteizm filosofiyasyna görä, Hudaý hemme ýerde, ol tebigatda özüni äşgär edýär. Ýagny, «Hudaý ruhy başlangyç we tebigat maddy başlangyç hökmünde birleşýär».¹ Şol sebäpli Magtymguly öz obýektine «kim sen?» diýip ýüzlenmän «näme sen?» diýýär. Sufizmiň taglymatyna görä, Hudaý tarapyndan ýaradylan bu görünýän dünýä onuň gözelligini özünde jemleýär. Ol gözelligi her bir adam görüp bilmeyär, ony diňe kämil adam – sopy görýär.

Magtymgulyň pikirine görä, dünýäni Hudaý doly gurşap alýar, ýöne ony adaty göz görüp bilmeyär, şol sebäpli goşguda liriki gahryman ony gözleýär. Dini taglymata görä, Hudaýyň tebigatyny biljek bolmaly däl-de, oňa ynanmaly. Bu kada diniň, imanyň özenini düzýär. Emma sufistik filosofiyanyň käbir wekilleri Hudaýyň tebigatyna, onuň nämedigine göz ýetirjek bolup, rasionalizme aralaşýarlar. Şeýle gözlegler netijesinde, hatda käbir sopular sopusylyk amallary bilen özleriniň Hudaýyň wysalyňa ýetendiklerini we onuň bilen ruhy we fiziki tarapdan birleşendiklerini ygylan eden pursatlary-da bolupdyr. Emma beýle ýagdaýlar hemişe pajygaly gutarypdyr. Muňa **Mansur al-Hallajyň** we **Nesiminiň** ykballary-da şaýatlyk edýär.

G.M. Kerimow özüniň «**Al-Gazaly we sufizm**» diýen kitabynda sufizmiň meşhur wekili **Jüneýd Bagdadyňyň** (911 ý. aradan çykan) durmuşynda bolup geçen bir täsin wakany beýan edýär: «Gürrüň bermeklerine görä, bir gezek agşam Jüneýd Bagdady öz müridi, okuwçysy bilen ýolda barýar eken. Şonda it üýrүpdir. Jüneýd: «Labbeýk-labbeýk» diýipdir. Onuň müridi ondan näme bolanyny sorapdyr. Şonda Jüneýd

---

¹ Джавелидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы. Тбилиси, 1979, 93 sah.

itiň üýrmegini Hudaýyň çakylygy we gahary hökmünde kabul edenligini we öňündäki iti görmändigini aýdypdyr, şol sebäpli «labbeýk», ýagny «men seniň huzuryňda» diýipdir». ¹ Bu wakadan soň, ruhanylar Jüneyd Bagdadyny hudaýsyzlykda aýyplapdyrlar. Emma Bagdadynyň pikirine görä, tebigatyň her bir hadysasynyň aňyrsynda Hudaýyň gudraty, barlygy duýulýar.

Pars meşhur şahyry **Baba Tahyr Oriýan-e Hamadani** (1000–1055/56 ý.) hem özüniň bir sufistik mazmunly dubeyti² – goşgusynda Hudaýyň tebigatda özüni äşgär edýändigini nygtaýar:

Men sähra baksamam seni görýärim,
Men deňze baksamam seni görýärim,
Men nirä baksamam dag bolsun sähra,
Seniň gözel kamatyňy görýärim.³

Baba Tahyr öz goşgusynda hemme ýerde Hudaýyň alamatlaryny görýändigini nygtaýan bolsa, Magtymgulynyň goşgusynda dünýäni Hudaýyň barlygy doldurýar. Onda Baba Tahyryň goşgusyndaky ýaly ynam ýok. Şonuň üçin Magtymguly hudaý diýen düşüňjäniň düýp esasyny biljek bolýar, şeýle-de paşmajak maksady öz öňünde goýandygy, özüni aldaýandygy üçin gynanýar, gam çekýär:

Asla seni görmemişem dildarym!
Gumrumy sen, bilbilmi sen, näme sen?!
Gamgyn könlüm hyýalyňda aldaram,
Bag içinde gülgülmi sen, näme sen?!⁴

---

¹ Керимов Г.М. Аль-Газали и суфизм. Баку, 1969, 58 sah.

² **Dubeyti** – iki beýtden durýan goşgy.

³ Baba Tahir Oriýan-e Hamadani. Diwane Kamil-bi-nazir. Tehran, 1953, 128 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 15 sah.

Goşgynyň soňunda «**näme sen?**» diýip gaýtalanýan so-
rag liriki gahrymany gurşap duran tebigatyň hadysalaryna,
janly-jandarlaryna, jansyz obýektlerine, hadysalaryna ýüzle-
nip aýdylýar. Olar şu aşakdaky: **gumry, bilbil, gül, garaçy,¹**
seýit, hoja, saky, şerap, jam, Aý, Gün, derýa, arş, kürs we
ş.m. düşüňjeleri öz içine alýar.

Panteizm filosofiýasynyň nukdaýnazaryndan Hudaýa
söýgi bildirip ýazylan goşguda bu obrazlar, jümleler adaty kada
bolup durýar. Çünki sufistik taglymata görä, adam Hudaýy
onuň ýaradan tebigatynyň üsti bilen söýýär. Çünki «tebigat
Hudaýyň döredijilik energiýasynyň (emanasiýasynyň) bar-
lygy, önümidir».² Emma dünýewi söýgi lirikasynda şahyrla-
ryň öz söýgüli ýaryna ýüzlenip ýazan şygrylarynda «sen ho-
jamy?, sen şerapmy?, sen jammy?, sen girdapmy?, kürsmi?,
meý-mestmi?» diýen ýaly jümleler ulanylmaýar. Şol sebäpli
şeýle anyk çelgilenen kontekstde ulanylýan «**dildarym**» sözi
diňe «**Hudaý**» diýen manyda ulanylýar.

Magtymgulynyň söýgi temasyna degişli «**Her ýana**»
goşgusyny alyp görsek, onda «**ýar**» sözi özüniň göni many-
synda, ýigidiň arzuwlaýan ýaryny aňladýar. Sebäbi bu goşgu-
da şahyr geljekde duşup, öýlenip, maşgala gurmaýy arzuw ed-
ýän ýaryna birnäçe talaplar bildirip, onuň nähili sypatlarynyň
we häsiýetleriniň bolmalydygyny beýan edip, onuň beden we
ruhy taýdan sagdyn, gözel görkli, owadan, akylly, düşbi bol-
magyny isleýär:

Bir ýar bergil etli-ganly,
Köňli giň, göwsi meýdanly,
Dil bilen, akly kemally,
Ýüzi hem bolsun görkana.

---

¹ **Garaçy** – öwlat, seýit, hoja we ş.m.

² Позднеев П. Дервиши в мусульманском мире. Оренбург, 1886,
114 sah.

Gadyr bilenden daş etme,
Nägadyra ýoldaş etme,
Til bilmez bela duş etme,
Sada til bolsun türkana.

Boýy uzyn, pes bolmasyn,
Hetdenaşa mes bolmasyn,
Akylsyz näkes bolmasyn,
Sadadan bolsun – türkana.¹

Görşümüz ýaly, bu goşguda «**ýar**» sözüniň adaty durmuşdaky zenan maşgalany aňladýandygy şol sözüň gurşaw mazmunyndan, realistik detallardan, ýagny onuň ulanylýan kontekstinden gelip çykýar. Zenanyň fiziki sagdynlygy, onuň boýunyň uzynlygy ýa-da pesligi ýaly real durmuşyň alamatlary bu goşgyny sufistik mazmunly goşgudan bada-bat tapawutlandyrýar. Galyberse-de, şahyryň ýaşlyk döwrüne degişli bu goşgynyň soňky bendinde liriki gahryman pynhan syryny aýan edip, özüniň bir gözel gyza öýlenmek isleýändigini aýdýar:

Magtymguly, köýsem, bişsem,
Ynanmazlar oda düşsem,
Höwesim bar, bir gyz guçsam,
Diýsem sözümni erkana.²

Magtymgulynyň söýgi lirikasynda, köplenç, türkmen gelin-gyzlarynyň häsiýetini we egin-eşiginiň aýratynlyklaryny görkezýän detallar, alamatlar hem ulanylýar. Meselem, şahyryň «**Gözel sen**» goşgusynda ulanylýan «Saçbagyň ujunyň simdir³ işmesi...»⁴ diýen setir türkmen zenany barada gürrüň

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 18 sah.

² Görkezilen eser, 18 sah.

³ **Sim** – kümüş.

⁴ Görkezilen eser, 47 sah.

gidýändiginden habar berýär. Sebäbi «saçbag» türkmen zenanynyň milli bezegi, ol türkmen zenanynyň milli eşiginiň bir bölegi, ýagny saçynyň ujuna işilip dakylýan ýüpekden edilen lentany aňladýar. «Simdir işmesi» diýlen jümle şol işmāniň ujunyň kümüş bilen bezelendigini aňladýar. «Saçlyk», «saçujy» diýlip atlandyrylýan kümüş bezegleri türkmen zenanlary saçlaryny bezemek üçin ulanýarlar.

Magtymgulyňyň «**Meňzär hökümlü**», «**Nowruzdan seni**», «**Bagrym dilenim**», «**Kerem islärin**» we käbir beýleki söýgi temasyna degişli goşgularynda zenan keşbiniň fiziki gözelligini, onuň syratyny, ýöreýşini suratlandyryan jümleler ulanylýar. Elbetde, şeýle detallar bu goşgularda ylahy söýgi beýan edilmeýändigini aňladýar:

Humaý oturyşly, laçyn turuşly,
Kebuter topukly, maral görnüşli,
Täze helal¹ daşly, merwerit dişli,
Tawus guş zynatly, Dawut towuşly,²
Tezerw şiweli, kākilik ýörişli,
Tugun³ guş timarly, tarlan bakymly.⁴

Sufistik mazmunly goşgularda şeýle meňzermeler, obrazlar ulanylmaýar. Emma şahyryň dünýewi mazmunly söýgi lirikasynda şeýle anyk realistik detallar olary mistiki söýgüden tapawutlandyrmaga kömek edýär. Şu ýagdaýy şahyryň «**Aýryldym**» diýen goşgusynda-da görmek bolýar. Bu goşgynyň soňunda şahyr öz söýgülisiniň adyny anyk aýdyp, onuň ili, hatda şol zenanyň ýaşaýan ýeriniň tebigaty barada-da ýatlaýar:

Illeri bar diňli-diňli,
Sowuk suwly ter öleňli,

---

¹ **Helal** – täze dogan Aý.

² **Towuş**, «**tawuş**» – ses.

³ **Tugun** – elguş, laçyn.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 49 sah.

Ili – gökleň, ady – Meňli,
Näzli dildardan aýryldym.¹

Görşümüz ýaly, Magtymgulyň dünýewi söýgi lirika-synda ynsan gözelligi we onuň durmuşdaky položitel, gowy görülyän häsiýetleri, onuň gözelligi, sagdynlygy, edep-ekra-my wasp edilýär. Liriki gahryman şeýle zenan bilen duşuşma-gy we maşgala gurup ýaşamagy arzuw edýär:

Eý, ýaranlar, ýagşy ýaryň,
Goýny jennet, güle meňzär,
Sözlese, dürler saçylar,
Dilleri bilbile meňzär.

Zülplerine urup şana,
Meni ol kyldy diwana,
Göyä ol – şem, men – perwana,
Ýandym tenim küle meňzär.

Göwsünde bar goşa nary,
Ak ýüzünde jüre haly,
Leblerinden akan baly,
Şehd² ile şekere meňzär.³

Şahyryň sufistik mazmunly goşgularynda liriki gahryma-nyň duýgy we hyjuw bilen aýdýan sözleri, ulanylýan obrazlar, deňeşdirmeler **liriki gahrymanyň ýaryna aşyk bolup, aky-lyny çasyryp, güýçsüz, mejalsyz, «diwana⁴ bolşy» beýan edilýär:**

Bir makama duş boldum, pikir anda pikre batdy,
Jan anda jandan boldy, essinden gidip ýatdy,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 43 sah.

² Şehd – bal.

³ Görkezilen eser, 79 sah.

⁴ Diwana – däli, akylyny ýitiren.

Jeset ýolda ýok boldy, köňül özün unutdy,
Yşk goşunny ýygyp, akyl mülkün dagytdy,
Talaňa berlip aklym, diwana boldum imdi.¹

Sopularyň garaýyşlaryna görä, sopy ýaryna ýeten wagty (oňa «makam» diýilýär) akylyny ýitirýär, çünki Hudaýy akyl bilen ölçäp bilip bolmaýar. Şeýle hala ýetmek üçin sopular özlerini her hili surnukdyryjy maşklar bilen, açlyk çekip ýa-da ýöne meditasiýanyň üsti bilen (pikire çümüp oturyp) şahsyýet öz «menini» ýok edip, özünü unutmaly we Hudaý bilen birikmeli. Şol sebäpli Magtymguly bu goşguda «**Talaňa berlip aklym, diwana boldum imdi**» diýýär.

Şeýle goşgularda söýgi ody liriki gahrymanyň janyny oda ýakyp, ony bir fiziki güýçsüz, mejalsyz, hatda çalajan ýagdaýa düşürýär, gahryman ejir çekýär, käte ol ýarynyň keşbini (ýagny, Hudaýy) öz hyýalynda görende daş-töweregindäki hiç zady saýgaryp bilmeýär. Şol sebäpli gahryman:

Her eşýadan ýar sypatyn ders aldym,
Kur'an kaýsy, kitap kaýsy bilmedim.²

– diýip, Gurhany ýönekeý kitapdan, meýi suwdan tapawutlandyryp bilmeýändigini nygtaýar. Emma şeýle äheňler şahyryň döredijiliginde köp däl. Onuň sufistik goşgularynda, köplenç, liriki gahryman ýaryny görüp bilmeýändiginden zeýrenýär:

Özi gaýyp, zülpleri ýeldaýa³ aşyk bolmuşam...
Dost, howaýy waslyňy men şunça çyndan isterem...⁴

Asla seni görmemişem dildarym...⁵

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 50 sah.

² Görkezilen eser, 287 sah.

³ **Ýelda** – ýylyň iň uzak we garaňky gijesi (22-nji dekabır), edebiyatda gözeliň zülpi şoňa meňzedilýär.

⁴ Görkezilen eser, 56 sah.

⁵ Görkezilen eser, 15 sah.

Şeýle-de şahyryň sufistik mazmunly goşgularynda **liriki gahrymanyň ýarynyň, söýgülisiniň keşbi örän abstrakt, howaýy häsiýetde** beýan edilýär, onuň daşky keşbi, gözelligi barada takyk hiç zat aýdylmaýar, sebäbi sopusylyk edebiyatynda Hudaýyň anyk fiziki sypatlary, onuň keşbi suratlandyrylmaýar. Ýöne sufistik mazmunly goşgularda liriki gahryman öz söýgülisine, ýaryna ýetmek üçin ähli kynçylyklara döz gelmäge taýýar. Şol sebäpli **şeýle goşgularda gahrymanyň çekýän ezýetlerine aýratyn orun berilýär** («**Ýar senden**» goşgusy muňa mysal bolup biler) we dünýä oňa zyndan ýaly bolup görünýär:

Ýedi yklym maňa görüner zyndan,
Ýa, reb, habar bilerinmi, ýar senden.¹

Sopusylyk pelsepesine ýugrulan şygryrlarda hemişe diýen ýaly «**meýli käse**» baradaky äheň gaýtalanýar:

... Lazym oldy okymak, «ene-l hak-u» «min el-hak»,
Meý içip meýhanadan, mestana boldum imdi.²

Bu goşguda «meý içip meýhanadan» jümlesi liriki gahrymanyň Hudaýa bolan söýgüsi barada habar berýär, çünki liriki gahryman Gündogarda atlary uly meşhurlyga eýe bolan sufizmiň wekilleri Hallajyň we Nesiminiň eserlerini okap, kalbynda Hudaýa bolan söýgüsiniň möwç urýandygyny nygtaýar.

Magtymguly «...Lazym oldy okymak, «ene-l hak-u» «min el-hak», diýen jümle bilen **Mansur Hallajyň (858–922)** «Ane el-hakk», ýagny «men – Hak (Hudaý)», «Min el-hakk» – «Men Hudaýdan» diýen sözlerini ýatlaýar. Hallajyň taglymatyna görä, Hudaýyň tebigatyny, onuň esasyyny, düýp barlygyny bilip bolmaýar. Ýöne onuň ruhy terkidünýä sopynyň

¹ Magtymguly. Şygryrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 38 sah.

² Görkezilen eser, 50 sah.

ruhy bilen birleşip bilýär. Şeýle ýagdaýda sopy Hudaýyň janly şaýadyna öwrülýär we özi-de Hudaýyň barlygyna öwrülýär. Şeýlelikde, ol Hudaý bilen birleşip, özüniň ynsan durkuny «menini» ýok edýär. Şeýle ýagdaýda Hallaj özüniň dilden-dile geçen «Ane el-hakk», ýagny «men – Hak (Hudaý)» diýen sözlerini aýdypdyr. Şol sebäpli resmi din wekilleri ony dinden çykan diýip yglan edýärler. Ilki «ol tutulyp, türmä salynýar, sekiz ýyl türmede ýatýar. 922-nji ýylda ony türmeden çykaryp, mün çybyk urýarlar, iki el-aýagyny kesýärler, soň ony oda ýakyp, külüni Tigr (Dejle) derýasyna taşlaýarlar»¹. Şol sebäpli **Magtymgulynyň «Içmeýen jamym»** atly sufistik mazmunly goşgusynda bu waka «Mansur belasy» diýlip ýatlanylýar:

Gözleriň jellatdyr, tilleriň aýýar,
Gamzaň bimar eder, ýüzleriň timar,
Mansur belasyna bolsam giriftar,²
Giderem sen sar süýreýip hamym.³

Mansur Hallajyň öňe sürýän ideýalaryna meňzeş pikirleri türki edebiýatynyň görnükli wekili **Seýit Imadeddin Nesimi-de** (1370–1417) öňe sürüpdir we şol sebäpli 1417-nji ýylda ony Bagdatda derisini soýup öldürýärler.⁴ Orta asyrlarda özleriniň dini-sufistik garaýyşlary üçin janlaryny gurban eden we elhenç jeza berlip öldürilen bu akyldarlaryň atlary din ýolunda pida bolan gahrymanlar hökmünde edebiýata hemişelik giripdir: **Şeýdaýynyň «Gül–Senuber»** dessanynda Mansur Hallajyň we Nesiminiň ölümi barada aýdylyp geçilýär:

---

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen edebiýatynyň klassyky sözlügi. Aşgabat, 1988, 208 sah.

² **Giriftar (gereftar)** – tutulan, ýesir alnan. Bu ýerde «duçar bolmak» manysynda ulanylýar.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 40 sah.

⁴ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen edebiýatynyň klassyky sözlügi. Aşgabat, 1988, 270–271 sah.

Nesiminiň derisini soýdular,
Saman tykyp, derwezede goýdular,
Barça alym ýyglyp pitwa¹ berdiler,
Mansurnyň asylgan daryny gördüm.²

Görşümüz ýaly, özüniň sufistik mazmunly goşgularynda Magtymguly belli sopolaryň atlary, durmuşy bilen baglanyşykly wakalary, eden işlerini we olaryň garaýyşlary bilen baglanyşykly maglumatlary ýatlap geçýär hem-de olara gysga salgylanmalar berýär. Şeýle goşgularda, adatça, «meýli käse, jam» baradaky äheňler hem ulanylýar:

Hoş meýlisler gurup gözel dost birle,
Ýar maňa meý berdi, gitdim sust³ birle,
Hemle kyldy maňa ýüz müň kast birle,
Sokdy meni ýylan-mary dilberiniň.⁴

Şahyryň pikirine görä, şeýle ylahy söýgi jebir-jepaly, ol ýylan çakan ýaly, ol ot ýaly ýandyryp, köýdürüp barýar. Şol sebäpli aşyklar gözýaş dökýärler, ylahy söýgä ulaşan sopy «diri jesede» meňzeýär:

Her kim any söýse, tirikdir ölmez,
Jahana özünden gaýry hiç gelmez.
Iýmesi, içmesi, karary bolmaz
Menzili, mekany, dary dilberiniň.⁵

Şeýle sufistik mazmunly goşgularda «gam badasy», «dostuň zähri» ýaly jümleler ulanylýar. Ýöne Magtymgulynyň erenleriň, keramatly hasaplanylýan şahslaryň elinden «meýli käse» içip, şahyrcylyk ylhamyny alşy baradaky «**Turgul diýdiler**», «**Boldum girýana**», «**Oýan diýdiler**», «**Uçdum ýa-**

¹ **Pitwa (arapça «fatihe»)** – pata bermek, doga okap rugsat bermek.

² Şeýdaýy. Lirika. Gül–Senuber. Aşgabat, 1978, 143–144 sah.

³ **Sust** – gowşak.

⁴ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 101 sah.

⁵ Görkezilen eser, 101–102 sah.

ranlar» ýaly goşgularynda şahyr edebiýatda öňden ulanylyp gelýän şahyrçylyk ylhamyny almak baradaky gadymy däplere eýerýär. Şeýle tär bilen ol öz goşgularynda hakykaty açyp görkezmek üçin «ylahy goldawy» alandygyny aýdýar. Bu goşgularda sopusylyk ideýalary ikinji derejä geçýär.

Şu ýokardaky aýdylanlardan ugur alyp, sözüimizi jemläp aýtsak, Magtymgulynyň dünýewi söýgi lirikasy türkmen zenanyň milli häsiýeti, onuň milli bezegleri, egin-eşiği baradaky realistik detallar, zenanyň fiziki sagdynlygy, onuň boýunyň uzynlygy ýa-da pesligi ýaly durmuşy alamatlar bilen sufistik mazmunly goşgulardan bada-bat tapawutlandyrýar.

Magtymgulynyň sufistik mazmunly goşgularynda **liriki gahrymanyň ýarynyň, söýgülisiniň keşbi örän abstrakt, howaýy häsiýetde** beýan edilýär, onuň daşky keşbi, gzeligi barada takyk hiç zat aýdylmaýar, sebäbi sopusylyk edebiýatynda Hudaýyň anyk fiziki sypaty, onuň keşbi suratlandyrylmaýar. Liriki gahryman öz söýgülisine, ýaryna ýetmek üçin ähli kynçylyklara döz gelmäge taýýar. Şeýle goşgularda «gam badasy», «dostuň zähri» ýaly jümleler ulanylýar. Liriki gahrymanyň mejalsyzlygy, onuň akyl-huşuny ýitirişi aýratyn nygtalýar.

3. Azady we Magtymguly

Azadynyň we Magtymgulynyň Aktokaýdaky bir ýerde deň ýerleşen aramgähine seredip, bu hadysa olaryň ikisiniň hem eserleriniň mukdaryna seretmezden türkmen edebiýatynda deň derejede hormatly orun tutýandygynyň nyşany hökmünde düşündim. Sebäbi inlis edebiýatynda Jeffri Çoser bolmadyk bolsa onda W. Şekspirem döremezdi.

Türkmen edebiýatynyň äleminde Döwletmämet Azadynyň parlak ýyldyzynyň dogmagy XVIII asyr türkmen ede-

biýatynyň ösüşine itergi berip, Andalyp, Magtymguly, Magrupy, Şeýdaýy, Şabende ýaly ussat klassyk, nusga alarlyk şahyrlaryň, ýagny türkmen edebiýatynyň «Kümüş asyryny» döretdi.

Döwletmämmet Azadyny Gündogar edebiýatynyň Atar, Nowaýy, Jamy ýaly beýik şahyrlarynyň hatarynda goýmak bolar, çünki onuň döredijiliginde öňki abstrakt, umumy adamzat temalaryndan döwlet gurluşy, ynsanyň durmuşynyň manysy, adamkärçilik ýaly türkmen jemgyýetiniň möhüm meseleleri öz beýanyny tapdy.

Döwletmämmet Azadynyň edebi mirasyna, onuň çeper eserlerine ser salsaň, olarda türkmen jemgyýetiniň iň bir wajyp meseleleri öz beýanyny tapypdyr. Olary şu aşakdaky tertipde görkezmek bolar:

1. Türki, türkmen dilini eserlerde ulanmak.
2. Bütewi bir döwlet we adyl patyşa baradaky arzuwlar.
3. Ýokary ahlak sypatly şahsyýeti terbiýelemek.
4. Il agzybirligi.
5. Rehimdarlyk, ejizlere kömek etmek we beýlekiler.

Şu nukdaýnazardan seretsek, Azadynyň eserleri örän gymmatly terbiýe çeşmesi bolup durýar. Emma şol bir wagtda bu iki şahyryň döredijiliginde örän tapawutly aýratynlyklaryň bardygyny aýtman bolmaz.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň ösüş ýolunda Döwletmämmet Azadynyň we Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň nähili orun tutýandygy, haýsy edebi akymlardan gelip çykýandygy birbada aýdyň ýaly bolup görünse-de, bu iki şahyryň ata we ogul bolandygyna seretmezden, olaryň döredijilik ugurlarynyň düýpgöter tapawutlanýandygy mese-mälim göze ilýär. Munuň beýle bolmagy diňe bir olaryň eserleriniň dili bilen baglanyşykly bolman, eýsem, olar öz eserlerinde meseleleri goýuşlary babatynda-da tapawutlydyrlar.

Biz şu wagta çenli, Magtymguly Azadynyň dowamy diýen owadan aksiomanyň ýesiri bolup gelýäris, ony hem Döwletmämmet Azadynyň öz eserlerinde umumy häsiýetde nygtaýan gumanistik, sosial, filosofik pikirlerini Magtymguly takyk türkmen durmuşy bilen baglanyşdyrypdyr diýip, mesele çözüldi hasap edýäris. Emma bu iki şahyryň eserlerini üns bilen okasaň, olaryň her biriniň gözbaşynyň we akymynyň tapawutlydygy mese-mälim görünýär. Elbetde, bu çylşyrymly we öwrenilmeli mesele. Onuň çözüdini birbada ýa-da birnäçe işlerde çözüp bolmaz. Mesele düýpli derňewe mätäç, çünki şu mesele anyklansa, diňe bir Magtymgulyň fenomeniniň nireden gelip çykyşy belli bolman, eýsem, Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Magrupy ýaly beýleki XVIII asyr klassyk şahyrlaryň döredijiliginiň köklerini yzarlamak mümkin bolýar. Şol bir halatda XVIII asyr türkmen edebiyatynyň ösüş aýratynlyklaryny, ugurlaryny aýyl-saýyl edip bolýar. Biz bu ýerde bu meseläni ýüzugra çözmekçi bolman, diňe bir mysal arkaly şu temanyň çylşyrymlydygyny görkezmeçli bolýarys.

Gündogar edebiyatynda, aýratyn hem türkmen edebiyatynda perzent, zürýat temasy iň bir meşhur motiwleriň biridir. «Gorkut ata», «Hüýrlukga–Hemra», «Saýatly–Hemra», «Görogly», «Zöhre–Tahyr», «Şasennem–Garyp» ýaly dessanlarda, türkmen halk ertekilerinde bu tema gadymdan bäri görnükli orny eýeläp gelýär. Şonuň üçin «Görogly» halk eposynda:

Atdyr ýigidiň ýoldaşy,
Oguldyr döwletiň başy,
Gyz-da bolsa köňül hoşy,
Zürýat gerekdir ýigide.¹

– diýlip nygtalýar, sebäbi bu – halkyň talaby. Köp dessanlar hem şu motiwden başlanýar.

---

¹ Гер-оглы. Москва, 1983, 65 sah.

«Hüýrlukga–Hemra» dessanynyň hem ilkinji baby: «Gadymy-eýýam, wagty-zamanynda bir patyşa bar ekeni, onuň adyna Hysraw patyşa diýýän ekenler. Onuň bir weziri bolupdyr, oňa Kasym wezir diýýär ekeni, özi adyllykdan gily des-deň iki bölýän adam ekeni.

Hysraw patyşanyň ogly ýok ekeni. Şol wagtlarda ogulsyz adam toýa baranda, atynyň guýrugyna jeňnel (gyzgan) baglaýan ekenler. Özüniň biline bolsa süýek gysdyrýan ekenler. Patyşa bolsa özüniň ogulsyzlygyny şol toýa çagyrylýan wagty bilipdir, patyşa öz ogulsyzlygyny bilip, öýünden çykman, bir, iki, üç, baş gün ýatyp, turmandyr»¹ diýen sözler bilen başlanyp, soňra eseriň sýužeti ösdürilýär we perzent, zürýat meselesiniň türkmenler üçin birinji orunda durýandygy nygtalýar.

Şu mesele türkmen edebiyatynda, folklorda esasy ýörelge bolup gelýär. Emma **Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat»** atly sopusylyk-filosofik häsiýetli poemasyny alyp görsek (sebäbi Azadynyň esasy eseri hasaplanylýar) şu mesele düýbünden başgaça teswirlenýär. Şu eseriň «Hezreti Süleýmanyň² hakdan ogul tilegeni bu turur» diýen bölümünde Gündogar edebiyatynda meşhur bolan Süleýman pygamber baradaky rowaýat beýan edilýär.

Bu hekaýat **Nyzamy Genjewiniň (1141–1209) «Ýedi gözəl»** diýen poemasynda-da duş gelýär: Süleýmanyň perzendi bolmandyr. Onuň aýaly Bylkys Hudaýdan zürýat dilemegi Süleýmandan haýyş edýär. Allanyň gudraty bilen olaryň ogly bolýar. Emma onuň el-aýagy ysmaz bolup dogulýar. Är-aýal gama batyp, Jebraýyl perişdäniň üsti bilen munuň se-

¹ Хурлукга и Хемра. Саят и Хемра. Москва, 1969, 55 sah.

² **Süleýman** – gadym döwürde ýaşap geçen parasatly we ady belli patyşa. Musulman dini rowaýatlarynda ol Muhammet pygamberden öň ýaşap geçen pygamberleriň biri hasaplanýar.

bäbini Hudaýdan sorayarlar. Alla olara bir-birine öz pynhan syrlaryny açsalar, olaryň oglunyň sagaljakdygyny aýdýar. Şonda Süleýman howlukmaç aýaly Bylkysy çagyryp, ondan nähili syry özünden gizläp saklaýandygyny sorayar. Bylkys Süleýmany gowy görýändigini, ýöne şonda-da köşge gelýän her bir owadan ýigide hantamaçylyk gözi bilen seredýändigini aýdanda, olaryň oglunyň ysmazak elleri herekete gelýär. Öz gezeginde Süleýman hem özüniň hazynasynyň dünýäniň baýlygyndan doly bolsa-da, her köşge gelen adamyň özüne nähili sowgat getirendigini biljek bolup, eline seredýändigini aýalynyň öňünde boýnuna alanda oglunyň ysmazak aýaklary sagalýar.¹

Nyzamy bu hekaýaty öz poemasynda hakykatyň, dogruçylygyň «elsiz-aýakсыzlary-da bejerýändigini»,² onuň maşgala durmuşynda möhümdigini görkezmek üçin ulanypdyr. Şu sýujet Döwletmämet Azadynyň «Wagzy-Azat» poemasynda biraz üýtgeşiğräk görnüşde getirilýär hem-de Süleýmanyň oglunyň sagalmagynyň yzysüre onuň birnäçe wagtdan soň ölendigi beýan edilýär:

Hak tagala berdi endek³ fursaty,
Tiýdi, tizräk bu ölümiň nobaty.

Janyn aldy beççeniň⁴ ender zaman,⁵
Taht üze tüşdi jesed, boldy fegan.⁶

---

¹ Bu barada seret: Низами. Собрание сочинений в пяти томах. Семь красавиц. Москва, 1959, 4 том, 171–174 sah.

² Görkezilen eser, 174 sah.

³ **Endek** – az, azajyk, ujypsyz.

⁴ **Beççe** – çaga.

⁵ **Ender zaman** – şol wagtyň özünde, şol demde.

⁶ Azady. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ýlym, 1982, 60 sah. **Fegan** – dat-perýat, agy.

Azadynyň poemasynda şu sýžetiň şeýle pajygaly gutarmagy tötänleýin däl, çünki ol sýžetiň soňuny:

Üşbü dünýä kim ölümniň ýoludyr,
Dünýäge gelgen ajal paýmalydyr.¹

Bu ölüm ýolunda ferzent ekmegil,
Gaýgy-gussa birle hunab² çekmegil.

Dünýä köfri üstüdir, eý, ähli-hal,
Köfri üstide mekan tutmak muhal.³

– diýen sözler bilen terkidünýä sopusylyk äheňinde jemleýär.

Indi XI asyrdaky ýaşap geçen türkmen şahyry **Ýusup Has-Hajyp Balasagunlynyň (1021-nji ýylda doglan) «Kutadgu bilik» (Bilimnama)** atly poemasynda ser salsak, onda şu temanyň iki hili çözüdini göreris.

Poemanyň gahrymany Oktulmyş terkidünýä ýaşayan akyldar Otkurmyşyň ýanyna barýar. Olaryň arasynda zürýat, nesil meselesi boýunça gürrüň bolup geçýär. Oktulmyş ogul-gyzy bolmadygyň ökünýändigini, zürýatsyz adamyň yzynyň ýitýändigini, onuň ýeriniň boş galýandygyny, şonuň üçin adama köp ogul-gyzyň gerekdigini aýdýar. Oktulmyşyň bu sözleri maşgala, zürýat meselesi babatynda türki halklarynyň gadymdan gelýän garaýşyny beýan edýär. Emma onuň tersine terkidünýä Otkurmyş başga pikiri öňe sürýär:

Özüni gynayaň ogul-gyz diýip,
Onuň gadryn bilýän ogul-gyz kaýda?

Ýygarsyň haramy, berersiň galar,
Galar seniň gamyň, arzuwyň galar.

---

¹ **Paýmal** – depelenen, ezilen.

² **Hunab** – «**hunaba**» – ganly ýaş.

³ Azady. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ylym, 1982, 60 sah. **Muhal** – doly görmüşi – «muhalýf» (arapça) – ters, garşy.

Gämä münýär sallah kişi öýlenip,
Deňiz içre girer gämä müngüji.

Ogul-gyz dörese gämisi synar,
Gämi synsa kim diri hem sag galar?¹

Maşgala durmuşyna, zürýat meselesine bolan şeýle inkär ediji garaýyş Ý. E. Bertelsiň pikirine görä, Orta Aziýada meşhur bolan Ybraýym Edhem ýa-da Edhem diwana atly (öz ady Aby Yshak Ybraýym ibn Edhem) VIII asyrdaky Balhda ýaşap geçen tanymal sopynyň sözlerine gabat gelýär: «Seniň aýalyň barmy?» diýip, bir derwüşden sorapdyrlar. Ol: «Ýok» diýipdir. Ol sorapdyr: «Çagalaryň barmy?» Ol: «Ýok» diýip jogap beripdir. Ol aýdypdyr: «Bu oňat». Derwüş sorapdyr: «Näme üçin?» Ol jogap beripdir: «Derwüş öýlense gämä münýär, haçanda ogly bolsa gämisi gark bolýar».

Maşgala gurmak, perzent edinmek meselesine bolan şeýle garaýyş «hatda sopolaryň arasynda-da seýrek duş gelýär»² diýip, Ý.E. Bertels belläp geçýär. Şeýle pikirleriň ýaýramagyna biziň pikirimize görä, bellibir derejede, Orta Aziýada meşhur bolan «Kyssaýy Ybrahym ibn Edhem» atly eseriň hem-de Ybraýym Edhem baradaky rowaýatlaryň sebäp bolandygyny aýtmak bolar. Sebäbi şeýle rowaýatlar we «**Ybraýym Edhem**» romanynyň dürli görnüşleri Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynyň fondunda hem duş gelýär. (Inw. №1532a, Inw. №5976 we başg.)

Käbir sopolaryň taglymatyna, garaýyşlaryna görä, öýlenmek ynsan söýgüsi bilen baglanyşykly bolman, ol diňe nesil dowamaty üçin gerek. I. P. Petruşewskiniň ýazmagyna görä,

---

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 83 sah.

² Görkezilen eser, 182 sah.

«Soňabaka käbir sopolaryň durmuşynda ilkinji çagalary doglandan soň, är-aýal gatnaşyklaryny bes etmek däbi ýüze çykýar. Rowaýatlara görä, nagyşbendiçilik akymynyň düýbünü tutujy meşhur **Bahaweddin Hojamuhammet Nagyşbendi (1318/1319–1389)** hem şeýdipdir: ony 17 ýaşynda öýeripdirler, ýöne ilkinji çagalary doglandan soň, ol aýaly bilen aýrylyşman, onuň bilen aýal dogany ýaly ýaşapdyr».¹

Ybraýym Edhem baradaky rowaýatlaryň birinde onuň bir wagt Balhda patyşa bolandygy barada aýdylýar. Ol bir gezek gulan awlap ýörkä «Sen günäsiz jandarlary awlamak üçin döredidimi?» diýen sesi eşidýär. Şonuň ertesi Ybraýym öz köşgüniň üçeginde ýitiren düýesini gözleýän bir çarwa araby görýär. Köşgüň üçeginde düýe gözlemegiň manysyzdygyny Ybraýym oňa aýdanda, çarwa arap oňa tagtyň üstünde oturyp Allany gözlemekden gowudygyny aýdýar. Bu sözler Ybraýyma örän güýçli täsir edipdir. Ybraýym Edhem köşgüni terk edip gidýär we çölde öz çopanyna sataşýar. Ol gymmatbaha geýimlerini çykaryp, şol çopana berýär. Özi bolsa çopanyň köne eşiklerini geýip, Mekgä gidýär we Medinede ýaşamaga galýar. Ybraýym Edhem meýdanda ýgan odunyny bazarda satyp, gün-güzeran aýlapdyr. Şol wagt onuň Balhda galan Zülfiýe atly aýalynyň ogly bolýar. Onuň adyna Muhammet dakýarlar. Ol ulalyp, kakasyny sorap-idäp, onuň gözlegine çykýar. Birnäçe wagtdan soň Muhammet kakasyny Medineden tapýar. Ogluny görüp, Ybraýym örän tolgunypdyr. Ogluny bagryna basypdyr we şol halatda göwnüne «eger-de ol Allany bütin durky bilen söýmeklige söz beren bolsa, indi öz oglumy söýüp bilermi?» diýen pikir gelyär. Ybraýym hyjuwly namaz okaýar we şol wagt ýaňky tapyşan ogly onuň gujagynda ölýär.

---

¹ Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 318 sah.

Şondan soň Ybraýym bir dag gowagyna gidip ýalňyzlykda ýaşaýar.¹

Terkidünýälik, dünýäň nygmatlaryndan, lezzetlerinden el çekip, özüni çäklendirip, diňe Allany söýüp ýaşamak ýaly sopusylyk ýörelgeleriniň düýp sebäbi Yslam medeniýetiniň döreýiş we kemala geliş taryhy bilen baglanyşyklydyr. Araplaryň musulman dinini ornaşdyrmak, ýaýratmak üçin alyp baran uruşlarynda dolandyryjy gatlagyň wekilleri olja alnan zatlaryň hasabyna baýapdyrlar. Ine, şol hadysany gören päk ýürekli musulmanlar olary ýazgaryp, «dünýäň malyna kowalaşyp, «jehada» (ýagny «din üçin uruş») gatnaşanlar Allanyň kalbynda orun almazlar, onuň söýgüsine diňe «geljek durmuş üçin hyzmat edýänler mynasyp bolar»² diýip, peýdakeşlige, baýlyga kowalaşmaklyk ýaly pikirleri ret edipdirler.

Ý. E. Bertels Ybraýym Edhem baradaky terkidünýä, dünýäniň aýşy-eşretinden, maşgala durmuşyndan, çaga-çugadan el çekme ýaly ýowuz, sopusylyk ruhuna ýugrulan bu rowaýatlaryň maniheýçilik³ bilen hem baglanyşyklydygyny belläp geçýär.⁴

---

¹ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 183 sah.

² Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 318 sah.

³ **Maniheýçilik** – bu diniň düýbünü tutan Mani (216–277) Wawilonda doglupdyr. Ol Merkezi Aziýa we Hindistana syýahat edipdir. Maniheýçiler dünýäde Ýagtylygyň (Ýagşylyk) we Tümlügiň (Ýamanlyk) arasynda göreş gidýändigini nygtapdyrlar. Olar Ýagtylyga kömek bermeli we kalbyňy hapa zatlardan arassalamaly diýen pikire ynanyapdyrlar. Bu diniň tarapdarlary terkidünýäligi, öýlenmezligi, maşgala durmuşyndan gaça durmaklygy, çakyr içmezligi, et iýmezligi, hatda ösümlikleri-de ýolmazlygy ündäpdirlir. (Bu barada seret: Васильев Л.С. История религий Востока. Москва, Высшая школа, 1988, 71 sah.)

⁴ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 187 sah.

Görşümüz ýaly, Azadynyň «Wagzy-Azat» poemasyndan ýokarda getirilen setirlerde aýdylýan maşgala, zürýat baradaky sopusylyk ideýalarynyň kökleri gadymy çeşmelere uzap gidýär.

Durmuşyň lezzetlerinden, maşgala, perzentden ýüz öwürmek ideýalary, bu dünýäniň geldi-geçerligi, onuň ýalançydygy baradaky pikirler köp sopy-filosoflaryň, şahyrlaryň eserlerinde beýan edilipdir. Şu nukdaýnazardan Azadynyň «Wagzy-Azat» poemasynda zürýat baradaky aýdylýan pikirler sopusylyk taglymatynyň ruhy bilen birigip gidýär. Döwletmämmet Azady şeýle pikirleri birnäçe ýerde dürli görnüşde gaýtalap geçýär:

... Men diýdim kim asta-asta köňlüme, dünýäni goý,
Kyl kanagat lukma birle köhne esgi şal ile.

Maksadyň görmek (bu gün) mümkin imes, şeýda köňül,
Bu ogul-gyz, jemgyýet esbab, mülki-mal ile.

Eý Azady, bol tejerrud,¹ barydan maksat tile,
Hiç tapan tapgan iýmesdur ýogsa kyl-u kal² ile.³

Şuňa meňzeş pikirleriň Magtymgulynyň hem birnäçe goşgusynda duş gelýändigini aýtman geçip bolmaz:

Munça jepa, ogul, gyz-u zen üçin,
Munça aşret häk alajak ten üçin,
Gitmez garamaty iki gün üçin,
Neçün boýna ala-ala gider sen.⁴

Ýöne Magtymgulynyň goşgularynda Azadynyň eserlerindäki sopusylyk äheňindäki maşgala durmuşyndan el çek-

---

¹ **Tejerrud** – ýeke ýaşamak, terkidünýä bolup, Hudaýa gulluk etmek.

² **Kyl-u kal** – galmağal, gykylyk.

³ Azady. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ylym, 1982, 255 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 234 sah.

mek ýaly hyjuwly, gönümel çagyryşlar ýok. Çünki Magtymgulynyň esasy obýekti adam, onuň hal-ýagdaýy, ruhy dünýäsi we ykbaly bolup durýar. Şonuň üçin ol janyndan syzdyryp, adamyň bu dünýäde jebri-jepalarda «gara ganlar ýuwutup, hasratlar çekip» ýaşadygyny, onuň ömrüniň gysgadygyny aýdyp, nebsiýamanlyk, pula, mala kowalaşmak ýaly häsiýetlerden saplanmalydygyny ündeýär. Din meselesinde-de ol adamy öz pikirine tabyn etjek bolman, onuň önünde wyždan azatlygyny goýýar:

Malyny küýseme berimsiz baýyň,
Il gezdikçe, gözi doýmaz gedaýyň,
Mömin bolsaň kyl gullugyn Hudaýyň,
Bäş wagt ýada sala-sala gider sen.¹

Şeýle ruhda ýazylan «**Näge ýatyp sen?**» goşgusynda-da iň soňky setir bu dünýäde adam öz gysga ömrüni boş geçirmeli dældigini aýdyp:

... Tohum saçynawer, näge ýatyp sen?²

– diýip gutarýar. Magtymgulynyň goşgularynda adam çäkli ömrüni manyly, gowy ýaşap geçirmelidigi nygtalýar. Maşgala gurmak, zürýat meselesinde Magtymguly könedan gelýän türkmen halkynyň däplerinden ugur alyp, örän aýdyň pikiri öňe sürýär:

Gardaşsyza kuwwat ýokdur,
Ogulsyza döwlet ýokdur,
Aýalsyza aşret ýokdur,
Hoş günü hasrata meňzär.³

Magtymguly maşgala gurmak temasyny beýan edende her bir ýigidiň öz söýenini almalydygy baradaky pikiri öňe

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 234 sah.

² Görkezilen eser, 235 sah.

³ Görkezilen eser, 172 sah.

sürmek bilen ýene-de türkmen halkynyň gadymy ruhy ýörelgelerine eýerýär:

... Ýigit köňül söýenini almasa,
Ynjalyp parahat ýatyp bolmaýyr.¹

Bu pikir türkmen dessanlarynda hem nygtalyp geçilýär. Onuň üstesine-de, şahyr bu meselede goç ýigitleriň öz öýüni, ilini, watanyny goramaga at-ýaragy bilen hemişe taýýar bolmalydygyny nygtaýar:

«Menem» diýen goç ýigidiň, doganlar,
Owal başda söwer ýary gerekdir,
Ondan soňra ogul gyza howandar,
Ser² jydasy,³ zülpükary⁴ gerekdir.⁵

Şeýle talaplary berjaý etmedik ýigit ýazgarylýar. Bu talaplar türkmen gahrymançylyk eposlarynda baş ideýa bolup durýar:

... Ýürekleri at başy dek batyrlar,
Hatynça ýok at-ýaragy bolmasa.⁶

Görşümüz ýaly, ýokarda seredilip geçilen maşgala, perzent temasyny beýan edende Magtymguly öz kakasy Döwletmäm-met Azadynyň edebi däplerini dowam etdirip, öz döredijiliginde kakasynyň sopusylyk garaýyşlaryndan ugur almandyr-da öz gözbaşyny «Gorkut ata», «Görögly» ýaly türkmen halkynyň milli ruhuna ýugrulan eserleriň ynsanperwerlik ideýalaryndan, ruhy ýörelgelerinden, däplerinden ugur alypdyr.

---

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 128 sah.

² Ser – her zadyň başy, owwaly.

³ Jyda – bu ýerde «jyza» (parsça – «naýza» diýmegi aňladýar) bolmagy ähtimal.

⁴ Zülpükär – Hezreti Alynynyň gylyjy. Bu ýerde umuman gylyç, ýarag manysynda gelýär.

⁵ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 205 sah.

⁶ Görkezilen eser, 200 sah.

4. Magtymguly we Hoja Ahmet Ýasawy

Magtymgulyň eserlerini üns bilen okasaň onuň sopy şahyrlara uly hormat goýandygyna göz ýetirmek kyn däl. Şeýle sopy şahyrlaryň biri-de Merkezi Aziýada türki dilde sopusylyk pelsepesine ýugrulan şygrylary bilen belli bolan **Hoja Ahmet Ýasawdyr (1105–1166)**. Hoja Ahmet Ýasawyny Allanyň mähri siňen bir gudratly şahs hasaplap, ol barada Magtymguly şeýle ýazýar:

Kyldy oňa hak rahmet,¹
Nury-tejelli² gudrat,
Hyrka geýen Hoja Ahmet
Saýramdadyr, Saýramda.³

Bar bolan maglumatlara görä, Hoja Ahmet Ýasawy çen bilen 1105-nji ýylda häzirki Türküstan şäheriniň (Gazagystanda ýerleşýär) Ýasa (Ýassy hem diýilýär) obasynda şeýh Ybraýym atly ruhanynyň maşgalasynda eneden bolýar. Ýöne Hoja Ahmet ýaşlykda ene-atasyndan ir mahrum bolup, ýetim galýar. Ýedi ýaşyndaka Hoja Ahmede Arslan baba atly belli işan, şeýh hossarçylyk edip, bilim berýär. Bu barada Hoja Ahmet Ýasawy bir goşgusynda:

Ýedi ýaşda Arslan babam yzlap tapdy...⁴

– diýip ýazsa, başga bir hikmetinde:

Ýedi ýaşda Arslan baba kyldym salam,
Hak Mustafa amanadym kylyň engam,⁵

---

¹ **Rahmet** – rehmet, rahmat – ýuka ýüreklilik, mähir.

² **Tejelli** – gőzellik we ajaýylyk bilen görünme.

³ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 15 sah.

⁴ Hoja Ahmet Ýasawy, Diwany Hikmet. Kazan, 1904, 24 sah.

⁵ **Engam** – halat, serpaý.

O şol wagtdan men bir zikrin kылdym tamam.

Nefsim ölüp, lamekanga¹ aştym men-ä.²

– diýmek bilen özüniň ilkinji halypasynyň Arslan baba bolandygyny anyk aýdýar. Ömrüniň bellibir bölegini Hoja Ahmet Ýasawy kakasynyň şeýhlik eden Saýram şäherinde ötüripdir. (Saýram şäherinde Hoja Ahmediniň kakasy şeýh Ybraýymyň, ejesi Garagöz mamanyň we olaryň iki oglunyň mazarlary ýerleşýär.) Arslan baba aradan çykansoň, Hoja Ahmet Buhara şäherine gidip, şol ýerde meşhur sopy **Hoja Ýusup Hemedanydan (1048–1140)** sapak alýar.

Birnäçe wagtdan soň Hoja Ahmet Hoja Ýusup Hemedanydan ak pata alyp, öz ýurduna, ýagny Ýasa dolanyp gelýär. Ýasa XII asyryň ortalarynda Merkezi Aziýada sufizmiň merkezleriniň biri bolupdyr.

Hoja Ahmet Ýasawynyň şeýhlik eden ýyllary tozgunçylykly uruşlar häli-şindi bolup durupdyr. XII asyryň otuzynjy ýyllarynyň ikinji ýarymynda Merkezi Aziýanyň üstüne gara hytaýlylar çozupdyr. Hoja Ahmediniň dogduk mekany bolan Ýasa şäheri-de gara hytaýlylaryň golastyna düşüpdür. Basybalyjylaryň ýerli ilata azar berşi, bigünä, parahat oturan halkyň jebir-süteme duçar edilişi Hoja Ahmedini biperwaý galdyrmadyr. Hoja Ahmet:

Ne müşgüldir gülni üzüb gunçasyndan,

Enesini jyda kylyp beçesinden,³

Gündizini gara kylyp gijesinden,

Başlaryga garaňkyny saldy, görüň!

Erkim bolsa, şahy merdan bolgaý erdim,

Bu elgimde almaz gylç algaý erdim,

---

¹ **Lamekan** – mekabsyz ýer, adamyň ölensoň barýan ýeri, o dünýä.

² Hoja Ahmet Ýasawy. Diwany Hikmet. Kazan, 1904, 29 sah.

³ **Beçe** – çaga.

Bu kafyrlar çerigige¹ salgaý erdim,
«Alajy ýok» tiýu, arman kyldy görüň.²

– diýip, gahar-gazabyny özüniň otlukly setirleri bilen beýan edipdir. Hoja Ahmet Ýasawynyň halka ruhy tarapdan ýakyn bolany üçin onuň «**Hikmetleri**» (ýagny, «Öwüt-nesihat beriji goşgulary») halk arasynda giňden ýaýrap, Merkezi Aziýa medreselerinde-de ýörite okadylypdyr.³

Hoja Ahmediň döwründe Merkezi Aziýada daýhanlar baý feodallaryň zulumyna çydaman şäherlere gaçyp gitmäge mejbur bolupdyrlar. Şol döwrüň taryhy çeşmelerini, resminamalaryny öwrenen taryhçy alym B. G. Gafurow «bu resminamalarda halka jebir-sütem edilişi aýdyňlyk bilen görünýär»⁴ diýip ýazýar.

Şeýle agyr döwürlerde sopy şahyrlar halka ruhy hemaýatçy bolup çykyş edipdirler. Muny Hoja Ahmediň goşgularynda-da mese-mälim görmek bolýar. Hoja Ahmet garyp-garsarlara, ýetimlere howandarlyk, kömek etmek adama Allanyň buýurýan borjudyр diýip nygtaýar:

Garyp, pakyr, ýetimlarni kylgyl şadman,
Halkalar kylyp eziz janyň eýle gurban,
Tagam tapsaň janyň bile kylgyl myhman,
Hakdan eşidip bu sözlerni aýtdym men-ä.⁵

Nusga alarlyk mysal hökmünde Ýasawy Muhammet pygamberiň hem magraç gijesinde Allanyň didaryny görenden soň, garyplaryň, pakyrlaryň, ýetimleriň aladasyny edendigini aýdýar:

---

¹ **Çerik** – hakyna tutma goşun.

² Sowet edebiyaty, 1988, №4, 165 sah.

³ Bu barada seret: Демидов С.М. Суфизм в Туркмении. Ашхабад, Ылым, 1978, 40 sah.

⁴ Гафуров Б.Г. Таджики. М., Наука, 1972, 418 sah.

⁵ Hoja Ahmet Ýasawy. Diwany Hikmet. Kazan, 1904, 18 sah.

Garyp, pakyr, ýetimlarni resul sordy,
O şol tüni magraç¹ çykyp didar gördi,
Gaýdyp düşüp, garyp, pakyr halyn sordy,
Garyplarnyň yzyn yzlap düşdüm men-ä.²

Hoja Ahmet Ýasawy özüniň hemişe garyplaryň, ezilen, horluk çeken adamlaryň tarapyndadygyny aç-açan aýdyp:

... Garyp, ýetim pakyrlyrnyň könlün awlap,
Köňli bütin halaýykdan gaçdym men-ä.³

– diýip ýazýar. Munuň şeýle bolmagyna Ýasawynyň ýaşlykdan ýetim galyp, özüniň şahsy durmuşynda köp horluk, mätäçlik çeken bolmagy bilen düşündürmek mümkin, sebäbi şahyryň şu aşakdaky setirleri muňa şaýatlyk edýär:

... Horasany, Şamy, Yrak niýet kylyp,
Garyplygyň köp gadryny bildim men-ä.⁴

Ýasawynyň garyplara, ýetimlere, umuman, horluk çekenlere kömek etmek, göwünlik bermek, zalymlary ýazgarmak ýaly gumanistik ideýalary, diňe bir onuň döwürdeşlerini däl, eýsem, ondan soňky döwrüň şahyrlaryna-da uly täsir edipdir. Hoja Ahmediniň abraýy artyp, oňa keramatly şahs hökmünde seredilmegine getiripdir we halk arasynda «**Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet**» diýen sözler hem, megerem, şonuň üçin ýörgünli bolandyr. Magtymguly:

Ýa Yklym eýesi Ahmet Ýasawy,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?⁵

– diýip, özüniň bir sopuçylyk pelsepesine ýugrulan goşgusynda uly hormat bilen Hoja Ahmede ýüzlenýär.

¹ **Magraç** – gök, asman. Muhammet pygamberiň Byrag diýen atyny münüp, göge çykan gijesine «magraç» diýilýär.

² Hoja Ahmet Ýasawy. Diwany Hikmet. Kazan, 1904, 18 sah.

³ Görkezilen eser, 18 sah.

⁴ Görkezilen eser, 51 sah.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 14 sah.

Magtymguly Ýasawy baradaky halk arasynda ýaýran rowaýatlardan hem habarly bolupdyr. Şeýle rowaýatlaryň birine Magtymguly «**Anbar saçdylar**» atly goşgusynda salgylanýar:

Rüstem dag süýrärdi bir apy¹ bilen,
Döwler titreşerdi gürz howpy bile,
Hoja Ahmet Ýasawy ýüz sopy bile,
Keştsiz² derýany şeýle geçdiler.³

Hoja Ahmet Ýasawyny keramatly şahs hökmünde görkezmek niýeti bilen döredilen bu rowaýatda onuň möwç urup ýatan derýadan gämisiz geçişi XVIII asyr türkmen şahyry **Gurbanaly Magrupynyň (1735–1805) «Ýusup–Ahmet»** dessanynda Ýusup we Ahmediniň Gürgen derýasyndan geçişine meňzeýär.⁴ M. Annamuhamedow şu setirler barada: «Ol ýşk ummanyndan keştsiz (gämisiz) geçen Hoja Ahmet Ýasawydyr» diýip, bu hadysa bir hyýaly meňzetme hökmünde seretmelidigini nygtaýar, ýöne bu ýerde şol setirlere şeýle many bermäge esas ýok, çünki bu ýerde ýönekeý halka düşnükli bolan äheňleriň, Rüstem ýaly epiki gahrymanyň keşbiniň üsti bilen Hoja Ahmet Ýasawynyň edermenligi nygtaýar. Emma, adatça, magryfet derýasyny aryflaryň, ýagny bilimli sopolaryň hyýaly geçişi suratlandyrylanda olaryň şol derýada «ýüz gämili» gezyändigini barada aýdylýar, çünki ony gämisiz geçmek mümkin däl:

Şükür Haka, biz hem bu ýola düşdük,
Geçirdim birnäçe eýýamy gördüm.

¹ **Apy** – zäherli uly ýylan.

² **Keşti** – gämi.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 194 sah.

⁴ G. Magrupy. Ýusup–Ahmet. Aşgabat, Türkmen döwletneşir, 1943, 112 sah.

Magryfetiň derýasyna ulaşdyk,
Aryflar sürerler, ýüz gämi gördüm.¹

Magtymguly durmuşa uly söýgi bilen garap, halka oňat ýaşayyş, bagtly durmuş arzuw edip, öz halky üçin «berkarar döwlet» isläp ýazan «**At islärin**» diýen goşgusynda-da Hoja Ahmedi belli keramatly hasaplanylýan şahslaryň içinde agzap, ondan «hümmet isleýär»:

Hajy Bekdaş, Abylkadyr,
Hoja Ahmet, Ymam Ryzadyr,
Feridun bir öwlüýädir,
Baryndan hümmet islärin.²

«At islärin» goşgusy Magtymgulynyň ýaşlyk döwrüne degişli eseri diýip hasaplamak bolar, çünki bu isleg-arzuwlardan doly goşgynyň birinji bendinde liriki gahryman Alla özüne sahylyk etse, ýagny «kerem etse» bu dünýäde ondan at-abraý, bagt dileýändigini aýdýar. Ikinji bentde liriki gahryman ýoksullyk, garyplyk barada söz açýar. Bu ýerde «pakyryk-sopuçylyk» göz önünde tutulmaýar. Liriki gahryman ýoksullykdan çykmagyň, öz rysgyňy, ýagny gündelik halal iýmitiňi gazanmak üçin, rowaýatlarda aýdylan «misi altyna öwrüp bilýän» gudratly kimiýa³ atly ot ýaly bir kesbi-käriň gerekdigini nygtaýar. Şahyr şol pikirlerini üçünji bentde jemläp, öz ömrüniň çäklerini we isleg-arzuwларыny aýan edýär:

Ýalan dünýäde ýörmäge,
Döwlet ber, aşrat⁴ sürmäge,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat. Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 48 sah.

² Görkezilen eser, 1-nji tom, 67 sah.

³ **Kimiýa** – gudratly ot, çöp. Aslynda «himiýa» diýen grek sözi.

⁴ **Aşrat** – keýp, hözir, sapaly durmuş.

Ömür ekläp, gün görmäge,
Segsen ýyl pursat islärin.¹

Elbetde, bu ýerde dünýäniň pany, ýalançydygy tekrar-lansa-da, Magtymguly şol dünýäni manyly, at gazanyp, ha-lal zähmet bilen iýjek çöregiňi gazanmagy maksat edinýär. Dünýäniň lezzetini, hözirini görmek üçin, özüniň ýigrimi (ýa-da şol töweregi) ýaşynyň üstüne «ömür ekläp, gün gör-mäge» ýene-de Alladan «segsen ýyl pursady» dileýär. Özüniň durmuş ýoluna ýaňy aýak basyp, «yşga ugraşandygyny», ýagny sopusylyk bilen gyzyklanyp başlandygyny, ýöne «ol derýada möwje düşendigini» aýdýar. Goşgy türkmen halky üçin «berkarar döwlet» dilegi bilen jemlenýär:

Pyragy, yşga ugraşdym,
Derýa girdim, möwje² duşdum,
Hor galmasyn puştba-puşdum,
Berkarar döwlet islärin.³

Elbetde, şeýle durmuş ýoluny geçmek üçin Alladan we onuň ruhy siňen öwlüýälerden medet, goldaw, kömek gerek. Ine, şoňa görä-de Magtymguly ady belli sopolardan, şol san-da Hoja Ahmet Ýasawydan «hümmet»⁴ isleyär, sebäbi muny şahyryň in uly halypalarynyň biri Hoja Ahmediň özi wesýet edipdir:

...Ýady birlen meşgul bolsa tüýni-güni,
Erenlerden hümmet tiläb ýörmek gerek.⁵

Magtymgulynyň käbir goşgularynda Hoja Ahmet Ýa-sawynyň hikmetleriniň täsiri duýulýar. Hoja Ahmet Ýasa-wynyň birnäçe goşgulary onuň dini-mistiki, sopusylyk yl-

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 67 sah.

² **Möwç** – tolkun, gom.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 67 sah.

⁴ **Hümmet** – gujur, gaýrat; güýç, mertlik.

⁵ Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa, 1992, 79 sah.

ham alşyny beýan edýär. Şeýle äheňlere ýugrulan goşgularda Muhammet pygamber Hoja Ahmede hurma berýär. Hurma sopuçylygyň nyşany bolup hyzmat edýär, çünki hurma garyplygyň, pakyrlygyň nyşany. Dini mazmunly rowaýatlarda Edhem diwana we beýleki sopular terkidünýä bolup ýaşanlarynda olaryň esasy iýmitiniň hurma bolandygy barada aýdylýar. Sebäbi hurma – Gündogar ýurtlarynda giň ýaýran igdäniň bir görnüşi, ol sada iýmitiň nyşany bolup durýar:

Tört ýaşymda hak Mustafa berdi hurma,
Ýol görsetdim ýolga girdi niçe gümra.¹
Nazar kylyp, Hyzyr babam boldy hemra,
Ol sebäpden altmyş üçde ýerge girdim.²

Hoja Ahmet Ýasawy şeýle goşgularynyň birinde: «On sekizde çilten birlen şerap içdim...»³ diýse, başga bir hikmetinde Magtymgulynyň «**Turgul diýdiler**» goşgusynda bolup geçýän «ylham alyş» wakalaryna meňzeş düşüni beýan edýär. Liriki gahrymany erenler Byraga (**Muhammet pygamberiň** münen atynyň ady – R. M.) mündürüp, hak resuly Muhammet pygamberiň ýanyna eltýärler.

Ol ýerde liriki gahryman özüniň «magrypetiň derýasyna çümenligini», sopuçylyk ylmynyň älemine aralaşandygyny beýan edýär:

Ol derýaga çümdüm ajap taşlary bar,
Ulug-ulug ezizleriniň başlary bar,
Başlar gördüm, gözlerinde ýaşlary bar,
Senem ýaşyň tök diýdiler, tökmäýinmu?⁴

---

¹ **Gümra** – azaşan, ýoldan çykan.

² Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa, 1992, 11 sah.

³ Görkezilen eser, 11 sah.

⁴ Görkezilen eser, 13 sah.

Şeýle äheňler Magtymgulynyň birnäçe eserlerinde hem gelýär:

Hemme awaz eýläp, «Aleýk!» aýdylar,
Yşarat eýleýip: «Ötgül» diýdiler,
Döwre gurap, jama şerap guýdular,
Maňa ýetgeç, golum açdym, ýaranlar.

Magtymguly hüşýar oldum, oýandym,
Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym,
Magny bazarynda haýýata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar.¹

Ýöne Magtymguly öz goşgusynda Ýasawydan tapawutlylykda, şol beýan edýän düýşlerinde çiltlenleriň elinden «jamdan şerap içip», ylham alşyny beýan etmek bilen özüniň hemme zada göz ýetirip, hakykaty açyp görkezip bilýän «näge hyýal etse akyl ýetirip», «magny bazarynda haýýata dönen» şahyr bolup ýetişendigini nygtamak üçin ýazypdyr. Şeýle goşgular Magtymgulynyň ýaşlyk döwrüniň önümidir. Ony biz şu işiň «Girişinde» hem aýdyp geçipdik.

Magtymgulynyň sopusylyk bilen baglanyşykly eserleriniň içinde «**Ýar, senden**» goşgusy-da gönüden-göni Hoja Ahmet Ýasawynyň we Hekim ata Süleýmanyň döredijiligi bilen baglanyşykly dörändir diýsek ýalňyş bolmasa gerek, çünki şu beýan edilýän Allanyň didaryna ýetmek, ony görmek äheňi agzalyp geçilen şahyrlaryň birnäçe eserlerinde duş gelýär. Hoja Ahmet Ýasawynyň birnäçe goşgularynda, onuň tutuş döredijiliginde şu tema iň güýçli ýaňlanýan äheňleriň biridir:

Ellik birde çöller gezip giýah² iýdim,
Taglar çykyp, tagat kylyp gözüm oýdum,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 27 sah.

² **Giýah** – ösümlük, ot.

Didaryňny görelmedim jandan toýdum,
Biribarym, didaryňny görermenmu?¹

Hoja Ahmet Ýasawynyň goşgusynda liriki gahryman Al-lanyň didaryny entek görüp bilmändigini aýtsa-da, 51 ýaşdan 63 ýaşa, ýagny tä «ýerzemine girip» ýaşap başlaýança geçen durmuş ýoluny beýan edýän 14 bentli goşgusyň her bendini umyt bilen «Biribarym, didaryňny görermenmu?» diýip gutarýar. Şol bir halatda şahyryň ömrüniň soňky döwrüne degişli bolup biläýjek bu goşguda-da şahyryň ýaşlyk döwrüne degişli goşgularynda ýaňlanan «Allanyň ýolunda özüni gurban etmek» meýli gaýtalanýar. 63 ýaşynda Hoja Ahmede hiç kim «ýere gir» diýip aýtmaýar, emma onuň Alla bolan çäksiz söýgüsi, ynamy ony:

Altmyş üçde neda² geldi gul ýerge gir,
Hem janyň-u jananyň men, könlüňni ber,
Şemşiri³ din golga alyp, nefsiňni gyr,
Biribarym, didaryňny görermenmu?⁴

– diýip seslenmäge çagyryýar. Şeýle jany-teni bilen Alla köňül bermek Hoja Ahmet Ýasawynyň ýaşlyk döwründäki eserlerine-de mahsusdyr. Onuň sopusylyk arzuw-hyýalaryna ýugrulan «janym bilen alymlarga hyzmat kysam...» diýip başlanan goşgusynda Allanyň wysalyňa ýetmek arzuwy, onuň didaryny görmek umydy liriki gahrymany hemme zatdan, ýagny maşgaladan, ogul-gyzdan, maldan we jandan geçmeklige taýýar edýär:

Alla üçin ogul, gyzym, ýetim kysam,
Maldan geçip, jandan geçip, garyp bolsam,

---

¹ Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa, 1992, 18 sah.

² **Neda (nida)** – ses, ýüzlenme.

³ **Şemşir** – gylç; «şemşiri din» – «din gylyjy».

⁴ Görkezilen eser, 19 sah.

Biýabanda ýalguz gaz dek nala kylsam,
Bu sebäpden didaryňny görermenmu?¹

Emma şeýle güýçli ýañlanýan terkidünýalik äheňleri Magtymgulynyň eserlerinde duş gelmeýär. Elbetde, Magtymguly göwnüçökgünlige çalyň edýän, durmuş şertlerinden nägilelik bildirýän setirleri ýazypdyr, ýöne Allanyň wysalyňa ýetmek «ýaryň, dostuň» oduna ýanyp bişmek, gama batmak ýaly äheňlerden doly sopusylyk pelsepesine ýugrulan goşgularynda öz arzuwynyň hasyl bolmajagyny bilýän liriki gahryman özüniň Alla bolan söýgüsini, gapma-garşylykly içki oý-pikirlerini, öz «ýaryna», «dostuna» ýetip bilmeýänligi üçin otlukly sözler bilen beýan edýär:

...Wa-daryga,² geçdi ömrüm zaýa, berdim bada, heý,
Ahy çoh, efgany çoh, bir köýe aşyk bolmuşam.³

Durmuşda bolup geçýän hadysalara baha bermekde hem Magtymgulynyň dünýägarayşy Hoja Ahmet Ýasawynyňkydan tapawutlydyr. Magtymguly durmuşa realistik nazar bilen çuňňur seredip, ondaky bolup geçýän adalatsyzlygyň, zulумыň, bet işleriň öz ýaşan döwründe azalmaýandygyny we olary ýok etmegiň çykalgasy hökmünde adamyň bu dünýäde edýän işleri üçin o dünýäde hökman jogap bermeli boljakdygyny goşgularynda ýañzydyp, bu dünýäde haýyr iş edip, sogap gazanmalydygyny, ejize ganym bolmazlygy, bet işlere baş goşmazlygy, wyždanyňy päk saklamaklygy ündeýär:

Bende, sen bet işe batyrylyk etme,
Aldyňda goýarlar ol gün işi!⁴

Şahyr öz döwründe bolup geçýän erbet hadysalaryň, jemgyýetdäki adalatsyzlyk, parahorlyk we başga-da her hili bet

¹ Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa, 1992, 96 sah.

² **Wa-daryga** – haýp, gynanç.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 59 sah.

işleriň barha artyp barýandygyna tüýs ýürekden gynanýar we bu işleriň önüni almak üçin adamlara süýthorlaryň, bet işlere baş goşanlaryň o dünýäde, dowzahda görjek elhenç jebir-jepalaryny Tazededen döreyiş döwrüniň beýik italýan şahyry **Dante Aligýeriniň (1265–1321) «Ylahy komediýa»** poemasynyň «Dowzah» diýen bölümini ýada salýan sahnalaryň, keşpleriň, obrazlaryň üsti bilen täsirli suratlandyýar:

Zerre-zerre, bir-bir sorsalar hasap,
Rusyýa, şermende, berer ben jogap,
Istär seni bermek üçin gyýn, azap,
Ýüz müň sansyz hyrydarlar alnynda.

Kimsiniň agzydan akar iriň, gan,
Kimisi süýrener, çykmaz gahba jan,
Niçeler ýüzindir, niçeler arkan,
Süýthor başy bilen ýörse gerekdir.

Niçeleriň görer gözün oýdyrlar,
Niçelere zäher-zakgun ýudirler,
Niçelere ataş donlar geýdirler,
Niçeler maýmyn dek dursa gerekdir.¹

Emma Ýasawy zalymlardan horluk çeken, jebir, süteme duçar bolan adamlar öz ýanyna gelip, şübhe etmän gözýaş dökse, olary hemme bela-beterden gorajakdygyny wada berýär:

Zalym eger zulm eýlese, mende ýygla,
Ýaşyň saçyp, mende sygnyp, biliň bagla,
Haram, şübhe terk ediban ýürek dagla,
Zalymlarga ýüz müň bela berdim men-ä.²

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

² Türkmenistanyň milli gollýazmalar instituty, inw. №523, 38 sah.

Görşümüz ýaly, Ýasawynyň durmuşa sufistik garaýşy bar. Ol bet işe baş goşýanlara, zalymlara özüniň gargyşy bilen täsir edip biljekdigini aýdyp, adamlary terkidünýälige, «yşk ýoluna» düşmegi maslahat berýär:

Muhabbetsiz halaýykdan her kim gaçsa,
Aryflaryny söhbetiden jöwlan kylur,¹
Örtäp, köýüp, yşk ýolunda ýaşyn saçsa,
Subhan eýgäm arş üstüne myhman kylur.²

Ýasawy kim-de kim bu durmuşda «yşk ýolunda ýaşyn saçsa», ýagny sopy bolup gezse ol o dünýäde Allanyň arzyly myhmany bolar diýen pikiri öňe sürýär.

Onuň esasy maksady adamlary hak ýoluna salmak, olaryň kalbynda Alla bolan yşkyň oduny ýakmak.

Bu sopusylyk filosofiýasynyň esasy talaby. Emma Magtymgulyny esasy gyzyklandyrýan zat adamlaryň, halkyň ykbalý. Ine, şu ideýa onuň köp eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Hatda sopusylyk edebiýatynda däp bolup giden bu dünýädäki durmuşyň wagtlaýyndygy, jahanyň panylygy, «günä we jeza» temalarynyň beýany-da bu iki şahyryň eserlerinde düýpgöter tapawutlanýar.

Ýasawy, bu dünýäniň aladalaryna gapyl bolman, diňe haky ýatlamaly diýen pikiri öňe sürýär:

Bişek biliň, bu dünýä barça halkdan öter-ä,
Ynanmagyl malyňa bir gün goldan gider-ä,
Ata, ene, garyndaş kaýan gitdi pikir kyl,
Tört aýaklyg çubin at³ bir gün saňa ýeter-ä.

Dünýä üçin gam iýme, hakdan özgäni diýme,
Kişi malyny iýme, Syrat üzre⁴ tutar-a.

¹ **Jöwlan kylmak** – aýlanyp ýörmek, sergezdan bolmak.

² Türkmenistanyň milli gollýazmalar instituty, inw. №523, 8. 118 sah.

³ **Çubin at** – agaç at; bu ýerde tabyt manysynda gelýär.

⁴ **Üzre** – üstünde.

Ähli aýal, garyndaş, hiç kim bolmaýdyr ýoldaş,
Merdana bol garyp baş, ömrüň ýel dek öter-ä.¹

Şeýle pikirler Magtymgulynyň eserlerinde-de duş gelýär, emma şahyr bu dünýäde berlen ömri peýdasyz geçirmezligi, durmuşy oňat ýaşap, zzyňda gowy at galar ýaly «at bilen abyraý» alyp ýaşamalydygy, ýaşayşyň, durmuşyň lezzetlerinden ýüz öwürmeli dældigi baradaky pikirleri öňe sürýär:

Adam ogly, bu dünýäden ötinçäň,
At bilen abyraý alan ýagşydyr,
Gulatynyň saýasynda ýatynçaň,
Bürgüt penjesinde galan ýagşydyr.²

... Bihuda, bipeýda ömrüň ötürme,
Dünýä bakasyzdyr aýan görüner.³

Mollalar ahyrýet sözün söýlärler,
Müňkür olma, gerçek⁴ işdir, eýlärler,
Kim biler ki ahyrýetde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.⁵

Gelen geçer, gonan göçer, adamzat,
Ýöri, sen hem bir menzile ýeter sen.
Ýalançyda ýegdir bolsa ýagşy at,
Bu dünýäge gelmiş bolsaň, öter sen.⁶

Magtymgulynyň eserlerinde ynsan ömrüniň gysgalygyny aýtsa-da ýaşayşyň gadyryny bilmeği, janyň süýji, «şirindi-

¹ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw. №523, 36 sah.

² Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 167 sah.

³ Görkezilen eser, 232 sah.

⁴ **Gerçek** – dogry, düz, edermen.

⁵ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 255 sah.

⁶ Görkezilen eser, 236 sah.

gini» we adam ölerden soň onuň täzeden direlip gelmeýändigini öz eserlerinde aýratyn nygtaýar:

Bu dem ganymatdyr, neçün bilmez sen,
Çyksa hem girmesi güman görüner,
Bizden burun gelen göçüpdür taňla,¹
Ýol uzak garaňky güman görüner.²

...Şirin jan aýrylsa tenden,
Gum guwanar läşimize.³

Telmurup, dat etseň, gulak tutmaz sen,
Ýyglap ýaş dökene rehim etmez sen,
Jan matagyn⁴ alsaň, gaýdyp satmaz sen,
Ýene dönüp almak bolmaz zer bile.⁵

Gündogar edebiyatynda giňden rowaç bolan durmuşyň manysy, adamyň öz ömründe geçýän durmuş ýoly baradaky temadan ýazan goşgularynda Ýasawynyň liriki gahrymany öz durmuş ýolunyň her bir basgançagynda nädip sopusylyk ýoluny (tarykaty) geçendigini beýan edýär. Bu goşgularda hakyky, durmuşy alamatlar az bolup, dini obrazlar agdyklyk edýär.

Liriki gahrymanyň bir maksady, ol hem Hudaýyň ýany-na günäsiz, päk baryp, onuň söýgüsine mynasyp bolmak. Emma Magtymgulynyň adamyň geçýän ömür ýoly baradaky goşgularynda her bir türkmeniň durmuşyna mahsus bolan menziller, wakalar beýan edilýär. Meselem, şahyryň «**Joşa ýetdiň**» goşgusynda adamyň doglup kemala gelşi,

¹ **Taňla** – ol dünýä; ertir, kyýamat.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 232 sah.

³ Görkezilen eser, 256 sah.

⁴ **Matag (mata)** – haryt, mal.

⁵ Görkezilen eser, 254 sah.

çaganyň ýöremegi, dil açyp geplemegi, ýedi ýaşynda bilim ýoluna düşmegi, on dört ýaşynda söýgä ulaşmagy, ýigrimi ýaşda at münüp, watan goragyna çykyşy, ýagny türkmen jemgyýetinde her bir adamyň geçýän real, bolup biläýjek hakyky durmuş ýoly beýan edilýär. Şahyryň «**Magny bilmez ýaşynda**» goşgusy-da adamyň doglandan tä ýüz ýaş a ýetänçä geçýän ömrüni, onuň her ýaşda nähili saglygynyň, güýjüniň, paýhasynyň bolýandygyny ýekän-ýekän beýan edip, adam ýüz ýaş a ýetensoň, fiziki we ruhy taýdan ejizläp galýandygyny aýdyp, goşgyny jemleýär:

Çykmaz içerden daşa,
Bakmaz kowum-gardaşa,
Öli diýrler ol kişä,
Ýaş togsandan aşanda.

Magtymguly hümmeti,
Galmaz gadyr-gymmaty,
Pygamberiň ymmaty,
Hiç bolar ýüz ýaşynda.¹

Şahyryň «**Jana geldim**» goşgusynda adamyň geçýän ömri her ýaşda bolýan wakalary, hatda ol ölerden soň, Müňker we Nekiriň² sorag edişi, soň bolsa, Şahymerdanyň (Hezreti Aly) howandarlyk edip, Allanyň mekanyna eltişi jikme-jik suratlandyrylýar. Şu agzalan goşgular da adaty, ýönekeý adamyň geçýän durmuş ýoly beýan edilýär. Şol durmuş ýolunyň esasy bölegini, ýagny kyrk ýaş a çenli adam «gunçaýy-gülzaryň elwan gülüni tirip», «at münüp, ýarag alyp, Rüstemi-Destan kimin söweş kylyp» gezyýär we ýaşy kyrka ýetende «Gurhana gelýär». Ynsanyň durmuş ýoluna

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 295 sah.

² **Müňker we Nekir** – musulmanlaryň dini garaýyşlaryna göre, mazarynda merhumy sorag edýän iki sany perişde.

bolan şeýle garaýyşlar türkmen halkynyň milli ruhy ýörelgelerine laýyk gelýär. Magtymgulynyň baş aladasy adam we onuň ykbaly. Adam garranson, onuň güýç-kuwwatynyň, ogul-gyzynyň ýanynda gadyr-gymmatynyň peselişi, adam ölensoň, ol dünýäde onuň görjek azaplary-da şahyry tolgundyryýar, pikire batyryýar. Şahyr şonuň üçin adamlary bu dünýäde oňat ýaşamaklyga, ýaman işe goşulmazlyga we haýyr iş etmeklige çagyryýar.

Emma Hoja Ahmet Ýasawynyň şeýle mazmunly goşgularynda birinji orunda ynsan durmuşy däl-de, onuň dini-imany, Hudaýa bolan söýgüsi durýar. Ol adamy durmuş barada alada etmän, Hudaý barada pikir edip gezmeklige çagyryýar:

Dünýä üçin gam iýme, hakdan özgäni diýme.¹

Magtymgulynyň eserlerinde bolsa şahsyýeti türkmen jemgyýetiniň ruhy ýörelgeleriniň, däpleriniň esasynda terbiýelemek meselesi öňe sürülýär:

Ýigit bolsaň, gezgil ýagşy at bilen,
Bedew münüp, gezgil perizat bilen,
Ömrüni ötürgil jemagat bilen,
Mesjidi ýykylsa, mährap tapmas sen.²

– diýip nygtaýar. Magtymgulynyň we Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiliginiň esasy aýratynlygy, bu hem, Ýasawy öz goşgularynda bir esasy ideýany, pikiri, ýagny haka gulluk etmekligi gönüden-göni wagyz edip, şu ideýa bilen baglanyşykly birnäçe gumanistik, ynsanperwerlik ideýalary-da aýdyp geçýär. Emma, Magtymgulynyň döredijiligini alyp görsek, onuň eserlerini şertliräk halda üç topara bölmek mümkin:

---

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №523, 36 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1982, 1-nji tom, 93 sah.

1. Sopusylyk pelsepesine ýugrulan eserler.

2. Dini-mistiki mazmunly goşgular.

3. Dünýewi mazmunly goşgular.

Birinji topara girýän goşgularyň esasy mazmuny Hudaýy gözlemek, ony gözəl gyzyň obrazynda wasp etmek we ş. m. Bu goşgular Hoja Ahmet Ýasawynyň dini-wagyz üçin ýazan hikmetlerinden düýpli tapawutlanýar, sebäbi Magtymguly sopusylyk mazmunly goşgularynda adamyň kalbynda bolup geçýän tolgunmalary, onuň içki dünýäsini, onuň filosofiki garaýyşlaryny beýan edýär. Bu topara şahyryň «**Näme sen?**», «**Gördüňmi?**», «**Bu derdi**», «**Ýar senden**» ýaly goşgulary girýär.

Ikinji topara «**Bir Alladyr**», «**Ryýadan reb**», «**Alla sen**», «**Saçdy Muhammet**», «**Ýa, Resul**», «**Görgeç Resul**», «**Alydyr**» we başga-da birnäçe goşgulary girýär. Hatda şeýle temadan ýazylan goşgularda hem Magtymguly şol dini şahslary ideal, nusga alarlyk adamlar hökmünde suratlandyryp, olaryň oňat sypatlaryny aýratyn hormat bilen nygtap, adamlara ahlak taýdan terbiýe bermegi maksat edinýär.

Üçünji topara şahyryň filosofik, syýasy-jemgyýetçilik goşgulary, söýgi lirikasy, sosial-durmuşy mazmunly goşgulary girýär. Ýöne şahyryň eserlerini şeýle üç topara bölmek örän şertlidir, sebäbi onuň dünýewi mazmunly goşgularynda-da dini ideýalar ýa-da, tersine, sufistik, dini goşgularyň her hili filosofik, sosial, durmuş meseleleri barada aýdylýan pikirler duş gelyär.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda, birinji we üçünji topara girýän goşgular Ýasawynyň hikmetlerinden düýpli tapawutlanýar. Olarda beýan edilýän temalaryň, öňe sürülýän ideýalaryň çägi örän giň. Olar sopusylyk taglymatynyň, ýörelgeleriniň galyplaryna sygmaýar. Ýasawy öz döredijiliginde dini wagyza uly üns berýän bolsa, Magtymguly dünýewi,

ynsanperwer şahyr hökmünde eserleriniň çeperçiligi, olaryň halka hyzmat etmelidigi barada oýlanyp:

Magtymguly, sözle her ne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň.
Taraşlap şaglatgyl köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar.¹

– diýip ýazýar.

Şu iki şahyryň döredijilik aýratynlyklary barada söz açyp, alym A. Bekmyradow öz işinde: «Umuman, Ýasawynyň döredijiliginde çeper sözüň nyşana alynýan nokady dar manyda bolup, ol, köplenç, sufistik ideýalary ündemäge syrygýar»² diýip, Ýasawynyň döredijiliginiň sufizme ýugrulandygyny adalatly belleýär. Ýöne beýle diýildigi, Magtymguly sopy şahyrlary inkär edipdir diýip düşünmeli däl. Şahyryň özi-de ömrüniň belli bir döwürlerinde, sopusylyk filosofiýasyna jany-teni bilen ymtylyp, ençe eserler ýazyypdyr hem-de sopy şahyrlaryň eserlerini, baý çeperçilek tärlerini, gumanistik ideýalaryny, ahlak ýörelgelerini öz döredijiliginde ösdüripdir. Magtymgulynyň sopusylyk pelsepesine gyzygan döwri ýaşlykda medresede okan ýyllaryna gabat gelýär diýsek öte geçdigimiz bolmasa gerek.

5. Magtymguly we Hekim ata

Adamzat medeniýeti, şol sanda edebiýat gadymy döwürlerde din bilen birlikde, sinkret (bölünmeyän, bitewi) görnüşde ösüpdir. Muny biz Injil, Gurhan ýaly dini kitaplar-da görýäris. Emma dilde aýdylyan halk döredijiligine degişli

---

¹ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1983, 1-nji tom, 106 sah.

² A. Bekmyradow. Magtymgulynyň halypalary.// Sowet edebiýaty, 1988, №4, 168 sah.

eserler, ertekiler, dessanlar kem-kemden dinden aýrylyp, jemgyýetde dünýewi terbiýe meselelerini beýan edip, halka estetiki we ahlak terbiýe beripdir.

Türkmen edebiýaty öz gözbaşyny dini mekdeplerden, medreselerden alýanlygy üçin köp wagtyň dowamynda dini mazmun bilen ýakyn arabaglanyşykda bolupdyr. Kähalatlarda şahyrlar öz eserlerinde diňe dini temalary beýan edipdirler. Şeýle şahyrlaryň hataryna Hoja Ahmet Ýasawyny, Hekim ata Süleýmany we başga şahyrlaryň birnäçesini goşmak bolar. Bu şahyrlaryň döredijiliginde-de dünýewi mazmunyň, durmuş meseleleriniň goýulýandygyny aýtman geçmek bolmaz.

Eger-de biz türkmen edebiýatynyň hem ösüşde bolandygyny inkär etmesek, onda iň bärkisi XVIII asyrdan ýaşan Magtymgulynyň eserleriniň XII asyrdan ýaşap geçen Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiliginden düýpgöter tapawutlanýandygyny boýun almalydyrys. Edebiýatyň mazmunynyň kem-kemden dini mazmundan saplanyp, dünýewi mazmuna geçişini unutsak, onda biz öz şahsy garaýyşlarymyzyň duzagynda galarys.

Şonuň üçin Magtymgulynyň sufizme bolan garaýyşlary, onuň döredijiligine sufizmiň ýetiren täsiri barada gürrüň edilende, şahyryň adaty, şol döwrüň her bir adamyna mahsus bolan musulman dini garaýyşlaryndan ugur alyp netije çykarmak bolmaýar, sebäbi her bir dine ynanýan adam sopy dälidir. Sopular jemgyýetden çete çykyp, özüniň takwalygy bilen adygan adamlardyr. **Hoja Ahmet Ýasawy** musulman dinine bolan ynamy, Muhammet pygambere bolan çäksiz söýgüsi sebäpli, pygamberiň 63 ýaşda aradan çykanlygy üçin, özüniň hem 63 ýaşdan soň ýagty jahany görmäge wyždanynyň çatmaýanlygyny nygtap, ýerzeminde ýaşapdyr:

Eýýa dostlar, gulak salyň aýgydum,
Ne sebäpden altmyş üçde ýerge girdim?
Myraj üzre hak Mustafa gördi ruhum,
Ol sebäpden altmyş üçde ýerge girdim.¹

Jeleleddin Romy (1207–1273) özi baý maşgaladan bol-sa-da sopusylygyň düzgünlerini özleşdirmek, kalbyny arassalamak üçin açlyk çekip, gedaýlyk, günlükçilik edip, hapa-hupalary çekip gezipdir.²

Bahaweddin Nagşbendi (1318/19–1389) bir gezek «Kaşım (ýa-da Haşym) atly bir türki şeyhiniň ýanyna barypdyr. Şeýh garpyz iýip, onuň paçagyny bir çete taşlap oturan eken, Bahaweddin bolsa şol şeýhe uly hormat bildirip, onuň taşlan paçaklaryny iýip oturypdyr».³

Ýagny, başgaça aýtsak, sopy ýönekeý bir, adaty musulman däl-de, ol adatdan daşary, aýratyn bir höwes, hyjuw bilen, ýürekden dine, Alla berlen adamdyr.

Sopynyň esasy üns merkezi we söýgüsi Alladyr. Şol söýgüden onuň ünsüni sowup biläýjek dünýewi aladalar, maşgala, ýaly düşüňjeler, gymmatlyklar ikinji derejede durýandyr. Şeýle sebäplere görä, Magtymgulynyň eserleriniň sopusylyk edebiýaty bilen baglanyşygy barada gürrüň edilende we şahyryň dünýägaraýşy barada pikir ýöredilende biz sufizmiň şeýle aýratynlyklaryny ünsden düşürmeli däldiris.

Magtymgulynyň döredijiligine sufizmiň eden täsiri barada söz açylanda, ylmy söhbeti Hoja Ahmet Ýasawynyň okuwçysy bolan Hekim atanyň adyny tutman geçmek mümkin däl.

---

¹ Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa, 1992, 10 sah.

² Bu barada seret: Фиш Р. Г. Джалаледдин Руми. Москва, Наука, 1985, 141–163 sah.

³ Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 379–380 sah.

Magtymgulynyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanlan alymlaryň biri A. N. Samoýlowiç şahyryň döredijiligine Hekim atanyň güýçli täsir edendigini nygtap: «Hywada dini bilim alan türkmen şahyry Magtymgulynyň öňki horezmli sopolaryň, has takygyragy, Hekim atanyň edebi eserleri bilen baglanyşyklydygy şübhesizdir»¹ diýip ýazypdyr.

Hakykatdanam, şu iki şahyryň döredijiligini deňeşdirip öwrenmek türkmen edebiýatynyň ösüş taryhyny yzarlamak üçin wajypdyr. Emma şonuň bilen bir hatarda, Magtymgulynyň döredijiligi sopy şahyrlaryň, şol sanda Hekim atanyň döredijilik däpleriniň dowamy ýa-da onuň türkmen edebiýatyna gaýtalanmasy diýip düşünmek nädogry boldy.

Şahyryň döredijiliginde Hekim atanyň eserleri aýratyn yz galdyranam bolsa, Magtymguly öz döredijilik ýoly bilen gidipdir, ol nähili abraýly, beýik şahyrlaryň eserlerine nezire ýazsa-da, öz ýazan eserleriniň özboluşly, milli, sosial-durmuş mazmuna eýe bolmagyna ussatlyk bilen hötde gelipdir. Munuň şeýledigine Magtymgulynyň käbir eserlerini Hekim atanyň goşgulary bilen deňeşdireninde has aýdyň görmek mümkin.

Türki edebiýatlaryň ösüş taryhynda belli orun tutýan görnükli sopy şahyr Hekim atanyň döredijiligi tatar-mongol çozuşlaryndan öňki döwürde dörän türki dilli edebiýatyň ajaýyp nusgalarynyň biridir. Belli türk alymy **Mehmed Fuad Köprülizadanyň** ýazmagyna görä, Hekim atanyň «Ahyrzaman kitaby» we «Bibi Merýem» kitaby Orta Aziýada we beýleki türki halklaryň arasynda ürc edilip okalypdyr.²

---

¹ Туркменоведение. №12, 1929, 28 sah.

² Сулаймон Бакиргоний. Бокиргон китабы. Тошкент, 1991, 50 sah.

Hekim atanyň ömri we döredijiligi barada halk arasynda aýdylýan rowaýatlar bolaýmasa has takyk, ylmy çeşmeler, anyk maglumatlar azlyk edýär.

A.G. Zalemanyň «Hekim ata barada rowaýat»¹ diýen makalasynda berýän maglumatlaryna görä, Hekim ata, öz ady Süleýman (Hekim Hoja, Süleýman ata-da diýilýär) XII asyryň ikinji ýarymynda XIII asyryň başlarynda ýaşap geçipdir.

Bar bolan maglumatlara görä, Hekim atanyň durmuşy Horezmde, ýagny Hywanyň golaýyndaky Bakyrhan diýen ýerde geçipdir. Hekim ata birnäçe wagtlap, Türküstanda Hoja Ahmet Ýasawynyň okuwçysy bolupdyr. Şeýle maglumaty Magtymguly «Hezary astana sary» diýen goşgusynda-da getirýär:

Nurata, Baba Dargan,
Degresi derýa, gorgan.
Bardy kary Bakyrhan,
Şol Türküstana sary.²

A. G. Zalemanyň getirýän rowaýatyna görä, bir gün Hoja Ahmet Ýasawynyň gullugynda gezip ýörkä Hekim ata beýleki talyplar bilen odun ýygмага gidýär. Olar gaýdyp gelýärkäler ýagyş ýagyp başlapdyr. Hekim ata ýygan odunyny donuna dolap gury getiripdir. Şonda Hyzr³ (Hydyr ata) ylham berip, oňa «parasatly Süleýman» (ýagny, Hekim Süleýman) adyny beripdir. Hekim ata bu hadysa barada bir goşgy-da düzüpdir. Ine, şondan bir bent:

¹ Залеман А.Г. Легенда про Хаким-Ата. Оттиск из Известий Императорской Академии наук. 9 том, №2, (сентябрь,) Санкт-Петербург, 1898.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 210 sah.

³ Alyşir Nowaýynyň getirýän rowaýatynda öz şägirdine «Hekim» lakamyny Hoja Ahmet Ýasawy beripdir. (Bu barada seret: Sowet edebiýaty, 1988, №4, 170 sah.)

Donum odunga çolgab,
Tenim sowukga terlab,
Içimden muhubbet urlab,
Hyzr-Ylýas atam bar.¹

Rowaýatda aýdylyşyna görä, Hekim ata Hoja Ahmet Ýasawynyň ak patasyny alyp, ýurduna, ýagny Horezme gaýdypdyr. Ol ýolda gelýärkä, düýesi nirede çökse şol ýerde ýurt tutunmagy ýüregine düwüpdür. Onuň düýesi Binawa – Arkasy diýen ýere gelende çöküpdür-de bagyrypdyr. Ine, şondan soň şol ýer Bakyrgan adyny alypdyr.² Dürli Horezm rowaýatlaryna görä, Hekim ata Bugra hanyň gyzy Anbar ana öýlenipdir. Şol aýalyndan Mahmyt (Muhammet), Esger Hoja (Asfar hem diýilýär) we Hubbi hoja atly üç ogly bolupdyr. Rowaýatlara görä, ogly Hubbi hojanyň awçylyk etmegini Hekim ata halamandyr, şoňa görä-de Hubbi hoja kakasy bilen tersleşip, öýden çykyp gidipdir. Hekim ata ogluna bagyşlap ýazan bir mersiýesinde³ «elinden şunkar guşunyň gidendigini» aýdyp, «ýyglaban gözde ýaşym sylmas men-ä»⁴ diýip, gynanç bilen ýazýar.

Rowaýatlara görä, ogluny öýkeledendigi üçin Hekim ata mazarynyň kyrk ýyllap suwuň astynda ýatjakdygy barada ýokardan, ýagny Alladan höküm gelipdir. Soňra Hekim ata aradan çykandan soň, Kat we Bakyrgan şäherini suw basypdyr we Hekim atanyň mazary kyrk ýyllap suw astynda ýatypdyr.⁵ Taryhdan mälim bolşy ýaly, şeýle waka 1221-nji ýylda bo-

---

¹ Залеман А.Г. Легенда про Хаким-Ата..., 108 sah.

² Görkezilen eser, 124 sah.

³ **Mersiýe** – elegiýa, ýas goşgusy.

⁴ Залеман А.Г. Легенда про Хаким-Ата. Оттиск из Известий Императорской Академии наук. 9 том, №2, (сентябрь) Санкт-Петербург, 1898, 115 sah.

⁵ Залеман А.Г. Легенда про Хаким-Ата..., 125 sah.

lup geçipdir, ýagny tatar-mongol goşunlary Horezmi basybandan soň, Amyderýanyň bendini ýykyp, birnäçe ýerleri suwa gark edipdirler. Diýmek, Hekim ata şu wakadan öň aradan çykypdyr. Hekim atanyň «Horezmi mongollar almazdan öň aradan çykandygyny»¹ A. N. Samoýlowiç hem öz işinde aýdyp geçýär.

Hekim atanyň ýaşan döwründe ýygy-ýygydan bolup geçýän özara uruşlar, ýerli ilatdan alynýan agyr salgytlar halkyň gün-güzeranyny kynlaşdyrypdyr. Ine, şol döwürde sopy şahyrlar durmuşdaky ýerli baýlaryň, hökümdarlaryň, feodal-laryň eden-etdiliklerine tankydy göz bilen seredip, halka ruhy hemaýatçy bolup çykyş edipdirler. Şol sebäplere görä-de olaryň eserleri köşk şahyrlarynyňka seredeniňde durmuşy häsiýete eýe bolupdyr. Şeýle äheňler Hekim atanyň döredijiligine-de mahsus bolupdyr. Hekim ata sopusylyk garaýyş-laryny, ideýalaryny wagyz etmek bilen bir hatarda töwere-gindäki bolup geçýän hadysalara göz ýumup seretmän, olary ýazgaryp, şeýle ýazýar:

Ýalançylyk pişe kylyp söwda kylur,
Akyl-huş(u) göz nuruny malga berur,
Bir teňňäniň nefi bar tiýip, haram alur,
Halalyny (satar olar) gyýmet üçin.

Geldi görüň, kyýamatyň alamaty,
Zalymlar şat, mazlumlaryň² ýok rahaty,
Galdy görüň, dogalaryň ejabaty,³
Haram lukma birle (satar) nygmat⁴ üçin.

¹ Самойлович А.Н. Махтумкули и Хаким ата – в кн. Махтумкули. (Сборник статей) Ашхабад, 1960, 14 sah.

² **Mazlum** – ezilen, zulum edilen, horlanan.

³ **Ejabat** – kabul, kabul ediş.

⁴ **Nygmat** – oňat ýaşayuş üçin gerek zatlar, tagam, keýpi-sapa.

Musulmanlar ellerini baglaýurlar,
Gamçy birle şerif¹ teniň daglaýurlar,
Any görüp, ki uşaklar ýyglaýurlar,
Zalymlyk artdy, görüň, zulmat üçin.

Gul Süleýman gaýgy birlen galdy haýran!
Göz(lerin)den ýaş akydyp, köňli weýran,
Şugullaryň töhmetinden sakla, rahman,
Şugullary il gezerler töhmet üçin.²

Hekim ata adalatsyz işleriň, halka edilýän zulумыň barha möwç urup artýandygyny görüp, perwasyz seredip oturyp, bu zatlaryň hemmesi adamyň täleýinde, maňlaýynda Hudaý tarapyndan ýazylan zat diýip düşünmän, şeýle adalatsyz, ýaman işleri zalymlaryň, ahlak taýdan bozuk adamlaryň edýändigini nygtap, «siz bu zatlary görüň» diýip, halka ýüzlenýär we her bendinde diýen ýaly şeýle pikirleri gaýtalaýar. Beýle hadysalaryň köpelmegi, şahyryň pikirine görä, kyýamaty golaýladýar, ýagny jemgyýetiň çüýremegine, onuň dargamagyna eltýär.

Ahyrzaman, kyýamat temasy Magtymgulynyň eserlerinde-de iň düýpli işlenen temalaryň biridir. Magtymguly öz döwründe jemgyýetde bolup geçýän erbet hadysalary, dolandyryjy gatlagyň, şol sanda käbir din wekilleriniň edýän gabahat işlerini ýekänme-ýekän sanap, olaryň edýän işleriniň yslam dininiň kada-kanunlaryna-da, jemgyýetiň kanunlaryna-da sygmaýandygyny aýdyp, tankyt edýär.

Hekim atanyň eserlerinde şeýle çuň durmuşy-sosial seljerme ýok, onuň goşgularynda birinji hatarda sopuçylyk taglymaty ündelse, ikinji ýerde adam we ahlak meseleleri, zalymlary paş etmek, ýetimlere, garyp-gasarlara kömek etmek

¹ Şerif – şöhratly, gadyrly, eziz, hormatly.

² Magtymguly. Aşgabat, 1961, 151–152 sah.

ideýalary beýan edilýär. Magtymgulynyň şu temadan ýazan «Ahyrzamana», «Gaça başlady», «Dag-u hasratdan nyşan», «Harap eýläär», «Artsa gerekdir», «Ýuw tup baradyr», «Galar ýaranlar» ýaly goşgulary tutuş bir bütewi topluma birigip gidýär. Bu goşgularda Magtymguly, bir tarapdan, öz döwrüniň sosial-jemgyýetçilik keşbini, durmuş hadysalaryny edil aýnadaky ýaly ussatlyk bilen görkezse, ikinji tarapdan, adamlary öz geljegi barada oýlanmaga, bet işlerden saklanmaga çagyryýar we Hekim ata ýaly olardan kyýamat günü hasap sorajakdygyny ýatladýar.

Şeýle goşgularyň mazmuny sopusylyk taglymatynyň çäklerinden çykyp gidýär, has takygy, olarda Hekim atanyň goşgularyndaky ýaly güýçli ýaňlanýan sopusylyk wagyzlar ýok. Magtymguly daş-töweregindäki jemgyýetde bolup geýän durmuş hadysalaryny öz dünýägarayşyna laýyklykda akyl eleginden geçirýär we bu erbet hadysalaryň önüni almağyň ýoluny gözleýär. Şeýle ýagdaýda ol musulman dininiň esasy ýörelgelerinden ugur alyp, «jenaýat we jeza» temasyna ýüzlenýär. Emma, şol bir halatda, Magtymguly öz üstüne sopusylyk borçlaryny almaýar ýa-da sufizmi wagyz ediji şahyr däl-de, adaty dine ynanýan dünýewi şahyr, akyldar hökmünde çykyş edýär. Şeýle ýagdaýy, hatda onuň Hekim atanyň sufistik mazmunly goşgularyna ýazan neziirelerinde-de¹ görmek mümkin.

A. N. Samoýlowoç Magtymgulynyň döredijiligine Hekim atanyň täsir edendigini nygtap, **Magtymgulynyň «Hezar² astana³ sary» we Hekim atanyň «Şeýhim Ahmet**

---

¹ **Nezire** – Bir şahyryň (awtoryň) başga bir şahyra (awtora) eýerip, öýkünip ýazýan eseri. (Seret. A. Meredow, S. Ahally, Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 268 sah.)

² **Hezar** – mün, bilbil.

³ **Astana** – bosaga, girelge.

Ýasawy» diýen goşgularyndan şu aşakdaky iki bendi mysal getiripdir:

Magtymguly:

Gündogardan – Günbatar,
Tersa, jöhüt hem tatar,
Şäherler hatar-hatar,
Magrybystana sary.¹

Hekim ata:

Gün togandin batarga,
Tersa jöhüt, tatarga,
Gulluk kylyp satarga,²
Şeýhim Ahmet Ýasawy!³

Bu iki goşgynyň ölçegini hem-de bir-iki meňzeş setirlerini hasap etmeseň, olaryň mazmun we ideýa taýdan birmeňzeş dældigi mese-mälim görünýär.

Hekim ata öz goşgularynda «Pygamber Mustafanyň (Muhammet pygamberiň) hyrkasyny geýen», «göwher çyragy», «sansyz müritli», «şalaryň seresi», Hoja Ahmet Ýasawynyň Günüň dogup, batýan ýeriniň arasydaky halklaryň «içinde Alla gulluk kylýandygyny» nygtaýar.

Hekim ata öz goşgusynda şeýhini taryplap, bu odany oňa bagyşlap ýazypdyr. Emma Magtymgulynyň «Hezar astana sary» goşgusy filosofik, dünýewi mazmunly eserdir.

Şahyr adamyň ömrüniň çäklidigine garamazdan, onuň bilbilniň bagy-bossana ymtylyşy ýaly, ynsanyň durmuşa, ýaşayşa ymtylyp durandygyny ýatladýar. Şeýle pikirlere gark

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 210 sah.

² **Satar** (Kazan neşirinde, tatarça-türkiçe aýdylyşy) – arapça «setdar», ýagny «günäniň üstüni ýapyjy, günäni bagyşlaýjy» (Allanyň sypatlarynyň, ýagny atларыnyň biri).

³ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №300, 14 sah.

bolan liriki gahryman Hekim atany ýatlap, ýagny «Kary Bakyrwanyň» Nurata, Darganata (häzirki Birata) şäherleriniň, derýanyň we gum depeleriniň üstünden geçip, halypasy Hoja Ahmediň ýaşan ýerine – Türküstana barandygyny nygtaýar. Şeýle ýatlamalaryň arasynda şahyryň göz önüne Günün dogýan ýerinden tä batýan ýerine çenli uzap gidýän hatar-hatar şäherler, dürli dine, dürli millete degişli halklar geçýär.

«Hakdan rahmet¹ sepilýän» gözel görnüşli dünýäde adamyň köp zatdan habarsyzdygyna («Gapyldyr adam geç»), onuň ýaşayşynyň çäklidigine gynanyp:

Magtymguly tillener,
Gözde ýaşy sillener,
Günde göçdür, ýollanar,
Mazarystana sary.²

– diýip, şahyr gamgyn heňde pikirini jemleýär.

Magtymguly musulman dininiň «Otuz iki» sany ady belli şahsynyň, ýagny Hezreti Aly («şahy Merdan»), Abu Sagyt (şahy Seyit), Jamy, Üweýs al-Karany (soltan Weýs) ýaly sopolaryň atlarynyň içinde Hekim atanyň adyny getirip:

Soltan Weýis, Pähliwany,³
Hekim ata Süleýmany,
Hoja Ýusup – Hemedany,
Şol şahy Kengan⁴ içinde.⁵

– diýip ýazmak bilen, özüniň «bir gije seýran içinde, otuz iki kişini» görendigini aýdýar. Şahyryň öz hyýalynda, syrly, mistiki ýagdaýda duşuşan «bu gözel pirleleriniň», aýratynam He-

---

¹ **Rehmet (rahmat)** – mähir.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 210 sah.

³ **Pähliwan** – Pälwan Mahmyt (1247–1326) göz önünde tutulýar.

⁴ **Şahy Kengan** – bu ýerde: Ýusup pygamber göz önünde tutulýar. Onuň dogduk mekany «Kengan» diýlip atlandyrylýar.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 108 sah.

kim atanyň döredijiligi, hakykatdanam, onuň poeziýasynda özboluşly täsir galdyrypdyr. Hekim atanyň eserler ýygynyň başynda getirilýän:

Bakyrğandan safar kylsam, towap kylsam Kábäni...¹

– diýip başlanýan goşgusyna nezire hökmünde Magtymguly «**Bady sabany görsem**» diýen goşgusyny ýazypdyr.

Şu goşgularyň ikisiniň-de Hekim atanyň we Magtymgulynyň öz döredijiligine ýaňy başlan ýyllarynda, ýaşrak döwründe ýazylandygyna göz ýetirmek kyn däl. Sebäbi goşgularyň ikisinde-de liriki gahryman entek durmuşyň başlangyç ýolunda, şoňa görä-de «kylsam, sürsem, görsem, barsam» diýen ýaly işlikleriň giň şert formasyny ulanyp, Kábäni we başga ýerleri görmek arzuwyndadyklaryny aýdýarlar.

Hekim atanyň goşgusynda liriki gahryman turuwbaşdan Jeýhun derýasyndan geçip, Tigr we Ýefrat derýalarynyň suwundan içesi gelyändigini, Kábäni görüp, Zemzem guýusynyň suwundan dadyp, Pygamberiň ayak basan ýerlerini görüp, özüniň hajy bolasy gelyändigini aýdýar. Ýagny, gahrymanyň maksady Bakyrğandan Kábä baryp, yslam dininiň mukaddes ýerlerini görmek.

Emma Magtymguly «Bady sabany görsem» diýen goşgusynda liriki gahrymanyň maksady bütün dünýäni, ýagny Türküstanty, Hindistany, Rumystany, üstünden mylaýym ýel öwüsýän Dehistanyň baýryny, atlary keramatlaşan Bahaweddiniň, Zeňni babanyň ýaşan ýerlerini görmek, çöllerde, köllerde, daglarda syýahat etmek arzuwlarynyň bardygyny birin-birin beýan edýär we şahyr:

...Köňül áydar keş edip,
Älem-jahany görsem.²

– diýip ýazýar.

¹ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw. №300, 2 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 26 sah.

Liriki gahrymanyň maksady ýöne bir gezip ýörmek däl-de, eýsem, dünýäde «ýagşy-ýamany görmek», durmuşy öwrenmek. Şonuň üçin şahyr:

...Ýedi dag, ýedi derýa,
Däli dünýäni görsem.¹

– diýip, öz syýahatynyň maksatlaryny aýdyp, goşgynyň soňky bendini:

Magtymguly hoş bolsa,
Aksa didäm, ýaş bolsa,
Imanym ýoldaş bolsa,
Barsam, Kábäni görsem.²

– diýip jemleýär.

Hekim atanyň ilkinji setirde nygtaýan pikiri Magtymgulynyň goşgusynda soňky setirde aýdylp, onuň Kábä zyýarat etmek barada ýazan goşgusy Magtymgulynyň döredijiliginde ýaş ýigidiň dünýä syýahat etmek baradaky özboluşly eserine öwrülipdir.

Kähalatlarda Magtymgulynyň we Hekim atanyň goşgularynyň liriki gahrymanlarynyň bir ugra, bir ideýa ymtylýan pursatlary-da bar. Meselem, **Magtymgulynyň «Ýar senden»** atly we **Hekim atanyň** bentleri **«Ýa reb, seni tapkaýmu men»**³ diýip gutarýan goşgulary birmeňzeş ideýany beýan edýär.

Hekim atanyň goşgusynda liriki gahryman ýaryň didaryny – Hudaýyň keşbini, ýüzüni görmek üçin dürli kynçylyklara döz gelmäge taýýardygyny, ýagny Zekerýa pygamber ýaly «başyna erre (byçgy) goýulsa», «Eýup pygamber ýaly tenine gurt düşse», «Magryfetiň ýoluna gadam goýsa» ýa-da

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 26 sah.

² Görkezilen eser, 26 sah.

³ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. №300, 15 sah.

«Mansur ýaly dardan asylsa» «öz maksadyma ýetip biler-mikäm» diýip soraýar:

Zekerýa dek bu başymga erre goýsam,
Eýub dek bu tenimge kurt¹ goýsam,
Musa kibi Tur dagynda tagat kylsam,
Bu iş ile, ýa, Reb, seni tapkaýmu men?

Ýunus dek derýa içre balyk bulsam,
Ýusup dek kuduk² içre tüni-kün³ galsam,
Ýakup dek Ýusup üçin zar nigar isam,⁴
Bu iş ile, ýa, Reb, seni tapkaýmu men?⁵

Öň belläp geçişimiz ýaly («Magtymguly we Hoja Ahmet Ýasawy» atly bölüme seret). **Hoja Ahmet Ýasawynyň** Allanyň didaryny görmek islegine, hyjuwyna ýugrulan «**Görrermenmu?**» diýen redifli, ýagny gaýtalanyp gelýän söz bilen ýazylan birnäçe goşgusy Hekim atanyň döredijiligine güýçli täsir edipdir. Hoja Ahmet Ýasawynyň dine öz şahsy tejribesini beýan edip ýazan eserleriniň äheňinde Hekim ata «**Ýa, Reb, seni tapkaýmu men?**» diýen goşgusyny ýazypdyr. Bu goşgynyň mazmuny Gurhana we meşhur sopolaryň durmuşy baradaky rowaýatlara salgylanmalar bilen baýlaşdyrylyp, Ýasawynyň Allanyň didaryny görmek pikiri, Hekim atanyň goşgusynda Allany tapmak islegine öwrülipdir.

Hekim atanyň bu goşgusynda musulman dininiň taryhyndan belli bolan şahslar baradaky rowaýatlaryň we mifleriň obrazlary liriki gahrymany ruhlandyrýar, oňa nusga bolarlyk gahrymanlar bolup hyzmat edýär. Liriki gahrymanyň esasy,

¹ **Kurt** – gurçuk manysynda.

² **Kuduk** – guýy.

³ **Tüni-kün** – gije-gündiz.

⁴ **Zar nigar isam** – bu ýerde: «zar çeksem» diýen many berýär.

⁵ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw. №300, 15 sah.

baş maksady Hudaýyň didaryna ýetmek, ony tapmak bolany üçin goşguda bu maksatdan onuň ünsüni sowaýjak durmuşdan alnan ýekeje-de waka ýa-da obraz ýok. Sebäbi sopusylyk taglymatynyň talaby boýunça, sopy bar durky, jany, teni bilen, hemme zady, hatda özüni hem ýatdan çykaryp, diňe bar ünsüni zikre¹ berende, ol öz söýgüli ýarynyň (Hudaýyň – R. M.) wysalyňa ýetip biler.

Magtymgulynyň şu temadan, ýagny Hudaýdan habar bilmek, ony tapmak barada ýazan «**Ýar, senden**» goşgusy ruhy, maksady boýunça Hekim atanyň goşgusyna golaý. Emma Magtymgulynyň liriki gahrymany Hekim atanyň gahrymanyňa seredeniňde hakykata golaý, optimist, onda özüni gurban etmek meýli ýok. Ol özüniň başynyň kesilmegini ýa-da dardan asylmagyny islänok. Ol durmuşda bolşy ýaly, dagdan-daga ugrap, şerap içip, ganymlar bilen söweşip, dürli ýurtlary söküp, nähili kynçylyk bolsa döz gelip, ýaryň (Hudaýyň) syryny bilmekligi maksat edinýär.

Bu goşguda Magtymguly şeýh Sengan, Şibli, Ýusup, Jirjis, Ýunus ýaly döp boýunça ulanylýan dini obrazlar bilen bir hatarda Ispendiýar Ruinten, Rüstem Zal, Görogly, Gül Ferhar ýaly dünýewi mazmunly eserlerden alnan meşhur epiki obrazlary hem ussatlyk bilen ulanýar.

Netijede, Magtymguly Yasawynyň Allany görmek, Hekim atanyň ony tapmak isleg-arzuwларыny Allany bilmek düşüňjesi bilen çalyşýar. Magtymgulynyň bu goşgusynda Alla, ýagny «Reb» – hemme zadyň eýesi, hojaýyny ýa-da başgaça aýtsak, ýaşaýşyň we älemiň syryny özünde saklaýan hakykatyň nyşany bolup gelýär. Şoňa görä-de Magtymguly Ýasawy, Hekim ata ýa-da beýleki sopular ýaly özüni gurban edip, haka ýetmek pikiri öňe sürmän, Şam, Nejef, Mekge, Dymşyk, Arzy Kars ýaly ýurtlarda, Kerbelanyň çöllerinde

¹ **Zikr** – Hudaýy ýatlamak.

gezip, ýa-da Gül Ferhar dek sergezdançylykda gül meňzini soldursa, Ýusup kibi zyndanda aglap ýatsa, «Isa kibi hylwat tutsa semada», «Idris kibi hak işe ýürekden ýapyşsa» şol beýik syryň, ýagny Allanyň tebigatyna göz ýetirip bolarmy diýen soragy goýýar.

Sebäbi Magtymgulynyň «Ýar, senden» goşgusy şahyryň döredijiliginiň birinji ýarymyna, ýaşlyk döwrüne mahsus bolan dünýäni bilmek, öwrenmek ideýalaryny beýan edýär. Entek kalby isleg-arzuwdan, hyjuwdan doly şahyryň ýaşayşyň, älemiň aňyrsynda duran «Alla» diýip atlandyrylýan düşünjäniň nämäni aňladýandygyny bilmek niýeti, ony şol syry durmuşyň, ýaşayşyň, umuman, ynsanyň daşyny gurşap alan ýurtlaryň, tebigatyň hadysalaryndan gözlemeli diýen panteistik¹ pikire iterýär. Şol goşgynyň liriki gahrymany hak ýolunda gezyän dindar, takwa adam däl, ol adaty durmuşyň hiç bir lezzetinden yüz öwürmeýän, garadan gaýtmaz, Görogly ýaly batyr, edermen keşp bolup öňe çykýar:

Şerap içip, serhoş bolup, segresem,²
Ganym janyň gyýym-gyýym dograsam,
Görogly dek dagdan-daga ugrasam,
Ýa, Reb, habar bilerinmi, ýar, senden!³

Başgaça sözler bilen aýtsak, Hoja Ahmet Ýasawynyň we Hekim atanyň goşgularynda beýan edýän Allanyň didaryna ýetmek baradaky sopusylyk temasy Magtymgulynyň döredijiliginde liriki gahrymany dünýäniň gurluşyna, onuň aňyrsynda ýatan syrlary açmak ýoluna çykarýar. Ýagny, Magtymguly ýene-de «Näme sen?» diýen dünýäni öwrenmek baradaky filosofiki, ylmy soragy keserdip goýýar.

¹ **Panteizm** filosofiýasynyň wekilleri – Hudaý hemme ýerde, ol tebigatda ýaýran güýç diýen garaýşa eýerýärler.

² **Segremek** – bökmek.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 38 sah.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Hekim ata uly sarpa goýupdyr. Onuň käbir eserlerine öýkünip, goşgular ýazyp, şahyryň döredijiligi bilen içgin gyzyklanypdyr. Ýöne, bu iki şahyryň döredijiligi deňeşdirilende, Magtymgulynyň poeziýasynda sosial mazmun, ýaşaýşyň manysy baradaky filosofik pikirler, millilik, optimizm we durmuşy anyklyk ýaly alamatlaryň has güýçländigini duýmak bolar. XII–XIII asyrlarda sufistik edebiyatyň ösen döwründe ýaşap geçen Hekim atanyň döredijiliginde beýle ideýalary talap etmek mümkin hem däl. Ýöne sopy şahyrlar hem bar örki bilen Hakyň gözlegine, dini temalary beýan etmeklige ýykgyň etseler-de, olar öz döredijiliginde gytaklaýynam bolsa ençeme sosial meselelere, halkyň ykbaly barada oýlanmalara, ahlak, etika we başga-da birnäçe ynsanperwerlik ideýalaryna ýer berip, bellibir derejede edebiyatyň halka ýakyn bolmagyna täsir edipdirler.

6. Magtymguly we Nagyşbendi

Öň belläp geçişimiz ýaly, Magtymgulynyň döredijiligi bilen gyzyklanýan A. Wamberi, M. F. Köprülizade, hatda professor H. G. Görogly we başga-da birnäçe alymlar şahyryň Bahaweddin Nagyşbendiniň ordenine (akymyna) degişlidigi baradaky pikiri öňe sürüpdirler. Şeýle pikirler soňky döwürde ýazylan işlerde-de duş gelýär. Şolaryň iň bir görnükli hökümünde alym M. Annamammedowyň «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» atly iki kitapdan durýan ylmy monografiýasyny görkezmek bolar. Şol sebäpli bu alymyň işinde nygtalýan käbir pikirler barada gysgaça durup geçmek ýerlikli bolsa gerek. Sebäbi bu işde Magtymgulynyň Nagyşbendiniň ýoly bilen gidendigi hakyndaky pikir häli-şindi gaýtalanýar: «**Magtymguly «Diwana geldi», «Bir nan getirdi», «Külah-**

ly geldi», «Görsem» ýaly şygrylarynda Bahaweddiniň tarykatyny näme üçin saýlap alandygyny ýörite nygtapdyr. Bu şygrylarda şahyr «Nagyşbendä baglandym, gözüm baglandy, yşka düşdüm» diýip, tüýs ýürekden syzdyryp aýdýar».¹

Alym Magtymgulynyň nagyşbendiçilik akymy bilen gidenligini Nowaýy, Jamy, Hoja Ahrar, Azady ýaly şahyrlaryň hem şol tarykada degişli bolandygy bilen düşündirýär. Alymyň işinde nagyşbendiçilik mesleginiň «halal zähmet, ruhy sagdynlyk bilen ýaşamaklygy «ündeýändig», ine, şonuň üçin Magtymgulynyň hem nagyşbendiçilige gol berendigi tekrarlanýar.² Şeýle-de alym, «Azadynyň «Wagzy-Azat» kitabynda zähmeti kulta öwürmeginiň bir sebäbi hut şu ýerden gelip çykýar, ol tötänlik däldir»³ diýip nygtaýar.

Elbetde, «Halal zähmet, ruhy sagdynlyk» bilen ýaşamaklygy Magtymguly inkär etmändir, tersine, onuň tutan maksady, onuň tutuş döredijiliginiň we ömrüniň manysy halky ruhy sagdynlyga çykarmaga gönükdirilendigini we tä soňky demine çenli ynsany ten we ruh sagdynlygyna çagyrandygyny hiç kim inkär etmez. Emma türkmen medeniýetiniň şeýle ahlak, edep ýörelgeleriniň yslam dini döremezinden öň bolandygy ikuçsuzdyr. Türkmeniň milli medeniýetiniň, ruhy ýörelgeleriniň bolsa Magtymgulynyň döredijiligini kemala getiren esasy çeşmeleriň biridigini asla unutmaly däldiris. Magtymguly yslam dininiň üsti bilen halka terbiýe bermegi maksat edinipdir, emma ol diňe bir dini meslegiň, bir ugruň kadalaryndan ugur almandyr. Ol türkmen halkynyň ruhy ýörelgelerine we şol sanda yslam dünýäsiniň, pygamberleriň, sopolaryň kemala getiren musulman dini-medeni ýörelgelerine daýanypdyr.

---

¹ M. Annamammedow. «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» Aşgabat, Ylym, 1994, 78 sah.

² Görkezilen eser, 72–73 sah.

³ Görkezilen eser, 73 sah.

Ikinjiden, zähmet temasy XVIII asyr türkmen edebiýatynda, şol sanda Magtymgulynyň döredijiliginde esasy orun tutmaýar. Bu tema «Çekseň zähmet, ýagar rähnet», «Işle-medik-dişlemez», «Ýatan öküze iým ýok» diýen ýaly türkmen halk nakyllarynyň çäklerinde teswirlenýär. Ýagny, zähmet çekmek döwrüň şygaryna öwürülmeýär, sebäbi onuň üçin jemgyýetde şertler bolmandyr. XVIII asyrdaky türkmen jemgyýetinde buržuaz, söwda-satyk, kapitalistik gatnaşyklary entek güýçli ösmändir. Emma şol döwürde ýaşap geçen Daniel Defo, Wolter, Gyote ýaly Günbatar ýewropaly ýazyjylaryň eserlerinde döredijilikli zähmet temasy esasy temalaryň birine öwürülýär, çünki şol döwürde Günbatar Ýewropada buržuaz gatnaşyklary ösükdir we işewür, zähmetkeş gatlag feodal gatnaşyklary päsgelçilik döredipdir. Şol sebäpli jemgyýetde hemme adamlar, şol sanda öňki köşge degişli dworýanlar, graflar, lordlar hem mugthor durmuşdan el çekmeli, hemme adam öz zähmeti bilen ýaşamaly diýen pikir şol ýazyjylaryň eserlerinden eriş-argaç bolup geçýär. Fransuz ýazyjysy Wolteriň (1694–1778) «Kandid» powestinde: «Zähmet bizi üç sany erbet beladan: içgysgynçlykdan, azgynçlykdan we garyplykdan halas edýär»¹ diýlip nygtalýar. Şeýle pikirler D. Defonyň «Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri» atly romanynyň, Gyoteniň «Faust» tragediýasynyň düýp özenini düzýär. Çünki şol döwürde Ýewropada täze döwrän kapitalistik jemgyýetiň wekilleri bu şygary feodal jemgyýetiň ýokary gatlagyna garşy göreşde öňe sürýärler.

Şeýle sebäplere görä, M. Annamammedowyň kitabyndaky Azadynyň «Wagzy-Azat» kitabynda «zähmeti kultura öwürýändigini» baradaky pikiri hakykata dogry gelmeýär. Sebäbi «kult» sözi haýsydyr bir zada ýa-da adama guwanyp,

¹ Волтер. Философские повести. Москва, 1985, 241 sah.

şoňa ynam, söýgi bilen garap ýaşamak, sejde etmektir. Emma Döwletmämmet Azadynyň ýeke-täk ynanjy Alla bolupdyr, çünki sopynyň ýary Hudaýdyr. Sopy üçin pany dünýäniň aladalary, hysyrdylary diňe Alla tarap, baky dünýä tarap barýan bir ýol, köprüdir.

M. Annamammedowyň bu iki kitapdan durýan ylmy işinde, bir tarapdan, Magtymgulynyň nagyşbendiçilik akymyna degişli bolandygy nygtalsa, ikinji tarapdan, ol akymdan «gaýdandygy»,¹ ýagny el çekenligi barada aýdylýar. Emma bu mesele onçakly anyklaşdyrylmaýar. Ýöne kitabyň «Netije» atly bölümünde: «Pyragy durmuşyň agyr sosial we syýasy aladalaryna siňen pursadynda mistiki oýlary düýpden unudypdyr. Şol pursatda onuň ady jemgyýete siňýär. Şahyr pikir erkinligine çykýar. Mistiki normativlikden azat bolýar»² diýen dogry netijä gelse-de, şol «mistikadan çykyş pursatlarynyň» haçan, şahyryň ömrüniň haýsy döwürlerinde bolup geçenligi barada takyk pikir ýöredilmeýär.

M. Annamammedowyň öz işinde ýazýan Magtymguly «beýik milli şahyr hökmünde taryha girmelidir»³ diýen dogry pikiri-de onuň bu işinde iki kitabyndaky ýöredilýän pikirleri bilen gapma-garşylykda galýar. Çünki alym «milli şahyryň» «sopy şahyrdan» nähili tapawutlanýandygyny aýyl-saýyl etmeýär. Onuň tersine, bu kitapda «Magtymguly yslam bilen mistikanyň bitewileşmeginiň tarapynda durupdyr»⁴ ýa-da «Magtymguly orta asyr ylmynda we edebiýatynda aýratyn taglymatlar, tapgyrlar döreden beýik şahyr-akyldarlaryň

---

¹ Seret: M. Annamammedow. «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» Aşgabat, Ylym, 1994, 78 sah.

² Görkezilen eser, Aşgabat, Ylym, 1997, 2-nji kitap, 201 sah.

³ Görkezilen eser, 198 sah.

⁴ Görkezilen eser, 201 sah.

(32 sany meslek) tarykatlaryny birin-birin öwrenip, öz şahy-rana pikiriniň gözbaşynda goýupdyr»¹ diýip, öz aýdýan pikir-leriniň, çykarýan netijeleriniň arasynda gapma-garşylyk dö-redýär. Çünki 32 sany dürli topara bölünen, dürli pikirleri öňe süren sopusylyk meslekleriniň birigip, Magtymgulynyň döredijiliginiň gözbaşy bolup bilmejekdigi öz-özünden düş-nükli bolsa gerek.

Ýöne tutuşlaýyn alnanda, M. Annamuhammedowyň iki kitapdan durýan «**Magtymguly gizlin syryň bar içde...**» atly ylmy işi Magtymgulynyň dünýägaraýşyny, onuň şygrylarynyň jemgyýetçilik ähmiýetini we şahyryň döredijiliginiň sopusylyk edebiýaty bilen arabaglanyşygyny açyp görkezmekde uly öňegidişlik boldy.

Bu barada sözümi zi jemläp aýtsak, bar bolan ylmy işler-de Magtymgulynyň döredijiliginiň sopusylyk garaýyşlary, sopusylyk edebiýaty bilen arabaglanyşygy köp halatlarda dogry açylyp görkezilse-de, olarda XVIII asyr türkmen edebi-yatynyň ösüşinde Magtymgulynyň döredijiliginiň tutýan mö-hüm orny ýeterlik derejede aýdyňlaşdyrylmaýar. Üstesine-de, Magtymgulynyň döredijiligi, dünýägaraýşy doňup galan, üýt-gewsiz, **statik** ýagdaýda seredilýär. Eger-de Magtymgulynyň ýaşan döwrüni, ýagny 1724–1813-nji ýyllary göz öňüne ge-tirsek, onda Magtymgulynyň aňly-düşünjeli durmuşy türk-men jemgyýetiniň feodal gatnaşykly jemgyýetden buržuaz, söwda-satyk gatnaşykly, kapitalistik jemgyýete geçiş döwrü-ne gabat gelýär. Şeýle öwrülişikler türkmen edebiýatyna, şol sanda Magtymgulynyň döredijiligine-de güýçli täsir edipdir. Öňki durnukly feodal jemgyýetiň kadalarynyň täze buržuaz gatnaşyklarynyň täsiri bilen döwülmegi-de jemgyýetde edep, ahlak, din kadalarynyň bellibir derejede bozulmagyna, geti-

---

¹ M. Annamuhammedow. «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» Aşgabat, Ylym, 1997, 2-nji kitap, 199 sah.

ripdir. Şol geçiş döwür-de Magtymgulynyň döredijiliginde **ahyrzaman** temasynyň aýratyn hyjuw bilen beýan edilmeğine getiripdir:

Egsewer Magtymguly, söz birle derdiň her zaman,
Ne üçin zalymga nobat berdi bu döwri-zaman,
Anyň çün göz gören-eşdenden öte geçdi güman,
Eýleşip bir-birine dagwaýy-batylny¹ heman,²
Bir şaýylyk mal üçin, takyky berer elden iman,
Özüni är saýynar kim, artyk iş etse ýaman,
Bu köňül yüz şowk³ eder nähak üçin tökmäge gan,
Güýji ýetse gürbäniň,⁴ gaplaňa hiç bermez aman,
Şek degildir, dostlarym, geldi kyýamatdan nyşan.⁵

Magtymguly ömrüniň ikinji ýarymynda halkyň, jemgyýetiň agyr ýagdaýyna, bolýan adalatsyz işlere gynanyp, birnäçe eserler döredipdir. Bu eserlerde liriki gahrymanynyň bir daýanjy, umydy Hak, Allatagalla bolsa-da, şahyryň lapykeçligi, nägileligi güýçli duýulýar. Ol nägilelik ýönekeý bir pelege gargamak ýa-da ony wepasyz aýala deňeşdirmek däl-de, hatda bir bela-beterleri indi ýok etjek ahyrzamanyň hem bolmajakdygy baradaky şahyryň gazaply ahy-nalasy bolup ýaňlanýar:

Döwran, niçik döwran sen, garyp aglar, il dynmaz,
Zulmy artar zalymyň, hiç köňlüne rehm inmez,
Jahany ýakdy gitdi, ýamanyň ody sönmez,
Bir Muhammet hatyrna ýer ýarylmaz, gök inmez.
Çarh guwanar bu işe, bolmaz ahyrzamana.⁶

---

¹ **Dagwaýy-batyl** – boş, nädogry dawa.

² **Heman** – şol, ol, özi.

³ **Şowk** – meýil, höwes.

⁴ **Gürbe** – pişik.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 146 sah.

⁶ Görkezilen eser, 146 sah.

Indi Magtymgulynyň dünýägaraýşsynyň nagyşbendiçilik akymynyň çäklerinden çykmanlygy we bütin ömri, bar örki bilen şol tarykatyň aşygy bolanlygy baradaky pikirlere jogap hökmünde şu aşakdakylary aýtmak bolar.

Magtymgulynyň nagyşbendiçilik akymyna degişli derwüş bolanlygy baradaky pikiriň döremegine itergi beren birnäçe sebäpler bar.

Birinjiden, Magtymgulynyň, aýratynam, ýaşlyk döwrüne degişli eserlerinde beýleki sopular bilen bir hatarda Nagyşbendiniň ady getirilýär we ol barada arzuwçyl mazmunly «**Bir nan getirdi**», «**Diwana geldi**» ýaly goşgularda şahyr özüniň Nagyşbendiniň elinden meýli käse içişini beýan edýär. Emma, megerem, şahyryň ýaşlyk döwrüne, ýagny ençeme gezek, hyýaly, düýşünde ylham alşy barada ýazan goşgularynyň äheňlerini gaýtalaýan bu eserlerden we şahyryň beýleki goşgularynyň mazmunyndan onuň Bahaweddin Nagyşbendiniň garaýyşlaryna goýýan sarpasyny, hormatyny görüp bolsa-da, olar Magtymgulynyň sopy bolanlygyny subut edip bilmeýär. Şahyryň döredijiliginde esasy orun tutýan dünýewi mazmunly eserlerinde öňe sürülýän durmuş meseleleriniň Nagyşbendiniň tarykatyna hiç hili dahylynyň ýokdugy meseläni has aýdyňlaşdyrýar.

Ikinjiden, Magtymgulynyň eserlerinde duş gelýän sopyçylyk, umuman, Gündogar musulman we dünýewi edebiýatyň, dünýäniň panylygy, wagtlaýyndygy, adam ömrüniň gysgalygy baradaky äheňleri käbir alymlara şahyry sopylaryň hataryna goşmaga esas beripdir.

Üçünjiden, Nowaýynyň halypasy Abdyrahman Jamy Bahaweddin Nagyşbendiniň filosofýasy bilen ýakyndan gyzklanypdyr diýip aýdylýar. Diýmek, Nowaýy hem-de ondan soňky şahyrlar hem şol ugra ýykgyň edäýmeli ýaly görünýär. Çünki Nowaýynyň täsirine düşmedik ýekeje-de türki şahyr ýok bolsa gerek. Magtymgulynyň goşgularynyň dörediliş taryhy

entek düzülmänligi onuň dünýägaraýşsnyň ösüşini yzarlamakda esasy kynçylyklary döredýär. Sebäbi onuň her bir goşgusynyň ýazylan wagty barada takyk ylmy maglumatlar ýetmezçilik edýär. Biz diňe onuň goşgularynyň mazmunyna görä çen bilen olaryň haçan ýazylandygy barada pikir ýöretmeli bolýarys. Ine, şeýle esasy kynçylyklar hem onuň döredijiligi we dünýägaraýşy barada nädogry düşüňjeleriň döremegine getirýär. Emma halk ýalňyşmaýar. Halkyň dilinde hemme zadyň, hemme adamlaryň öz dogry atlandyrylyşy ýaly, Magtymguly hemişe Magtymgululygyna, milli şahyrlygyna galypdyr. Onuň adyna «sopy» ýa-da başga bir lakam goşmandyrlar. Bu iň ýokary sarpadyr. Çünki Meşrep diwana, Gül Süleýman ýa-da Hekim ata, Hoja Ahmet Ýasawy, Bahaweddin diwana, Edhem diwana, Azady molla, sopy Allaýar görnüşde tutulýan atlar iki bölekden durýar we ol atlaryň bir bölegi şol adamyň kesp-kärini, jemgyýetde tutýan ornuny we onuň dünýägaraýşsny kesgitleýär. Şol ikinji ady hem halk goýupdyr.

Magtymgulynyň döredijilik ylhamyny alşsny beýan edýän «**Turgul diýdiler**» goşgusynda şahyra «ak pata» berilýän dabaraly mejlise gatnaşyjylar bilen liriki gahrymany tanyşdyrýan Hezreti Aly Bahaweddini meşhur dindar, takwa adamlaryň biri hökmünde agzap geçýär:

Haýdardan soradym barça atba-at:
«Hezreti pygamber oldur, bolma ýat,
Ol Selim hojadyr, ol Baba Zürýat,
Ol Weýsel Karadyr, bilgil» diýdiler.

«Ol Bahaweddindir, ol hem bir ärdir,
Biri Zeňni Baba ol-da namdardyr
Ol şöýenşip duran tört çaryýardyr,
Maksadyň ne bolsa aýgyl!» diýdiler.¹

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 8 sah.

Magtymgulynyň ýaşlyk döwrüne degişli «älem jahany görsem» diýip, arzuw-hyýallara beslenen «**Bady-sabany görsem**» goşgusynda-da Bahaweddin Nagyşbendi zyýarata barylýan öwlüýäleriň hatarynda agzalyp geçilýär. Emma onuň syýahat edip görjek ýurtlarynyň, çölleriň, daglarynyň içinde getirilýän:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwlüýäler ummany,
Ol Rumystany görsem.¹

– diýen bent, käbir alymlaryň işlerinde Magtymgulynyň nagyşbendiçilik akymyna degişlidigini aňladýan bir delil hökmünde getirilýär we goşgynyň mazmuny inkär edilýär. Çünki goşguda ýaş gahrymanyň kalbynda dürli ýurtlary görmek baradaky arzuw-hyýallary beýan edilýär. Şahyry dünýäni syýahat etmek meýli has güýçli özüne çekýär, şonuň üçin öz maksadyny anyklap:

...Ýedi dag, ýedi derýa,
Däli dünýäni görsem.²

– diýip aýdýar.

Magtymgulynyň şol agzaýan üç ýurdy şahyryň türkmen halkynyň taryhy bilen gyzyklanandygyna güwä geçýär, çünki şol ýurtlar dürli taryhy döwürlerde türkmenleriň ady belli mesgen tutan ýerlerine girýär hem-de olaryň işjeň gatnaşmagynda şol agzalan ýurtlarda «beýik» diýip at alan döwletler, imperiýalar gurulýar. Rumda «Beýik seljuk döwleti» (XI asyr), Türküstanda «beýik türk kaganaty (hanlygy)»³ (551–744), Hindistanda «beýik mogollaryň döwleti, imperiýasy bularyň hataryna girýär. Magtymgulynyň Hindistana gitmek isleginiň

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 26 sah.

² Görkezilen eser, 26 sah.

³ Гафуров Б.Г. Таджики. Москва, 1972, 215 sah.

türkmenleriň Beýik mogollaryň medeniýetinde galдыran yz-laryny görmek sebäpli dörändigi barada S. Ataýew öz işinde öň ýazyşy. ¹

Galyberse-de, Rumystanyň «öwlüýäler ummany» diýil-meginiň sebäbi, ol ýerde ençeme gahrymançylyk görkezen, şöhrat gazanan türkmen gerçekleriniň, weli-akyldarlarynyň mazarlarynyň ýatandygy üçindir.

Elbetde, Hywada okap bilim alan ² Magtymgulynyň Orta Aziýa sufizminiň görnükli wekilleri bolan Seyit Emir Kulaly, onuň okuwçysy Bahaweddin Nagyşbendi, Hekim atanyň şä-girdi Zeňni Baba ýaly şahslaryň taglymaty, döredijiligi bilen gyzyklanmagy bellibir derejede düşnükli hadysa. Şahyryň «Diwana geldi», «Bir nan getirdi» goşgularynyň mazmunyn-dan Magtymgulynyň Bahaweddin Nagyşbendini hormat go-ýup, sylandygyny görmek kyn däl. Nagyşbendiniň ideýala-ry, onuň pikirleri Jamy, Nowaýy ýaly Magtymguludan öňki Gündogaryň tanymal şahyrlaryny-da gyzyklandyrypdyr. Mu-nuň sebäplerini sufizmiň nagyşbendiçilik akymynyň düýbünü tutujy Bahaweddin Nagyşbendiniň döredijiliginden gözlemek mümkin.

Bahaweddin Nagyşbendi, öz ady Hoja Muhammet, 1318/19-njy ýyllar çemesi Buharanyň golaýyndaky Kas-ry-aryfan diýen obada eneden doglup, şol obada-da 1389-njy ýylda aradan çykypdyr. Bahaweddin Nagyşbendi sufizmde nagyşbendiçilik akymynyň düýbünü tutujydyr. Nagyşbendi-çilik akymy Orta Aziýa, Hytaý, Kazan, Hindistan, Kawkaz, Türkiýe ýaly ýurtlara ýaýrapdyr. ³ Belli gündogarşynas

¹ Edebiýat we sungat, 1964-nji ýylyň 5-nji fewraly.

² Muny bellibir derejede halkyň dilinden ýazylyp alnan maglumatlar hem tassyklaýar. Seret: Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, 1983, 57, 62, 63, 69 sah.

³ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 345 sah.

W. A. Gordlewskiniň ýazmagyna görä, musulmanlar «Bahaweddiniň mazaryna iki ýa-da üç gezek zyýarat etmeklik Mekgä zyýarat etmek bilen barabar»¹ diýip hasaplapdyrlar. Bahaweddin Nagyşbendiniň halypalary Hoja Ýusup Hemedany, Seýit Emir Kulal we başga-da birnäçe ady belli sopular bolupdyr.

Nagyşbendi özüni «derwüş, ýönekeý adamlaryň dosty» hasaplapdyr. «Bir gezek Hyratyň hökümdary ony myhmançylyga çagylanda, ol saçağyň başynda: «Men ýönekeý adamlaryň dosty, derwüş» diýip, hiç zat iýmändir».²

Bahaweddin Nagyşbendi türki şeyhleri bilenem ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Taryhçy alym A. A. Semýonow Bahaweddin Nagyşbendiniň Gyzyly Rabat (öňki Gyzylyabat, häzirkir Serdar şäheri) şäheriniň golaýyndaky obada ýaşayan «özünüň gowy görýän müritleriniň biri bolan Möwlana Kazy Soltanyň öýünde düşläp geçendigini»³ ýazýar.

Nagyşbendiçilik akymy ondan soňky asyrlarda-da türkmenleriň arasynda belli bolupdyr. «Taryhy-muntazamy-Nasyry» diýen eserde 1841-nji ýylda Astrabatda gozgalaň turzan Magtymguly hanyň «türkmen dilinde goşgy düzen nagyşbendiçilik akymyna degişli bir derwüşüň täsirine düşenligi»⁴ hem-de ol derwüşüň öňe sürýän pikirleriniň Gürgen sebitlerinde ýaşan gökleň we ýomut taýpalarynyň arasynda ýaýrandygy barada aýdylýar. Görşümüz ýaly, Nagyşbendiniň öňe sürýän pikirleri Türkmenistanyň çäklerine has irki döwürlerde aralaşypdyr we Magtymgulynyň döredijiligine-de belli bir derejede täsir galdyrypdyr.

¹ Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 369 sah.

² Görkezilen eser, 345 sah.

³ Туркменоведение М, 1929, № 8–9, 51 sah.

⁴ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Москва-Ленинград, 1938, 2 том, 238 sah.

Bahaweddin Nagyşbendiniň taglymaty barada aýdylan-da, ol «**Haýatnama**», «**Delili-aşykyn**» ýaly sufistik mazmunly eserleri ýazypdyr. «Bahaweddiniň taglymaty dogany we zikri dilden däl-de, ýürekden aýtmagy talap edýär».¹ Esasan, Bahaweddin Muhammet pygamberiň wesýetlerini doly durmuşa geçirmegiň tarapdary bolupdyr. Şonuň üçin onuň ilkinji talaplarynyň biri pakyrylyk bolup, ýagny adam sada durmuşda, öz zähmeti bilen gün görmeli diýen pikiri öňe sürüpdür. Nagyşbendi öz obasynda «kiçiräk ýerini mäs we bugdaý ekip» daýhançylyk bilen gün görüpdür.² Ol goşgularynda özüniň «halyalarynyň, haly göterýän gullarynyň»³ ýa-da uly baýlygynyň ýoklugyny öwran-öwran gaýtalaýar. Onuň durmuşy baradaky rowaýatlarda «onuň köneje düşeginden we döwür küýzesinden başga emläginiň bolmanlygy we gün-güzeranyny öz hünäri, kesp-käri bilen görendigi barada aýdylýar»⁴ Nagyşbendi durmuşdan çetde durup, terkidünýä bolmaklygy däl-de, «daşyňdan adamlar bilenem bolsaň, içinden Hudaý bilen bol»⁵ diýen talaby öňe sürüpdür. Nagyşbendi ynsany söýmekligi, onuň ýalňyş edýän işlerini bagyşlap bilmekligi goldapdyr. Nagyşbendiniň şeýle ynsanperwerlik ideýalary, Magtymgulynyň döredijiliginde uly seslenme tapypdyr. Şonuň üçin Magtymguly:

Istese deň-duşlar başa altyn täç,
Pakyrylyk mülkünden maňa bergin paç,

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 46 sah.

² Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, 214 sah.

³ Görkezilen eser, 214 sah.

⁴ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 345 sah.

⁵ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, 214 sah.

Ýa, ýaradan, etme namarda mätäç,
Dilegim duş etme zalyma meni.¹

– diýip, Bahaweddiňiň ilkinji talaplarynyň biri bolan «pakyrlygy» dileg edýär. Adamlara hoşniýetlilik bilen garamak, ýamanlyk etmän ýagşylyk etmek, ynsana hemaýat bermek ýaly äheňler Magtymgulyň döredijiliginde has hem güýçli ýaňlanýar:

Öňüň gara, ardyň gözle,
Hoş sözüň diý, gahryň gizle,
Sözlä bilseň ýagşy sözle,
Halk ýamanyň bizarydyr.²

ýa-da:

Eger sen hem bolsaň nerm-u mylaýym,
Sen mylaýym bolsaň, guluň bolaýyn,
Gulagyma bergen pendiniň alayyn,
Kişige gaty söz aýdyjy bolma.³

Magtymguly her bir ynsana, garyp-gasarlara zalymlyk eden adamlaryň o dünýäde berk jeza aljakdygyny goşgularynyň köpüsünde gaýtalap, bet işlerden saklanmaklygy öwran-öwran nygtaýar:

Magtymguly, garyplaryň gözýaşy,
Daglary ýandyryp, erider daşy,
Pakyr jebr eden zalymyň işi,
Ruzy-mağşar diwanynda bellidir.⁴

Köp ynsanperwerlik ideýalary boýunça Magtymguly Bahaweddin bilen ugurdaş bolsa-da, şahyr sufizmiň nagyş-bendiçilik akymy bilen gidipdir diýmäge düýpli esas ýok. Sebäbi Magtymgulyň köp goşgularynda sopusylyk ide-

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 24 sah.

² Görkezilen eser, 90 sah.

³ Görkezilen eser, 95 sah.

⁴ Görkezilen eser, 130 sah.

ýalary özboluşly beýanyny tapan bolsa-da, şahyr haýsydyr bir sopusylyk, şol sanda nagyşbendiçilik akymy bilen gidipdir we şoňa hyzmat edipdir diýer ýaly ylmy deliller ýetmezçilik edýär. Şahyryň Nagyşbendä bagyşlap ýazan goşgulary-da, Magtymguly Nagyşbendi akymynyň sopusy bolupdyr diýmäge esas bermeýär. Çünki «**Diwana geldi**» atly goşgusynda Magtymguly Bahaweddiniň Buharadan gelip, bir sopy mejlisinde özüne ylham kâsesini içirişini beýan edýär. Emma mejlisiň guralyşyny gürrüň berende, nagyşbendiçilik akymyna degişli sopolara mahsus bolmadyk hereketleri suratlandyrýar:

Bir nijesi ýar-u ýaran durdular,
Mejlisler uzandy halka gurdular,
Nagralar çekdiler, sema gurdular,
Sedalar düzüldi, jan-jana geldi.

Gowga gopdy, rahmet boýandy düzler,
Saçyldy gan ýaşlar, açyldy gözler,
Ýygyldy derwüşler geldi paýyzlar,
Göýä diýr sen ahryzamana geldi.¹

Görşümüz ýaly, bu sopy mejlisinde aýdym-sazly sema² (simag) gurulýar, derwüşleriň uly şowhun bilen zikir çekmegini Magtymguly «göýä diýr sen ahryzamana geldi» diýen deňeşdirme bilen görkezýär. Ýene-de şeýle mazmunly başga bir goşguda, ýagny derwüş elinden ylham kâsesini içip, «her eşýadan ýar jemaly eks eden» wagty Magtymguly şol mejlisde «Şeýhler turdy, ýigitleri raks etdi»³ diýip aýdýar. Emma Bahaweddin Nagyşbendi aýdym-sazsyz, tanssyz, «ýuwaş

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 105 sah.

² **Sema (simag)** – sopy mejlisinde aýdym-sazly, kâte tansly zikir çekmek.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 287 sah.

zikriň» tarapdary bolupdyr,¹ sebäbi W. A. Gordlewskiniň ýazyşy ýaly, «Bahaweddin özünde gaty sesli zikriň ýa-da tansyň ýokdugyny açyk aýdýar».²

Indi Bahaweddin Nagyşbendiniň taglymaty barada aýdylanda, nagyşbendiçilik akymyny ýa-da tarykatyny Abdyrahman Jamynyň gowy bilendigine şek-şübhe bolup bilmez, sebäbi Jamy Bahaweddin Nagyşbendini öz halypasy hasaplapdyr we onuň durmuşyny, taglymatyny çingtäp öwrenipdir hem-de özüniň «**Nafahat al-uns min Hadarat al-kuds**» («**Keramatlylyk köşgünden öwüsýän dostlugyň şemaly**») atly işinde: «Ýene bu kişiden (ýagny, Bahaweddinden – R.M.) soradylar:

– Siziň tarykatyňyzda zikri-jahr, hylwat we sama bolarmy?

Diýdiler:

– Bolmaz.»³

Indi Abdyrahman Jamynyň sözlerinden ugur alsak, Bahaweddiniň tarykatynda «zikri-jahr», ýagny «Hudaýy sesli ýatlamak, «hylwat» – «Hoja Ahmet Ýasawynyň mazarynyň ýanynda ýylda bir gezek ýolbaşçy ruhanlaryň we emeldarlaryň dabaraly ýygnaşygy»,⁴ «sema (simag)» derwüşleriň goşgy-saz we tans bilen zikr çekmegi ýaly häsiýetler, çäreler ýok.

Indi şu mesele bilen baglanyşykly bolan bir rowaýaty ýatlap geçmeklik hem ýerlikli bolsa gerek.

Şu rowaýat XVIII asyryň aýaklarynda we XIX asyryň başlarynda ýaşap geçen meşhur türkmen şahyry **Mahmyt**

---

¹Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 345 sah.

²Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 380 sah.

³М. Annamuhammedow. «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» Aşgabat, 1994, 162 sah.

⁴Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 365 sah.

Gaýyby (takmynan 1735–1825/30) barada ýazylan köp işlerde duş gelýär. Rowaýat 1907-nji ýylda Peterburgda Magtymguly han tarapyndan akademik A. N. Samoýlowiçe sowgat berlen bir golýazmada bar eken. 1910-njy ýylda A. N. Samoýlowiç «Molla Gaýybynyň sazy we şygryýeti halas edişi»¹ diýen işini neşir etdirip, şonda ýaňky agzalan rowaýaty getirýär. Onuň gysgaça mazmuny şeýle: Gadym zamanda Buharada ýgy-ýgydan Aý, Gün tutulanmyş. Buhara emiri onuň sebäbini öz ýakyn geňeşdarlary hem din wekillelerinden soranda, olar munuň sebäbini şahyrlaryň, sazandalaryň hem-de guýendeleriň (ýagny, aýdyjy, gürrüň beriji) köpelendigi bilen düşündirýärler. Emiriň buýrugy boýunça şeýle hünärli adamlaryň «emiriň toýy barmyş» diýen bahana bilen bir gün iki ýüze golaýy ýygnanypdyr. Olara emiriň myhmanhanasynda orun beripdirler. Toý-tomaşanyň ýoklugyny gören bagşylar, şahyrlar eýgilik üçin çagyrylmandygyndan howp edip, iňkise gidipdirler. Ertesi emir olary meýdança ýygnap, mundan beýläk kimde-kim toý-tomaşada saz-söhbet etse, yşky şygrylar okasa başy ölümlü, maly talaňly bolmalydygyny buýruk edýär. Şonda molla Gaýyp atly biri çykyp, emiriň gazabyndan gorkman, saz-söhbetiň gadym wagtdan bári dowam edip gelyändigini beýan edip:

Saz bilen söhbeti ýaman diýmäňler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyll bilen Kabyl ene goýnunda,
Olar hem dünýäge gelende bardyr...²

– diýen setirler bilen başlanýan «**Gelende bardyr**» goşgusyny okap beripdir. Şonuň netijesinde, emir öz niýetinden el çekipdir.

¹ Самойлович А. Н. Как Мулла-Гаиб спас в Бухаре музыку и поэзию – «Средняя Азия» (журнал) 7 том. Ташкент, 1910, 82–87 sah.

² К. Атаýew Gaýыbynyň lirikasy. Aşgabat, 1976, 20 sah.

Biz bu ýerde yslam dini we saz-sungat diýen uly we möhüm temany derňemekçi däl-de, aýdym-saz, poeziýa we din bilen baglanyşykly şu rowaýatyň näme üçin Buharada dö-rändigi barada öz pikirimizi beýan etmekçi. Çünki geçmişde din we medeniýet merkezleri diňe Buharada bolman, eýsem, Samarkand, Merw, Hywa, Bagdat, Hyrat we başga şäherlerde bolandygy hemmelere mälim. Emma şeýle aýdym-sazy inkär ediji garaýyşyň ýüze çykyşy barada rowaýatlar başga şäherler bilen baglanyşykly duş gelmeýär.

Şükür bagşynyň, saz öwreniji alym W. A. Uspenskä dutaryň gelip çykyşy barada gürrüň beren rowaýatynda-da Hezreti Aly Baba Gammara dutary döwdürmeýär.¹ Biziň piki-rimizçe, ýokarda agzalan rowaýatyň gelip çykyşy sufizmiň ösüş taryhy bilen baglanyşyklydyr. Çünki sufizmiň ilki dö-räp, meşhur bolup ugran döwürlerinden başlap, ol aýdym saz bilen baglanyşykly bolupdyr.

«**Sama**» (ýa-da «sema» simag «arapça» diňlemek, Alla-nyň sözüni eşitmek, diňlemek) diýip at alan sopy mejlislerin-de saza goşup aýdym aýdypdyrlar. Soňabaka oňa tans hem goşulypdyr. Horasanda **Abu Seýit ibn Abul Haýr (967–1049)** öz wagyzlarynda rubagylary, Nyşapur şeyhleri-de (X asyr) öz wagyzlarynda aýdymy giňden ulanypdyrlar. Ilki-bada, dünýewi söýgi aýdymlary saza goşulyp aýdylyp, soň olara ikinji many, söýgüli ýar baradaky aýdyma Alla bolan söýgi bilen baglanyşykly düşündirişler berlipdir. Şeýlelikde, kem-kemden simwoliki sufistik poeziýa döreyär. «Sama» ilki dö-rän gününden başlap, ortodoksal, resmi din wekilleri tara-pyndan ýazgarylypdyr. Sopular dinsizlikde aýyplanypdyrlar. Emma wagtyň geçmegi bilen sama üstün çykýar. Ýöne dür-

---

¹ Bu barada seret: Успенский В. А. и Беляев В. Туркменская му-зыка. Ашхабад, 1979, 112 sah.

li döwürlerde din we aýdym-saz meselesine dürli garaýyşlar ýüze çykydyr.

X–XI asyrlarda Horasanda **şeyh Jüneýd al-Bagdadyň** okuwçylary «ýuwaş zikre», «huş aýdyňlygyna» çagyrypdyrlar. Ýagny, indi sopolaryň arasynda «sama» hakynda iki garaýyş döräp, olara «zikr jali» (arapça «açyk, ýagny gaty sesli zikr») hem-de «zikr hafi» (arapça «ýuwaş zikr») diýip at beripdirler.¹ Ýuwaş zikriň tarapdarlary aýdym-sazyň täsirine düşüp, bar zady ýadyndan çykaryp, serhoş halyna ýetip, «men Hudaý, men Alla» (meselem, Baýezit Bistamynyň okuwçylarynyň «Allanyň söýgüsine» serhoş boluşlary ýaly) diýip, ekstaza ýetmeginden, ýagny kellesiniň göçmeginden gorkup, aýdym-sazsyz, tanssyz zikri öňe sürüpdirler.

Indi Gaýyby baradaky rowaýata dolanyp gelsek, ol rowaýatyň Buhara bilen baglanyşykly dörandigi aýdyňdyr. Çünki Gaýybynyň durmuşynyň köp bölegi şol şäherde geçipdir.

«Buhara-i şerif», ýagny «Keramatly Buhara» ýa-da «Mukaddes Buhara» adyny alan bu şäher geçmişde diniň, sufizmiň güýçli ösen merkezleriniň biri bolupdyr. VIII asyrdan başlap, Buharada yslam dini beýleki dinlerden üstün çykýar. Ýöne halkyň içinde birbada öňki dinlerini ýatdan çykarmadyk adamlar hem bolupdyr. Entek Samanylaryň döwründe-de (IX–X) Buharanyň Moh atly bazarynda ýylda iki gezek butlar satylýan eken. Adamlar öňki çokunýan könelişen butlaryny taşlap, täzesini alýan ekenler.² Başgaça aýtsak, aýratynam, buddizmiň täsiri güýçli duýulýan eken. Ýöne kem-kemden Orta Aziýanyň şäherlerinde abraýly sopolaryň tagallasy bilen sufizmiň merkezleri döräp ugraýar. Emma, şol merkezleriň

---

¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VIII–XV веках. Ленинград, 1966, 325 sah.

² Seret: Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 373 sah.

käbiri bellibir döwürlerde güýçlenip, käbiri bolsa öz ähmiýetini ýitiripdir. Wagtyň geçmegi bilen, Orta Aziýada din boýunça iki merkez, ýagny Horezm we Buhara öňe saýlanýar.

Buharada sufizmiň güýçlenmeginde uly rol oýnan şahsyýetleriň biri-de şeyh Bahaweddin Nagyşbendi bolupdyr.

Bahaweddiniň terjimehaly barada aýdylýan rowaýatlaryň birinde şeýle waka beýan edilýär: «Bahaweddiniň piri Baba Semmasi onuň ýaşayan obasynyň ýanyndan geçende kakasy ýaňy doglan kiçijik Bahaweddini şol piriň ak pata bermegi üçin onuň ýanyna eltipdir we şonda Baba Semmasi «Hindileriň bu köşgi bahym bilimli, Hudaýy bilýän adamlaryň merkezine öwürüler»¹ diýipdir.

«**Buhara**» gadymy hindi, sanskrit dilinde «**Vihara**», ýagny «buthana» diýen sözden gelip çykypdyr. Bu şäher gadymy döwürlerde buddizmiň merkezleriniň biri bolupdyr. Şoňa görä-de ýerli ilat VIII asyrdaky yslam dinini resmi taýdan kabul etse-de, öz ýüreklerinde öňki butlaryna wepaly bolup galypdyrlar. Şoňa görä-de nagyşbendiçilik akymynyň tarapdarlaryna aýdym-sazsyz «ýuwaş zikr» («zikr hafi»), buddizmde bolşy ýaly, ümsüm bir nokada seredip, Allany ýatlamak, zikr aýtmak mahsus bolupdyr.

Ý. E. Bertelsiň ýazmagyna görä, «bir gün Bahaweddiniň ýanyna eli depli, tüýdükli sazandarlary getiripdirler. Hoja Bahaweddin olary arkaýyn diňläp bolansoň: «Biz beýle käri etmeýäris we ony inkär hem edemzok»² diýip aýdypdyr. Bahaweddiniň özi aýdym-sazly mejlisleri näme üçin oňlamadygyny şeýle düşündirýär: «Meselem, sazly mejlisleri alyp göreliň. Biz olara gatnaşmaýarys hem-de sazy ulanmaýarys, çünki biziň wagtymyz we ýagdaýymyz üçin onuň (ýagny,

---

¹ Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 374 sah.

² Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джамии. Москва, 1965, 215 sah.

aýdym-sazyň) gowulykdan zyýany köp. Saz dogry diňlense ol aňa gowy täsir edýär. Ýöne ol taýýarlyksyz adamlara zyýan getirip hem biler. Muňa düşünmeýän adamlar sazyň özünü bir keramatly zat hasap edýärler».¹

Wagtyň geçmegi bilen nagyşbendiçilik akymy döwlet dini derejesine çenli ýetýär. XV asyrdan başlap, Buharanyň durmuşynda nagyşbendiçilik akymynyň tarapdarlary güýçlenýär (Hoja Ahrar, Teýmirleňiň agtyklary we başgalar). XVIII asyryň ahylarynda (ýagny, Gaýybynyň ýaşan döwründe) Buharada tagty resmi taýdan patyşa-derwüş **Şamyrat (1801 ý. aradan çykýan)** eýeleýär. Şamyrat ilkinji bolup emir derejesini alypdyr. Ol Buharada ilkinji arap halyflarynyň döwrüniň durmuşyna meňzeş tertip-düzgün ornaşdyrýar. Onuň syýasatyny soň ogly **Mir Haýdar** dowam etdirýär.

Gysgaça aýdanymyzda, XVIII asyrdan Buharada resmi diniň hem-de sufizmiň esasyny nagyşbendiçilik taglymaty düzüpdür we höküm sürüpdür. Hatda XX asyryň başlaryna çenli Buharanyň durmuşynda adamlar üçin Bahaweddin ýerdäki Hudaýa öwrülipdir. 1913-nji ýylda bir hindi syýahatçysy «Buharada adamlar «eý, Hudaý» diýmegiň deregine hemişe «eý, Bahaweddin» diýip aýdýarlar»² diýip ýazypdyr.

Görşümüz ýaly, eger-de Magtymguly nagyşbendiçilik akymyna degişli sopy, derwüş bolan bolsa, elbetde, ol Bahaweddin Nagyşbendiniň gowy görmeýän, oňlamaýan «gaty sesli zikrini» beýan etmezdi. Ýöne Magtymgulynyň uly hormat goýýan sopy şahyry Hekim ata, onuň okuwçysy müridi Gözli ata, Horezmde ýaşap geçen tanymal şeýh Nejmeddin Kubra dagylar sopyçylyk akymalarynyň ýasawyçylyk ugry bilen gidip, gaty sesli, aýdym-sazly, tansly zikriň tarapdary bolupdyrlar. Horezmde

¹ Idris Shah. The Way of Sufi. New York, 1969, 157 sah.

² Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 372 sah.

okap bilim alan Magtymguly hem goşgularynda sopy mejlislerini suratlandyranda özüne tanyş bolan sopy mejlislerini beýan edipdir. Şu sebäplere görä-de Magtymguly nagyşbendiçilik akymyna degişli sopy bolupdyr diýmäge esas ýok, ýöne şahyryň Bahaweddin Nagyşbendä bolan uly hormatynyň bolandygyny görmek kyn däl. Galyberse-de, şahyryň sufizmiň beýleki görnükli wekilleri bilen hem bolup geçen duşuşyklary beýan edýän goşgulary bar. Magtymgulynyň «**Seýran içinde**»¹ diýen goşgusynda liriki gahryman Abu Sagdy, Jamyny, Uweýs al-Karanyňy, Hekim ata Süleýmany, Hoja Ýusup Hemedanyňy, Ymam Kázimi, Ymam Jafary, Ymam Ryzany we başgalary görendigini beýan edýär. Öň belläp geçişimiz ýaly, şahyryň «**Turgul diýdiler**» goşgusynda özüne ylham kasesini berenleriň içinde Selim hoja, Baba Selman (Selman al-Fars), Zeňni baba we başgalar bilen bir hatarda Bahaweddin Nagyşbendiniň ady hem getirilýär. Şeýle delillerden ugur alsak, Magtymgulyny haýsydyr bir sopusylyk akymyna degişli edip goýmak mümkin däl. Çünki şahyr her bir temany beýan eden-de, şol boýunça halkyň sylaýan garymanlaryna salgylanýar. Her bir goşguda agzalýan şahsyň adynyň aňrysynda tutuş rowaýatlar, edebi eserler, taryhy faktlar ýatyr. Özüniň «hakdan ičen» şahyrdygyny aýtjak bolanda, Magtymguly halka ruhy terbiýe bermekde dini şahslaryň abraýyna salgylansa, gahrymançylykly temadan ýazanda, ol Görogly, Rüstem ýaly halkyň arasyndaky meşhur obrazlara ýüzlenýär, söýgi temasynda ýazylan goşgularda edebiyat taryhynda meşhur bolan aşyk-magşuklaryň ady getirilýär.

Umuman, biz Nagyşbendini we Magtymgulyny olaryň dünýägaraýşy we käbir durmuş aýratynlyklary boýunça deňäp görsek, bu meselelerde iki şahsyň uly tapawutlarynyň bardygy ýüze çykýar:

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 108 sah.

Nagyşbendi	Magtymguly
<p>1. 17 ýaşynda öýlenýär. Bir çagasy bolanson, aýaly bilen är-aýal gatnaşyklaryny kesýär. Onuň sopusylyk taglymatyna maşgala durmuşy laýyk gelmeýär.</p> <p>2. Bahaweddiniň tarykatynyň sopolary sessiz ýuwaş zikriň (ýagny, «zikr hafiniň») tarapdary bolup, zikriň atasy bolan Abu Bekre öý-künipdirler.</p> <p>3. Bu tarykatda sazy, aýdymy we şahyrlary inkär ediji, ýazgaryjy dünýägaraýyş bar.</p> <p>4. Sopusylyk üçin halkyň ykbaly, durmuşy Alla tarapyndan öňünden kesgitlenen bir hadysa hökmünde seredilýär. Sopusylykda millilik ýok. Sopusylygyň baş maksady halky dine çekmek, olara Alla sygynyp, durmuşda hemme zada döz gelmekligi öwretmeklik bolup durýar.</p>	<p>1. 17 ýaşynda söýen gyzyna öýlenipdir. 20 ýaşynda onuň şol aýaly aradan çykýar. Şahyryň dilegi: «Ylahy aýalsyzlygy görkezme hiç musulmana...»¹</p> <p>2. Magtymgulynyň eserlerinde sesli zikr «zikri-jali» (simag) suratlandyrylýar. Bu zikriň tarapdarlary Hezreti Alydan görelde alypdyrlar, çünki onuň gyzma häsiýeti bolany üçin Alla oňa gaty sesli namaz, okamaga rugsat edipdir.²</p> <p>3. Magtymguly bütin ömrüne sözleri «taraşlan» şahyr bolupdyr we aýdyma-saza uly sarpa goýupdyr: «Bezimniň³ lezzetini bilmeýen adam, Hünärlü ýigidiň sazyna degmez».⁴</p> <p>4. Magtymgulynyň eserlerinde dünýäniň gurluşy, durmuşyň manysy, halkyň, ynsanyň ykbaly baradaky meseleler birinji orunda goýulýar. Magtymgulynyň eserlerinde türkmen halkynyň milli ruhy mese-mälim ýüze çykýar.</p>

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 18 sah.

² Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1962, 3 том, 381 sah.

³ **Bezim** – «**bezm**» – toý, meýlis.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 192 sah.

Magtymgulynyň döredijiliginiň we onuň dünýägarayşynyň hem-de sopusylygyň arasyndaky şeýle düýpli aratapawutlar ony sopy şahyrlaryň toparyna goşmaga esas bermeyär. Çünki ýaşlykda şahyry özüne çeken sopusylyk baradaky ajaýyp arzuw-hyýallary soňabaka şahyryň öz şygrylarynda beýan eden düýşlerinde galypdyr. Hakyky durmuşda sopolaryň, ruhanylaryň käbirleriniň özlerini alyp baryşlary Magtymgulynyň eserlerinde tankyda sezewar edilipdir we şahyryň olara bolan garaýyşlarynda lapykeçlik äheňlerini döredipdir:

Taňry, pygamber sözünden bihabardyr bu pirlər,
Pasykny¹ kazy bilip, naýypny² soltan diýrler,
Her kişi owwal gelip görse, ki rişwet³ biýrler,
Baglaýyp böhtan⁴ ile fakr ähline tagsyrlar,
Selle baglap başyna aç böri sopy-pirlər,
Eýleýip halk üstüge köp hileýin-tezwirler,⁵
Ger halal-u ger haram tapsa dykarlar – iýrler,
Ruzy-magşar hak resulga ne jowabyn biýrler,
Şek degildir, dostlarym, geldi kyýamatdan nyşan.⁶

Şu mesele bilen baglanyşykly ýene bir hadysa aýratyn bellemäge mynasypdyr, ýagny Magtymgulynyň döredijiligine din, sopusylyk babatynda Horezmiň, Hywanyň güýçli täsir edendigini oň A. N. Samoýlowiç hem öz işinde: «Ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda türkmenleriň arasynda sopusylygy Buharra däl-de, Horezmiň ýaýradyjy bolandygyna şübhelenmäge hiç hili esas ýokdur.

---

¹ Pasyk – bozuk.

² Naýyp – orunbasar.

³ Rişwet – para.

⁴ Böhtan – töhmet.

⁵ Tezwir – aldaw, hile.

⁶ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 145 sah.

Hywada dini bilim alan Magtymgulyynyň oň ýaşap geçen Horezm sopolarynyň eserlerinden, has takygy Hekim atadan görelda alandygy gümansyzdyr»¹ diýip nygtapdy.

Horezmiň, Hywanyň täsiri ýeten eserlerde, şol sanda türkmen dessanlarynda, rowaýatdyr, ertekilerinde, hekaýatlarynda Hezreti Alynyň keşbi aýratyn mahabatlandyrylyp suratlandyrylýar we ol ejizlere howandar, olary dürli belalardan Rüstem ýaly halas ediji bolup çykyş edýär. Gahrymanlaryň batyrylyk, söýgi rowaçlygy, sazandalyk ýa-da perzent isleg-arzuwlaryna-da Hezreti Aly ilkinji howandar bolup hemaýat edýär.

Alynyň wasp edilmegi, mahabatlandyrylmagy Magtymgulyynyň eserlerine-de mahsusdyr. Onuň üstesine-de Magtymgulyynyň eserlerinde **şäýy mezhebiniň 12 sany ymamynyň** (**Aly ibn Abu Talyp al-Murtaza** (661 ý. aradan çykan), **Hasan ibn Aly** (669 ý. aradan çykan), **Huseýn ibn Aly al-Şahid** (680-nji ýylda öldürilýär), **Aly Zeýn al-Abidin** (713–714 ý. aradan çykan), **Muhammet al-Bagyr** (732 ý. aradan çykan), **Jafar as-Sadyk** (765 ý. aradan çykan), **Musa al-Kazym** (799-njy ýylda zyndanda ölýär), **Aly ar-Ryza** (818 ý. aradan çykan ýa-da zäherlenýär), **Muhammet at-Taky (Jawad)** (835 ý. aradan çykan), **Aly an-Naky** (868-nji ýylda zyndanda aradan çykýar ýa-da öldürilýär), **Hasan al-Askari (Esgeri)** (837 ý. aradan çykan), **Muhammet al-Mahdi** (874-nji we 878-nji ýyllar aralygy ýitýär) atlaryny getirýär. Olar şahyryň «**Bagyşla bizni**» goşgusynda ýekeme-ýekän sanalyp, wasp edilmegi-de üns bererlikdir. Şol goşgynyň soňky bendi şeýle tamamlanýar:

Magtymguly aýdar, men häki-paýan,
Ymamlar ýolunda hem jan pidaýam,

---

¹Самойлович А. Н. Махтумкули и Хеким-Ата – в кн. Махтумкули. Ашгабат, 1960, 14 sah.

Kemine bende men, kelbi¹ – gedaýam,
Ýa Apbas Alyýa, bagyşla bizni.²

Magtymgulyňyň 12 ymamy wasp etmegi tötänleýin däl. Şahyr dini ugurlaryň, mezhepleriň, toparlaryň dünýägaraýyşlaryny, taryhyny öwrenip, olaryň diniň taryhynda adamlary adalat ýoluna, hak ýoluna çagyrmakda bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, wasp edýär. Hak iş üçin wepat bolan, uly hyzmatlar bitirip, dünýäden öten ymamlar hemme musulmanlaryň keramatly öwlüýälerine öwrülipdir. Şoňa görä-de Magtymguly haýsydyr bir akyma goşulypdyr ýa-da diňe şonuň tarapdary bolupdyr diýmek nädogry bolardy, çünki Magtymguly musulman äleminde öz arzuw-hyýalarynda pel-pelläp uçan we bu älemi ýokary, filosofiki belentliklerden synlan akyldardyr.

Şoňa görä-de «Bagyşla bizni» goşgusyňyň soňky bendinde şaýylaryň aglabasy tarapyndan ykrar edilen 12-nji «ýiten ymam» Hasan al-Askariniň ogly Muhammet al-Mahdy taryplanman, Hezreti Alynyň üçünji ogly Muhammet ibn al-Hanadjýanyň (637–700) ikinji ogly Abu Haşymyň (716 ý. aradan çykan) öz mirasdüşeri diýip yglan eden Abbasyň çowlugy Muhammet ibn Alynyň ady «Abbas Aly» görnüşinde getirilýär. Çünki Abbas nesillerinden bolan halyflar (ýagny, hökümdarlar) Eýranyň musulman dünýäsinde tasirini güýçlendirýär we bu baş asyrlap, 750-nji ýyldan tä 1258-nji ýyla çenli dowam edýär.³

Bu agzalan adyň goşguda getirilmegi, bir tarapdan, täsin hadysa ýaly bolsa-da, ikinji tarapdan, ýene-de Magtymgulyňyň Hezreti Aly we onuň nesillerine bolan çuňňur hormatyny

---

¹ Kelp – it.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 158 sah.

³ Seret: Массэ А. Ислам. Москва, Наука, 1982, 46–47 sah.

görkezýär, çünki Hezreti Alynyň diniň taryhynda öňe saýlanmagy-da adalat üçin göreşden başlanýar.

I. P. Petruşewskiniň belleýşi ýaly, «sosial-durmuş deňsizliginiň ösmegi we Osmanyň baýlaryň we hökümdarlaryň tarapyňy çalyan syýasaty arap halk köpçüliginiň güýçli nägileligini döredipdir. Ine şonda, ýagny Osmanyň hökümdarlyk eden döwründe Muhammet pygamberiň gowy görýän Patma atly gyzyna öýlenen Aly ibn Abu Talybyň tarapdarlarynyň toparý döredipdir. Onuň tarapdarlaryny «şi'at Aly» (arapça) – «Alynyň toparý» diýip atlandyrypdyrlar».¹ Alynyň meşhurlyk gazanmagyna onuň ýüregi bilen dine ynanmagy, ahlak arassalygy, baýlyga, şöhrata kowalaşmazlygy, batyrlýgy we tutanýerlilik sebäp bolupdyr hem-de onuň adyna şöhrat getiripdir.

Hezreti Aly Muhammet pygamberiň alyp baran hemme söweşlerine diýen ýaly gatnaşypdyr we Uhud söweşinde 16 ýerinden ýaralanypdyr.² Ine, şu zatlaryň hemmesi Hezreti Alynyň adyny arşa çykaryp, ol barada rowaýatlaryň we çeper eserleriň döremegine getiripdir.

Şu sebäplere görä, Magtymgulynyň öz eserlerinde Hezreti Alyny, 12 ymamy wasp etmegi şahyryň şaýy mezhebine degişli bolandygyny aňlatmaýar. Onuň sebäpleriniň ýene-de bir XIV–XV asyrlarda sefewileriň hökümdarlygy döwründe sopusylygyň, ýagny sufizmiň şaýy mezhebini häkmiýetiň goldandygyndan gelip çykýar. Elbetde, şeýle syýasat Eýran bilen ýakyn goňşulykda ýaşan türkmenleriň durmuşyna-da täsir edipdir. Sufizmiň käbir wekilleriniň şaýylaryň adalatlylyk baradaky pikirlerini irki döwürlerde goldandygy taryhdan mälimdir. Meselem, «şeyhi wali taraş» (welileri taýynlaýan şeyh) adyny alan horezmli tanymlaşýan şeyh **Nej-**

¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 40 sah.

² Görkezilen eser, 40 sah.

meddin Kubra (1221-nji ýylda aradan çykan) «kä sünni, käte şaýy hasaplanypdyr».¹

Ikinjiden, din babatynda Magtymgulynyň döredijiliginde Buhara möhüm orun tutmaýar. Galyberse-de, şahyr Buhara barandygyny hiç bir eserinde beýan etmeýär. Diýmek, şahyryň Buharada bolandygyna şübhe döreýär ýa-da onuň Buharada bolmagy gysga wagtlaýyn bolupdyr diýip, çen etmek mümkin (eger-de ol ýere baran bolsa «Keramatly Buhara» (Buharaýy şerif) onuň ömürlik ýadynda galyp, döredijiliginde azda-kände yz galdyrady). Şahyryň «Diwana geldi» goşgusynda onuň ýanyna düýşünde «Bahaweddin atly diwana» «hasasyn süýrär», Buharadan özi gelýär. Halkyň dilinden ýazylyp alnan maglumatlaryňam aglabasy Hywadaky Şirgazy hanyň medresesi bilen baglanyşyklydyr. Buhara bilen baglanyşykly rowaýatlaryň ikisi Magtymgulynyň kitabyny çykarmak üçin pitiwa² alyp bilmänligi we goşgularyna pitiwa guýulmanlygy barada bolsa, ýene-de biri Magtymgulynyň «Buhara medresesini taşlap»³ gidenligi barada aýdylýar. Ýagny, bu rowaýatlara görä, Buhara Magtymgulynyň durmuşynda, onuň aňynda ýakymsyz ýatlamalar bilen baglanyşykly bir şäher bolup galypdyr diýip pikir etmek mümkin. Emma şahyryň arzuw-hyýala ýugrulan ýaşlyk döwründe Buharada «ýerdäki Hudaýa öwürülen», bir wagtlar ýaşap geçen we wagtyň dumanyna örtülip ideallaşdyrylan Bahaweddin Nagşbendiniň keşbiniň Magtymguly üçin «gözel pirleriň» biri bolandygyna şek-şübhe ýokdur.

---

¹ Кныш А. Д. Суфизм – в кн. Ислам. Москва, Наука, 1991, 182 sah.

² **Pitiwa (fetwa)** – 1. Abraýly dini adamyň pikiri. 2. Kitap çykarmak üçin berilýän rugsat.

³ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. Aşgabat, Ylym, 1983, 67–74 sah., 92–95 sah.

Magtymgulynyň ýaşlyk döwründe özüniň meşhur, abraýly pirlerden «ak pata» alşyny beýan edýän goşgular toplumynda ol «meýli kāsäni» birnäçe sopolaryň gatnaşmagynda içýär we şeýlelik bilen, pany we baky dünýäniň syrlyryny öwrenýär. Şeýle çeperçilik täriniň baş maksady Magtymguly şol jemgyýetde öz goşgularyna kanunalaýyk häsiýet berjek bolupdyr, çünki şol goşgulara resmi din wekilleri pitwa goýmandyrlar.

Umuman, Magtymgulynyň dünýägaraýşy barada aýdylanda, şahyryň durmuş hadysalaryna baha berşi, dünýäniň gurluşyna göz ýetirişi, bir nukdaýnazarda doňup galyndy diýmek nädogry bolardy. Çünki ýaş Magtymguly bilen goja şahyryň arasynda bir ömür durmuş ýoly ýatyr. Ol durmuşda agy-garany saýgarmak, ýagşy-ýamany bilmek adamyň durmuş tejribesi, okan, öwrenen bilimi bilen baglanyşyklydyr. Ýöne halkyň söýgüli şahyryna öwrülme üçin Magtymgula ýagşylyga, Hudaýa bolan ynam, kalby päklik gerek bolupdyr. Din hem Magtymgulynyň kalbynda ýagşylyga, ýagny Hudaýa bolan ynamyna bitewilik sütünini düzýär, we şonuň üçin şahyr:

Adamyň sütüni – bilgil – imany...¹

– diýip nygtaýar. Emma din we sufizmiň arasynda uly tapawut bardyr. Musulman dini sopusylykdan giňdir, ony daragta, agaja deňeseň, sopusylyk onuň bir şahasy bolup durýar.

Şahyryň ömrüniň ikinji ýarymynda dünýägaraýşynyň üýtgändigini onuň birnäçe goşgularynda görmek mümkin.

Şahyryň «**Ýetişdi salym**» atly elli ýaşyna ýetende ýazylan goşgusynda liriki gahryman özüniň şu dünýäniň özüne ymsyndyrýan gозzelliklerine, malyna gyzykýandygyny boýun alýar we öz edýän günä işleri üçin o dünýäde hasap soralanda Hudaýyň önünde näme jogap berjekdigini bilmän zeýrenýär.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 160 sah.

Onuň üstesine-de, «Hakyň gullugynda-da mejalynyň ýokdu-gyny» nygtaýar:

Senden medet ýetişmese, ýa jepbar,
Bu beladan baş gutarmak haçan bar?
Howaýy höwesge boldum giriftar,
Hak gullugyna ýokdur zerre mejalym.¹

Başgaça aýdanymyzda, şahyryň garrylyk çagynda ýa-zan goşgularynda onuň ýaşlyk döwründe ilden çete çykyp, terkidünýä bolup, bir pikire, ideýa gulluk edip, derwüşlere goşulmak baradaky arzuw-hyýalary («Könül aýdar: ýoldaş bolsam, Dem çeken derwüşler bile»² indi «howaýy höwese» öwrülýär.

Magtymgulynyň döredijiliginde sopusylyk meselesi dog-rusynda ýazylan işlerde onuň «**Ýyglap geçer halymga**» atly bir goşgusyna ýeterlik derejede üns berilmän gelýär.

Abdyrahman Jamynyň (1414–1492) «Leýli–Mejnun» atly sopusylyk pelsepesine ýugrulan poemasynda Mejnun iň soňunda «Leýli, Leýli» diýip, söýgi oduna ýanyp, dirileýin doňup galýar. Onsoň onuň ýanyna Leýli gelip, özüni tanatjak bolsa-da, Mejnun ony eşitmeýär, çünki Mejnunyň öz ruhunda, aňynda ýaşaýan Leýliniň keşbi indi ýerdäki, hakyky Leýliden düýpgöter tapawutlanýar. Şoňa görä-de kellesiniň üstünde guşlar höwürte guran Mejnun, şeýdip, «Leýli, Leýli» diýip ölýär.³ Emma Magtymguly özüniň ylahy söýgüsine ulaşan döwründe öz duýgularyny akylyň jylawyndan çykarmaýar, tersine, ylahy söýgi, sopusylyk Magtymgula dünýäniň syr-laryny açmak üçin açarlaryň biri bolup hyzmat edýär. Şahyr ýaşlykda behişt ýaly görnüşleri öz düýş beýanlarynda her-

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 74 sah.

² Görkezilen eser, 286 sah.

³ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джамии. Москва, 1965, 265 sah.

näçe wasp etse-de, bu zatlaryň aňyrsynda ýatan tümlügi açyp bilmeýär. Ýagny «**Näme sen?**» diýen sorag gümürtikligine galýar. Şoňa görä-de şahyr garran çagynda şol ýaşlykda özüni ýesir eden ajaýyp sopusylyk islegleriniň, arzuw-hyýallarynyň miwesizdigine gynanýar, gam çekýär, puşman edýär, şol bir halatda ahyrsoňy özünden hasap sorajak Biribardan eýmenýär:

Puşmanda men eden-etmiş kärimden,
Biperwaýam bolan-bolmuş barymdan,
Hemra bolan ýata bilmez zarymdan,
Hyş¹ hem gelse, ýyglap geçer halymga.

Hak yşkynda bizi goýan közlere,
Bu közlerdir kysmat bolan bizlere,
Bilbil tilsiz galar, barsam ýazlara,
Gyş hem gelse, ýyglap geçer halymga.²

Şahyryň garran döwrüne jemgyýetiň täze buržuaz gatnaşyklaryna geçip ugran, geçiş döwri gabat gelýär. Şoňa görä-de şahyr:

Indi bildim zamananyň azganyn.³

– diýip, otlukly sözler bilen şol döwri beýan edende käbir sopolaryň hem şol peýdakeşlik ýoluna düşendigini gynanç bilen belleýär:

...Sopular pirinden taglym almady,
Dünýä üçin dinden geçe başlady.⁴

Şeýle tankydy garaýyşlaryň Magtymgulynyň garrylyk döwründe ýazylan eserlerinde duş gelýändigini aýtmak müm-

¹ **Hyş** – kowum-gardaş, garyndaş.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 60 sah.

³ Görkezilen eser, 143 sah.

⁴ Görkezilen eser, 143 sah.

kin, çünki şu mysal getirilen «**Gaça başlady**» atly goşguda şahyryň özi ony nygtaýar:

Garryga aýlandy biz gören ýaşlar,
Aýaga dolandy biz gören başlar.
Bimahal ýük baglap imdi gardaşlar,
Ahyret azmyna göçe başlady.¹

Şahyryň goşgularynda öňki öwrenişilen feodal gatnaşyklaryň weýran bolup, täze peýdakeşlik, buržuaz gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy, edep, ahlak kadalarynyň ret edilmegi, ýagny «zamananyň pisat bolany», «muhabbet çyragynyň öçmegi» halkyň tragediýasy hökmünde ýaňlanýar. Şahyr halky adamkärçilik, ynsanperwerlik ýoluna çagyryýar we ahyrsoňy ýene-de Allanyň önünde jogap bermelidigini ýatladýar:

Magtymguly aýdar, barha ýol tany,
Bäş gün synamaga iberdi seni,
Senden burun öten jananlar kany?
Her kim nobatynda öte başlady.²

Şu sebäplere görä-de, Magtymgulynyň durmuş ýoly ýönekeý bir nagyşbendiçilik tarykatynyň derwüşiniň ýoly däldir. Magtymguly halk üçin janserek bolan, adamlaryň jebir-jepalaryny, agyrylaryny öz gerdene alan milli türkmen şahyrydyr.

7. Magtymguly we Ýunus Emre

Şahyryň döredijiliginde uly täsir galdyran sopy şahyrlaryň atlarynyň agzalmaýan halatlary-da bar. Şeýle şahyrlaryň biri-de Ýunus Emredir.

Ýunus Emraniň eserleriniň Türkmenistanyň çäklerinde nädip, nähili ýollar bilen ýaýrandygy barada anyk maglumat-

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 60 sah.

² Görkezilen eser, 144 sah.

lar az, yöne onuň döredijiligi bilen Magtymgulynyň eserleriniň arabaglanyşygynyň bardygyny görmek kyn däl.

Amerikaly alym **Stiwen Landon West Alynyň «Kyssaýy Ýusup»** poemasy barada doktorlyk derejesini almak üçin ýazan dissertasiýasynda bu poemanyň Hoja Ahmet Ýasawynyň döplerine eýerip ýazylandygyny nygtap, şu döplere «...Ýunus Emrāniň, hatda bellibir derejede Magtymgulynyň hem eýerendigini»¹ belläp geçýär. Dissertasiýanyň tezislerinde «Şahyryň (ýagny, Alynyň – R.M.) eýeren edebi döpleriniň üç sany esasy wekili bolan **Ahmet Ýasawynyň, Ýunus Emrāniň we Magtymgulynyň** döredijiligini derňemek bilen öwrenildi»² diýip, awtor ýörite nygtaýar. Alym öz aýdýan pikirini şu agzalan şahyrlaryň döredijiliginde gadymy türki halklaryň yslam dinine uýmazyndan öňki formalaryň saklanyp galandygyny aýdýar.

Şuňa mysal edip, S.L.West Alynyň «Kyssaýy Ýusup» poemasynyň goşgy düzüliş formasynyň, ýagny her setiri on iki bogunly, soňky setiri redifli, dört setirli goşgynyň öz gözbaşyny gadymy türki halklaryň poeziýasyndan alýandygyny hem-de şu görnüşli goşgy ýazmak Hoja Ahmet Ýasawynyň, Ýunus Emrāniň we Magtymgulynyň döredijiligine-de mahsusdygyny ýazýar.

Amerikaly alym şu ýerde bir möhüm zady belläp geçýär. Ýagny, onuň nygtamagyna görä, şu agzalan üç şahyryň dürli ýurtlarda ýaşandygyna seretmezden, olar bir edebi akymyň içinde galypdyrlar ýa-da başgaça aýtsak, oguz-türkmen taýpalary öz ata watanyndan haýsy ýurda gitmegine seretmezden, gadymy edebi döplerini saklap galypdyrlar. Munuň şeýle bol-

---

¹ West, St.L. The first story of Joseph in Turkic Islamic literature// Acta Orientalia. Budapest, 1983, vol. XXXVII, 73 sah.

² Dissertation Abstracts International. Los-Angeles, 1975, vol. 36, № 3–4, 2185 sah.

magyna halklaryň özara söwda, medeni aragatnaşyklary-da bellibir derejede täsir edipdir.

Bar bolan maglumatlara görä, Ýunus Emre (takmynan, 1240/41–1320/21) Türkiýäniň Porsuk we Sakarýa derýalarynyň bir-birine goşulýan ýerinde, Saryköý obasynda ýaşap geçipdir. Ýunus Emre Kiçi Aziýa, Siriýa, Azerbaýjan we Eýran ýaly ýurtlara syýahat edipdir. Gelip çykyşy boýunça Ýunus Emräniň türkmenligi barada biziň döwrümize gelip ýeten maglumatlarda aýdylýar. Ýunus Emräniň piri şeyh Tapdyk Emre bolupdyr. (Tapdyk Emräniň özi Saltyk Babanyň şägirdi bolan Barak Baba gulluk edipdir.)

Şeýle-de Ýunus Emre Gündogaryň tanymal şahyry, «Mesnewi» atly eseri «pars dilindäki Gurhan» diýlip uly hormata eýe bolan **Jeleddin Romy (1207–1273)** bilen Konýada duşuşyp, onuň bilen taňşypdyr. Rowaýatlara görä, Romy Ýunus Emräniň döredijiligine uly hormat goýýan eken we bir gezek ol: «Allanyň haýsy mertebesine göterilsem-de men hemme ýerde şol türkmen gojasynyň (ýagny, Ýunus Emräniň – R.M.) yzyny gördüm we hernäçe synanyşsam-da ondan ätläp geçip bilmedim»¹ diýip aýdypdyr.

Ýunus Emräniň ýaşan döwründe Türkiýede tatar-mongol agalygy höküm sürüpdi. Sebäbi 1243-nji ýylyň 26-njy iýulynda Kösedag jülgesinde bolup geçen söweşde mongollar seljuk soltany Gyýaseddin Keýkubad II-niň goşunlaryny ýeňip, üç aýyň dowamynda seljuklar döwletini boýun egdirip, paç tölemäge mejbur edýärler. Halk birigip, basybalyjylara garşy göreşe galmaz ýaly mongollar seljuk döwletini dürli hökümdarlara bölüp berýärler we olaryň agzala bolup, özara uruşlar alyp barmagy üçin şert döredipdirler. Meselem, diňe Konýa şäherinde birbada üç soltan häkimlik edipdir.

¹ Куделин В.Б. Поэзия Юнус Эмре. М., Наука, 1980, 21 sah.

Ýurtda eden-etdilik, zulum artyp, alynýan agyr salgytlar halkyň ýagdaýyny ýaramazlaşdyrypdyr. Halkyň haraý isläp arz eder ýaly barara ýeri bolmandyr. Şeýle agyr ýyllarda sopy şahyrlar adamlaryň ruhy terbiýeçisi, hemaýatçysy bolupdyrlar hem-de adamlara birek-biregi söýmegi, nähili kynçylyk bolanda-da olara döz gelip, ynsan mertebesini saklamagy öwredipdirler.

Şeýle durmuş şertleri jemgyýetde sufizmiň ösmegine täsir edipdir. Ýunus Emrāniň ýaşan döwründe Türkiýede sufizmiň bekdaşylyk¹, mewlewilik² ýaly akymlyry has hem rowaçlanypdyr. Şol sanda Orta Aziýadan Türkiýä baran Hoja Ahmet Ýasawynyň şägirtleri öz halypasynyň eserlerini halk arasynda ýaýradypdyrlar. Ýunus Emrāniň özi hem Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiligine uly gyzyklanma bilen ýüzle-nipdir, hatda onuň käbir eserlerine nezire ýazypdyr.

Bu barada türk alymy **Muýgan Gunbur «Ýunus Emrāniň Ahmet Ýasawa bir neziresi»³** diýen makalasynda-da aýdyp geçýär we ilkinji beýdi şeýle başlanýan Ýunus Emrāniň bir goşgusy mysal getirýär:

Yşkyň aldy menden meni, maňa sen gerek, sen gerek,
Men ýanaram tüni-güni, maňa sen gerek, sen gerek.⁴

Hoja Ahmet Ýasawynyň şol nezire ýazylan goşgusy şeýle başlanýar:

Yşkyň kyldy şeýda meni, jümle älem bildi muny,
Gaýgym sensiň tüni-güni, maňa sen gerek, sen gerek⁵.

---

¹ Bekdaşyýa ýa-da bekdaşylyk akymy Horasanyň Nişapur şäherinden kiçi Aziýa göçüp baran Hajy Bekdaş Weli ibn Soltan Ybrahym ibn Musa (1248/49–1297/98) tarapyndan esaslandyrylypdyr.

² Mewlewilik – XIII asyrdan Jelaleddin Rumynyň oğly Soltan Weled tarapyndan esaslandyrylan akym (sekta).

³ Türk Halk Kulturi araştırmaları. Ankara, 1991, 1-nji tom. 4 sah.

⁴ Görkezilen eser, 3 sah.

⁵ Görkezilen eser, 3 sah.

Görşümüz ýaly, Hoja Ahmet Ýasawynyň eserleri Ýunus Emre üçin hem türki dilde ýazylan sopuçylyk edebiýatynyň nusga alarlyk kämil çeşmeleriniň biri bolup hyzmat edipdir.

Ýunus Emräniň edebi mirasy onuň liriki goşgularyndan we «Risalat an-Nushyýa» poemasyndan durýar. Onuň hemme eserlerinden eriş-argaç bolup geçýän esasy temalaryň biri-de ynsan we Hudaý temasydyr. Ýunus Emre öz dünýägaraşy boýunça panteist¹ şahyr bolupdyr. Onuň pikirine görä, adam we tebigat Hudaýyň nurundan ýaradylan zatlar, şonuň üçin ynsanyň öz ýüreginde, tebigatda, bar zatlarda Hudaýyň ruhuny barlygyny duýmak bolýandygyny şahyr öz goşgularynda öwran-öwran nygtap geçýär:

Hak jahana doludyr,
Kimseler haky bilmez.
Ony sen senden iste,
Ol senden aýry bolmaz.²

Edil şeýle pikirler Magtymguly-da hem duş gelýär:

Sen-sen arawyşy-jan, bu jan senden bihabar,
Sen jahana dolug sen, jahan senden bihabar.³

ýa-da:

Dost, howaýy waslyňy men şunça çendan⁴ isterem,
Damy-zülpüň kaddyňa özümni zyndan isterem,
Diýme: «Gamdan bir zaman könlümni handan⁵ isterem»,
Bir garyp aşyk menem, ýar seni senden isterem,
Gije-ýu gündiz, biliň, huw-haýa aşyk bolmuşam.⁶

¹ **Panteist** – Panteizme uýýan adam; panteizm – bu filosofik akymdyr. Panteistleriň pikirine görä, tebigat Hudaýdyr, ýagny Hudaý tebigatda erän, hemme zatlarda özüni bildirýär.

² Ýunus Emre. Bütün Şiirleri. Augustos, 1971, 358 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 224 sah.

⁴ **Çendan** – köp.

⁵ **Handan** – gülüp duran, şadyýan.

⁶ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 56 sah.

Sopularyň iň belent arzuwlarynyň biri ýaryň (ýagny, Hudaýyň) wysalyňa ýetmek. Ýunus Emre şu temadan ýazan «**Neýlerem**» diýen redifli bir gazalynda «dostuň (ýagny, Hudaýyň – R.M.) jemalyny göreňde» dünýäde adam üçin iň gymmatly zatlardan hem el çekýändigini we özüni Ybraýym Halylyň ogly Ysmaýyl ýaly hak ýoluna janyny gurban etmäge, Eýýup ýaly sabyrlylyk bilen jebri-jepalara döz gelmäge taýyndygyny nygtaýar, sebäbi sopy üçin ýaryň wysalyndan süýji zat ýok:

Mülki-bakydan gelmişem, pany jahany neýlerem,
Men dost jemalyň görmüşem, hüýri-jenany neýlerem.

Wahdet meýiniň käsesin maşşuk elinden içmişem,
Men dostuň ysyn almyşam, müşki-hotany neýlerem.

Ybraýym men, Jebraýyla hiç islegim galmady,
Muhammet men dosta gidem, men terjumany¹ neýlerem.

Ysmaýylam Hak ýoluna janymy gurban eýlerem,
Çünki bu jan gurban olur, men goç gurbany neýlerem.

Eýýup diýen şol maşşuknyň jebri tahammul eýlerem²,
Jirjis diýen Hak ýolunda çykmaýan jany neýlerem.

Isa kibi dünýä goýup, gökleri seýran eýlerem,
Musaýy didar olmuşam men, «len-terany»³ neýlerem.

Misgin Ýunus, maşşugyna waslat⁴ bolunça mest olur,
Men şişäni çaldym daşa, namysy, ary neýlerem.⁵

¹ **Terjuman** – terjimeçi, dilmaç.

² **Tahammul eýlemek** – çydamak, döz gelmek.

³ **Len-teran** – Gurhanyň ýedinji süresiniň 139-njy aýaty: «Meni hiç wagt görmersiňiz».

⁴ **Waslat** – gowuşmak.

⁵ Ýunus Emre. Bütün Şiirleri. Augustos, 1971, 280 sah.

Ýunus Emrāniň bu gazalynda liriki gahrymanyň ýar wysalyňa ýetmekde özüni gurban etme meýli güýçli duýulýan bolsa, Magtymgulynyň şu temadan «**Neýlerem**» redifi bilen ýazan başleme goşgusynda liriki gahryman Ýunus Emrāniň gahrymanyna görä, bu meselä sowukganlyrak hem-de rasio-nal-filosofik häsiýetde çemeleşýär. Liriki gahryman özüniň ymtylýan maksadynyň «boş hyýal» bolup çykmagyndan hem heder edýär. Bu ýola düşen adamyň «köňlüniň bikarardygy», «gylça janynyň köýýändigini» aýdyp, bu derde ýanmaklykda näme bardygyny liriki gahryman öz-özünden sorap oýlanýar:

Ähli hal bolsam diýer men: «Özge haly neýlerem»,
Bu sowulmaz derdi-ýu galmagaly neýlerem,
Owwaly zowky-surur,¹ hasratly maly neýlerem,
Ahyry möwt-u² gubur, bu boş hyýaly neýlerem,
Bolmuşam men zowk ähli, esbab-melaly neýlerem.³

Ýunus Emrāniň yşkyň ýolunda adam öz kalbynyň, ýü-reginiň päkligini gazanmalydygy baradaky pikirleri Magtym-guly şu goşgusynda has takyklaşdyryp, sopy boljak adamyň halk içinde kiçi göwünli, ynsaply bolmalydygyny, erbet işlere baş goşmaly dældigini ündeýär. Şahyryň pikirine görä, eger-de adam ahlak taýdan arassa bolmasa, ýagny «içi möý-möjek bolsa» onda «sopulyk esbaby» onuň üçin «eski şalça-da» bol-maýar:

Her zaman, Magtymguly, halk içre gezme lap edip,
Sakla gybatdan tiliň, ugrunda gez ynsap edip,
El uzatma köp pisada, ýör Hudadan howp edip,
Sopulyk esbaby hoşdur, geý içiňi sap edip,
Bolsa möý-möjek içim, bu eski şaly neýlerem.⁴

¹ **Zowky-surur** – şatlyk höwesi.

² **Möwt** – ölüm.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 32 sah.

⁴ Görkezilen eser, 32 sah.

Ýunus Emrāniň Haky gözlemek, oňa gulluk etmek pikiri aýratyn hyjuw bilen ýaňlanýar. Ýunus Emre tebigatda hemme zadyň «Alla» diýip seslenýändigini aýratyn nygtaýar. Şu ideýanyň şahyrana beýanyny «**Hojam seniň hikmetiňden galdym ah dost diýe-diýe**», «**Gidem heý dost diýe-diýe**», «**Akar Alla diýe-diýe**» diýen redifli goşgularynda görmek bolýar. Bu goşgularda «suwlaryň Alla diýip akýandygy», «bilbilleriň Alla diýip saýraýandygy», «gülleriň Alla diýip bark urýandygy, hatda her bir ýapragyň Alla diýip seslenýändigini» beýan edilýär:

Altyndandyr diregleri,
Kümüşdendir ýapraklary,
Uzandykça pudaklary,
Biter Alla diýe-diýe.¹

Magtymgulynyň Ýunus Emrāniň bu şahyrana eserlerine uly hormat goýandygy onuň «**Ýusup diýe-diýe**» diýen redifli goşgusynda aýdyň görünýär. Ýöne Magtymguly sopy filosofiyasyny däl-de, ynsana has ýakyn bolan ata we perzent temasyny Gündogar edebiýatynda iň bir meşhur sýužetleriň biri bolan «Ýusup–Züleýhanyň» obrazlarynyň üsti bilen beýan edýär:

Men Ýakubam, ahy-zary
Çekem Ýusup diýe-diýe,
Gözlerimden ganly ýaşy
Dökem Ýusup diýe-diýe.²

Ýunus Emrāniň birnäçe goşgusy «**Içinde**» diýen redif bilen düzülipdir. Ol goşgularyň ikisi şahyryň döredijilik ýolunyň başlangyç döwründe ýazylypdyr diýip çaklamak mümkin. Şol goşgularyň birinde Magtymgulynyň «**Turgul diýdiler**» di-

¹ Ýunus Emre. Seçme şiirler. Eskişehir, 1991, 3 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 17 sah.

ýen goşgusynda şahyryň erenlerden döredijilik ýoluna ak pata alşy ýaly, Ýunus Emre öz piriniň elinden ylham kâsesini içýär:

Aýrylmadym pirimden,
Aýrylmadym şeýhimden,
Yşkdan bir kadeh¹ aldym.
Içdim bir dag içinde.²

Şeýle ýagdaýda şahyr öz öňünde «gizlin perdeler açylyp», «Erenleriň hemmesini», hatda «Allanyň didaryny görmek» miýesser edendigini aýdýar:

Ýunus aýdar, gezerem,
Dost bilendir bazarym,
Ol Allahyň didaryn,
Gördüm bir dag içinde.³

Sopularyň söýgüsiniň ýokary derejesi «hal» diýen ýagdaýda ýüze çykýar. Şol wagt sopy özüniň Hudaýa ýakynlygyny onuň merhemetli nazaryna mynasyp bolandygyny duýýar. Şeýle ýagdaý ony bagtly edip, kalbyny joşdurýar. Şeýle pursatda Ýunus Emre Hudaýyň ruhy siňen tebigat bilen özüniň aýrylmazdygyny nygtap:

Gökler kibi gürledim,
Ýerler kibi inledim,
Suwlar kibi şagladym,
Akdym bir dag içinde.⁴

– diýip ýazýar.

Sopularyň pikirine görä, adamyň ruhy belentligi, kalbynyň päkligi ony Alla ýakynlaşdyryp biler. Şonuň üçin Ýunus Emre adamyň ruhy şeýle derejä ýetende «umman içindäki göwher ýaly» bolýandygyny nygtaýar:

¹ **Kadeh** – kâse.

² Ýunus Emre. Bütün şiirleri. Augustos, 1971, 109 sah.

³ Görkezilen eser, 109 sah.

⁴ Görkezilen eser, 108 sah.

Bu gün yşk bahrynyň guwwasy oldum,
Göwherler bulmuşam umman içinde.¹

«**İçinde**» redifli beýleki iki goşgusynda Ýunus Emre geçen durmuş ýoly barada pikir ýöredýär:

Geldik idi dünýäýa,
Biz-de zaman içinde,
Ömrüm-de geldi geçdi,
Güman, ýaman içinde.²

Bu goşgularda şahyr adamyň durmuş ýolunyň kynlygyny, «bu az zaman içinde, niçelerem toprak olandygyny», «ene-atalaryň zyndanda», olaryň «guzularyny gurt alýandygyny» ýazýar. Öz döwründe bolup geçýän adalatsyz işlere, ýowuz wakalara bi-perwaýy seredip durman, şahyryň adamlar üçin bagryny paralap ýazan bu setirleri onuň diňe bir sopusylyk filosofiýasyna ulaşyp galman ynsan üçin janköýerlik edendigine güwä geçýär.

Indi **Magtymgulynyň «İçinde»** diýen redifli iki sany goşgusyna ser salsak, olaryň temasy boýunça Ýunus Emrāniň şeýle redifli goşgularyndan gaty bir daşlaşmandygyna göz ýetirmek kyn däl. Magtymgulynyň «Seýran içinde» goşgusy, onuň bir gije belli sopolara duş gelip, olardan döredijilik ýoluna ak pata alşyny beýan edýär:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Bir gije seýran içinde,
Otuz iki kişi gördüm,
Ol şahy-merdan içinde.³

Emma şahyryň «**Jan içinde**» goşgusy forma taýdan Ýunus Emrāniň goşgusyny ýada salsa-da, öz mazmuny boýunça has giňräk, dünýewi, filosofik pikirleri öňe sürýär. Goşgynyň

---

¹ Ýunus Emre. Bütün şiirleri. Augustos, 1971, 110 sah.

² Görkezilen eser, 110 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 108 sah.

başlangyç bendinde Ýunus Emrāniň goşgularyna mahsus bolan äheň ýaňlanýar. Adam doglanda eýýäm onuň jany «Alla» diýip seslenýär:

Pikir kyldym ýer-gögi,
Biakyl jan içinde,
Gördüm, jan hem «Alla» diýr,
Et, siňir, gan içinde.¹

Ikinji bende Magtymguly adamyň öz durmuş ýoluny geçende dogry ýoly bilmese, «Haky ýada salmasa armanda galjakdygyny» aýdyp, goşgynyň esasy böleginde **Ferideddin Attaryň (1150–1230) «Guşlaryň söhbedi» («Mantyk at-taýr»)**, **Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) «Guş dili» («Lisan at-taýr»)** atly poemalarynyň äheňlerini ulanyp, guşlary gepledýär.

Olaryň aýdýan sözleriniň üsti bilen şahyr Gündogarda meşhur bolan rowaýatlary, mifleri filosofik pikirler bilen utgaşdyryp beýan edýär. Guşlaryň söhbetiniň yzyny türkmen halkynyň gündelik durmuşynda möhüm rol oýnaýan at, sygyr, eşek, düýe ýaly haýwanlar bilen birlikde gurt, keýik ýaly çöl haýwanlary dowam etdirýär. Guşlaryň we haýwanlaryň söhbetinde şahyr halk içinde olar barada dörän düşüňjeleri, rowaýatlary, olaryň häsiýetlerini gysga hem çuň manyly beýan edýär. Goşgynyň soňky bentlerinde Magtymguly adamyň bu dünýäde nebsine çapman, umytly, sabyrly bolup, ýaman ýoldan ýöremeli dälidigini, kyýamatda her kimiň bu dünýäde öz eden işi üçin jogap bermelidigini aýdyp, goşgyny jemleýär. Şeýlelikde, Allanyň ady bilen başlanan söhbet dini-mifologik temadan kem-kemden realistik mazmuna syrygyp, ýene-de adamyň ykbaly, onuň durmuşdaky tutýan orny baradaky meselä dolanyp gelýär:

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 297 sah.

Kyýamat gün eliňden,
Habar biýrler halyňdan,
Gaýtgyly ýaman ýoluňdan,
Gördüň furkan¹ içinde.

Umytly bol Ýusup dek,
Sabyrly bol Eýýup dek,
Ger ugraşsaň Ýakup dek,
Derde Kengan içinde.²

Görşümüz ýaly, käbir goşgularyny Magtymguly Ýunus Emrāniň sygyrlaryna täsirlenip ýazyppdyr diýip çen etsegem, Magtymguly goşgularyny gönüden-göni diňe bir şahyryň stiline, onuň tärlerine eýerip ýazyppdyr diýmek nädogry bolsa gerek. Sebäbi şahyr özünden öňki ýaşap geçen köp şahyrlaryň baý tejribesini öwrenip, ony öz eserlerinde döredijilikli ulanyp, özboluşly eserler döredipdir. Şahyryň ýokarda se-redilip geçilen «Jan içinde» goşgusynda-da diňe bir Ýunus Emrāniň däl, eýsem, F.Attar, A.Nowaýy ýaly ussatlaryň döredijilik öwüşgini görünmän duranok.³ Şeýle ýagdaýy şahyryň başga goşgularynda-da görmek mümkin.

Magtymgulyň «Näme sen?» goşgusy alym N.Gullaýewiň⁴ öň belläp geçişi ýaly, **Ymameddin Nesiminiň (1370–1416) «Ne sen?»**, **«Dilber sen»**, **«Nahan sen»** ýaly goşgularyna käbir äheňleri boýunça golaý durýar. N. Gullaýewiň sözleri bilen aýdanymyzda, Magtymgulyň «Näme sen?» sygry Nesiminiň ýokarda agzalan gazallaryna forma

---

¹ **Furkan** – mukaddes kitap, Gurhan, Töwrat.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 300 sah.

³ Bu barada awtoryň (R.Mustakow) «Magtymguly we Nowaýy» diýen makalasynda has jikme-jik aýdylýar. Seret: Известия АН ТССР, серия общественных наук. 1984, № 5, 80–84 sah.

⁴ Nesimi. Şygyrlar. Aşgabat, 1972, 54 sah.

taýdan gabat gelmese-de, şahyrlaryň liriki gahrymanlarynyň göz ýetirjek bolýan zadynda, ony göz önüne getirişlerinde, özleriniň oňa garaýyşlaryny ýüze çykaryş formalarynda, dünýägaraýyşlarynda umumylyk bar.¹

Nesiminiň agzalan «Ne sen?» diýen goşgusynda pan-teistik dünýägaraýşa laýyklykda, şahyr Allanyň didaryny bu jahanda nähili zatlarda görüp boljakdygyny, ýagny ol «göwhermi, tiri-kemanmy ýa-da bir hazynamy» diýip sorayar. Emma beýleki «Dilber sen», «Nahan sen» diýen goşgularynda şahyr Allanyň «jany-dilber, bahry-göwher, aby-köwser, şerbet, şeker, jöwher, kamar» kimin Gündogar edebiýatynda döp boýunça giň ulanylýan meňzetmeleriň üsti bilen Allanyň alamatlaryndan jümle-jahanyň doludygyny nygtayar:

Jany terh eýledim, boldum jahanda,
Seni bildim ki jan ile jahan sen.²

Allanyň ruhuny töwerek-daşyny gurşap duran tebigatdan gözlemek ideýasyny Nesimiden öňki şahyrlaryň doredijiliginde-de görmek mümkin. Orta asyr pars şahyry **Baba Tahyr Urian Hemedany (1000–1055/56)** özüniň bir sufistik goşgusynda şeýle pikiri beýan edýär:

Men sähra seretsem, sährada seni görýän,
Men deňze seretsem, deňizde seni görýän,
Men nirä seretsem, daga ýa sähra
Seniň owadan kamatyň nyşanyn görýän.³

Magtymgulynyň doredijiliginde şeýle pikiriň iki hili beýany duş gelyär. Birinjisinde şahyr özüniň derwüşleriniň elin-

---

¹ Nesimi, Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 54 sah.

² Nesimi. Şygyrlar. Aşgabat, 1972, 187 sah.

³ Baba Tahyr Urian Hamadani. Diwan Kamil ber Nazir. Tähran, Lälezar çaphane «Haber», 1346, 128 sah.

den meýli käsäni¹ içen wagty her tarapdan oňa ýar jemaly, ýagny Hudaýyň keşbi görünýär:

...Her eşýadan ýar jemaly eks etdi,
Ab kaýsydyr, şerap kaýsy bilmedim.²

Magtymguly Allanyň barlygynyň bu jahany dolduryp durandygyny, emma ondan adamlaryň habarsyzdygyny birnäçe goşgusynda aýdyp geçýär. Onuň «Näme sen?» redifli goşgusynda şeýle pikir has aýdyň ýüze çykýar. Bu goşguda liriki gahryman ilkinji setirden başlap, özüniň «dildaryny (ýagny, Hudaýy) görüp bilmeýändigini» hem-de «gamgyn köňlüni onuň hyýalynda aldaýandygyny» aýdýar. Nesiminiň «Ne sen?» goşgusynda, Baba Tahyryň ýokarda agzalan bendine mahsus bolan Hudaýyň tebigatda äşgär bolýandygy baradaky äheň Magtymgulynyň «Näme sen?» goşgusynda has çuňlaşdyrylyp, durmuşyň, tebigatyň real hadysalary bilen baglanyşdyrylyp beýan edilýär, ýöne şahyr şu mesele barada haýsy-da bolsa bir taýýar jogaby okyjynyň boýnuna dakmaga meýil etmän, okyjyny şu mesele barada çuň oýlanmaga, özbaşdak pikir etmäge çagyryar, çünki liriki gahrymanyň özünde-de Hudaýyň didaryny tebigatda, dünýäniň ýüzünde görüp boljakdygyna gutarnykly ynam ýok. Ol öz pikiri, arzuwy barada gam çekýär, öz maksadyna ýetip biljekdigi barada şübhelenýär.

Goşgynyň soňky bendinde şahyr öz arzuwynyň boş hyýal bolmagyndan heder edýär we lapykeçlik bilen «jahany dolduryp duran ýaryňy» görüp bilmeýän bolsaň, onda hemme zatdan, namysdan, ardan geçip, «wepasyz kârden» (ýagny, Hudaýy gözlemekden) el çekmegi teklipl edýär, sebäbi Hudaýyň didaryny görmek sopolaryň in belent arzuwlarynyň biri.

¹ **Meýli käse** – sufistik manyda bu hakyky şerap däl-de, Hudaýa bolan söýgüden doly käsäni içmek diýen manyny berýär.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 287 sah.

Şol arzuwdan ýüz öwürmek Magtymguly üçin namys-ardan geçmek bilen des-deň. Ýeri gelende aýtsak, şeýle pikir Ýunus Emrede hem duş gelýär:

Misgin Ýunus, magşugyna waslat bolunça mest olur,
Men şişäni çaldym daşa, namysy, ary neýlerem.¹

Şonuň üçin Magtymguly «Näme sen?» goşgusyňyň birinji bendinden tä soňky bendine çenli gaýtalaýan soragyna özüniň jogap tapyp bilmändigine gynanç bilen öz-özüne ige-nip, lapykeçlik bilen goşgyny jemleýär:

Magtymguly, geç namysdan, aryňdan,
El götergil bu wepasyz käriňden,
Jahan doly, sen gapyl sen ýaryňdan,
Meý-mestmi sen, ýa şeýdamyň, name sen?!²

Emma Nesiminiň «Ne sen?» goşgusynda Hudaýyň nämede ýüze çykýandygy baradaky pikir sorag hökmünde ýaň-lansa-da, ol soragyň jogaby gazalyň mazmunyndan äşgär bolýar. Sebäbi liriki gahrymanyň kalbynda Allanyň didaryny görüp biljekdigi barada hiç hili şübhe ýok. Hatda Allanyň didarynyň käte öz hyýalynda görünýändigini şahyr Gurhanyň «Sura al-A'raf»,³ ýagny 7-nji «Päsgelçilikler» diýen süresiniň 139–143-nji aýatlaryna salgylanma bilen beýan edýär:

Musa kibi didaryny gördi ezelde⁴ gözlerim,
Ýakma meni bu nara, şemgy-zybanmy sen, ne sen?!⁵

Gurhanda ýazylyşyna görä, Musa Hudaýdan dileg edip, «Eý Taňrym, seni görmäge mümkinçilik ber» diýip sorayar.

---

¹ Ýunus Emre. Bütün Şiirleri. Augustos, 1971, 280 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 15 sah.

³ **Al-A'raf** – dowzah bilen behişdiň arasyndaky bir ýer, böwet.

⁴ **Ezel** – başlangyjy belli bolmadyk iň gadymy döwür, dini düşünje boýunça adam döredilmezinden öňki döwür.

⁵ Nesimi. Şygyrlar. Aşgabat, 1972, 177 sah.

Şonda Hudaý: «Sen meni görmersiň, ýöne (şol) daga seret: «Eger-de ol öz ýerinde galsa sen meni görersiň». Allatagalla daga özüni görkezende, dagy küle öwrüpdür we Musa (oňa) geň galyp ýykylypdyr.¹

Şonuň üçin Magtymgulynyň «Näme sen?» goşgusyny Nesiminiň «Ne sen?» gazaly bilen deňeşdireniňde, olarda birmeňzeş äheňleriň bolmagyna garamazdan, ikisiniň aratapawudynyň uludygyny görmek mümkin. Magtymgulynyň liriki gahrymany Hudaý baradaky oý-pikirlerini töweregindäki gören, eşiden, bilýän, durmuşda duş gelýän zatlary, hadysalary bilen baglanyşykly beýan edýär. Onuň öz arzuwyna ýetip bilmeýändigini onuň kalbynda gamgynlyk we lapykeçlik döredýär. Goşguda liriki gahrymanyň duýgularynyň iň ýokary derejeli ösüşe ýetýän ýeri soňky bentde jemlenip, şahyr Şekspiriň «Gamlet» tragediýasyndaky Gamletiň «bolmalymy ýa-da bolmaly dälmi?» diýip soragy ýaly, «Hudaýy gözlemeli ýa-da gözlemeli dälmi?» diýen soragy goýýar hem-de şol soraga jogaby her kim öz kalbyndan gözlemelidigini şahyr öz-özüne berýän soraglary bilen äşgär edip, umuman, şu soraga özünde taýýar jogabyň ýoklugyny aç-açan aýdýar.

Emma Nesiminiň «Ne sen?» atly gazaly hyýaly stilde ýazylyp, şahyr öňki däp bolan tärlere görä, Alla bu dünýäniň «genji, göwheri, magdany» diýen ýaly meňzermeleri ulanyp, «öz ýarynyň (ýagny, Allanyň) yşkynda hassa bolýandygyny, onsuz ýaşap bilmejekdigini» aýdyp, gazaly jemleýär.

Nesiminiň gazaly sufistik poeziýa mahsus bolan tärlər boýunça ýazylyp, onda esasy pikirler ýaryň (Hudaýyň – R.M.) didaryny görmek arzuwy, oňa bolan söýgi beýan edilýär, emma onda Magtymgulynyň «Näme sen?» goşgusyna mahsus bolan rasional filosofik oýlanmalar ýok.

---

¹ Коран. Москва, 1990, 146 sah.

Umuman, Magtymgulynyň goşgularyny sopy şahyrlaryň eserleri bilen deňeşdireniňde, şahyryň öz eserlerinde nygtap beýan edýän meseleleriniň sopuçylyk pelsepesiniň dar galybyna sygmaýandygy ýüze çykýar. Sopy şahyrlaryň eserleri bilen deňeşdireniňde Magtymgulynyň şygrylarynda durmuşy mazmun, ýaşayşyň manysy barada rasional-filosofik pikirler, millilik, ruhbelentlik we durmuşy anyklyk ýaly äheňleriň, temalaryň has güýçludigini görmek bolýar.

Elbetde, beýle diýildigi Magtymguly sopy şahyrlary inkär edipdir diýip düşünmeli däl. Gaýtam tersine, şahyryň özi-de ömrüniň bellibir döwürlerinde sopuçylyk filosofiýasyna jany-teni bilen ymytlyp, ondan özüni gyzyklandyran meseleleriň çözgüdini gözläpdir.

Hoja Ahmet Ýasawy, Hekim ata, Ýunus Emre, Ferideddin Attar, Nesimi ýaly meşhur sopy şahyrlaryň eserleri Magtymgulynyň döredijiliginde özboluşly täsir galdyrypdyr. Magtymguly ol şahyrlaryň ynsanperwerlik pikirlerini, çeperçilik tärlerini özüçe ösdürüp, özboluşly, durmuşa ýakyn, milli ruhly eserler döredipdir.

Magtymgulyny bütün ömrüniň dowamynda esasy gyzyklandyran, onuň kalbyny tolgundyran meseleleriň biri-de ynsanyň, adamlaryň ykbaly baradaky pikiridir. Şahyryň haýsy goşgusy alyp görseň-de, olaryň hemmesinde adam we onuň ykbaly baradaky ideýa eriş-argaç bolup geçýär. Şahyryň goşgularynyň mazmunyndan ugur alsaň, ol hiç haçan durmuşdan, adamlardan üzňe, terkidünýä bolup ýaşamandyr. Şahyry maşgala, ene-ata, aýal, perzent hem-de jemgyýetiň dürli meseleleri çuňňur gyzyklandyrypdyr. Magtymguly durmuşdan çete çekilmän, onuň ajy-süýjüsiniň içinde gaýnap bişip, ýagşy-ýamany öz durmuşynda görensoň, bu temalary öz eserlerinde beýan edipdir. Şoňa görä-de onuň aýdýan sözleriniň durmuşyň gazaply, dözümlü synagyndan geçmedigi ýok.

Magtymguly öz döreden eserleriniň ebedi ýadygärlik bolup, halka baky gulluk etjekdigine ynam bildiripdir. Şahyryň:

Magtymguly, sözle her ne bileniň,
Özüne kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap, şaglatgyl köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar!¹

– diýen setirleri muňa doly şaýatlyk edýär. Özünüň dünýewi, halka gulluk edýän şahyrdygyny Magtymguly köp eserlerinde aýdyp geçýär. Galyberse-de, şahyr özüniň sopy dældigini «Seda boldum» diýen goşgusynda «Ne derwüş men, ne molla, ne sopy ähli-destar²...»³ diýen setir bilen nygtap görkezýär.

Magtymgulyň «**Şalyk bile**» goşgusynda şu pikir has giňräk beýan edilip, öz durmuşynda dürli hadysalary başdan geçirendigini, şol sanda sopy boljak bolşuny, emma dürli sebäplere görä, ol maksadynyň başa barmandygyny aýdýar:

Sen niçik, Magtymguly, ýamanlygyň unutmadyň,
Gähi-gähi zalym olduň, görgeniňden gaýtmadyň,
Gähi-gähi sopy bolduň, hiç haramdan datmadyň,
Bilmedim, sen kaýsy bolduň, bellibir iş tutmadyň,
Ne sypahylyk bile bolduň, ne mollalyk bile.⁴

Bir söz bilen aýdanynda, Magtymguly sopusylyk edebiýaty bilen içgin gyzyklanyp, onuň iň gowy ynsanperwerlik däplerini ösdürip, «sopusylyk hyrkasyny» näçe gezek egnine geýmäge meýil bildirse-de, durmuşyň dürli meseleleri halkyň aladaly, pajygaly durmuşy, jemgyýetde ýüze çykýan gapma-garşylykly, çylşyrymly durmuşy we syýasy meseleler şahyry çete çykyp, biperwaý hyýalbentlik bilen sopusylyk filosofiyasyna kalbyny berip oturmaga goýman, öz möwç urýan akymyna çekipdir.

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 85 sah.

² **Ähli-destar** – sopy.

³ Görkezilen eser, 11 sah.

⁴ Görkezilen eser, 265 sah.

Ine şonuň üçin, Magtymgulynyň eserlerinde XVIII asyrdaky jemgyýetiň durmuşy we syýasy meseleleri, üstüne sürünýän basybalyjylara gaýtawul berip, öz garaşsyzlygy üçin gaýduwsyz göreşýän halkyň ýüreginiň urşy, onuň ruhy, terkidünýälik, sopusylyk filosofiýasyndan has güýçli duýulýar.

V bap

MAGTYMGULYNYŇ «HARAP EÝLÄR» ATLY GOŞGUSY WE ŞEÝH NEJMEDDIN KUBRA BARADAKY BIR KYSSA

Görnükli gündogarşynas Ý. E. Bertels bir mahal «türki derňewleri hiç haçan meniň esasy işim bolmandy»¹ diýip ýazsa-da, onuň Alyşir Nowaýy, Fizuly we Magtymguly ýaly türki dilde eserler ýazan şahyrlaryň döredijiligi barada eden işleri hemmelere mälimdir.

Ý. E. Bertels Magtymgulynyň döredijiligi bilen 40-njy ýyllardan gyzyklanyp başlap, 1954-nji ýylda, umuman, türkmen klassyk edebiyatynyň Sowet Soýuzynda öwrenilişi barada Gündogary öwrenijileriň XXII halkara kongresinde ylmy nutuk bilen çykyş edipdir. Emma gynansak-da, oňa Magtymguly barada başlan işlerini gutarmak miýesser etmän-dir. Onuň «**Şeýh Nejmeddin Kubra barada roman**» diýen işi konspekt görnüşinde gutarylman galypdyr. Alymyň şol golýazmasynyň sözbaşysynyň aşagynda: «**Türkmen klassyk şahyry Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek üçin materiallar**» diýlip ýazylypdyr.

Megerem, Şeýh Nejmeddin Kubra baradaky kyssany okap, Ý. E. Bertels şol eseriň baş gahrymanynyň ýaşan ýeri

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 379 sah.

bolan Hywada okap bilim alan Magtymgulynyň döredijiligine azda-kände täsir edendigine ynanandyr.

Z. B. Muhammedowa 1983-nji ýylda «**Magtymgulynyň «Harap eýlä» goşgusy we onuň çeşmesi**» diýen makalasynda «Görnükli şeyh baradaky roman, Ý. E. Bertelsi Magtymgulynyň ýokardaky ady agzalan goşgusy bilen deňeşdirmäge itergi berendigine şek-şübhe ýok»¹ diýip ýazypdyr.

Ý.E. Bertelsiň şeyh Nejmeddin baradaky işi şeýle netije çykarmaga esas bermese-de, şol baradaky kyssanyň özüni okanynda, ony **Magtymgulynyň «Harap eýlä»** goşgusy bilen deňeşdirmäge käbir meňzeş detallar, äheňler esas bolýar.

Z. B. Muhammedowanyň makalasynda şol romanda we Magtymgulynyň goşgusynda duş gelýän ýer, ýurt atlary deňeşdirilip, «Harap eýlä» goşgusyň türkmençe ýazgysy we rusça terjimesi berilýär. Emma şu iki eseri deňeşdirip öwrenmegiň beýleki wajyp meseleleri bu işde seredilip geçilmändir. Galyberse-de, makala şeyh Nejmeddin baradaky kyssanyň Sankt-Peterburgda saklanýan ýekeje golýazmasy esasynda ýazylypdyr.² Öz işiniň entek gutarnykly däldigini nazara tutup, Z. B. Muhammedowa «Bu roman we Magtymgulynyň goşgusy entek ymykly öwrenilmäge mätäçdir»³ diýip, öz makalasynda nygtaýar.

Ý. E. Bertels we Z. B. Muhammedowa tarapyndan başlanan bu işiň dowam etdirilmegi, iň bir gadymy medeniýet ojaklarynyň biri bolan Horezm we sopusylyk edebiyaty bilen Magtymgulynyň döredijiliginiň başlanyşygyny açyp görkez-

¹ Мухаммедова З.Б. Стихотворение Махтумкули «Харап эйләр» и его источник. Восточная филология, Тбилиси, 1983, № 5, 109 sah.

² Рукописный отдел Ленинградского отделения Института Востоковедения АН СССР, №708.

³ Мухаммедова З.Б. «Харап эйләр» и его источник. Восточная филология, Тбилиси, 1983, №5, 112 sah.

mäge uly kömek etjekdigine şek-şübhe ýok. Çünki Şeýh Nejmeddin Kubra baradaky kyssa adaty sopusylyk edebiýatyna çaly m etse-de, eseriň mazmunyndan taryhy maglumatlar we watançylyk pikirler eriş-argaç bolup geçýär. Magtymgulynyň «Harap eýlä» goşgusy şahyryň geçmişe, taryha ýüzlenip, ondan häzirkizaman nesilleriň sapak almalydygyny nygtap, duýduryş hökmünde ýazan eseridir.

Ý. E. Bertelsiň agzaýan şeýh Nejmeddin barada romany, megerem, Orta Aziýada giňden ýaýran bolmaly. Çünki şu eseriň golýazmaları ýurdumyzyň dürli künjeklerinden tapylypdyr we häzir şol eseriň dört golýazmasy we bir fotokopiýasy Türkmenistanyň milli golýazmalar institutynda saklanýar.¹

Bu eser diňe bir şeýh Nejmeddin barada däl-de, eýsem, ol taryhy wakalary hem beýan edýär. Şonuň üçin onuň daşynda «**Horezmiň geçmişi**» ýa-da «**Hywanyň taryhy**» diýen ýazgylar duş gelýär. Şeýhiň durmuşynyň beýany taryhy wakalar bilen utgaşyp gidýär. Eseriň baş gahrymany Nejmeddin ady belli şeýh hem-de watançy, ol Horezme mongollar çozanda halk bilen bir hatarda şäheri goramaga gatnaşýar. Oňa mongol basybalyjylary öz ýakyn garyndaşlary bilen şäherden çykyp gitmäge rugsat etseler-de, şeýh kyn günde öz täleýini halkyndan aýra tutman, şol söweşlerde wepat bolýar. Diňe şu romanda däl, eýsem, taryhçylaryň ýazmagyna görä, şeýh Nejmeddin Kubra Horezmi mongollardan goramaga gatnaşyp, şol söweşleriň birinde 1221-nji ýylyň 3-nji iýulynda gahrymanlarça wepat bolupdyr.²

Belli Gündogar taryhçysy **Reşideddin «Jamy at-tawarih»** diýen eserinde şeýh Nejmeddin barada «Ol öz halkynyň

---

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. № 808, inw. № 3227, inw. № 1869, inw. № 499.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965.

bagtyny we betbagtçylygyny deň bölüşiň, şäher alnanda wepat bolupdyr»¹ diýip ýazýar.

Biziň pikirimizçe, bu kyssanyň meşhurlygyna onuň watançylyk ideýalary uly täsir edipdir. Galyberse-de, bu roman Horezmiň taryhy barada örän gyzykly maglumatlar berýär. Şonuň üçin Ý. E. Bertels ony «faktlary şahyрана rowaýatlar bilen utgaşyp gidýän özboluşly taryhy roman»² diýip atlandyýar.

Bir rowaýata görä, şeyh Nejmeddin Kubra Gürgeç (Köneürgenç) şäherine mongollaryň ikinji gezek eden çozuşynda wepat bolupdyr. «Mongollar birinji gezek şähere çozanda şeyh şäher derwezesiniň üstünde aýagyny sallap oturypdyr we hemme ýer dumana öwrülip, duşmanlar özleriniň nirededigini hem bilmändirler. Emma birnäçe wagtdan soň mongollaryň yza çekilenligi barada ýalňyş maglumat alan Horezmiň patyşasy Muhammet şäherden çykmagy ýüregine düwýär we keramatly şeyhe öz ýolundan aýaklaryny aýyrmagyny sorayar. Keramatly şeyh aýagyny ýygnanda, şäher ýañadan duşmana görünýär we mongollar ýene-de şähere çozýarlar».³

Magtymguly öz eserlerinde şeyh Nejmeddin Kubranyň adyny agzap geçmese-de, «Harap eýlä» goşgusyň mazmunyndan ugur alsak, onuň şeyh bilen baglanyşykly taryhy eseri gowy bilendigine göz ýetirmek kyn däl.

Birinjiden, Magtymgulyň goşgusynda her bentde halka duýduryş hökmünde ýañlanýan «Harap eýlä» diýilýän jümle şeyh Nejmeddin Kubra barada ýazylan eseriň esasy özenini tutýar, çünki şeyh adalatsyz patyşany näletläp,

¹ Рашид ад-Дин Ф. Джами ат-таварих. Баку, 1957, 503 sah.

² Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965, 325 sah.

³ Görkezilen eser, 325 sah.

onuň ýurdunyň «harap boljakdygyny» öňünden welilik bilen aýdýar. Şol jümle romanda häli-şindi gaýtalanýar.

Romanyň Sankt-Peterburgda saklanýan 708 belgili golýazmasynyň sözbaşy «**Şeýh Nejmeddin Kubranyň şehit kyllp, şäher Horezimni harap kylanynyň beýany**» diýip başlanýar.

Ikinjiden, Magtymguly hem öz goşgusynda şeýh Nejmeddin Kubranyň betbagtçylyga uçrajak şäherleri, ýurtlary öňünden aýdyşy ýaly, dünýäde pisatlyk köpelse, adamzadyň elhenç belalara uçrajakdygyny duýdurýar. Magtymgulyň duýduryşlarynda adatdan daşary hadysalar ýa-da fantastiki, bolup bilmejek zatlar ýok diýen ýalydyr. Şäherleriň, ölkeleriň geljekde başyna injek betbagtçylyklar öň şol ýurtlaryň taryhynda köp gezek gaýtalanýan ýa-da bolup geçen wakalar, hadysalar bolup durýar.

Üçünjiden, şahyryň «Harapeýlä» goşgusynda: «Aby-Jeýhun harap eýlä Horezmi...»¹ diýen setirler gönüden-göni taryhy wakalardan we şeýh Nejmeddin Kubra baradaky eserden habar berýär.

Bu eserde şeýle rowaýat getirilýär. Ilkinji gezek Andhoý şäherini derýanyň gyrasynda gämi şekilinde gurupdyrlar. Şonda Nuh pygamber öz ogluna: «... gämi ýüki bolsa derýaga gark bolur, indi şol sebäpden şäher Horazm abad bolgan wagtda ýüki agyr bolgan gämi kibi bolur»² diýip aýdypdyr.

Taryhçylaryň ýazmagyna görä, mongollar Horezmiň Gürgenç şäherini alanlarynda bendi ýykyp, şäheri suwa basdyrypdyrlar. Romanda şu fakt öňünden görülen waka hökmünde getirilýär. Şu sebäplere görä, Magtymguly hem Horezmiň ýykylmagyny suw joşguny bilen baglanyşdyrýar.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 1-nji tom, 135 sah.

² Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. № 3237, 22 sah.

Şeýh Nejmeddin Kubra baradaky eserde hem, Magtymgulynyň «Harap eýlä» goşgusynda hem ýakyn wagtda synjak Gündogar ýurtlarynyň hem-de şäherleriniň atlary sanalýar. Romanyň dürli golýazmalarýnda ondan ýigrimä çenli şäher we ýurt atlary agzalýar. Meselem, **Merw, Merdijahanşa (Merw), Hyrat, Kandagar, Köneürgenç, Kabul, Hindistan, Balhy-Badahşan, Horasan, Yspyhan, Turan, Eýran, Buhara, Samarkand, Kokand, Taşkent, Andijan, Margelan, Kaşgar, Aksu, Kişwer, Bagdat** we başgalar.

Magtymgulynyň «Harap eýlä» goşgusynda **Balh, Nyşapur, Amman, Basra, Medine, Hyrat, Kandagar, Rum, Ýemen, Mosul, Kufa, Bagdat, Reý, Termez, Keş, Yspyhan, Samarkand, Buhara, Saragt, Merw, Şiraz, Kaşgar, Hotan, Hytaý, Hindistan, Aden, Lahor, Horezm, Dargan, Bulgar, Orus** ýaly atlar agzalyp, şolaryň ondan gowragy şeýh Nejmeddiniň gargyş edip sanan şäher we ýurt atlary bilen deň gelýär.

Romanda şeýhiň agzaýan şäherleriniň synmagynyň we ýurtlaryň basylyp alynmagynyň düýp sebäbi 1219–1258-nji ýyllarda mongollaryň çozmagy zerarly bolup geçýär. Emma romanda bu wakalaryň sebäbi şeýhiň öz okuwçysy Jemiljanyň kellesiniň kesilip, derýa oklanyşy hem-de Muhammet soltanyň ulumsylyk edip, Çingiz han bilen urşa başlamagy ýaly sebäpler bilen düşündirilýär.

Romanda aýdylyşyna görä, şeýh Nejmeddin bir jöhiti oglanjygy yslam dinine öwürýär we oňa Jamiledin (käbir çeşmelerde Jemiljan) diýip at goýýar hem-de ony özüne şägirt edip alýar. Şol wagt soltan Muhammet ýörişe gidýär. Onuň ýerine onuň Ysmaýyl atly ogly galýar. Ol kiçigöwünli we adalatly adam bolupdyr. Ol bir gürrüňinde şeýh Nejmeddin Kubrany öwüpdür. Şonda şeýhiň duşmanlarynyň biri ýerinden turup, şeýh Nejmeddiniň ahlaksyz, ýagny «oglanbaz»

adamdygyny aýdýar. Şazada Ysmaýyl muña gahary gelip, Nejmeddiniň öýüni agtarmaklygy buýruk berýär. Töhmetçi subutnama hökmünde Jemiljany getirýär. Şazada ony öldürýär we onuň otagyny otlamagy buýurýar.

Şeýh Nejmeddin Kubra şol wagt bir garrynyň bagyny görmäge giden eken. Ol bolan betbagtçylygy eşidip, derýa tarap gidýär. Birdenkä suwdan öli Jemiljan bir elinde kellesi, beýleki elinde täret suwy üçin niýetlenen küzäni göterip çykýar. Şeýh Nejmeddin ony бага äkidip, şol ýerde jaýlaýar.

Şazada öz eden işine ökünýär. Ol töhmetçini öldürýär we Nejmeddiniň ýanyna ötünç sorap barýar. Şonda şeýh oňa: «Seniň öz kelläň Jemiliň ölümi üçin töleg bolar» diýip, ol betbagtçylyga uçrajak şäherleriň atlaryny sanap başlaýar. Ol Bagdat şäheriniň adyna ýetip, «Bag...» diýende, şeýhiň müritleriniň biri çirkin gygyrýar we şeýh şäherleriň atlaryny sanamagyny bes edýär. Soňra şeýh munça şäheri gyrgyna bermäge gargyş edenine ökünip, Bistam şäherine pir Ysmaýyla öz gargyşynyň güýjünü duruzmagyny haýyş edip çapar iberýär, ýöne çaparlar barýança eýýäm ol pir aradan çykypdyr.¹

Romanda soltan Muhammediň adalatsyz we ýurdy dolandyrmakda emelsiz syýasatçydygy baradaky pikir hem öňe sürülýär. Bu pikirler taryhy maglumatlara ters gelenok. Çünki Muhammet soltanyň döwründe, bir tarapdan, halka edilýän zulum artsa, ikinjiden, 1218-nji ýylda Otrar şäheriniň golaýynda Muhammet soltanyň esgerleri Çingiz han tarapyndan Orta Aziýa iberilen söwdagärleriň kerwenini talaýarlar. Muhammet soltanyň bu hereketleri Çingiz hanyň Orta Aziýa çozmagyny tizleşdirýär.

Horezmiň taryhy bilen baglanyşykly roman bilen deňeşdireniňde Magtymgulynyň «Harap eýlä» goşgusynda agzal-

---

¹ Bu barada seret: Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, Наука, 1965, 332–333 sah.

ýan atlaryň çägi giňräk. Şahyr бүтін дүнýä we adamzadyň geljegi barada pikir ýöredýär. Şu pikir Magtymgulynyň köp eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şeýle mazmunly goşgular şahyryň kyýamat ýa-da ahyrzaman baradaky eserler toplumyna birigip gidýär.

Musulman ynançlaryna görä, ahyrzamanyň oň ýanynda uzyn boýly al-Mesih ad-Dajjal («Dajjal» – «aldawçy» diýmek) atly mahluk, ýagny «ýalan Mesiha» eşege münüp gelmeli. Dürli rowaýatlara görä, ol Kufada, Yspyhanda ýa-da Horasanda peýda bolar. Ol şeytanyň hyzmatkäri we Hudaýyň duşmany bolany üçin ýeriň ýüzünde öz patyşalygyny gurup, hemme ybadathanalary ýykyp, 40 günläp höküm sürer. Onsoň ony Hudaý tarapyndan iberilen Mäti öldürende, Isa pygamber ikinji gezek ýere inip, hemme ölen adamlar direlip, ölüleriň we dirileriň eden işleri ýazylan kitap okalar. Onsoň günäsiz, päk adamlar jennete, günäli adamlar dowzaha iberiler.¹ Şu mifiň beýany **Magtymgulynyň «Barsa gerekdir»** goşgusynda-da berilýär:

Bir gün Kan dagyndan Hardeçjal çykar,
Bezäp eşegine zümerret dakar,
Ýa Mäti öňünden tuguny diker,
Söweşiþ, Deçjaly gyrsa gerekdir.²

Şeýle äheňler Magtymgulynyň beýleki eserlerinde, esasan, her bir adamyň, şol sanda zalymlaryň öz eden işleri üçin Allanyň öňünde jogap berjekdigini nygtamak üçin ulanylýar. Emma «Harap eýlä» goşgusynda bu äheňler tutuş jemgyýete, adamzada ýüzlenme bolup ýaňlanýar. Çünki Magtymgulyny halkyň we adamzadyň geljekki täleýi tolgundyryýar. Ol durky bilen adamlary geljekde olaryň başyna injek bela-beterlerden

¹ Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Ленинград, 1966, 70 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 195 sah.

halas etmek için, olara goşgusynyň ilkinji üç bendinde erbet işleriň we zulумыň bu dünýäni ahyrzamanyň gorkunç gir-dabyna eltjekdigini ýatladýar:

Mömin bolan münkür bolmaz sözüme,
Jepbar bu jahany, gör, harap eýlär,
Çoh nerseler gelur-geçer gözüme,
Bu dünýäni bedu-betkär harap eýlär.

Işi rowaç tapar bet iş tutanyň,
Dilegi duş gelmez hak diýp ýatanyň,
Ýer ýüzünde bolar güýç-güýç ýeteniň,
Jahany zulm ile zor harap eýlär.

Ylma uýmaz, derwüşleri jet bolar,
Ýok işler ýol bolar, bar iş bet bolar,
Şerigat nist bolar, bet iş set bolar,
Her ülkäni niçe töwr harap eýlär.¹

Şahyr her bir setirde erbet işleriň dünýäni betbagtçylyga eltjekdigini ýörite nygtap geçýär. Şeýle duýduryşdan soň, şahyr geljekde bolaýjak betbagtçylyklary suratlandyrýar. Goşgudaky adamzadyň üstüne açlygyň, ýokanç gyrgynçylykly keselleriň, uruşlaryň we dürli tebigy hadysalaryň köpüsi hakyky başa geläýjek hadysalar bolup durýar. Onuň üstesine, şahyryň agzaýan hadysalarynyň aglabasy öň şol ady tutulýan şäherleriň, ýurtlaryň taryhynda bolup geçen wakalar bilen baglanyşykly. Meselem, goşguda şeýle setir bar: «**Kufini türk bozar, Bagdad şährin ab...**»²

Ady tutulýan Kufa şäheri orta asyrlarda 636-njy ýylda Ýefrat derýasynyň kenarynda arap harby düşelgesi hökmünde

¹ Мухаммедова З. Б. Стихотворение Махтумкули «Харап эйлар» и его источник. Восточная филология, Тбилиси, 1983, № 5, 113 sah.

² Görkezilen eser, 113 sah.

döräpdir. Omeýýadlaryň döwründe (661–750) Kufa Yragyň häkiminiň ýaşayan ýeri bolupdyr we ol öz alymlary bilen meşhur ekeni. Araplaryň in gadymy ýazuwy hem Kufanyň ady bilen baglanyşyklydyr. Emma 762-nji ýylda Bagdadyň düýbi tutulansoň, Kufa kem-kemden öz ähmiýetini ýitirýär. XVI asyryň 30-njy ýyllarynda tutuş Yrak, şol sanda Kufa şäheri türkler tarapyndan basylyp alynýar.¹

Beýleki agzalýan Bagdat şäherini, hakykatdanam, bir gezek erbet suw alýar. Belli Gündogar taryhçysy Reşideddin özüniň «Jamy at-tawarih» diýen kitabynda «654-nji ýylda (täze hasap boýunça 1256-njy ýyl) tomsuň ahyrynda uly suw joşguny boldy we Bagdat şäherini suw aldy, jaýlaryň aşaky bölegi suwda görünmän galdy. Elli günün dowamynda bu suw joşguny möwjäp durdy, soňra ol peselip başlady. ... Häzir hem Mustasim² suw joşguny halkyň dilinde. Bu waka döwründe şäheriň mahluklary, haramzadalary we işsiz ykmandalary eden-etdilik, zorluk etdiler we häkimiýet wekilleri her gün adam öldürýärdiler»³ diýip, bu suw joşguny baradaky gürrüňleriň soň-soňlar hem halkyň dilinden düşmändigini ýatlaýar.

Görşümüz ýaly, Magtymguly «Harap eýlä» goşgusynda geljekde adamzadyň üstüne inäýjek betbagtçylykly hadysalar barada gürrüň edende taryhy, hakyky bolup geçen wakalardan ugur alypdyr. Ýöne, şahyr diýýän zatlary has täsirli bolar ýaly käbir hyýaly, mifiki çeperçilik serişdelerindenem ussatlyk bilen peýdalanýar:

Kaşgary, Hotany käfir hind eger,
Hytaýa asmandan keždumlar⁴ ýagar,

---

¹ Данциг Б.М. Ирак-Б.С.Э, третье издание, Москва, 1972, 3 том, 395 sah.

² **Mustasim** – Bagdadyň şol wagtky halifi, hökümdary.

³ Рашид ад-Дин Ф. Джамии ат-таварих. Баку, 1957, 31 sah.

⁴ **Keždum** – içyan.

Her keždum tiwe¹ dek bir-birge deger,
Hindistany able,² zar harap eýlär.³

Şeýle suratlandyrmalar ahyrzamanyň elhenç görnüşi ni göz önüne getirmäge kömek edýär. Goşgynyň soňunda ahyrzaman baradaky mife laýyklykda Isa we Mätiniň gelip Deçjaly öldürjekdigi aýdylýar:

Magtymguly her kim diňlese jandan,
Bu işler ön geler ahyrzamandan,
Mähdi ýerden çykar, Isa asmandan,
Deçjaly bu iki är harap eýlär.⁴

Şeýle mazmunly goşgynyň üsti bilen şahyr adamlara öz ynsanperwerlik pikirleri, ýagny adamlar erbet işlere baş goşsalar, eden-etdilik, zulum artsa, onda adamzadyň durmuşynda ahyrzaman gopjakdygyny ýüreginden syzdyryp aýdýar. Ahyrzaman hakyndaky mifiň üsti bilen şahyr geljekde adamzadyň başyna inäýjek heläkçilikleri ýatladyp, her bir ynsanyň öz edýän işi barada oýlanyp, gowy işlere baş goşup, öz kalbyny päk saklamalydygy baradaky pikirleri öňe sürýär. Edil şu pikiri şahyr beýleki goşgularynda-da nygtaýar:

Magtymguly, azsaň ýoluň,
Ol gün niçik geçer halyň,
Bu gün zorlap alan malyň,
Erte gaýdyp bermek hakdyr.⁵

Görşümüz ýaly, şeýh Nejmeddin Kubra baradaky kyssanyň dürli äheňleri Magtymgulynyň «Harap eýlär» goşgusyn-

---

¹ **Tiwe** – düýe.

² **Able** – mama keseli.

³ Мухаммедова З. Б. Стихотворение Махтумкули «Харап эйлар» и его источник. Восточная филология, Тбилиси, 1983, № 5, 113 sah.

⁴ Мухаммедова З. Б. Стихотворение Махтумкули «Харап эйлар» и его источник. Восточная филология. Тбилиси, 1983, № 5, 115 sah.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 49 sah.

da özboluşly öwüşgin bilen şahyryň ynsanperwer pikirlerine hyzmat edýär. Adamlaryň arasynda gowy işler azalyp, zulum artsa, hemme zat zorluk üsti bilen çözülse dünýäde ahyrzaman gopjakdygyny aýdyp, şahyr adamlara duýdurýar we her bir ynsanyň öz edýän işi barada pugta oýlanmalydygyny aýdýar.

VI bap

MAGTYMGULYNYŇ POEZIÝASYNDA GADYMY GÜNDOGARYŇ MIFLERI

1. Kosmogonik ýa-da älemiň gurluşy baradaky mifler

Şahyrlaryň, ýazyjylaryň, syýasatçylaryň, alymlaryň eserlerinde miflere ýüzlenme däbi öz gözbaşyny gadymy, antik döwürden alyp gaýdýar. Mifiki obrazlar ýa-da sýužetler her bir şahyra öz pikirini aýlawly, gyzykly hem-de täsirli beýan etmäge mümkinçilik beripdir. «**Mif**» sözi aslynda «**mifos**» diýen grek sözünden gelip çykypdyr. «Mifos» diýmek bolsa «gürrüň, hekaýa, rowaýat, söz» diýen manylary berýär. Mifler S. Tokarýewiň düşündirişi ýaly, «halkyň ýa-da dini fantaziýanyň kömegi bilen döräp, tebigatyň, medeniýetiň dürli hadysalaryny ýa-da dini döp-dessurlaryny çeper formada düşündirýärler».¹

M.I. Steblin-Kamenskiniň düşündirişine görä, «mif hyýaly, fantastiki düşüňjeleriň, garaýyşlaryň hakykat hökmünde kabul edilýän döredijiligiň bir görnüşidir».² Mif dinden öň

¹ Токарев С. Мифология. Ву барادا seret: Словарь литературоведческих терминов. М., Просвещение, 1974, 220 sah.

² Стеблин-Каменский М.И. Миф. Ленинград, Наука, 1976, 82 sah.

döräpdir. Mifleriň gahrymanlary kem-kemden çokunylýan hudaýlara öwrülýär we diniň döremegine getirýär».¹

Mifler entek ylym we tehnika ösmedik wagty gadym döwürlerde döräpdir. Adamlar tebigatda, jemgyýetde bolup geçýän hadysalary, öz dünýägaraýşyna, fantaziýasyna laýyklykda hudaýlaryň, jynlaryň, arwahlaryň, döwleriň, adatdan daşary haýwanlaryň, guşlaryň we dürli fantastik jandarlaryň ýerine ýetirýän işiniň netijesi hökmünde düşündiripdirler. Mifler sada we möçberi boýunça ulu bolmasa-da, örän çuň manyly, çeper we terbiýe beriji häsiýete eýe bolupdyr. Mifler K. Marksýň ýazyşy ýaly «adamzat jemgyýetiniň çagalyk döwrüniň»² beýanydyr. Şoňa görä-de, indi dolanyp gelmejek döwrüň çeper mifleri hiç haçan öz ajaýyplygyny we ýakymlylygyny ýitirmän gelýär.

Miflere salgylanmak, mifiki obrazlary çeper eserlerde ulanmak Magtymgulynyň döwründe edebiyatda adaty hadysa bolupdyr, şoňa görä-de şahyryň poeziýasynda-da şu döp ýörgünli ulanylypdyr. Magtymguludan öň we onuň döwründe Gündogar edebiyatynda meşhur bolan mifler we mifiki obrazlar biziň günlerimizde, köplenç, düşündirişi talap edýär we şol mifleriň mazmunyny, gelip çykyşyny bilmän, Magtymgulynyň eserlerine doly düşünmek mümkin däl.

Magtymgulynyň eserlerinde mifler we mifiki obrazlar üç topara bölünýär: birinji topara kosmogonik, ýagny dünýäniň gelip çykyşy, gurluşy baradaky mifler, ikinjä jemgyýetde bellibir ugur boýunça rol oýnaýan keramatly, adatdan daşary güýçli mifiki şahslaryň obrazlary, üçünji topara mifiki guşlar we jandarlar girýär.

Magtymgulynyň eserleriniň birnäçesinde gadymy kosmogonik mifleriň beýanyna we şeýle obrazlara salgylanmalara duş

¹ Стеблин-Каменский М.И. Миф. Ленинград, Наука, 1976, 64 sah.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2 изд. 12 том, часть I, 737 sah.

gelmek bolýar. Onuň şu däbe eýerip ýazýan «**Niçe ýaşyndadyr**» goşgusy hem çeper eserlerde mifologik sýužetiň ulanylyşynyň ajaýyp nusgasydyr. Goşgynyň mazmuny gadymy Gündogarda dörän kosmogonik mifler bilen baglanyşýar. Goşguda ýeri öz üstünde göterip duran öküz baradaky mif beýan edilýär.

Öküz we sygyr gadymy döwürlerden bäri öý hojalygyn-da adamyň iň ýakyn kömekçileri bolupdyr. Şonuň üçin bu öý haýwanlarynyň gadymy miflerde orun almagy tötänleýin däl. Meselem, gadymy Müsürde dünýäniň gurluşy baradaky miflerde sygryň we öküziň obrazlaryna uly orun berlipdir. Şol mifleriň birinde «... Gün altyn göle görnüşinde endam-jany ýyldyzlardan doly asman sygryndan doglupdyr»¹ diýilýär.

Biziň eýýamymyzdan üç müň ýyl töweregi ozal döredilen şol gadymy Müsür mifleriniň başga birinde bolsa: «Gün Hudaýy Ra umman suwundan çykýan sygra münüp, göge göterilipdir hem-de şol sygyr asmana öwrülipdir»² diýilýär. Bu mif barada alym R. Antes şeýle ýazýar: «Sygryň ummandan haçan ýokary göterileni baradaky düşünjäniň näwagt dörändigi belli däl, ýöne herniçigem bolsa, onuň aşakdaky ekiz taýy eýýäm baryp III müňýyllykda (b. e. öň) Metuer, ýagny «Suwdaky uly sygyr» ady bilen belli bolupdyr».³

Eýran mifologiyasynda köp asyrlaryň dowamynda Eran Wej diýen ýerde ýary öküz, ýary adam şekilli Hudaýlara gulluk edýän Gopatşa (ýagny, öküz patyşa)⁴ barasyndaky mifler saklanyp galypdyr.

Edebiýatda öküz, sygyr bilen baglanyşykly mifler **Ferdöwsiniň** dünýä belli «**Şanama**» poemasynda, aýratynam,

¹ Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. М.–Л., 1956, 16 sah.

² Мифы народов мира. Москва, 1987, 2 том, 5 sah.

³ Мифология древнего мира. Москва, Наука, 1977, 68 sah.

⁴ Bu barada seret: Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. Москва, Изд-во АН СССР, 1956, 55–56 sah.

mese-mälim duýulýar. Edebiýat taryhyndan belli bolşy ýaly, Ferdöwsi «Şanama» poemasyny ýazmakda Parfiýa, Horezm, umuman, Orta Aziýada meşhur bolan rowaýatlardan peýdalanypdyr. Şoňa görä-de, «Şanamada» duş gelýän mifiki garaýyşlar Orta Aziýa halklaryna, şol sanda Eýran halky bilen ýakyn goňsuçylykda oturan türkmenlere-de mahsus bolupdyr diýmäge esas bar.

«Şanamada» meşhur gahryman, patyşa Feriduny Bermaýe atly sygyr terbiýeleýär. Pehlewi çeşmelerinde Feridunyň kakasynyň ady «Purgaw» bolupdyr. «Purgaw» sözi «pur» – ogul, «gaw» – öküz, sygyr diýen iki bölekden düzülýär.¹ Poemada eýran şalarynyň, batyrlarynyň iň söýgüli ýaragy bolan serdessesini, ýagny uýy tommarçakly demir taýagy hemişe öküz kellesiniň şekili bilen bezelipdir. Ilkinji gezek şeýle serdessaňi Feridun ýasadypdyr. Soňra iki şahly, öküz kelleli serdesse eýran batyrlarynyň söýgüli ýaragyna öwürülipdir.

Oguz hanyň keşbinde-de gadymy türkmenleriň öküz baradaky mifiki garaýyşlary yz galdyrypdyr. Oguz hanyň daşky sypaty suratlandyrylanda «onuň aýaklary öküziňki ýaly, bili möjegiňki ýaly, eginleri samyryňky ýaly, döşi bolsa aýynyň döşüne meñzeş...»² diýlip aýdylýar. Ýagny, başgaça aýdylanda, Oguz hanyň keşbinde «**medeni gahrymanyň**»³ häsiýetleri görünýär.

---

¹Фирдоуси. Шахнама. Москва, 1957, 1 том, 613 sah.

²Басилов Б.Н. Огуз-хан. в кн. Мифологический словарь. Москва, Сов-я энциклопедия, 1990, 402 sah.

³«**Medeni gahryman**» – «medeni gahrymanlar» ilkinji urugbaşylar, ýarym adam, ýarym hudaýlar mifleriň baş gahrymanlary bolup, adamlara medeni amatlyklary (ot, medeni ösümlükler, zähmet gurallary, çokunylýan zatlar we ş.m.) tapyp beren gahrymanlardyr. (Bu barada seret: Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. Москва, Наука, 1986, 21 sah.)

Umuman, Orta Aziýa halklarynyň arasynda sygra çokunylyan, hormat goýulýan mifler ýörgünli bolupdyr. Meselem, gadymy wagtlar täjikler ýagyş ýaganda mifiki sygyr-buluda ýüzlenip: «Şir bibor, non bibor»¹ (ýagny, «süýt ber, çörek ber») diýip aýdar ekenler.

Orta Aziýa we Ýakyn Gündogar halklarynyň arasynda dörän kosmogonik miflerde öküz we sygra uly orun berilýär. Şonuň üçin şeýle mifler soňrakky döwürde musulman dini kitaplaryna-da aralaşyp gidipdir. Muhammet pygamberiň adyna berilýän bir hadysda² dünýäniň gurluşy barada şeýle maglumat berilýär: «Ýer öküziň şahynda, öküz balygyň üstünde, balyk suwda, suw howada, howa çyglykda (durýar)), ine, şunuň bilen hem bilýänleriň bilimi gutarýar...»³

Adamzadyň irki döwürlerde dünýä baradaky biliminiň azlygy ony Ýeriň hökman bir zadyň üstünde durmalydygy baradaky pikire iteripdir. Şonuň üçin Orta Aziýa, Ýakyn Gündogar halklarynyň miflerinde Ýeriň diregi öküz bolsa, hindi miflerinde Ýeriň diregi bolup piller hyzmat edipdir, kâbir slawýan halklarynyň miflerinde Ýer balygyň üstünde dursa, ewenk miflerinde Ýeri gurbaga göterip durýar.⁴

Orta Aziýa, Eýran ýaly gündogar halklarynyň edebiyatларында Ýeri göterip duran öküz baradaky mif uly yz galdyrypdyr. Ol mif bu halklara öňden bári belli bolany üçin, şahyrlar ony, köplenç, giňden beýan etjek bolman, ýöne agzap ýa-da oňa salgylanma bermek bilen çäklenipdirler. Meselem, Nyzamy özüniň bir goşgusynda «Ýeri öküz şahynda

¹ Брагинский И.С. из истории таджикской народной поэзии. Москва, 1956, 22 sah.

² **Hadys** – söz, Muhammet pygamberiň sözi.

³ Климович Л. Н. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. Москва, Политиздат, 1986, 173–174 sah.

⁴ Евсюков В.В. Мифы о мироздании. М., Изд-во политической литературы, 1986, 51 sah.

deňagramly saklap dur...»¹ diýip aýdýar. Şu mif barada Omar Haýýam hem meşhur rubagylarynyň birinde şeýle diýýär:

Gökde bir sygyr bar, adydyr Perwin,
Ýene biri ýeriň astynda gizlin.²

Omar Haýýamyň «Gökäki sygyr» diýýäni ýyldyzlar toplumyny (ýagny, Ülkeri) aňladýan bolsa, «Ýer astyndaky sygyr» diýýäni hem ýeri göterip duran sygry aňladýar.

Magtymgulynyň şu mifi beýan edýän goşgusyň arap hatynda ýazylan inwentar № 1164-nji golýazmasynda-da goşgynyň birinji bendi:

Ýer göteren sary sygyr,
Ýa Reb, niçe ýaşyndadyr,³

– diýen setirler bilen başlanýar. Emma şu goşgynyň 1941-nji ýylda latyn hatynda ýazylan (inw. №833) beýleki golýazmasynda onuň birinji bendi şeýle berilýär:

Ýer göteren sary öküz,
Bilmen niçe ýaşyndadyr,
Tört mün dört ýüz aýagy bar.
Hemme aýagy döşündedir.⁴

Görşümüz ýaly, goşgynyň ikinji setirinden başlanýan tekstologik aýratynlyklar Magtymgulynyň 1983-nji ýylda neşir edilen «Saýlanan eserlerinde» we 1994-nji ýylda çykan «Şygyrlarynda-da»⁵ berilýän şu goşgynyň beýleki bentleriniň

---

¹ Низами Г. Собрание сочинений. М., 1985, 1 том, 40 sah.

² Omar Haýýam. Rubagylar. Aşgabat, Türkmenistan, 1977, 64 sah.

³ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty inw. № 1164, 63 sah.

⁴ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty. inw. № 833, 4 sah.

⁵ Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, Türkmenistan, 1983, 2-nji tom, 149 sah; Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 57 sah: (iki neşirde-de goşgynyň birmeňzeş baş bendi berilýär – R.M.)

de-de bar. Şonuň üçin bary-ýogy iki sany golýazmada duş gel-
ýän şu goşgynyň çap edilen nusgasy barada gysgaça durup
geçmek zerur. Neşirde berlen goşgynyň ikinji bendi:

Burnun Harameýnde tutar,
Guýrugy Pereňden öter,
Bir şahy Mekgäni götär,
Medinäniň duşundadyr.¹

– diýlip berilýär. Emma golýazmalarda goşgynyň birinji setiri
«Burny H...rmden öter (inw. №1164) we «Burny Hurma-
da ýeter»(inw. №833) diýen görnüşlerde ýazylypdyr. Emma
«Harameýn» diýen söz ýok. Goşguda gürrüň Gündogar ede-
biýatynda giňden meşhur bolan häzirkki Owganystanyň çäk-
lerinde ýerleşen Hirment (Hürment) derýasy barada gidýär.
Ol derýa «Gilmend, Hilmend» diýlibem aýdylýar. Ferdöwsi-
niň meşhur «Şanamasynda», Nowaýynyň «Seddi Iskenderi»
(«Isgenderiň diwary») poemalarynda Hirment derýasy «Dört
sany ajaýyp derýalaryň biri», «Rüstemiň watany» hökmün-
de agzalýar. Şonuň üçin Magtymgulynyň «Niçe ýaşyndadyr»
goşgusyndaky ikinji bendiň birinji setiri: «Burny Hirmende
ýeter» görnüşde berilse dogry bolar. Şu bendiň galan üç setiri
iki golýazmada-da üýtgeşik, bir-birine gabat gelmeýär. Emma
üns bersek, şahyr şu dört setirde mifiki öküziň suduryny geo-
grafiki ýurtlaryň atlary bilen baglanyşdyrýar, ýagny öküziň
burny Hirmende ýetse, guýrugy Ýewropada (Pereňde), bir
şahy Mekgäni göterse, beýlekisi Horasana ýetýär. Şonuň üçin
şahyr:

Burny Hirmende ýeter,
Guýrugy Pereňden öter,
Bir şahy Mekgäni götär,
Horasanyň duşundadyr.

---

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty. inw. № 1164, inw. № 833.

– diýip, okyjynyň mifiki öküziň suduryňy göz öňüne getirip, ýer ýüzünde ýerleşen ýurtlaryň geografiýasy barada oýlanmaga mejbur edýär. Mifiki öküz bu goşguda ýer bilen birigip gidýär. «Öküz-ýer» ikisi bir bitewi zat hökmünde görkezilýär. Şonuň üçin goşgynyň üçünji bendi (inw. №1164) golýazmada şeýle ýazylypdyr:

Guýrugy Rumuň ýary,
Göwresi dünýäniň bary,
Magrypdan Maşryga sary,
Iki şahy başyndadyr.

Şuňa meňzeş pikir şahyryň «**Bu dünýä**» goşgusynda-da gaýtalanýar:

Magrypdan Maşryga dünýäniň ýüzi,
Diýmäň bize mälim dälidir bu dünýä.¹

Şahyryň «**Utup durupdyr**» goşgusynda-da şu pikir tapmaça görnüşinde nygtalýar:

Başy baryp çykmyş arşyň üstüne,
Aýagy inmişdir ýeriň astyna,
Janly, jansyz, her ne gelse destine,
Dannamaý dahanda atyp durupdyr.²

Biziň çen edişimize görä, şu ýerde Ýeri göterip duran öküz, balyk, Ýer üçüsi birigip gidýär. Çünki Rabguzynyň ýazyşy ýaly, şol öküzi göterýän balygyň kellesi we guýrugy arşa ýetýär. Öküziň aýaklary Ýeriň aşagynda bolup, Ýeriň özi bolsa sopusylyk filosofiýasyna laýyklykda, «her ne gelse destine, dannaman» ýuwdup dur.

Magtymguly «Niçe ýaşyndadyr» goşgusynda ýönekeý dört aýakly öküz barada gürrüň edilmeyändigini nygtap:

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1992, 1-nji tom, 250 sah.

² Görkezilen eser, 229 sah.

Tört müň dört ýüz aýagy bar,
Hemme aýagy döşündedir.¹

– diýip ýazýar. Bu ýerde agzalýan san takyk däl-de, «örän köp» diýen manyda gelyär. Beýleki (inw. №1164) golyazmada:

Ýüz ýigrimi dört müň aýagy bar,
Hemme aýagy döşündedir.

– diýlip ýazylypdyr. Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eseriniň girişinde Allanyň Ýeri ýaradyşy we oňa direg üçin eden işleri şeýle beýan edilýär: «... Andan keyin surýany diýgen bir para-kysym ýaratdy. Ýedi gat ýerni bu kysym üstüge goýdy. Bu kysym perişdäniň gerdeninde dur. Ol perişdäniň aýaklary bir parça ýaşyl ýakutnyň üstünde. Ol daş hezreti hak subhane we tagallanyň emri bile magallak turdy. Andan keyin bir höküz ýaratdy. Ol höküz dört müň gol we but erdi. Müňüzleri ýedi gat asmandan ýokarydyr. Fermany-wajyp el-azgan melek ul-minan bilen ol magallak taşnyň pişanasyga, ýagny iki şahnyň ortasyga alyp turdy. Ol höküzniň kol we butlary howada magallak galdy. Andan keyin bir balykny ýaratdy, ol höküzniň budy ol balyknyň gerdeninden karar tapdy. Ol balyknyň gerdeninde şunça nemirseler peşe kongan dek hem agyrlyk maglum bolmady. «Eshaby tawaryh» andan aýtypdyrlar kim wagtyki (h) öküzni balyknyň gerdenige goýdy. Ol balyk başy birle guýrugny bir ýerge kyldy. Arşyň taşy(n)da guýrugy gowuşty».²

Rabguzy bu musulman mifinde fantastik detallaryň üsti bilen şol öküziň adatdan daşary jandardygyny ýörite nygtaýar. Emma Magtymgulynyň «Niçe ýaşyndadyr» goşgusynda ýönekeý mifologik sýužeti rejelemek bilen şahyr adamlary rasi-

¹ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty. inw. № 833.

² Rabguzy Burhaneddin. Kysasyl enbiýa. Adam ata we How ene. Aşgabat, Bereket-bina, 1992, 15–16 sah.

onal pikirilenmäge çagyryýar. Şeýle mifologik öküz barada pikir ýöredilende ilki bilen şahyr töwerek-daşyňdaky dünýäniň bellibir ýurtlary, şäherleri, derýalary barada oýlanmalydygyny aýdýar.

Galyberse-de, şahyr şol öküziň ýerine ýetirýän işiniň akyla sygmaýandygyny nygtap:

Bir jübtde goşa kim any,
Tomaşa anyň işindedir.¹

– diýip ýazýar. Goşguda ýeri göterip duran öküz baradaky mifologik sýužet anyk geografik düşüňjeler bilen baglanyşykda beýan edilýär. Sýužetiň hyýaly detallary, ýagny öküziň suwdaky balygyň üstünde duranlygy ýa-da onuň agramy barada hiç zat aýdylmaýar. Şol ýeri göterip duran öküz baradaky maglumatlary Magrupy bilen Gaýybynyň aýdyşygynda görmek mümkin:

Magrupy:

Suwdaky balygyň puşty näçenli,
Üstündäki gäwniň göşti näçenli...

Gaýyby:

Suwdaky balygyň uludyr puşty,
Ýedi müň ýedi yüz batman gäwniň göşti...²

Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserinde-de şol äpet öküzi göterip duran balygyň möçberiniň hem akyla sygmajak ululygyny görkezmek üçin awtor şeýle bir nakyl getirýär:

«Nakyldyr ki Isa aleyhessalamga bir höwesi peýda boldy kim ol balygny görgeýler. Mynajat kyldylar kim «Ylaha arzuwym köpdür kim ol balykny bir görsem» diýip, Hezreti

¹ Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty, inw. № 1164, 63 sah.

² Magrupy. Lirika. Seýpelmelek–Medhaljema. Aşgabat, Ylym, 1979, 44 sah.

haktagaladan perman boldy kim «Eý Isa, pylan derýany (ň) lebigе bar, meni (ň) gutratymny tomaşa kylgyl» diýdi. Hezreti Isa aleyhessalam derýa lebigе bardylar. Gördüler kim bir balyk ötüp barydur. Garap turdular. Ýedi gije we gündiz ötdi bilmediler ki ol balykny (ň) baýy ötüp tamam boldym-u ýa bolmadym-u. Mynajat kyldylar ki «Eý, bar Hudaýa, ol balyk şolm-u ýa mundan bölekdurmu? Hatap mustejap rebbul ar-bap boldy kim ol balyk bul imes, her gün mundag balykdan ýetmiş müň balykny tagama berur men» diýdi.¹

Magtymgulyň «Niçe ýaşyndadyr» goşgusy mifiki sýužeti beýan etmek bilen dünýäniň gurluşy, ýurtlaryň geografik ýerleşişini barada pikir ýöretmäge çagyýar. Şol bir halatda şahyrda şu mifi inkär etmek meýli ýok, ýöne onuň bar ünsüni özüni gurşap alan dünýä, ýurtlar çekýär. Şol mifiki öküziň hyýaly suduryny Pereň (Ýewropa), Rum (Kiçi Aziýa), Horasan, Mekge, Magryp (Günbatar), Maşryk (Gündogar), Hirment ýaly anyk geografik atlaryň kömegi bilen çekýär we şeýle ägirt akyla sygmajak jandaryň bolup biljekdigine adamyň özüniň oýlanyp akyl ýetirmelidigini nygtaýar. Şonuň üçin goşgynyň (inw. № 1164) golýazmadaky soňky bendi filosofik äheňde jemlenýär:

Magtymguly, dünýä pany,
Bu jahana gelen hany,
Bir jübte goşa kim any,
Tomaşa anyň işindedir.

Emma, gynansak-da, bu goşgynyň diňe iki golýazmada duş gelýändigini üçin onuň entek ygtybarly nusgasyny dikeltmek we gutarnykly ylmy baha bermek kyn. Galyberse-de, (inw. №833) golýazmadaky şu goşgynyň üçünji we dördünji

---

¹Burhaneddin Rabguzy. Kysasyl enbiýa. Birinji kitap. Adam Ata we How ene. Aşgabat, Bereket-bina, 1992, 16 sah.

bendinde berilýän käbir detallar, olaryň mazmuny böwrüňe diňsalmaga mejbur edýär. Meselem, üçünji bent:

Ýer ýüzünde bardyr haty,
Dünýäni tutar haýbaty,
Ýer teýinde ýatan Mäti
Şol öküziň gaşyndadyr.

Şu bendiň birinji setirinde şol öküziň dünýäniň ýüzünde hatynyň bardygy aýdylýar. Emma jümlä düşünmek üçin şu goşguda ýa-da Gündogar edebiyatynda hiç hili açar gabat gelenok. Netijede, şol hatyň näme baradadygy, kimiň ykbaly barada ýazylandygy düşnüksiz bolup galýar. Şeýle hem şu bendiň üçünji we dördünji setirinde «Ýer teýinde ýatan Mätiň şol öküziň gaşyndadygy» baradaky pikir şahyryň ahyrzaman temasyndan ýazylan goşgularynyň äheňlerini ýadyňa salýar.

Musulman dini ynançlara görä, Mäti ýa-da Mähdi (arapça «Mihdi», ýagny «dogry ýola salnan», «Hudaýyň dogry ýola salan adamy» diýmekdir) ahyrzaman bolanda, Hudaý tarapyndan iberilip, Ýer ýüzünde adalatlylygy we dini dikeltmeli. Elbetde, bu obraz adamlaryň adalatly durmuş baradaky arzuwlary netijesinde döräpdir hem-de edebiyatda ahyrzaman temasyndan ýazylan eserlerde giňden ulanylypdyr. Magtymgulynyň «**Harap eýlä**r» diýen goşgusynda-da şahyr şu pikiri gaýtalaýar:

Magtymguly, her kim diňlese jandan,
Bu işler öň geler ahyrzamandan.
Mähdi ýerden çykar, Isa asmandan,
Deçjaly bu iki är harap eýlär.¹

Yslam dininiň şaýy mezhebi «Mäti», «Sahypzaman» diýen lakamlary ulananda, özleriniň on ikinji ynamlary Ha-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 135 sah.

san Esgeriniň ogly Abulkasym Muhammedi göz öňünde tutýarlar.¹

Emma Magtymgulynyň «Niçe ýaşyndadyr» goşgusynda-ky Mätiniň obrazynyň öküz baradaky mif bilen baglanyşygy gowşak. Şu goşgynyň (inw. № 833) golýazmadaky dördünji bendi goşgynyň mazmunynda düşnüksizlik döredýär:

Magtymguly eder pişe,
Hemmede bardyr endişe,
Üç aýakly agsak peşe,
Şol öküziň gaşyndadyr.

Şu bentde agzalýan peşäniň obrazy Gündogar edebiýatynda Nemrut baradaky bir rowaýatda duş gelýär.

Musulman dini rowaýatlaryna görä, ýeke-täk Alla ynanýan Ybraýym pygamber kakasynyň butparazlar üçin ýasan butlaryny weýran edeninde, zalym Nemrut ony oda taşlaýar. Emma Ybraýym otda ýanmaýar, ot gülzarlyga öwrülýär. Nemrudyň bu eden işi üçin Hudaý onuň üstüne bir peşäni iberýär. Peşe zalym Nemrudyň gulagyna girip, onuň beýnisine aralaşypdyr-da, ony tä ölýänçä gynapdyr.

Şu rowaýatdaky peşäniň obrazundan ugur alsaň, «Üç aýakly agsak peşäniň» Hudaý tarapyndan adamzadyň üstüne iberilen bir jezasy (sebäbi peşe öküziň gulagyna girip gynasa, ol keselläp ölmeli, şonuň bilen birlikde Ýer öz diregini ýitirip, weýran bolmaly) diýip düşünmek üçin hem hiç hili esas ýok, sebäbi ahyrzaman temasynda ýazylan goşgularda, köplenç, birinji nobatda adamlaryň bet işlere baş goşandygy, bet işleriň köpelendigi, zulумыň artandygy we ş. m. hadysalar barada aýdylýp, soň bu zatlar dowam etse, ahyrzamanyň geljekdigi aýdylýar. Emma «Niçe ýaşyndadyr» atly goşgynyň mazmunynda beýle äheňler ýok.

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, Türkmenistan, 1988, 328 sah.

Görşümüz ýaly, (inw. №833) golýazmanyň üçünji we dördünji bentleriniň mazmunynyň Ýeri göterýän öküz baradaky mifň sýužeti bilen baglanyşygy gowşak we düşnüksiz. Galyberse-de, bu goşgynyň diňe iki golýazmada gabat gelmege onuň tankydy tekstini dikeltmekde uly kynçylyk döredýär. Ýöne diňe şu iki golýazmadaky tekstleriň mazmunyndan ugur alanymyzda-da, Magtymgulynyň bu eseri Gündogarda meşhur bolan Ýeri göterip duran öküz baradaky mifi realistik detallar bilen baglanyşdyryp beýan edýän seýrek we gymmatly çeşmeleriň biri bolup durýar.

Ýer we älem baradaky musulman mifologiyasy Magtymgulynyň başga-da birnäçe goşgusynda çeper beýanyny tapypdyr. Sebäbi oň belläp geçişimiz ýaly, şahyr bu dünýäde bolup geçýän adalatsyz işleriň, ýamanlygyň, zulумыň garşysyna goýar ýaly Hudaýdan başga güýçli howandar görmändir, hem-de adam o dünýä baranda her kim eden işi üçin Allanyň önünde jogap bermelidigi baradaky taglym Magtymgulynyň döredijiliginden eriş-argaç bolup geçýär. Şoňa görä-de, şahyr dowzahyň we behişdiň gurluşy, umuman, älemiň, ýeriň gatlary barada, musulman mifologiyasynyň çeşmelerinden ugur alyp, jikme-jik gürrüň berýär hem-de şol konsepsiyany has aýdyň, gutarnykly göz önüne getirer ýaly çeper suratyny çekýär.

Umuman, Gündogar şahyrlarynyň köp eserleri ilki bilen Ýeri, gögi ýaradan Alla alkyş aýtmak bilen başlanýar. Şu däbi Nyzamynyň «Leýli we Mejnun», «Syrlar hazynasy», Ferideddin Attaryň «Bilbilnama», «Mantyk at-taýr» («Guşlaryň söhbeti») Nowaýynyň «Lisan at-taýr» («Guş dili») ýaly eserlerinde görmek bolýar. Şeýle döp XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň käbir eserlerinde-de dowam etdirilipdir. Meselem, Zeliliniň «Ak it» poemasy şeýle başlanýar:

Keremli Züljelal, gudratly gapbar,
«Kün» diýende üşbu jahan eýledi.

Älemni algaýyp danaýy esrar,
Lähz älemini bostan eýledi.

Gudratyň bilen ýok özüňden gaýry,
Hiç kim bilmesdir sungunyň syry,
Bir balyk boýnyga mündüren Ýerni,
Diregsiz, paýasyz asman eýledi.¹

Ýöne, eýýäm XVIII asyrdan bu döwürde käbir poemalarda ýa-da aýratyn goşgularda duş gelse-de, ondan öňki asyrlardaky ýaly giňden ulanylmandyr. Ol diňe käbir dini mazmunly eserlerde ýörgünli bolupdyr. Meselem, Magtymgulynyň «**Alla sen**» goşgusy şeýle başlanýar:

Kün lefzinden älemni,
Möwjüd etgen Alla sen.
Jebraýylyň elinden
Köwni² tutgan Alla sen.³

Emma Magtymguly älemiň ýaradylyşy baradaky mifleri diňe bir agzap geçmek bilen çäklenmän, olary käbir goşgularynda jikme-jik beýan edýär. Şeýle mifleriň biri şahyryň «**Näler boldy**» goşgusynda suratlandyrylýar. Şol goşguda gürrüň berlişine görä, Allanyň älemi, Ýeri, asmany ýaradanylygy barada aýdylýar:

Nam nyşan ýokdy ýerden,
Asmandan, jennetden, hüýrden,
Anyň iç perdesi nurdan,
Resulylla – şolar boldy.

Ol nury guşa dönderdi,
Bir daragt üste mündürdi,

---

¹ Türkmenistanyň milli golyazmalar instituty, inw. № 1611.

² **Köwn** – barlyk, dünýä, älem.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 130 sah.

Yzyndan salam gönderdi,
Düründen derýalar boldy.

Gudratdan bir derýa kyldy,
Haýbat bilen nazar saldy,
Gök suwundan asman galdy,
Köpüginde ýerler boldy.

Guşy ol ýerden göterdi,
Eltip kandilde¹ oturtdy,
Ol nur özüni tebretdi,
Jümle melaýyklar² boldy.³

Görşümüz ýaly, bu mifde älemiň ýeke-täk çeşmeden, ýagny Allanyň nurundan gelip çykyşy beýan edilýär. Şu mifde Allanyň nurundan Muhammet pygamberiň, soňra bir guşuň hem-de şol guşuň nurundan perişdeleriň dörändigi barada aýdylýar. Allanyň nurundan dörän bir dürden derýalaryň emele gelip, şol derýalaryň suwundan asman, köpüginde bolsa ýer döreyär. Älemiň gelip çykyşyny düşündirýän bu mifde getirilýän esasy äheňler, ýagny Allanyň nury, Muhammet pygamber, dür, guş ýaly obrazlar öňki sopy şahyrlaryň eserlerinde hem duş gelýär. Meselem, **Jaleddin Rumynyň «Mensewi»** atly eserine ýazylan türkçe teswirde şeýle diýilýär: «Beýik Alla Ýeri we gögi ýaratmazdan öňürti dür dörendir. Onsoň ol şol düre merhemetli nazaryny salanda, ol suwa öwrülipdir. Şol suwuň bugundan merhemetli Alla asmany ýaradypdyr...»⁴

¹ **Kandil** – köp şemli asma çyra, lýustra.

² **Melaýyk, melek** – perişde.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 47 sah.

⁴ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 365 sah.

Ferideddin Attaryň «Bilbilnama» eserinde berilýän kosmogonik mifde älemiň şu aşakdaky tertip boýunça dörändigi aýdylýar:

Alla
Muhammet pygamberiň nury
Akyl gözbaşy
Dünýä jany
Dört element (ot-howa-suw-ýer)
Alla
Ýedi yklym (Guş)
Atlar
Haýwanlar
Adam
Muhammet¹

Indi älemiň gelip çykyşy baradaky şu mifleriň käbir elementleri, obrazlarynyň gelip çykyşy barada aýdanymyzda, olar musulman mifologiýasyna gadymy halklaryň gürrüňlerinden, miflerdir ertekilerinden aralaşypdyr diýip çen etmek mümkin. Meselem, guş köp halklaryň folklorynda asman we howa bilen baglanyşykly obraz bolsa, dürden ýeriň we gögüň gelip çykyşyna meňzeş motiwler Ý. E. Bertelsiň öň belläp geçişi ýaly, gadymy finikileriň² we orfikleriň³ rowaýatlarynda

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 369 sah.

² **Finikiler** – gadymy semit taýpalary, gadymy Finikiýada, ýagny Ortaýer deňziniň gündogar kenar ýakasynda (häzirki Liwanyň we Siriýanyň kenar ýakalary) b. e. öň V–IV asyrlarda ýaşapdyrlar (БСЭ, 27 том, 3-е издание, М., 1977, 444 sah.)

³ **Orfikler** – Gadymy Gresiyada b. e. öň VI asyryda ýaşan dini-mistiki akymyň wekilleri. Orfikleriň taglymatynyň özenini adamyň döreýşi baradaky mif düzýär. Şol mife görä, iki jynsly Fanet dünýä ýumurtgasyndan dogulýar....,şol ýumurtganyň döwlen gabyk bölekleri ýeri we asmany düzýär (БСЭ, 18 том, 3-е издание, М., 1974, 541 sah.)

bolupdyr. Şoňa görä-de Ý. E. Bertels bu barada şeýle ýazýar: «Eger-de finikileriň rowaýatlaryndaky dünýä ýumurtgasyny hem-de orfikleriň şeýle miflerini ýada salsak, biziň dürtümiz-de yslam dinine aralaşan şol meňzeş äleminiň galyndysyny görýändigimizi bellibir derejede uly ynam bilen aýdyp bolar. Finikileriň kosmogoniýasynda ýumurtgany dünýäni ýaradyjy döwýär we onuň bir böleginden asman ýagtyltgyçlary döreýär, bu ýerde bolsa dürüň bölegi bugaryp, asmany emele getirýär».¹

Şu sebäplere görä, Magtymgulynyň eserlerinde beýan edilýän Gündogarda meşhur bolan musulman kosmogonik (ýagny, äleminiň ýaradylyşy baradaky) miflerde ýakyn Gündogarda, Müsürde gadymy döwürlerde ýaşan halklaryň dini düşüňjeleriniň hem-de mifleriniň galyndylaryny görmek mümkin.

Şeýle düşüňjeleri Magtymgulynyň Ýeriň we asmanyň gurluşy baradaky miflere esaslanyp ýazan eserlerinde hem aýdyň görmek mümkin. Ýedi gat ýer, ýedi gat asman baradaky mif Magtymgulynyň goşgularynyň birnäçesinde agzalyp geçilýär:

Ýedi gat asmany, ýeri,
Mäkäm eden bir Alladyr...²

...Ýedi asman, dokuz pelek üstünde
Beşer resulynda zyýada,³ belli.⁴

Emma ahyrzaman temasyndan ýazylan goşgularda şu mifologik düşüňjeler has takyklaşdyrylyp, dowzahyň, behişdiň aýdyň, tolgundyryjy täsirli sahnalary suratlandyrylýar.

¹ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, 367 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 151 sah.

³ **Zyýa** – ýagtylyk, ýalkym.

⁴ Görkezilen eser, 203 sah.

Magtymgulynyň döredijiliginde behišt her bir ynsanyň geljekde arzuwlap, ýetjek bolýan bir täsin we ajaýyp, baky ýaşajak mekany hökmünde suratlandyrylýar.

Musulman dini düşünjelerine görä, asman ýedi gat hasaplanylýar. Magtymgulynyň «Ýaşyl zümerret» goşgusynda asmanyň ýedi gatlygy hakyndaky mif doly berlipdir. Şol goşguda aýdylyşyna görä, asmanyň **birinji gaty** ýyldyzlar bilen bezelen, ady Refýe, «özi ýaşyl zümerret», perişdeleri sygyr suratly, ulusynyň ady **Ysmaýyl**.

Ikinji gat gögüň ady **Arklawyn**, asly kümüşden, perişdesi bürgüt suratly, ulusynyň ady **Kabaýyl**.

Üçünji gat gögüň ady Kaýdum, asly gyzyl ýakutdan, perişdesi böri suratly, ulusynyň ady **Gökbaýyl**.

Dördünji gat gögüň ady Magun, asly ak hünjüden, perişdesi ak at suratly, ulusynyň ady **Nunbaýyl**.

Bäşinji gat gögüň ady **Renka**, asly gyzyl altyndan, perişdesi **hüýr** suratly, ulusynyň ady **Saftaýyl**.

Altynjy gat gögüň ady **Defna**, asly sary ýakutdan, perişdesi **weldan**¹ suratly, ulusynyň ady **Abaýyl**.

Ýedinji gat gögüň ady **Ajaba**, asly nurdan, perişdesi adam suratly, ulusynyň ady **Nurbaýyl**.

Şeýle iýerarhiýany dört perişde, ýagny **Mikaýyl**, **Ysraýyl**, **Ezraýyl**, **Jebraýyl** ýeri, asmany tertipläp, nyzam berýär. Ýerleriň ulusynyň ady **Sarsaýyl**, derýalaryň ulusy **Garkaýyl**.

Magtymgulynyň ýedi gat asmany suratlandyryşynyň esasy detallary **Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» (1310)** eserindäki berilýän maglumatlar bilen deň gelýär. Olary şu aşakdaky deňeşdirmede görmek mümkin.

---

¹ **Weldan** – arapça «oglan» diýen manyny berýär.

Asmanyň gatлары	Magtymgulynyň «Ýaşyl zümerret» goşgusynda	Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» eserinde
I gat	1. ýaşyl zümerret (Refýe) 2. sygyr 3. Ysmaýyl	1. ýaşyl zümerret (Erzysa) 2. mal 3. Ysmaýyl
II gat	1. kümüş (Arklawyn) 2. bürgüt 3. Kabaýyl	1. kümüş (Erfaun) 2. bürgüt 3. Derdaýyl
III gat	1. gyzył ýakut (Kaýdum) 2. böri 3. Gökbaýyl	1. gyzył ýakut (Kaýdum) 2. guş 3. Jenjiýaýyl
IV gat	1. ak hünji (Magun) 2. ak at 3. Nunbaýyl	1. бүрүнч (Ma'un) 2. at 3. Selsaýyl
V gat	1. gyzył altyn (Renka) 2. hüýr 3. Saftaýyl	1. tylla (Syfaýyl) 2. hüýr 3. Semehnaýyl
VI gat	1. sary ýakut (Defna) 2. weldan 3. Abaýyl	1. sary ýakut (Rafyka) Zaho 2. weldan 3. Surýaýyl (Ragbaýyl)
VII gat	1. nur (Ajaba) 2. adam 3. Nurbaýyl	1. nur (Garyba-Aryba) 2. adam 3. Nurbaýyl

1 – asly we ady; 2 – perişdesi; 3 – ulusy.

Görşümüz ýaly, diňe birnäçe gatlaryň perişdeleriniň hem-de ulusynyň atlary deň gelmeýär. Diýmek, Magtymgulynyň peýdalanan çeşmesinde şol atlar üýtgeşik berlen bolmaly. Asmanyň her gatyna serenjam berýän perişdeleriň suraty dini-totemistik düşüňjeler bilen baglylykda sygyr, bürgüt, böri, at ýaly haýwanlar hem-de Gurhanda agzalýan hüýr gyzlar bilen baglanyşdyrylýar. Asmanyň gatlarynyň ýaşyl zümerret, kümüş, altyn, ýakut, бүрүнч ýaly gymmatbaha daşlardan ýasalandygy baradaky pikirler Allanyň mekany-

ny täsin, hyýaly köşge meňzedýär. Asmanyň ýedi gatlygy baradaky düşüňjeler öz gözbaşyny gadymy hristian we iudaizm dinleriniň keramatly kitaplary «**Injil**» we «**Töwratdan**» hem-de gadymy Müsür, Assiriýa, Wawilon miflerinden alyp gaýdýar. «Töwradyň» düzgünlerini düşündiriji rawwin¹ Rem Lakişin sözlerine görä, asman ýedi gatmyş. Olaryň atlary: Wilon, Rokiýa, Şhanim, Zebul, Maon, Mahon, Arabat. Şonda hasap in peski gatlak Wilondan başlap ýokarlygyna gidýär».² Musulman mifologiýasyna görä, behişt ýedinji asmanyň üstünde ýerleşýär. Ondan ýokarda, ýagny arşda Allanyň mekany, onuň kürsi (tagty) ýerleşýär. **Magtymguly «Özi behişdiň»** diýen goşgusynda bu barada aýdyp geçýär:

Gökden ýokarydyr, arşdan aşakdyr,
Eý ýaranlar, orny-özi behişdiň.
Hezar müň nagmasy, ýüz müň mukamy,
Daýym gurulgydyr sazy behişdiň.³

Jennet, ýagny behişt hem öz hatarynda sekiz bölege, gatlagla bölünýär. **Döwletmämet Azadynyň «Behiştnama»** eserinde ol şeýle suratlandyrylýar:

Ini her jennetiň ýer birle gök tek,
Uzynyn bilmedi hiç kimse bişek.⁴

Sekiz jennetiň her gatynyň aralygy baş ýüz ýyllyk ýol:

Sekiz jennet tamam ýüz derejede ol,
Işikden tä işik baş ýüz sene ýol.⁵

¹ **Rawwin** – ýewreý dininde ruhanylyk derejesi.

² A. Öräýew. Geçmişden eşidilýän ýaň. Aşgabat, Magaryf, 1992, 3 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 148 sah.

⁴ Döwletmämet Azady. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ylym, 1982, 219 sah.

⁵ Görkezilen eser, 220 sah.

Azadynyň suratlandyrmagyna görä, behişiň her gaty musulmanlaryň bir topary üçin niýetlenen: Birinji gatda «enbiýa-ýy-mursallar», ýagny pygamberler, ikinji gatda namazhonlar, üçünji gatda hüşür-zekatyny berenler, dördünji gatda adamlary dogry ýola çagyryanlar, ýagny «kim emir-magrufga buýurmys», başinji gatda öz nebsine buýrup bilýän adamlar, altynjy gatda haj edenler, ýedinji gatda din ugrunda göreşen gahrymanlar, ýagny gazylar, sekizinji gatda haramdan el çekenler, ata-enesine haýyr edenler, «musulman gardaşyny hoş tutanlar», umuman, haýyr iş edenler bolmaly. Jennetiň her gatynyň ady şeýle beýan edilýär:

Birinji jennet – Daryl-Jenan

ak dürden ýasalan.

Ikinji jennet – Dar es-salam (parahat)

gyzyl ýakutdan ýasalan.

Üçünji jennet – Jenneti-mäwa

ýaşyl zeberjetden ýasalan
(gymmatbaha daş, hrizolit).

Dördünji jennet – Huld¹.

sary merjenden ýasalan.

Bäşinji jennet – Nagym

ak kümüşden ýasalan.

Altynjy jennet – Firdöws

gyzyl altyndan ýasalan.

Ýedinji jennet – Adn

ak dürden ýasalan.

Sekizinji jennetiň ady «Behiştnamada» getirilmeýär. Emma beýleki çeşmelerde onuň adyna «Erem»² diýilýär.

«Behiştnamada» aýdylyşyna görä, bu jennetlerde dört derýa akyp, olaryň suwy baldan süýji, içeni suwsatmaýan,

---

¹ **Huld** – arapça «jennet» diýmek.

² **Erem** – owadan we ir-iýmişden doly behiştäki bagyň ady.

jana derman, biriniň ady «Kafur», beýlekisi «Tüsniim», üçünjisi «Selesebil», dördünjisi «Zenjebil» diýlip atlandyrylýar. Bu derýalaryň birinden suw aksa, beýlekisinde süýt, üçünjisinde şerap, dördünjisinden bal akýar. Jennetiň açary Muhammet pygamberiň elinde bolarmyş. Behişde düşenler dürli miweleri, tagamlary iýip-içip, wagtyny, gaýgy-gamsyz geçirýärlermiş.

Bir söz bilen aýdanyňda, Azady adamlaryň ajaýyp durmuş hakyndaky asyrlar boýy edip gelen arzuwlaryny behiş baradaky dini-mifologik düşünelerden ugur alyp, öz baý fantaziýasyny ulanyp suratlandyrýar. Şeýle ideal durmuşda şahyryň pikirine görä, ölüm, gaýgy, uruş, adamlary ynjytmaklyk ýaly zatlara ýer bolmaly däl, şeýle-de şahyr adamlaryň hiç hili aladasynyň, işiniň ýoklugyny, hatda namaz okamak, oraza tutmak ýaly borçlaryndan hem azat bolýandygyny nygtaýar:

Ölüm ýok, gaýgy ýok, endişe ýokdur,
Namaz-u ruza, hergiz pişe ýokdur.
Ajab päkize jaý, ähli keremlik,
Towazyg¹ bir-birine möhteremlik.

Uruş ýokdur, jedel, bihuda söz hem,
Tomaşa zowk² eder anlar dema-dem.³

Edil şeýle pikirler Magtymgulynyň behiş barada ýazan goşgusynda-da nygtaýar:

Şerhini⁴ diýmäge sözüň, dilim ýok,
Hak özi häkimdir, jebir, zulüm ýok,

---

¹ **Towazyg** – kiçi göwünlilik.

² **Zowk** – höwes, keýp.

³ Döwletmämmet Azady. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ylym, 1982, 247 sah.

⁴ **Şerh** – düşündiriş, beýan.

Gaýgy-gam ýok, garrylyk ýok, ölüm ýok,
Aýrylmaz, sowulmaz ýazy behişdiň.¹

Magtymgulyň ynsanperwerlik ruhy, ýönekeý adamlara bolan çuň söýgüsi behiş barada ýazan setirlerinde has aýdyň ýüze çykýar. Şahyr adamyň bu dünýäde durmuşyň dürli pursatlarynda ýalňyşyp, ejizläp, käte nädogry günä işlere baş goşmaga-da mejbur bolýandygyny bilse-de, olaryň geljekki o dünýäde ýaşajak baky durmuşynda Hudaýyň olara rehimdarlyk edip, jenneti rowa görmesini arzuw edýär:

Magtymguly, waspy gelmez dillere,
Dile gelse, beýan etsem illere,
Ajyz bendelere, asy gullara,
Ýa reb, özün eýle rozy² behişdiň.³

Emma şol bir halatda, Magtymguly günäli-günäsiz, uçdantutma hemme adamyň behişde barmagynyň tarapdary diýip düşünmek nädogry bolsa gerek. Çünki şahyr kyýamat, dowzah baradaky ýazan goşgularyndan her bir adamyň bu dünýäde edýän işleri üçin jogapkärçiligi duýmalydygyny, o dünýäde Allanyň önünde özüniň her bir hereketi, günäsi, haýyr işi barada jogap bermelidigini öwran-öwran gaýtalaýar. Şahyryň pikirine görä, derejesine, wezipesine, güýjüne ýa-da başga tapawutlara seretmezden, her kim Hudaýyň önünde öz durmuşynda eden işleri üçin deň derejede jogap bermeli:

Magtymguly hak gullugyn bitirse,
Är ol bolar – emrin berjaý getirse,

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 148 sah.

² **Rozy eýlemek** – bagyşlamak, rozy görmek, bermek.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 149 sah.

Möwlam özi diwan üçin otursa,
Peşe turup, dawa kylar pil bile.¹

Adam bu dünýäde erbet işler etse, şahyr onuň dowzahda
görjek elhenç jezalaryny aýdyň hem täsirli suratlandyrýar:

Niçeleriň görer gözün oýdurlar,
Niçelere zäher-zakgun ýüdürler,
Niçelere ataş donlar geýdirler,
Niçeler maýmyn dek dursa gerekdir.²

Musulman mifologiyasyna laýyklykda, Magtymguly Ýeriň ýedi gatdan durýandygyny «**Anda bar**» goşgusynda beýan edýär. Şol goşguda aýdylyşyna görä, Ýeriň ilkinji gatynyň ady **Remka**, onda adamlar ýaşaýarlar, oňa **Yklym** diýilýär. Ikinji gat ýeriň ady **Helde**, onda «guýrugy naýza dek» içýanlar, «ner bugra sypatly möýler» günäli adamlara garaşýarlar. Üçünji ýeriň ady **Garkaýy Apak**, onda demir, toprak tap gelmän ýanýan ot bar, ol ýerde imansyz gullar bolýarlar. Dördünji gat ýeriň ady **Harfa**. Ol ýerde ýylan zäherli hurma agajy ösýär hem-de **Merkuriý** planetasynyň (Tir) we **Aýyň** (Mah) berýän ýylylygyna döz gelip bilmän, adamlar ejir çekýärler. Bäşinji gat ýeriň ady **Lagar Zemin**. Ol ýerde dinsizleri almaz daşy bilen urýarlar. Altynjy gat ýeriň ady **Syjyn**, ol ýerde dowzahda oda ýanmaly adamlar bolýar. Ýedinji gat ýeriň ady **Garyba**, ol ýere şeýtan her ýylda bir gezek girip çykýar.

Ýedi gat ýeriň şuna meňzeş sypatlandyrylmasy Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» eserinde hem getirilýär:

«Ýerlerni(ň) sypaty»

Owalky gat ýerin(ň) ady Remkadur. Akym atlyg ýol üzre ýaratmyşdyr. Ýetmiş müň burundaky bar, her burundaky müň periştäni(ň) golundadyr. Ikinji gat ýeriň ady Jelledur. Any(ň) içinde

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 303 sah.

² Görkezilen eser, 2-nji tom, 193 sah.

ulug içyanlar bardyr, her birini(ň) altmyş müň başy bar. Eger olaryny(ň) biri bu dünýäge gelse erdi hiç jandar tirik galmagaý erdi.

Üçünji gat ýer ady Erkadur. Anyň içinde hem içyanlar bardur. Her biri kuhy Kaf tagydan ulugrakdur.

Törtünji gat ýer ady Hyrýadur. Anyň içinde dowzah ýylanlary bardur, her birini(ň) ýüz başy bar. Her başynda ýüz agzy bar, her agzynda müň pişi bar. Hurma darahty dek zäher birle tuzilgendir.

Bäşinji gat ýer ady Melipdur. Anyň içinde dowzah taşlary bar.

Altynjy gat ýer ady Syjyundur. Any(ň) içinde dowzahlarynyň jany bardyr. Ýedinji gat ýer ady Ajybadyr. Iblis aleýhullagany(ň) ornudyr. Her gök arasy baş ýüz ýyllyk ýoldur. Galyňlygy hem baş ýüz ýyllyk ýoldur. Her ýerni(ň) arasy hem baş ýüz ýyllyk ýoldur. Ýer bile Gökni(ň) arasy hem şundagdur».¹

Käbir detallary diýäýmeseň ýer gatларыnyň atlary we olaryň gurлуşy Magtymgulynyň we Rabguzynyň eserleriniň bir çeşmeden peýdalanandygyna şaýatlyk edýär. Musulman mifologiýasynda Ýeriň aşaky gatлары negatiw häsiýetde sypatlandyrylyp, günäkarlere jeza beriljek gatma-gat zyndana meňzeýär. Onuň her gatynda adama garaşyp duran her hili elhenç zatlar gitdigiçe köpeliş, ony dowzaha çalyş etdirýär. Magtymguly ýedi gat ýerden soň gelyän dowzahyň, ýagny jähennemiň gatлары barada ýörite durup geçmese-de, bu dünýäde haýyr-sahawatly iş etmeýän adamlaryň o dünýäde ýedi gat dowzaha barjakdygyny umumy häsiýetde aýdyp geçýär:

Iller beýan etse ýedi tamugny,²

İçinde zekatsyz baýlar görer sen.³

¹ Rabguzy. Kysasyl enbiýa. Adam ata we How Ene. Aşgabat, Bereket-bina, 1992, 13 sah.

² **Tamug** – dowzah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 133 sah.

Şeýle hem Magtymgulyňyň Durdy şahyr bilen aýdyşygynda ýedi gat asman, sekiz gat jennet, ýedi gat dowzah barada käbir detallar anyk berilýär. Şol aýdyşykda dowzah barada sorag-jogapda şeýle diýilýär:

Durdy şahyr:

– Bil, nirde ýaratdy sakar dowzahy?
Niçe guýusy bar, niçe bulagy?
Içinde bir ýylan, nedir soragy?
Gudrat bilen ol mar kime dolaşdy?

Magtymguly:

– Ýedi gat ýerde kylmyş sakar¹ dowzahy.
Weýldir² guýusy, Syçjyn³ bulagy.
Haryş⁴ ýylan, gybatkeşdir soragy,
Ýalançy, zynahor, ogra dolaşdy.⁵

---

¹ **Sakar (arapça)** – dowzah, jähennem.

² **Weýl (arapça)** – jähennem, heläkçilik.

³ **Syçjyn, Siçjin (arapça)** – türme, zyndan, jähennem; Ýedi gat ýeriň aşagynda uly bir daş. Seret: A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 343 sah.

⁴ **Haryş, Harys** – Alla dowzahda iki bölek halk ýaradypdyr, biri erkek arslan suratly, ady Jablyt, ýene biri böri suratly, ady Tablyt. Jablydyň guýrugy ýylan suratly, Tablydyň guýrugy içýan suratly bolupdyr. Haryş, şol Tablydyň we Jablydyň neslinden doglupdyr. Ol ilki dowzahda bolup, soň Alla köp ybadat okap, ahyrsoňy behiştde-de bolmaga hukuk gazanypdyr we perişdelere ýolbaşçylyk edipdir. Bu barada seret: Рабгузий Б.Н. Кисаси Рабгузий. Тошкент, 1991, 1-nji kitob, 14 sah.

Magtymgulyňyň goşgularynda Haryş gybatkeşlere, ogrulara ýa-da «ýaman ýoldan ýöränlere» kyýamatda jeza beriji ýylan hökmünde teswirlenýär:

Eý ýaranlar, ahyrzaman bolanda,
Bäş kişi diýp, Haryş atly mar çykar.
Munda ýaman ýolda gezen gardaşlar,
Mağşar günü anda ýeri dar çykar.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 62 sah.

Gurhanyň teswirçileri dowzahy, gadymy assiriýalylarda, orta asyr hristianlarda aýdylyşy ýaly, ýedi gata bölýärler.¹ Gurhanda dowzah «nar», «jähennem» sözleri bilen aňladylýar. Dowzahyň her gatynyň aralygy 120 ýyllyk ýol hasaplanylýar. Şol gatlar ýa-da gapylar bir-biriniň üstünde bolup, çuňňur guýuny ýada salýar. Bütün jähennemiň üstünden gyldanam inçe Syrat köprüsi çekilip, ölen adamlar şondan geçmelimiş. Günäsizler şol ýoldan dogry geçip, jennete barsa, günäliler Dowzaha gaçarmyş. «Dowzahyň birinji gaty ikiýüzlüler üçin niýetlense, ikinji gatynda Müsür faraony (gadymy patyşasy) we onuň ýakynlary jeza çekermiş. Üçünji gatda hudaýsyzlar, dördünji gatda jadygöýler we gözbagçylar, başinjide hristianlar, altynjyda ýyldyzparazlar jeza çekermiş. Ahyrky ýedinji gatda Allanyň ýolundan çykanlar we haýsydyr bir günä iş edenlere jeza berilýärmiş. Dowzahyň ýokarky alty gatynda berilýän jezalar gyzgyn ot bilen baglanyşykly bolsa, iň aşaky ýedinji gat çendenaşa sowuk ýer bolup, ol ýere günä eden musulmanlar düşýärler. Öz günälerini dowzahyň azaplaryny görüp ýuwansoň, olar iru-giç jennete bararmyş».²

Magtymgulynyň eserlerinde kosmogonik mifler bilen baglylykda perişdeler, jynlar, periler we gaýyp (gizlin) karamatly adamlar baradaky düşüňjelere, obrazlara-da belli orun berilýär.

Dini düşüňjelerden ugur alyp, Magtymguly bu dünýäde, o dünýäde Allanyň gözegçiliginiň astynda, onuň emrini ýerine ýetirýän dürli perişdeleriň adamyň üstünden höküm sürýändigini aýdýar:

Ryzk wekili geler ryzkyň ýok edip,
Göwräni guradyp, ýoluň bek edip,

---

¹ Bu barada seret: Массе А. Ислам. М., 1962, 104 sah.

² Евсюков В.В. Мифы о мироздании. М., 1986, 13 sah.

Demiň perişdesi demiň tükedip,
Iliň-günüň özge ýurda çaglarlar.¹

Musulman düşünjelerine görä, her adama iki sany perişde howandarlyk edip, biri onuň sag egninde, beýlekisi çep egninde oturyp, adamyň eden erbet hem-de gowy işleriniň hasabyny ýöredýärmiş. Ol perişdelere «**Keramul-kätibeýn**» (ýagny «iki mukaddes ýazyjy») diýilýär. Kyýamatda her adam şol perişdeleriň ýöreden ýazgylary boýunça öz durmuşynda eden işleri üçin Allanyň önünde jogap bermeli. Bu barada Magtymguly şeýle ýazýar:

Keramul-kätibeýn sag-u soluňa,
Ýazyp, namaň tabşyr magşar goluňa,
Çarhypelek duzak gurmuş ýoluňa,
Sen üçin oturmuş saýýada belli.²

Adam jaýlanandan soň, onuň ýanyna gör perişdeleri Müňker we Nekir gelip, sorag edermiş:

Müňker, Nekir dar gör içre gelerler,
«Taňry, pygamberiň kim?» diýip sorarlar,
Bilmez erseň, çoh azaplar bererler,
Gürzi baru, gahar baru, haýbat bar.³

Müňker, Nekir sorar, goýmaz hoşuňa,
Hiç haraýyň ýetmez degre daşyňa,
Ýagşy-ýaman, eden işiň başyňa,
Birin-birin gaýdyp degse gerekdir.⁴

Musulman ynançlaryna görä, köp sanly perişdeler Allanyň ýakyn kömekçileri hökmünde örän wajyp rollary oýnaýarlar.

---

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 218 sah.

² Görkezilen eser, 217 sah.

³ Görkezilen eser, 2-nji tom, 142 sah.

⁴ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 192 sah.

Magtymgulynyň goşgularynda her perişdäniň ýa-da perişdeler toparynyň öz spesifik, aýratyn wezipesiniň bardygy barada aýdylýar. Meselem, sekiz sany perişde gögi göterip durýar:

Eger söze berseň gulak,
Perişdeler durer lek-lek,¹
Gök göterer sekiz melek
«La ilaha!»² dilegidir.³

Magtymgulynyň ýazmagyna görä, käbir perişdeler topary adamlara o dünýäde azap berýärler we olaryň ellerinde ýörite gürzi bar:

Zybanyýa⁴ melekler
Gollarynda gürz dälmi?
Sekiz arşy göteren
«La ilaha!» werz⁵ dälmi?⁶

Magtymguly adamyň janyny alýan ölüm perişdesi Ezraýly jellat bilen deňeýär:

Jellat hanjaryn salanda,
Ezraýyl janyň alanda,
Iki soragçy gelende,
Başda akl-u huşuň galar.⁷

Behişt baradaky musulman mifologiýasynda yslam diniň düýbünü tutujy Muhammet pygamberiň aty Byragyň, has-da Hezreti Alynyň aty Düldüliň obrazlary aýratyn wasp

---

¹ **Lek** – ýüz mün.

² «**La ilaha!**» – «La ilaha-illala» – «Alladan başga hudaý ýokdur!» diýmegi aňladýar.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 41 sah.

⁴ **Zybanyýa** – azap berýän perişdeler.

⁵ **Werz** – üzüksiz ýerine ýetirilýän iş.

⁶ Görkezilen eser, 42 sah.

⁷ Görkezilen eser, 69 sah.

edilip, şol janawarlara behiştde ýörite perişdeleriň howandarlyk edýändigini nygtalýar. Magtymgulynyň Azady bilen aýdyşygynda şol düşünjeler şeýle beýan edilýär:

– Häzir eýesi Düldüliň
Bilermi sen, kimdir, biliň!..

– Häzir eýesi Düldüliň
Melek perişdedir biliň!..¹

Magtymguly öz eserlerinde Iblis (ýagny, şeytan) baradaky musulman mifleriniň hem aglabasyna salgylanýar. Şol miflerde aýdylyşyna görä, «Perişdeler Adam atadan oň ýaradylypdyr. Adam ata peýda bolanda Alla perişdelerden oňa boýun egmekligi talap edipdir. Oňa Iblisden (şeytandan) başga hemme perişdeler boýun synypdyrlar. Otdan ýaradylan Iblis bolsa, toprakdan ýasalan Adam ata tagzým etmekden boýun gaçyrypdyr. Alla oňa gargapdyr, ýöne Iblise kyýamata çenli purýja berlipdir. Ol şol möhleti Adam ata we How eneden başlap, adamlary azdyrmak üçin sarp edýärmiş. Ahyrzaman bolanda – ol (Iblis) özüne gulluk edýän jynlar bilen dowzaha taşlanmaly».² Magtymgulynyň ýazmagyna görä, Iblis ilki ýaradylanda oňa ýedi gat ýerde ýer berilýär, emma Allanyň önünde bitiren gowy hyzmatlary üçin, ol beýleki perişdeleriň arasynda gökden jaý alýar:

Otdan Azazyl³ ýaraldy,
Ýedi gat ýerde jaý alan,
Gulluk eýläp, göge galdy,
Ussady melekler boldy.⁴

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 58 sah.

² Массэ А. Ислам. Москва, 1962, 100 sah.

³ **Azazyl** – şeytanyň öňki atlandyrylyşy.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 47 sah.

Iblis Adama boýun synman tekepbirlik edeni üçin Allanyň gargyşyna galanlygyny Magtymguly «**Joşan günler, heý!**» goşgusynda aýdyp geçýär:

Gulluk eýläp gaýym hyzmatda durdy,
Melekler seýrinde aňa ýer berdi.
Adam seždesinde tekepbir urdy,
Azazylga towky düşen günler, heý!¹

Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» eserinde bu barada şeýle diýilýär: «Adama sežde etmeli bolanda» perişdeler hemmeleri bir ýola sežde kyldylar. Ýalguz (ýalňyz) Azazyl sežde kylmady we boýun sunmady, tekepbirlik kyldy, kapyrlar jümlesinden boldy. Wagty ki perişdeler seždeden baş göterip baksalar, Iblis sežde gerdenige (boýnuna) towky-lagnat (nälet halkasy) düşüpdür... Andan keyin Azazyl atyny göterip (aýryp), Iblis at berilýär. «Iblis» diýmek «Näumyt» (umytsyz) diýmek, ýagny «Hudaý tagala rehmetinden näumyt boldy».²

Magtymgulynyň ýaňky agzalan goşgusynda Iblisiň az-dyrmagy bilen Adam ata we How enäniň behiştiden kowluşy-da agzalyp geçilýär:

Garybam, aşygam, musahyp³ derdem,
Öteni ýat edip, ýyglaram her dem,
Uçmah armanynda atamyz Adam,
How ene diýr: «Şeýtan duşan günler, heý!»⁴

Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» eserinde gürrüň berlişine görä, Azazyl behiştiden kowlansoň, ol Alla ýüzlenip, oňa gulluk edenligi üçin muzduny bermekligi soraýar. Şonda Hudaýdan: «Sabyr kylgyl muzduňy kyýamat günü bereýin» diýip,

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 45 sah.

² Rabguzy. Kysasyl enbiýa. Aşgabat, Bereket-bina, 1992, 1-nji kitap, 66–67 sah.

³ **Musahyp** – dost, ýar.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 45 sah.

ses gelyär. Emma şeytan kyýamata çenli garaşyp bilmejekdigini aýdanda, Hudaý oňa: «Name dileseň dile» diýip jogap berýär. Şonda şeytan: «Uzak ömür bergil, surgaça («Ysrafyl suryny çalyança) tirik bolgaý Andan adam perzendini(ň) göşt(et) we postuny(ň) (derisiniň) arasynda ýörelgeli ýol bergil, men ýöräý, olar bilmesin» diýdi.¹

Alla şeytanyň dilegini berjaý edýär. Şeýlelikde, Adamy azdyrmagyň kül-külüne düşen şeytan ýylanyň kömegi bilen behişde aralaşýar we aldaw bilen Adam ata we How enä bugdaý dänelerini iýdirip, olaryň behişden kowulmagyna sebäp bolýar. Kyýamata çenli ömür berlen şeytan Magtymgulynyň aýtmagyna görä, ahyrzamanda Ysrafyl suryny çalanda öz jezasyny almaly:

Ezraýyl gahr ile iner şeytana,
Şeýtan ajyzlaýyp, gaçar her ýana,
Biler ki, gutulmaz gaçyp bir ýana,
Serendipde² baryp öler, ýaranlar.³

Ahryzamanyň gazaply tupany diňe bir şeytana däl, eýsem, Ezraýylyň özüne-de rehim etmejekdigini şahyr nygtaý geçýär:

Adamyň nefsi dek ýagdyr barany,
Ot kimin je'l edip, çykar ynsany,
Ezraýyl hem berer amanat jany,
Tört perişde täze dirler, ýaranlar.⁴

Magtymgulynyň eserlerinde behişdiň sakçysy **Ryzwan** (ýa-da gullukçylary) dowzahyň gapysyny saklaýan **Mälik** atly perişdeleriň atlary hem agzalyp geçilýär:

¹ Rabguzy. Kysasyl enbiýa. Aşgabat, 1992, 1-nji kitap, 59–60 sah.

² **Serendip** – seýlon adasy, Hindistanyň günortasynda, Hindi ummanynda ýerleşýän ýurduň ady. (A.Meredow, S.Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 337 sah.

³ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 24 sah.

⁴ Görkezilen eser, 24 sah.

...Behişt, Byrag, hüýr-u Ryzwan seniňdir
Asy adam, dogry gelseň ýol bile.¹

Anda mizan terezisin gurarlar,
Agmallaryň² oşol ýerde sorarlar,
Asylary dowzah sary sürerler,
Mälik baru, dowzah baru, hem ot bar.³

Magtymguly öz goşgularynda Allanyň gargyşyna galan **Harut** we **Marut** atly iki perişdäniň atlaryny hem agzap geçýär. Şahyr ol perişdeleriň Ýer ýüzünü tertibe salmak üçin Hudaý tarapyndan iberilip, soňra özleri bozgakçylyk edip, ahyrsoňy Babyl guýusynda jeza çekendiklerini aýdýar:

Magtymguly täsip etdi bir işde,
Ýer ýüzünde tutmak üçin serişde,
Harut, Marut atly iki perişde
Babyl guýusynda çaýa düşdiler.⁴

Gurhanyň 2-nji süresinde, 96-njy aýatda bu iki perişdäniň adamlara dürli jadygöýlik tilsimlerini öwredendigi barada aýdylýar.⁵

«Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde» bu iki perişde barada şeýle maglumat berilýär: «Hemme perişdeler bolup adamlaryň Ýer ýüzünde bozgakçylyk edendikleri barada Hudaýa şikaýat edenmişler. Şonda Hudaýyň buýrugy boýunça perişdeler öz aralarynda Harut bilen Maruty saýlap, adamlary jogapkärçilige çekmek üçin Ýere iberýärler. Harut-Marut gelip, köp wagtlaýak ak ýürek bilen öz wezipelelerini ýerine ýetirýärler. Bir gün olaryň ýanyna Zöhre atly

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 303 sah.

² **Agmallaryň** – eden işleriň.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 142 sah.

⁴ Görkezilen eser, 194 sah.

⁵ Коран. Пер. И.Ю. Крачковского М., 1990, 37 sah.

owadan aýal gelýär we öz äriňiň aýagyndan şikaýat edýär. Harut-Marut ol aýala «aşyk» bolýarlar. Ony aldawa salyp, haram nebislerini köşeşdirmek isleýärler. Emma Zöhre birden gaýyp bolýar. Hudaý Harut bilen Maruty jezalandyryp, Wawilon (Babyl) guýusynyň içinde başaşak asyp goýýar. Olar şol guýynyň düýbünden isleýän adamlara jadygöýlik öwredýärmişler. Zöhre (Wenera) ýyldyz şekilinde asmana göterilipmişin. Ol owadanlygyň we sazyň ýarany hem-de hemaýatçysy hasaplanýar. Harut-Marut Gündogar klassyky edebiýatda jadygöýligiň nyşany hökmünde ulanylýar».¹

Magtymguly şu mifologik sýužeti tapmaça görnüşinde ýazan «**Ot nedir?**» goşgusynda-da yşarat bilen aňladyp geçýär:

Magtymguly aýdar, aşyk, bu syrda,
Käýinmeýin dogry söýle bu ýerde,
Muny bilermi sen kaýsy şäherde,
Terki-gulluk eden iki zat nedir?²

Gündogar edebiýatynda Harut bilen Marutyň atlary jadygöýligiň nyşanyna öwürlip, ol perişdeler baradaky sýužete salgylanmalar **Ferdöwsiniň «Şanama»**, **Nyzamynyň «Mahzan al-asrar»**, **Lütfiniň (XIV–XV asyrlar) «Gül we Nowruz»** we başga-da birnäçe belli Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde duş gelýär.

Magtymgulynyň eserlerinde perişdeler bilen bir hatarda behişdiň hüýr perileri baradaky maglumatlar hem duş gelýär. Magtymgulynyň beýan etmegine görä, adam Syrat köprüsinden geçip, behişde baranda, ol Allanyň mährine mynasyp bolup, ajaýyp, bagtly durmuşda ýaşamaga mümkinçilik alýar:

Munça müň ýyl ganlar ýyglap geçensoň,
Syrat köprüsinden aňry geçensoň,

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 418 sah.

² Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1983, 2-nji tom, 195 sah.

Köwser sakysyndan şerap içensoň,
Ýigit, goja bir ýaşa gelse gerekdir.

Ýigitler ýaşyl täç goýar başyna,
Ýüsüp jemalynda, Isa ýaşynda,
Dawudyň ornunda otuz başynda,
Her kim öz söwdügin alsa gerekdir.

Ýetmiş hüýr gyz düşek düşär astyna,
Ýetmiş hüýr gol gowşyr durar kasdyna,
Tuby¹ agaç saýa salar üstüne,
Hakyň jemalyny görse gerekdir.²

Magtymgulynyň pikirine görä, beýle sapaly durmuşa ýetmek üçin ahlak taýdan arassa bolup, «açlara nan berip», «ýalaňaçlara don berip», durmuşda haýyr işleri gazansa, adam Allanyň merhemeti, sylagy bilen behişiň hüýr gyzlaryna mynasyp bolar:

Säher turup, tiliň senalar sana,
Açlara nan berip, ýalaňaç – dona,
Rahym ýoldaş etse seni imana,
Behişiň içinde toýlar görer sen.

Asly käri gazanyňda, aşyňda,
Perişdeler oýluşarlar daşyňda,
Hüýri gyzlar gelip durmuş gaşyňda,
Lagly-jöwahyrdan şaýlar görer sen.³

---

¹ **Tuby** – Jennetdäki iň belent agajyň ady. Azadynyň ýazmagyna görä, Tuby agajy «agaçlaryň belendi», «asly ak dürden», «ýapraklary altyn, kümüşden» we ş.m. Bu barada seret: D. Azady. Saýlanan eserler. Aşgabat, Ylym, 1982, 232 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 140–141 sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 133 sah.

Magtymgulynyň beýan edişine görä, hüýr periler jennete düşen adamlara Allanyň berjek söýgüli ýary we müdimi bagtly durmuşy şu real ýaşawyşda adamyň başdan geçirýän duýgularyna meňzeş bolup, hüýr gyzlar baradaky Gurhanda berilýän maglumatlar bilen ugurdaş gidýär. Gurhanda (2-nji süre, 23-nji aýat) öz ömründe Hudaýa ynanyp, gowy işler edip gezenler üçin jennetde «içinden derýalar akýan baglar» hem-de «olar üçin ol ýerde päk söýgüli bar we olar şol ýerde baky bolarlar»¹ diýlip aýdylýar. Gurhanyň 55–56-njy sürelerinde-de «gara gözli hüýrler hem-de olara «ne adamyň ne jynlaryň ýanaşmandygy»² nygtalýar. Emma belli sopy filosof **Ibn al-Arabi (1165–1240)** Gurhana ýazan «Tefsirinde» (ýagny, düşündirişinde) hüýr gyzlar atly düşünjä Allanyň barlygynyň, ruhunyň bir şöhlesi, onuň bir bölegi hökmünde düşünmelidigini nygtalýar.³

Tanymal şeyh **Nejmeddin Kubranyň (1145/46–1221)** Gurhana ýazan düşündirişinde hüýr gyzlaryň ruhy gyzlar-dygyny, ýagny olaryň ruhy dünýä degişlidigini düşündirýär hem-de Ibn al-Arabiniň pikiri bilen kybapdaş ideýany aýdýar: «Olar ol ýerde aýal, ýagny gözelligi alamatlarynyň we beýikligiň döredijilik energiýasyny «alarlar».⁴

Hüýr gyzlar baradaky bu pikiri tanymal sopy we astronom **Nasyreddin Tusy (1273/74-nji ýylda aradan çykan)** özüniň «**Mabda wa ma'ar**» diýen traktatynda şeýle belleýär: «Hüýr gyzlar ruhy güýçleriň ýüze çykýan formasy bolup, olar bilen adam ruhy taýdan gözi açylansoň, özboluşly, hyýaly är-aýal gatnaşygyna girýärler».⁵

¹ Коран. М., 1990, 29 sah.

² Görkezilen eser, 440–441 sah.

³ Бергельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, 90 sah.

⁴ Görkezilen eser, 91 sah.

⁵ Görkezilen eser, 93 sah.

Görşümüz ýaly, Magtymgulynyň hüýr gyzlar barada berýän düşüňjeleri sopy filosoflaryň ideýalary bilen ugurdaş gelmeýär. Şahyr adamlara abstrakt ideýa däl-de, olara şu dünýäde düşnükli bolan real durmuşdaky aýal-gyzlaryň obrazyna, adamyň maşgala durmuşyna ýakyn bolan ideýalary öňe sürýär. Hatda şahyryň eserlerinde suratlandyrylýan şol hüýr gyzlaryň daşky keşpleri-de, edýän hereketleri-de ýerdäki real gyzlara çalym edýär:

Ýüz şerbetden mäjüm bolup gatylyan,
Gara saçlar ak topukda çatylan,
Guraban,¹ turaban² täze ýetilen,
Sypanar, sallanar gyzy behişdiň.³

Ýöne ol gyzlara ýetmek üçin adam bu dünýäde Allanyň hyzmatynda bolup, dogry ýol bilen ýöräp gezmeli:

Munda gul bol, bar, ol jahan seniňdir,
Elwan nygmat, täze birýan⁴ seniňdir.
Behişt, Byrag, hüýr-u ryzwan seniňdir,
Asy adam, dogry gelseň ýol bile.⁵

Magtymgulynyň pikirine görä, günäsiz, päk adamlaryň görjek aýşy-eşretli durmuşynda hüýr gyzlar hem jennetde Allanyň adama berjek iň gowy sylaglarynyň biri bolup durýar.

Jennetdäki hüýr gyzlar baradaky düşüňjeleriň yslamda gelip çykyşy barada aýdylanda, bu barada dürli alymlar birnäçe pikirleri öňe sürýärler. Meselem, **I. Gorowits «Gurhan**

---

¹ **Guraban** – başga ýerden gelenler.

² **Turaban** – ölenler.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan, 1994, 2-nji tom, 148 sah.

⁴ **Birýan** – kebab.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 303 sah.

jenneti» diýen işinde Musulman dinindäki hüýr gyzlar baradaky düşüňjeler «yslamdan öňki şahyrlardan, meýhanalarda geçirilýän dabaraly meýlisleriň suratlandyrmalaryndan alnypdyr»¹ diýip nygtaýar.

A. Wensink musulman hüýrleriniň hristian perişdelelerinden gelip çykandygyny nygtapdyr.² **Ý. E. Bertels** özüniň şu meselä degişli «**Yslamda jennet gyzlary (hüýrleri)**» atly işinde ýokarky awtorlaryň pikirleriniň esassyzdygyny şeýle delillendirýär: Birinjiden, araplaryň durmuşyna goňşy ýurtlaryň medeniýetiniň güýçli täsir edendigini, zoroastrizm dininiň, umuman, Eýrandan gelip çykan sözleriň bolmagy hüýr gyzlaryň keşpleriniň çeşmesini zoroastrizmden gözlemelidigini aýdýar. Awtor zoroastrizm dininiň «Awesta» atly mukaddes kitabynda beýan edilýän, adam ölenden soň günäsiz adamyň ýanyna gelýän «gözelligini suratlandyryp bolmajak on baş ýaşly gyzyň»³ hem-de erbet adamyň ýanyna gelýän bedroý gyzyň obrazlary musulman hüýrleriniň proobrazy bolandyr diýen çaklamany öňe sürýär.⁴ Elbetde, bu bolup biläýjek zat. Emma şeýle-de bolsa hüýr gyzlaryň obrazynyň durmuşa golaýdygyny hem-de gündogar ýurtlarynda, gadym döwürde köşklerde, haremhanalarda aýal-gyzlaryň tutýan ornuny ýada salsak, jennetdäki hüýr gyzlaryň ýerdäki real gyzlara çalyň edýändigini görmezlik mümkin däl.

Ýeri gelende aýtsak, jennet, dowzah, ahryzaman ýaly düşüňjeleriň hem yslam dininden öňki dinlerde bolandygyny aýtman geçmek bolmaz.

---

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, 96 sah.

² Görkezilen eser, 84 sah.

³ Görkezilen eser, 86 sah.

⁴ Görkezilen eser, 86 sah.

Gadymy orfikleriň (grekler b. e. öň V–IV asyrlarda) dini wagyzlarynda «dindar, takwa adamlara ölerden soň uly eşret, keýpi-sapa garaşýan bolsa, dine ynanmaýanlara Tartarda¹ el-henç azaplaryň garaşyandygy»² barada aýdylýar.

Hristian, yslam dinlerinde jennet, dowzah, kyýamat, ölenleriň ahyrýetde direlmeği ýaly düşüňjeler has doly ösdürilip, jennetiň, dowzahyň gurluşy barada anyk görnüşleri täsirli beýan edýän, suratlandyryýan mifler döräpdir hem-de şol mifler, görşümüz ýaly, dünýewi edebiyata hem öz täsirini ýetiripdir.

Magtymguly pany we baky dünýä baradaky musulman ynançlaryndan ugur alyp, adam bu dünýäde näme etse, ölerden soň o dünýäde onuň üçin jogap bermelidigi baradaky pikiri dürli goşgularynda öňe sürýär, her bir şahsyýetiň durmuşda öz edýän işi üçin jogapkärçiligi duýmalydygyny ündýär. Her kim adamlara zulum etse, ahlak taýdan bozulsa, erbet işlere baş goşsa, onda ol şahyryň aýdyşyna görä, dowzahda öz günäsini ýuwmalı.

Şeýle ideýalary öňe sürmek bilen, Magtymguly, birinjiden, adamlaryň ruhy päkligini gazanyp, erbet işlerden saklanmagyny islese, ikinjiden, adamyň öz ömrüniň gysgalygyndan heder edip, ölüm howpunyň öňünde ejizlemezligini isläpdir. Üçünjiden, şeýle ynançlar diňe bir Magtymgula mahsus bolman, eýsem, şol döwürde bütün jemgyýetiň aňynda berk ornaşypdyr. Şoňa görä-de, şahyr halka tanyş bolan mifiki sýužetleri, obrazlary we düşüňjeleri öz eserlerinde peýdalanylýp, özüniň öňe sürýän ideýalaryny halka düşnükli formalarda aýtmagy gazanypdyr.

---

¹ **Tartar** – ýer astynda ýerleşýän dowzah.

² Большая Советская энциклопедия. Москва, Наука, 1974, 3-е изд-е, 18 том, 541 sah.

2. «Gizlin ärler» ýa-da göze görünmeýän keramatly adamlar

Magtymgulynyň goşgularynda yslam dininde keramatly hasaplanýan, gizlin, göze görünmeýän, adamlara kömek edip pukaralykda, sada durmuşda ýaşayan mifiki şahslara-da uly orun berilýär.

Yslamda käbir şahslar keramatly hasaplanyp, olara tagzym etmek, çokunmak irki döwürde başlansa-da, Gurhanda bu proses oňlanmandyr hem-de köphudaýlylygyň görnüşi hasaplanypdyr. Gurhanyň 10-njy süresiniň 19-njy aýatynda bu barada şeýle diýilýär: «Olar Alladan başga-da özlerine kömek hem-de zyýan edip bilmejege-de çokunýarlar...»¹ Gurhanyň 16-njy süresinde-de keramatlylar kulty ýazgarylýar: «Siziň Alladan başga ol çokunýanlaryňyz, hiç zat ýaratmadylar, olaryň özleri ýaradylan, olar öli, jansyz hem-de özleriniň haçan direljekdigini bilmeýärler».²

Emma şeýle-de bolsa, yslam dininiň ösen feodal jemgyýetiň dinine öwrülmegi bilen, köp sanly keramatlylar we olaryň mazarlary musulmanlaryň zyýarat edip çokunýan ýerlerine öwrülýär.

Ýöne musulman keramatly kultlarynyň we olar baradaky mifleriň döremegine sopular güýçli täsir edipdirler. Sopularyň taglymatyna görä, «Hudaýyň we adamlaryň arasynda aragatnaşyk saklaýan ölüp giden keramatlylardan başga-da, ýer ýüzünde halk köpçüliginiň gözüne görünmeýän janly keramatlylaryň tutuş köpbasgançakly topary bar (tutuş iýerarhiýa: Arapça «**rijal al-gaýb**» – **gizlin adamlar, ärler**). I.P. Petruşewskiý bu barada söz açyp, «Adamlaryň ynançlaryna görä, garyplykda we köpçülige mälim bolman

¹ Коран. М., 1990, 176 sah.

² Коран. М-Л., 1990, часть I (пер. Г. С. Саблукова), 491 sah.

ýaşaýan bu keramatlylaryň şeýle bir ruhy güýji bar welin, hut olaryň dogalary бүтін дүнýäni saklaýar we erbetlikden goraýar»¹ diýip nygtaýar.

«Gizlin ärleriň» iýerarhiýasynyň sany barada aýdylanda bolsa, orta asyr musulman awtorlary dürli sanlary agzaýarlar. Meselem, **K. Elçibekowyň**² ýazmagyna görä, **Ibn Hanbal (XI asyr)** olaryň sanyny kyrk, sopy **Hujiriwi (XI asyr)** – on, sopy **al-Makki (XI asyr)** – üç ýüz, sopy-filosof **Ibn al-Arabi (XIII asyr)** «gizlin ärleriň» sanyny ýedi hasaplapdyr. «Gizlin ärler» (rijal al-gaýb) baradaky çeşmeleri öwrenip, K. Elçibekow olaryň iýerarhiýasynyň, ýagny wezipe mertebesiniň (derejesiniň) şu aşakdaky on sany zygiderli basgançagyny getirýär:

1. **Al-Kutb** – ýeke-täk.
2. **Al-Imameýn** – onuň kömekçileri.
3. **Al-Amud** ýa-da **al-Öwtad** – baş.
4. **Al-Afrad** – ýedi.
5. **Al-Abdal** – kyrk.
6. **An-Nujaba** – ýetmiş.
7. **An-Nukaba** – üç ýüz.
8. **Al-Asa'ib** – baş ýüz.
9. **Al-Hukama** ýa-da **al-Mufradun** – näbelli san.
10. **Ar-Rajabiýun** – nämälim san (17).

Musulman ynançlaryna görä, bu iýerarhiýa, ýagny dürli basgançakdaky mertebä degişli «gizlin ärleriň» her haýsynyň öz ýörite ýerine ýetirýän borçlary bar. Olaryň ýerine

---

¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Л., 1966, 237 sah.

² Эльчибеков К. Общие религиозно-философские и фольклорно-мифологические обоснования иерархии духовенства в суфизме и исмаилизме // Религия и общественная мысль стран в Востока. М., 1974, 299–318 sah.

ýetirýän işleri, borçlary **K. Elçibekowyň «Sufizmde we ysmaýylizmde ruhanylar iýerarhiýasynyň umumy dini-filosofiki we folklor-mifologiki esaslandyrmalary»¹** diýen işinde, Yslam ensiklopediýasynda, **I. P. Petruşewskiniň «VII–XV asyrlarda Eýrandaky yslam»** atly (Leningrad, 1966) kitabynda, **A. Meredowyň we S. Ahallynyň «Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlüğinde»** (Aşgabat, 1988), **M. Annamammedowyň «Gizlin ärler» ýa-da peder sarpasy»²** atly makalasynda berilýän maglumatlara görä, şeýle häsiýetlendirilýär:

Birinji mertebe (iýerarhiýa)

1. **Al-Kutb** – dünýäniň mistiki polýusy ýa-da merkezi oky; oňa arapça «**gaus**» hem diýilýär. Türkmençe **gows** ýa-da **kowus** diýilýär. Ol keramatlylaryň iň güýçli keramatlysy ýa-da sopolaryň iň uly piri. Oňa «**Gows al-Aktab, Kutbul Aktab, Gowsy-agzam**», «**Gowsy-magrypet**» hem diýipdirler. Käte diri ýaşap ýören keramatly hasaplanylýan real şahslar «**Kutb**», «**Gows**» diýip atlandyrylypdyr. Meselem, tanymal sopy **Abdylkadyr Gilanynyň (1077–1166)** lakamy «**Gowsy-agzam**» eken. Emma Magtymgulynyň goşgularynda «**Gows**», «**Kowus**», atlaryny «gizlin är» göze görünmeýän keramatly şahs manysynda ulanylýar, şeýle-de real şahslaryň, köplenç, öz ady tutulýar:

Hajy Bekdaş, Abdylkadyr,
Hoja Ahmet, Ymam Ryzadyr,
Feridun bir öwlüýädir,
Baryndan hümmet islärin.³

---

¹ Религия и общественная мысль стран Востока. М., Наука, 1974, 299–319 sah.

² Edebiyat we sungat. 1988-nji ýylyň 8-nji apreli.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 67 sah.

Gows (ýagny, göze görünmän gezýän keramatly şahs) barada Magtymguly onuň terkidünýä bolup ýaşandygyny, oňa barabar hiç kimiň ýokdugyny hem-de onuň iň ýokary ýerde – Allanyň Aktab diýen ýerinde bolýandygyny nygtaýar:

Gows äre barabar bir kimse ýokdur,
Terkidünýä bolup, çykyp oturmyş,
Aktab bir menzildir, manzary hakdyr,
Ol Ferşi-aglaýa çöküp oturmyş.¹

Başga bir goşgusynda şahyr şol gizlin şahs barada bir negatiw häsiýetli mife salgylanyp, Kutbul Aktabyň Allanyň ýanynda biabraý bolandygyny aýdýar:

Hyzyr seýran eder gudrat älemin,
Musa okyr hakykatyň kelimyn,
Ýedi gün almamyş taňry salamyn,
Kutbul Aktab atly betnamy² gördüm.³

Ikinji mertebe

2. **Al-Imameýn**, ýagny iki ymam, Gowsuň ýakyn kömekçileri. Magtymgulynyň ýazmagyna görä, Kutbuň sagyndaky ymam gökde bolup, göçýän zatlara çäre eýlese, çepindäki ýere serenjam bermeli, ýagny M. Annamuhammedowyň düşündirişi ýaly, olar «Ýel, ýagmyr, hasarat, ýyldyrym, tupan, gurakçylyk ... zerarly döreyän açlyk, suw joşguny, gahatçylyk, göçe-göçlük ýaly belalara gözegçilik etmeli»:⁴

Turan⁵ sag solunda ymameýn diýrler,
Sagyndaky – göge eýlär tedbirler.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

² **Betnam** – biabraý, adyýaman.

³ Görkezilen eser, 48 sah.

⁴ M. Annamuhammedow. «Gizlin ärler» ýa-da peder sarpasy. Edebiyat we sungat, 1988-nji ýylyň 8-nji apreli.

⁵ **Turan** – duran.

Solundaky – ýere serenjam biýrler,
Ýer enjamy bilen bakyp oturmyş.

Üçünji meretebe

3. **Al-Amud** ýa-da **al-Öwtad** hem diýilýär («Amud» arapça «sütün»; «öwtad» – arapça «çüýler», «myhlar» diýen many berýär). Olaryň sany dört. Sopularyň pikiri-ne görä, «dünýäniň dört tarapynda dört sany uly pir bar-myş, olar dünýäniň diregi hasaplanýarmyş. Öwtadlaryň biri ölse, onuň ornuny orunbasarlarynyň biri tutýarmyş»¹ Magtymgulynyň goşgusynda dört öwtadyň oturandygy barada aýdylýar:

Aňladygym işi eýleşem yzhar,²
Baby hakdan keşf olmuşdyr bu esrar,
Ýene öwtad diýrler tört kimerse³ bar,
Dünýäniň tört künjün çekip oturmyş.⁴

Dördünji meretebe

4. **Al-Efrad** (arapça «ýalňyzlar, ýekeler» diýen many berýär). Olaryň sany ýedi. Jamynyň «Nafahat al-uns» (Dostlugyň şemaly) atly eserinde olar üçünji meretebede gelip, «abarar» (ýagny, parsça «takwa adamlar, keramatlylar») diýlip atlandyrylýar. Emma Magtymgulynyň goşgusynda şu «gizlin ärler» topary «budela» görnüşinde berilýär. «Budela» «bedil» sözüniň köplük sany, arapça: ornuny çalyşýan adam diýen manyny berýär).⁵

---

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 283 sah.

² **Yzhar** – beýan.

³ **Kimerse** – kim bolsa, kimdir biri.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

⁵ Bu barada seret: Андреев М.С. Чильтаны в среднеазиатских верованиях-в кн. Бартольд В. В. Ташкент, 1927, 339 sah.

Bu derejeli gizlin keramatly adamlar, şahyryň aýdyşyna görä, ruhy we ahlak taýdan päk, arassa bolup, boljak şer işleriň öňüni alýarlar:

Şonça ary,¹ şonça päkdir zatlary,
Jahany çyn ýakar endek² otlary,
Ýedi är bar, budeladyr atlary,
Bolajak şer işi kakyp oturmyş.³

«Efrady-mena» atly gaýyplar Magtymgulynyň «Çykyp oturmyş» goşgusynda halky käýinç, inirdi, gyjalat bilen terbiýeleýän halypalara meňzedilýär:

... Efrady-mena diýr bulardan başga,
Halky melamata⁴ ýakyp oturmyş.⁵

Bäşinji mertebe

5. **Al-Abdal** (arapça Muhammet pygamberiň keramatly «orunbasarlary») olaryň sany kyrk bolmaly.

Abdallar barada K. Elçibekowyň işinde şeýle maglumatlar berilýär: «Abdallar diňe Siriýada ýaşaýarlar. Olar ýagşy «dolandyrýarlar», duşmanlary ýeňmäge kömek edýärler hem-de bela-beterleriň öňüni alýarlar. Abdallar toparynyň (synpynyň) wekiline «badal» diýilýär. Ol dünýäden ötensoň, onuň ýerine in gowy «nejibi»⁶ goýýarlar.⁷ «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüginde» berilýän maglumatlara görä, «abdal – 1. derwüş, galandar; 2. sufizm taglymatyna görä, göýä Hudaý ýeri ýedi ýurda bölüp, şolaryň her birine bir adamy belläpdir,

¹ **Ary** – arassa.

² **Endek** – azajyk manysynda.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

⁴ **Melamat** – käýinç, gyjalat.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

⁶ **Nejip** (arapça) – asylyly, päk, arassa, asylzada.

⁷ Религия и общественная мысль стран Востока. М., Наука, 1974,

olara-da abdal diýlip at goýupdyr. Olar maddy dünýäden el üzüp, göýä özleri-de dürli şekilde görünüp bilýärmişler. Käbir alymlaryň pikirine görä, abdallar öwlüýä hasaplanýarlar».¹ Prof. B. W. Milleriň «Parsça-rusça sözlüğünde «abdal» – Muhammet pygamberiň keramatly «orunbasarlary» diýlip aýdylýar. Magtymgulynyň goşgularyna ser salsak, şahyr öz döredijilik ylhamyny alşyny poeziýa äleminde, şahyrçylyk etmäge Allatagallanyň gudraty bilen yslam dininiň görnükli wekilleri, şol sanda gaýyplar tarapyndan «ak pata» berlişini beýan edende, sopuçylyk hem-de gaýry temalardan ýazan goşgularynda «abdal» sözüni dürli kontekstlerde ulanýar. Abdallaryň sanynyň kyrkdygyny «**Bilal bar**» goşgusynda aýdyp geçýär:

Ýedi derwüş, ähli hal,
Ispendiýar, Rüstem Zal,
Kyrk aşyk bar, kyrk abdal,
Her başda bir hyýal bar.²

Şahyryň «**Mährap kaýsy bilmedim**» goşgusynda abdal şahyra sopuçylyk poeziýasynda meşhur bolan meýli käsäni berýär:

Abdal maňa ebed³ jamyn sunaly,⁴
Mesjit kaýsy, mährap kaýsy bilmedim,
Ol gudazda⁵ janym erip ýanally,
Abat kaýsy, harap kaýsy bilmedim.⁶

Magtymguly kakasy Döwletmämet Azadynyň ölümüne bagyşlap ýazan elegiýasynda, kakasy aradan çyksa-da, ol

---

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 12 sah.

² Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 60 sah.

³ **Ebed** – hemişelik, müdimi.

⁴ **Sunaly-sunmak** – bermek, uzatmak.

⁵ **Güdaz** – ergin.

⁶ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 287 sah.

baky «gizlin ärleriň», gaýyplaryň içinde gezjekdigini hem-de abdallar onuň hakyky dostlarydygyny nygtaýar:

Nukaba diýrler, üç ýüz eren ugraşdy,
Çiltende atama nazarym düşdi,
Nüjeba barsam, heftenlere garyşdy,
Abdallardyr çyn peýwesti atamyň.¹

«Çykyp oturmuş» goşgusynda Magtymguly näme üçindir abdallary agzaman, olara garşy durýan rukabalary getirýär:

Hakykat ýolunda habarly ärler,
Bu sözüň eşitgen, çyn gulak biýrler,
On iki är bardyr, rukaba diýrler,
Onki işi boýnuna dakyp oturmuş.²

K. Elçibekowyň berýän düşündirişine görä, «abdallaryň garşydaşlaryna» «ar-rukaba» (garşydaşlar, bäsdeşler) diýilýär, sebäbi olar bu dünýäniň işlerine, ýaman işlere gatysýarlar hem-de özlerini alyp barşy boýunça abdallara ters gelýärler (ýagny, olar günäni we azgynçylygy ýaýradýarlar)».³

Umuman, abdallar Magtymgulynyň goşgularynda, köplenç, şahyra gizlin meýlisde ylham kasesini berýän keramatly obrazlar hökmünde suratlandyrylýar:

Säher turup yşkyň kitabyň açsam,
Okyp, okyp dürri-magnylar saçsam,
Kyrklar le jem bolup, pyýala içsem,
Künji-meýhanada aýag⁴ ýetişse.⁵

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 64 sah.

² Görkezilen eser, 2-nji tom, 56 sah.

³ Религия и общественная мысль стран Востока. М., Наука, 1974, 303 sah.

⁴ **Aýag, aýak** – pyýala, käse, şerap guýulýan bulgur.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 87 sah.

Altynjy meretebe

6. **An-Nujaba.** K.Elçibekowyň berýän maglumatlarynda olaryň sany ýetmiş. Emma Magtymgulyňyň «**Çykyp oturmyş**» goşgusynda şeýle diýilýär:

Bular jahana jan, jahan göýä ten,
Aýdaýyn beýanyň gulak bergil sen,
Atlary nujeba özleri çilten,
Erbagynda mydam okyp oturmyş.¹

– ýagny şahyr mujebalaryň çiltendigini nygtaýar. M. S. Andreyewiň ýazmagyna görä, «çilten (parsça «çehl – ten (ýagny «kyrk adam», «kyrk keramatly» diýen manyny berýär, olaryň sany hemişe kyrk. Bu san hiç haçan üýtgemeyär. Çiltenleriň biri ýogalanda, onuň deregine özlerine gerek adamy ýönekeý adamlardan saýlap alýarlar. Olar örän takwa we günäsiz durmuşda ýaşaýarlar... Ýöne olar özleriniň çiltendigini gizleýärler hem-de daş-töweregindäki adamlardan birjik-de tapawutlanmajak bolýarlar».²

Magtymguly nujebalaryň (ýagny çiltenleriň) her ýyl Erbagynda³ Alynyň ogly ymam Hüseyini ýatlaýandygyny nygtaýar.

Abdallaryň, çiltenleriň zyzndan **Magtymguly «Çykyp oturmyş»** goşgusynda **ýedinji meretebe** durýan nukabalary getirýär.

Ýedinji meretebe

7. **An-Nukaba** – sany üç ýüz. Olaryň her haýsy ýylyň bir gününe gözegçilik edýär:

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

² Андреев М.С. Чилтаны в среднеазиатских верованиях-в кн. Бартольд В.В. Ташкент, 1927, 334 sah.

³ **Erbagyn** (arapça erba'y:n) – kyrk, ýagny Alynyň ogly ymam Hüseyiniň öldürileniniň kyrky günü diýlip, her ýylda sapa aýynyň 20-sinde ýatlanylýan ýas günü.

Arapça «Nakyp» – ýolbaşçy, gözegçi (köplük sanda «nukaba»).

Ýedinji guruhy nukaba, biliň,
Üç yüz ärdir, söze bir gulak salyň,
Üç yüz altmyş alty eren her ýylyň,
Her gününe biri nekib oturmyş.¹

Ýedinji mertebede Magtymguly goşgyny jemleýär. **Se-kizinji mertebede** durýan baş yüz sany **al-Asaýyplary, dokuzynjy mertebede** durýan **al-Hukamalary** (sany näbelli), **onunjy mertebede** durýan **ar-Rajabiýunlary** (sany näbelli) şahyr agzamaýar, çünki türki döp boýunça ýedi halanýan, gowy görülýän san. Megerem, şahyryň peýdalanan çeşmesi-de ýedi mertebeli iýerarhiýany görkezýän bolmagy mümkin. Ýöne gynansak-da, şol çeşme häzirlilikçe bize mälim däl.

«Gizlin ärleriň», ýagny gaýyplaryň obrazlary Magtymgulynyň eserlerinde, esasan, şahyryň döredijilik ylhamyny, şahyrçylyga ak pata alşyny beýan edýän hem-de sopusylyk filosofiýasyna ýykgyň edýän goşgularynda duş gelyär. XVIII asyrdaky halk arasynda, edebiyatda ýörgünli bolan düşünelere laýyklykda, Magtymguly «gizlin ärleriň» ýazuw edebiyatyna hem-de folklor mahsus atlaryny ulanýar. Şol gaýyplar, göze görünmeýän şahslar, ýagny abdallar, çilteler, erenler Magtymgulynyň pikirine görä, «nazar edýän» adamy joşduryp, oňa döredijilik ukybyny, sopusylyk ýygyny berip bilýäler:

Bular nazar eden düşerler joşga,
Salar dünýä mestiň hakykat yşka...²

Şoňa görä-de şahyr «**Uçdum ýaranlar**» goşgusynda düşünde çilteleriň elinden şeraply kāsani içip, şahyrçylyga «ak pata» alşyny beýan edýär:

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 56 sah.

² Görkezilen eser, 56 sah.

...Ol gara baglykda gördüm bir çemen,
Ajaýyp mejlisin gördüm enjümen,
Döwre girip, gördüm, oturmyş çiltlen,
Salam berip, golun guçdum, ýaranlar.

Hemme awaz eýläp, «Aleýk!» aýdyklar,
Yşarat eýleýip, «Ötgül» diýdiler.
Döwre gurap, jama şerap guýdular,
Maňa ýetgeç, golum açdym ýaranlar...

Magtymguly, hüşýar oldum, oýandym,
Oýandym, örtendim, tutaşdym, ýandym.
Magny bazarynda haýyata döndüm,
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar.¹

Şeýle garaýyşlar XVIII asyr türkmen edebiýatyna mahsus bolupdyr. «**Görogly**» eposynda Görogly gahrymançylyk ukybyny, meşhur at-ýaragyny erenlerden alýar: «Görogly-da üç gün ýol ýöräp, halys sütüni süýnüp, ýadap baran oylan, şol çynaryň teýinde gyşaryp uklap galyberdi. Ol şol ýatyşyna düşý görä, düşünde erenler oňa şeraban tehurdan² kyrk bir jam içirýärler».³

Aýratynam, döredijilik ylhamynyň adatdan daşary keraamatly güýçler tarapyndan taýyn halda berilýändigini baradaky düşüňjeler Gündogar edebiýatynda gadymdan dowam edip gelipdir.

Şeýle ýagdaý «**Nejep oylan**» dessanynda-da duş gelýär: «Nejep şol ýerde: «Alla janym, birje sagat demimi alagaýyn» diýip, odunyna arkasyny berip oturdy... Şol aglap oturyşyna gözi gaflat uka gitdi. Düşünde kyrk erenler jem bolup,

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 27 sah.

² **Şeraban tehuren** – «(Olara) arassa şerap berer». Gurhanyň 76-njy süresiniň 21-nji aýatyndan bölök.

³ Görogly. Aşgabat, 1958, 75 sah.

oglanyň töweregini gurşap oturdylar. Kyrk erenleriň her haý-sysy oglana bir käse-bir käse şerap berdiler. Aşyk Aýdyň piriň özi hem gelip, bir uly käse şeraby dolduryp, oglana berdi, munuň bilen kyrk bir käse şerap boldy. Oglan ýalpa gözünü açsa, pir-de ýok, peýwar-da ýok. Oglan sag eliniň başam barmagynyň dyrnagynyň ýüzüne seretse, arşy-kürsi on sekiz müň älem oglanyň dyrnagynyň ýüzüne ýazlyp dur». ¹

Magtymgulynyň döredijiliginde-de şeýle äheňler, garaýyşlar bilen baglylykda «gizlin ärleriň», ýagny gaýyplaryň obrazlary ulanylýar.

Emma şahyr şol «gizlin ärler» baradaky taýýar düşünjele-re köre-körlük bilen uýmandyr hem-de şol ynançlaryňam özüne ruhy taýdan rahatlyk bermeýändigini hatda «özüne hemra eden» şol «gizlin ärleriňem» durmuşda dogry ýoly görkez-mändigini nygtaýar:

Magtymguly aýdar, dostlar men gümrah,
Haýran galdym, bir menzilde tapmaý rah,
Üç yüz gelip, etdi özlerne hemra,
Ýanyk bagrym ýaşyn döküp oturmyş.²

3. Magtymgulynyň eserlerinde pygamberler baradaky rowaýatlar we mifler

Magtymgulynyň döredijiliginde taryhda bolan, ýaşap geçen şahslar bilen bir hatarda mifiki gahrymanlaryň keşpleri giňden ulanylýar. Olar bilen bir hatarda real ýaşap geçen şahslaryň obrazlaryna mifiki häsiýetlerem berilýär. Şeýle obrazlaryň hataryna Süleýmany hem-de Isany goşmak mümkin.

Gündogar halklarynyň edebiyatynda giňden ýaýran obrazlaryň biri-de **Süleýmanyň** obrazydyr.

¹ Nejep oglan. Aşgabat, Türkmenistan, 1977, 30–31 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 2-nji tom, 56 sah.

Magtymgulynyň döwründe Süleýman baradaky maglumatlaryň, rowaýatlaryň halk içinde belli bolany üçin, şahyr Süleýman baradaky faktlary çintgäp oturman, oňa örän gysgaça häsiýetnama berip geçýär we okyjyny ol barada özbaşdak pikirlenmäge çagyryýar. Bu edebi tär şahyra öz pikirini az we uz, gysga hem-de manyly beýan etmäge mümkinçilik beripdir.

«Eýsem, Süleýman kim, ol real taryhy şahsmy?» diýen soraglara jogap bermek üçin birnäçe çeşmelere salgylanmak mümkin.

Süleýman (Injilde ady Solomon) Gurhanda Muhammetden öň ýaşap geçen pygamberleriň biri hasaplanylýar. Bar bolan maglumatlara görä, ol taryhy şahs. Taryhçylaryň maglumatlaryna görä, Süleýman Dawudyň ogly, ol b.e. öň 935-nji¹ ýylda aradan çykydýr. Ýöne Süleýman hakdaky köp maglumatlar ony, bir tarapdan, adyl patyşa, kazy, hatda ýazyjy hökmünde suratlandyrsa, käbir çeşmeler onuň – halka salan agyr salgylary, gulak asmaýanlara onuň gullukçylarynyň gamçy bilen jeza berşi»² barada hem habar berýär.

Soňabaka jöhitleriň bu patyşasynyň ady Injil pygamberleriniň arasyna goşulypdyr. Gurhanyň birnäçe süresinde Süleýmanyň ady Dawudyň adynyň zyndan getirilipdir. «Pygamberler» atly 21-nji sürede Süleýmana Alla tarapyndan pähimlilik, bilim hem-de ýeliň ygtyýary berlendigi hem-de 27-nji sürede onuň guşlaryň dilini bilýändigini barada aýdylýar. Soňabaka halk rowaýatlarynda Gurhandaky gysgaça aýdylýan maglumatlaryň üsti ýetirilip, Süleýmanyň obrazyna mifologik häsiýetlerem berlipdir. Soňky dörän rowaýatlarda, ertekilerde, çeper eserlerde Süleýman tebigatdaky ähli jandarlaryň üstün-

¹ Käbir çeşmeler Süleýmanyň b. e. öň 962-nji ýylda aradan çykandygyny aýdýar. Bu barada seret: A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 351 sah.

² Редер Д. Г. Черкасова Е. А. История древнего мира. Москва, 1979, часть 1, 205 sah.

den höküm süren, aýratynam, haýwanlaryň, guşlaryň dilini bilen, öz jadyly ýüzügi bilen döwlere, jynlara hökümini ýöreden edilip suratlandyrylýar. Meselem, «Şazada Muhammet hakda erteki» diýen pars, «Mämmeťjan» atly türkmen halk ertekisinde, Döwletmämmeť Azadynyň «Wagzy-Azat» eserinde, «Hüýrlukga we Hemra» atly dessanda we başga-da birnäçe eserlerde döwleriň, perileriň Süleýman pygambere boýun egýändigini hem-de Süleýmanyň adynyň tutulmagy bilen her hili jadyly özgerişleriň bolýandygy barada aýdylýar. Emma Ferdöwsiniň «Şanama» eserinde bu obraz duş gelmeýär, çünki gadymy Eýran mifologiyasynda döwlere hökümini ýöreden patyşa hökmünde Jemşidiň obrazy berilýär. Ýöne yslam diniň ymykly ýaýramagy bilen, Jemşidiň şeýle häsiýetleri orta asyrlarda kem-kemden Süleýmanyň adyna berlip başlanýar.¹

Magtymgulynyň eserlerinde Süleýmanyň keşbinde iki hili, ýagny real hem-de mifologik häsiýetler suratlandyrylýar. Magtymguly «**Ekip geçdi**» goşgusynda:

Süleýmanyň aly jahy,²
Tört yüz gurulan bargähi,³
Ynsyň, jynsyň patyşahy,
Ol hem zenbil dokap geçdi.⁴

– diýip, Süleýmanyň belent derejeli şahs bolandygy, dört yüz sany köşk gurdurandygy hem-de ynşa-jynsa hökümini ýöredendigi hakda örän gysga görnüşde aýdylýar. Şahyryň soňky dördünji setirde «Ol hem zenbil dokap geçdi» diýmegi jöhitleriň gadymy döp-dessuryndan gelip çykýar. Sebäbi jöhitleriň gadymy däbi boýunça her bir adam, özünüň eýe-

¹ Фирдоуси. Шахнама. М., Изд-во АН СССР, 1957, 1 том, 610 sah.

² **Aly jah** – beýik mertebeli.

³ **Bargäh** – şa köşgi.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 43 sah.

leýän wezipesine garamazdan, bir hünäri ele almaly eken. Şol sebäbe görä, rowaýatlarda pygamberleriň her biriniň bir kesp-käriniň bolandygy ýörite nygtalýar. Meselem, Isa pygamber neçjar, ýagny agaç ussasy, Dawut pygamber demirçi ussa, Süleýman hem sebet örüp bilýän hünärli adam hökmünde görkezilýär. Magtymgulynyň döredijiliginde Süleýmanyň keşbi barada Gündogar edebiýatynda ýaýran rowaýatlaryň birnäçesi duş gelýär.

Meselem, Gündogar ýurtlarynda Süleýman bilen Saba şäheriniň aýal patyşasy Bylkysyň arasyndaky söýgi barada rowaýatlar ýaýrapdyr.

Injilde aýdylyşyna görä, «Saba atly ýurduň aýal patyşasy Hudaýyň gudraty bilen Süleýmanyň şöhrata eýe bolandygy barada eşidip, ony tapmaçalar bilen synap görmek üçin ýany-na köp adam alyp, Iýerusalime gelipdir. Ol Süleýmana bir ýüz ýigrimi talant¹ gyzyl pul, ýakymly ysly zatlar hem-de gymmat baha daşlary sowgat getiripdir...»²

Arap rowaýatlarynda hem Saba döwletiniň aýal patyşasynyň adynyň Bylkysdygy bütinleý äşgärdir. «Magrypda gadymy Saba buthanasynyň harabaçylygyna şu wagtlaram Mährem-Bylkys, ýagny «Bylkysyň ybadathanasy diýilýär»³.

Magtymgulynyň goşgularynyň birnäçesinde Süleýman we Bylkysyň söýgüsi barasyndaky rowaýatlara salgylanmalar duş gelýär. Meselem:

Anka aýdar: «Ýolçyýam»,
Hüthüt aýdar «Ilçiyem»,

---

¹ **Talant** – Gadymy Gresiýada, Wawilonda, Eýranda we beýleki käbir Gündogar ýurtlarda ulanylan iň uly agram we pul ölçeg birligi, 1 talant – 60 mina bölünýär. 1 mina 100 dirheme barabar; 1 talant 26 kg kümşe deň.

² Аравия. Москва, Наука, 1981, 347 sah.

³ Görkezilen eser, 347 sah.

Süleýmana sawçyýam,
Ýalan jahan içinde.¹

B. Garryýewiň öň belläp geçişi ýaly, «köne kitaplarda we halk döredijiliginde aýdylyşyna görä, Süleýman patyşa Bylkys atly patyşa gyzy aljak bolup, onuň ýörejek ýoluna gyzyl gül düşäpdir. Iki arada sawçylyk eden hem hüthüt-hüýpüýpik bolupdyr».²

Süleýman bilen Bylkysyň arasyndaky söýgi gatnaşyklary Gündogar edebiýatynda bellibir derejede yz galdyrypdyr. Meselem, **Nowaýynyň «Guş dili» («Lisan at-taýr»)** poemasynda-da hüthüdiň Süleýman we Bylkysyň arasynda çapar bolup hyzmat edendigi barada aýdylyp geçilýär.³

Ýöne şeýle rowaýatlarda real faktlardan daşlaşmak hem-de beýleki şahslar barada dörän mifiki süžetleri Süleýmanyň we Bylkysyň adyna bermek meýli bar. Meselem, **Magtymgulynyň «Bilmezmiň»** goşgusynda liriki gahryman özüni şol Süleýmana sawçy bolup hyzmat eden mifiki hüthüde meňzedýär:

Hüthüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym,
Bag içinde Bulkysyň saçyn açyp gördüгим,
Süleýmanyň tagtyndan sözläp habar berdigim.
Guş gonsun diýip, başymga bilbil heňin gurdugym,
Çarşenbe gün çäş wagty gondurdygym bilmezmiň?⁴

Şu bentde aýdylyşyna görä, hüthüt Pereňden (Ýewropadan – R. M) Çyn-Maçyna (Hytaý) Bylkysyň ýanyna barýar. Emma Injilde berilýän maglumatlarda Süleýman Iýerusalimde, Bylkys bolsa Arabystanyň Ýemen welaýatynyň Saba

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 298 sah.

² B. A. Garryýew. Magtymguly. Aşgabat, 1975, 85 sah.

³ Bu barada seret: Навои А. Сочинения. Ташкент, Фан, 1970, 7 том, 41 sah.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 222 sah.

şäherinde ýaşap geçipdir. Görşümüz ýaly, Saba şäheriniň ady Gündogar ertekilerine, dessanlaryna mahsus bolan Çyn-Maçyn bilen çalşyrylypdyr. Çünki Süleýman we Bylkysyň söýgüsi barada aýdylýan bu rowaýat soňabaka halk döredijiliginde we edebiyatda köp duş gelýän meşhur sýužete öwrülipdir. Hatda Hindistanda Akbaryň köşgünde ýaşap, «Malik aş-şu'ara» derejesini alan «**Faýzi**» tahallusly bir şahyr, öz ady **Abul Faýz ibn Mubarak Nagury (1547/48–1595)** «**Süleýman we Bylkys**» atly uly göwürimli eseri ýazyypdyr.¹

Ikinjiden, «Bag içinde Bylkysyň saçyn açyp gördügim» diýen setirde Hezreti Alynyň aýaly Patmanyň saçyndaky syrly hat barada aýdylýan mif Bylkysyň adyna berilýär. Bu Magtymgulynyň hatasy bilen däl-de, meşhur sýužetlerdäki käbir äheňler (ýagny, ýönekeý uly bolmadyk motiwler – R. M.) şahyryň eserlerine geçipdir. Sebäbi Magtymguly Patmanyň saçyndaky syrly hat baradaky mifi-de başga bir goşgusynda agzap geçýär:

Bir hat bardyr ol Patmanyň saçynda,
Okudarlar magşar halkyn seçende...²

Süleýmanyň obrazy Magtymgulynyň filosofik goşgularynda taryhy şahslaryň hatarynda getirilýär:

Köpleri ýok etdiň, käni ýuwutdyň,
Muhammet-hak resul jany ýuwutdyň,
Harun, Karun, Süleýmany ýuwutdyň,
Budur seniň işiň, belli, dünýä heý!³

Ýokarda öň belläp geçişimiz ýaly, Magtymgulynyň goşgularynda Süleýmanyň obrazyndaky Gündogar edebiýa-

---

¹ Bu barada seret: Бергельс Е. Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва, 1962, 209 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 45 sah.

³ Görkezilen eser, 241 sah.

tynda meşhur bolan mifiki häsiýetler-de beýan edilýär. Magtymguly Süleýmanyň döwlere, ynsa-jynsa (ýagny, adamlara we jynlara –R. M.), guşlara, haýwanlara hökümni ýörendigini aýdýar. Şeýle motiwleriň içinde öz gözbaşyny Gurhandan alýan (27-nji süre) Süleýman we hüthüt, Süleýman we garynja ýaly Gündogar edebiyatynda meşhur bolan sýužetlere salgylanmalary Magtymguly öz goşgularynda ussatlyk bilen ulanýar. Meselem, şahyr bu dünýäniň wepasyzdygyny, adamyň ömrüniň çaklidigini nygtaýan bir filosofik goşgusynda:

Neýlediň soltany, öldürdiň hany,
Şahy-Keýkawusny, Rüstem-u Zalny,
Döwlere hökm eden Süleýman kany,
Alar bilen ýola gitmediň dünýä!¹

– diýip ýazýar. Başga bir goşgusynda «**Süleýman we garynja**» atly meşhur sýužete salgylanmak bilen şahyr adamyň öz öňünde duranyň kimligine seretmezden, onuň arzyny diňläp, oňa howandarlyk etmelidigini nygtaýar:

Süleýman sen, mura bir gulak goýgul,
Sözüni diňlegil, jogabyn aýgyl,²
Häkim bolsaň, halky Gün kibi çoygul,
Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul!³

«Süleýman we garynja» baradaky sýužet, öň aýdyp geçişimiz ýaly, öz gözbaşyny Gurhandan alýar. Gurhanyň 27-nji süresinde şeýle diýilýär. «Süleýmanyň goşuny garynjalar jülgesine baranda, bir garynja: «Eý garynjalar, öz öýüňize gidiň, goý, sizi Süleýman we onuň goşuny bilmän, depeläp geçmesin» diýipdir.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 74 sah.

² **Aýmak** – aýtmak, açmak.

³ Görkezilen eser, 1-nji tom, 105 sah.

Ol (Süleýman) garynjanyň sözlerine gülüp, şeýle diýipdir: «Eý Hudaý, maňa we meniň enem-atama iberen merhemetligiň üçin minnetdar bolmaklyga rugsat et hem-de meni merhemetligiň bilen dogry ýoldan ýöreyän we ýagşy işleri amal edýän öz gullaryň hataryna goş».¹

Bu sýujet käbir Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde hem-de folklorda duş gelýär. Meselem, **Emir Hosrow Dehlewiniň (1253–1325)** Isgender baradaky poemasynda şeýle bir hekaýat getirilýär: «Süleýman bir gün gezelenje gidende at basmasyn diýip garynjany göteripdir. Köşge gaýdyp gelip, ol ýene-de tagtyň üstünde oturypdyr we garynjadan tagtyň oňa nähili ýaradygyny sorapdyr. Şonda garynja özüniň indi tagtdan ýokardadygyny, çünki onuň üçin Süleýmanyň eli tagt bolup hyzmat edýändigini aýdypdyr».²

Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserinde-de «Süleýmanyň garynja bilen sözleşeni» diýen hekaýat getirilýär. Ol hekaýat şeýle başlanýar: «Süleýman bir gün tagtyň üstünde olturar erdi. Ýel tagtyny göterdi. Goşuny tagt astynda ýöri erdiler. Bir uly güle degdiler. Ol gül içi doly garynja eken. Ol garynjalaryň ulusy agsak eken. Ady Mindir (bolupdyr). Ol aýtdy: «Eý garynjalar, gaçyň, öýleriňize giriň. Süleýmanyň goşuny sizi basyp heläk kylmasyn...»³ Süleýman garynjalaryň ulusynyň özüniň näme üçin gaçmandygyny soranda Mindir oňa şeýle jogap berýär: «Men bularyň ýolbaşçysy. Ýolbaşçy raýatlaryna mähriban bolmaly. Bela gelende, özüni belaga garşy tutmagy gerek»⁴ diýip jogap berýär.

---

¹ Коран. М., 1990, 313 sah.

² Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, 346 sah.

³ Рабгузий Н. В. Кисаси Рабгузий. Тошкент, Ёзувчи, 1991, Иккинчи китоп, 35 sah.

⁴ Görkezilen eser, 36 sah.

Görşümüz ýaly, Magtymgulynyň goşgusyndaky pikir «Kysasyl enbiýadaky» Süleýman we garynja baradaky sýužetde öňe sürülýän ideýa meňzeş. Olaryň ikisinde-de her bir patyşanyň, häkimiň öz halkyna söýgi bilen seretmelidigi baradaky gumanistik pikir öňe sürülýär.

Umuman, Süleýman we garynja baradaky sýužetleriň hemmesinde-de her bir adamyň durmuşda öz eden işi üçin Allanyň öňünde ýüzügara bolmazlygy, asylly işler etmelidigi baradaky ynsanperwerlik ideýasy eriş-argaç bolup geçýär. Şoňa görä-de Magtymgulynyň bu sýužete salgylanmagy tö-tänleýin däl.

Şeýle-de Magtymguly dünýäniň täsinligi, adamyň ýaşayşynyň çylşyrymlydygy, ömrüniň öteğcidigi barada hem-de ahyrzaman temasyndan ýazan goşgularynda Süleýmanyň täsin, jadyly tagty, ýüzügi baradaky maglumatlara salgy-lanýar:

Akyl, pikir et her haçan,
Ýüz gonan bar, ýüz geçen,
Tagty asmandan uçan,
Süleýman öldi gitdi.¹

Başga bir goşgusynda Magtymguly Süleýmanyň tagtyny ýel göterip uçurandygyny aýdýar:

... Tagtyny ýel çeken hökmi-Süleýman,
Galmady, dünýäden gitdi ýaranlar².

Süleýmanyň tagty bilen bir hatarda onuň jadyly ýüzügi baradaky mifler hem Gündogar şahyrlarynyň köpüsiniň eserlerinde beýan edilýär. Meselem, **Alyşir Nowaýynyň «Perhat we Şirin»** atly meşhur poemasynda Perhat Ahryman atly döwi

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 304 sah.

² Görkezilen eser, 2-nji tom, 28 sah.

öldürüp, Süleýmanyň jadyly ýüzügiene eýe bolýar.¹ Ol ýüzük barada Magtymguly şeýle ýazýar:

Dawut öldi, perzendine ýer galdy,
Hudaýymdan aňa bir ýüzük geldi,
Nurdan bolan ol ýüzükni döw aldy,
Süleýman tagtyndan aýrylmadymy?²

Gündogarda möhür patyşalyk, häkimlik nyşany bolup durýar. Ferdöwsiniň «Şanama» poemasynda eýranlylaryň gadymy, dördünji patyşasy Jemşid men-menlik edip häkimiýeti elden giderýär. Onuň jadyly ýüzügi zalym, gelmişek Zohagyň eline düşýär. Ol ýüzügi Feridun Zohagy öldürensoň, yzyna alýar we ýurtda häkimiýete eýe bolýar.³

Magtymgulyň ahyrzaman temasyndan ýazan «**Bir beýan geler**» goşgusynda-da Süleýmanyň möhüri, Musa pygamberiň jadyly hasasy möminleriň, ýagny «iman getirenleriň» ellerinde adalat, häkimiýet, hukuk nyşanlary bolup durýar:

Gaçyp, andan hiç kim tapmaz halasy,
Möminler hoş bolar, howl eder asy,⁴
Sag elinde bolar Musa hasasy,
Sol elinde möhri-Süleýman geler.

Nijesine möhri-Süleýman sürer,
Nijesine Musa hasasyn urar,
Halk ýary ak bolup, bir nesfi garar,
Gara ýüzli belli biiman geler.⁵

---

¹ Bu barada seret: Навои А, Пять поэм. М., Изд-во худ.лит-ры, 1948, 165–169 sah.

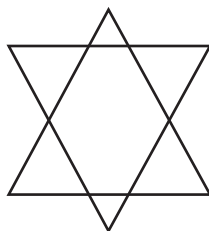
² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 78 sah.

³ Фирдуси. Шахнаме. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, 1 том, 121 sah.

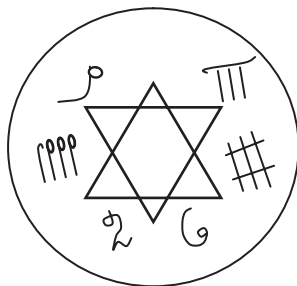
⁴ Asy – günäkär.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 147 sah.

Şol ýüzügiň gaşy, ýagny «möhri-Süleýman» bir-biriniň içinden geçirilip gazylan iki sany üçburçluk, alty burçly ýyldyzy ýasaýar, ol bolsa şu aşakdaky şekildedir:

Bu şekiliň her burçy bir pygamberi aňladýar. Olar: **Ybraýym, Yshak, Ýakup, Musa, Harun we Dawut.** Onsoň şol ýyldyzyň daşyna «Ismi a'zam» (ýagny «beýik at», Hudaýyň ady) diýlip, şu aşakdaky şekilde ýazylypdyr:

Möhri-Süleýman käbir kitaplarda başburçluk şekilinde berilýär.¹ Gündogar edebiyatynda Süleýman barada ýörgünli bolan temalaryň ýene-de biri, onuň perzentsizlikden kösenenligi baradaky sýužetdir. Gündogar halklarynyň döredijiliginde zürýat, nesil meselesi iň wajyp görülyän gadymy temadyr. Şonuň üçin **Nyzamynyň «Ýedi gözəl»** poemasynda şu temadan bir sýužet getirilýär: Süleýmanyň perzendi bolmandyr. Onuň aýaly Bylkys Hudaýdan zürýat dilemegi Süleýmandan haýyş edýär. Hudaýyň gudraty bilen olaryň ogly bolýar. Emma olaryň oglunyň el-aýagy ysmaz bolup dogulýar.

¹ Ýunus Emre. Diwani, Istanbul, 1943, 640 sah.

Är-aýal gama batyp, Jebraýyl perişdäniň üsti bilen munuň sebäbini Hudaýdan soraýarlar. Hudaý eger-de är-aýal – Süleýman hem Balkys bir-birine öz pynhan syrlaryny açsalar, olaryň oglunyň sagaljakdygyny aýdýar. Süleýman aýalynyň ýanynda özüniň baýlygyna seretmezden, öýüne gelen her bir adamyň eline seredip, bir zat hantama bolýandygyny boýun alýar. Şonda oglunyň ysmaýan aýagy sagalýar. Aýaly Bylkys hem öýlerine gelýän her bir owadan ýigide hantamaçylyk gözi bilen seredýändigini boýun alanda bolsa, oglunyň ysmazak elleri herekete gelýär.¹

Nyzamy bu sýužeti öz poemasynda hakykatyň, dogruçylygyň maşgala durmuşynda nähili gerekdigini görkezmek üçin ulanypdyr. Şu sýužet Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» poemasynda-da biraz üýtgeşiğräk formada getirilýär. Ýöne, Azady sýužetiň soňuny terkidünýä, sopusylyk äheňinde jemleýär:

Üşbü dünýä kim ölümniň ýoludyr,
Dünýäge gelgen ajal paýmalydyr,
Bu ölüm ýolunda perzent ekmegil,
Gaýgy-gussa birle hupaba çekmegil.²

Magtymguly şu sýužete düýbünden başgaça çemeleşip, Durdy şahyr bilen aýdyşygynda oňa tapmaça görnüşinde salgylanýar:

Ne syna, ne jandyr söýle bu syrdan,
Bilinden aşagy bolmuş hajardan,³
Aşyk, beýan eýle, kaýsy şejerden.⁴
Hem janly, hem jansyz dogan zat nedir.⁵

¹ Bu barada seret: Низами Г. Семь красавиц. М., 1959, 208–211 sah.

² D. Azady. Saýlanan eserler (tankydy tekst). Aşgabat, Ylym, 1982, 60 sah.

³ **Hajar** – daş.

⁴ **Şejer** – daragt, agaç. Şu söz Abulgazynyň «Şejereýi Terakime» atly eserinde «nesil daragty» diýen manyny aňladýar.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 115 sah.

«Bilinden aşagy bolmuş hajardan» diýilmegi şol doglan çaganyň aýagynyň daş ýaly gaty bolup, ysmaýandygyny aňlatsa, «şerjer» diýip, bu ýerde Süleýmanyň nesli göz önünde tutulýar.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Süleýmanyň keşbi bilen baglanyşykly mifleri we rowaýatlary dürli kontekstlerde täzeçe işläpdir. Bu edebi tär Magtymgula özüniň estetiki, filosofik garaýyşlaryny çeper beýan etmäge mümkinçilik beripdir.

Şahyryň eserlerinde we Gündogar edebiyatynda giňden ulanylýan obrazlaryň ýene-de biri **Isa pygamberdir** (Injilde onuň ady **Iisus Hristos**). Ol musulman dini maglumatlaryna görä, Muhammetden öň ýaşap geçen pygamberleriň hataryna girýär.

Gündogaryň Nyzamy, Nowaýy, Attar ýaly meşhur şahyrlary kimin Magtymguly-da Isa barada aýdylýan rowaýatdyr, miflere salgylanyp, onuň obrazyny öz eserlerinde ulanypdyr.

Gurhanyň 3-nji süresinde Allanyň gudraty bilen Isanyň Merýem diýen zenandan atasyz dogluşy barada aýdylýar.¹ Bu täsin hadysa barada ýazanda Magtymguly Isa pygamberiň «**Ruhylla**», ýagny «Allanyň ruhy» diýen lakamynyň bardygyny aýdýar:

Beýtil-mukaddesde,² Ymran ilinde,³
Atasyz bar bolan ene bilinde,
Gudratyň meşhurdyr Merýem oglunda,
Ýa, reb, Isa-Ruhylla haky çün!⁴

Şahyr başda bir goşgusynda ýene-de şu wakany dile getirýär:

---

¹ Коран. Москва, 1990, 65 sah.

² **Beýtil-mukaddes** – Iýerusalim şäheri.

³ **Ymran ili** – jöhit halky, **Ymran Musa pygamberiň** kakasynyň ady.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 38 sah.

...Gudratyndan Mesihany¹ ýaratdy ol bipeder,
Otny Ybraýym Halylga lälezar etgen kerim.²

Injilde, Gurhanda duş gelýän Isanyň obrazynda hristian dini boýunça ynsan we Hudaý häsiýetleri jemlenipdir. Dini kitaplarda onuň adatdan daşary şahs bolandygyny görkezmek üçin epiki obrazlarda bolşy ýaly, onuň adatdan daşary dünýä inişini nygtaýarlar. Meselem, **Rabguzynyň «Kysasyl en-biýa»** atly eserinde Isanyň alty aýda Merýem enäniň agzyndan dogluşy, onuň entek, sallançakdaka, ýagny emzik çagalykdan enesi bilen gepleşmegi ýaly haýran galdyryjy hadysalar beýan edilýär.³ («Şanamada» Rüstemiň, «Görogly» eposynda Göroglynyň dogluşy, kemala gelşi hem adatdan daşary wakalar bilen baglanyşykly)

Ylymda Isanyň şahsyýeti barada iki hili garaýyş bar. Alymlaryň bir topary Isanyň taryhda bolan, ýaşap geçen şahsdygyny nygtasalar, beýleki topar alymlar ony mifiki obraz hasaplaýarlar. Çünki soňkularyň pikirine görä, Isanyň obrazy gadymy totemizm⁴ ynançlary ýa-da daýhançylyk kultlarynyň netijesinde döredipdir.

Injilde Hristosyň bir ýerde özüne «men – ýaşayşyň çöregi», başga bir ýerde «men – hakyky üzümiň çybygydyryn, meniň kakam bolsa üzümçi bagbandyr» diýen sözlerine esaslanylýp, alym I. A. Stuçewskiý «İsus Hristosyň kultunyň gadymy ösümlük hudaýlary bilen baglanyşyklydygyny»⁵ ýazýar.

¹ **Mesiha** – Isa pygamberiň lakamy; **mesih** – ýüzüne mukaddes ýag çalnan diýmegi aňladýar.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 103 sah.

³ Рабгузий Н.Б. Кисаси Рабгузий. Тошкент, Ёзувчи, 1991, иккинчи китоп, 82–83 sah.

⁴ **Totemizm** – gadym döwürde ilkidurmuş obşina durmuşynda ýaşan halklaryň haýwanlara, ösümlüklere we jansyz zatlar sejde etmegi bilen baglanyşykly dini garaýyşlary.

⁵ Стучевский И. А. Восточные корни мифа о Христе. Москва, 1958, 15 sah.

Injilde bar bolan maglumatlara görä, Iisus Hristos patyşa Irodyň döwründe Palestinada doglupdyr. Patyşa Irod bolsa b.e. 4-nji ýylynda aradan çykýar. Hristian däbi boýunça 25-nji dekabır Iisus Hristosyň doglan güni hasaplanyp, baýramçylyk geçirilýär (oňa rus dilinde «Roždestwo» diýilýär).

Isa doglandan soň, ony patyşa Iroddan halas etmek üçin Müsüre äkidýärler. Isa ulalyp, öz ýurduna, ýagny Palestina dolanyp gelýär we töweregine 12 sany şägirt (ýagny, apostol) ýygnap, öz dini taglymatyny wagyz edip başlaýar. Emma Iýerusalim şäherinde öz şägirdi Iuda 30 teňne kümüş pul üçin Isany satýar, ony şugullap tutdurýar. Rim hökümdary Pontiy Pilat Iisusy haja çüýläp öldürmek barada höküm çykarýar. Emma şenbe güni geçensoň, Isa direlýär we asmana göterilýär. Isa baradaky bu maglumatlaryň hakykatda bolandygyna ýa-da bolmandygyna seretmezden, onuň obrazyna real we mifologik äheňler duýulýar. Isanyň obrazynyň Injilde, Gurhanda beýan edilmegi yslam dininiň ýaýran ýurtlarynda Isanyň obrazyna degişli hekaýatlar, dürli miflere salgylanmalar Nyzamy, Attar, Nowaýy, Jamy, Rумы ýaly tanymal Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde hem köp duşýar. Şu däpden ugur alyp, Magtymguly hem Isanyň obrazyna ençeme gezek ýüzlenýär, köp halatda Magtymguly Isa pygamber baradaky mifiki sýužeti ulanýar we şeýle tär bilen öz döwrüniň durmuşy bilen baglanyşykly wajyp ideýalaryny has aýdyň, çeper beýan edýär.

Halkyň geljekde boljak bagtly durmuş baradaky arzuwlary geçmişde, köplenç, dini-mistiki obrazlaryň üsti bilen şöhlelendirilipdir. Isa hem şeýle obrazlaryň biridir. Onuň obrazyny adamzadyň uly betbagtçylykdan halas ediji hökmünde suratlandyrylýar. Şonuň üçin **Magtymguly «Harap eýlä»** goşgusynda bu ýagdaýy özboluşly beýan edýär:

Magtymguly, her kim diňlese jandan,
Bu işler öň geler ahyrzamandan,

Mäti ýerden çykar, Isa asmandan,
Deçjaly ol iki är harap eýläär.¹

Ýöne şahyryň käbir goşgularynda Isa mifiki asmandan in-
ýän gahryman däl-de, adaty bir adam hökmünde görkezilýär:

Gurt aglar Ýakup ýanynda,
Düldül Alynyň şanynda,
Isa eşegin münende,
Sygyr Musa ulagydyr.²

Şu bentde Isa ýönekeý daýhan şekilinde suratlandyry-
lypdyr, sebäbi at almaga güýji ýetmedik daýhana geçmişde
eşek ulag bolup hyzmat edipdir. Şahyryň «**Bilmezmiň**» diýen
goşgusynda-da «eşek münüp Isa dek, ýeldirdigim³ bilmez-
miň?» diýmegi-de, Isanyň ulagynyň eşek bolandygyna şaýat-
lyk edýär. Sebäbi Isa ulalansoň, Iýerusalime eşekli gelýär.⁴

Magtymguly adamlaryň dünýäde deň ýaşamaýandygyny,
adalatyň ýoklugyny Isanyň garyp ýaşandygy hakyndaky sýu-
žete salgylanyp beýan edýär:

Leýli üçin ne jibr etdiň Mejnuna,
Zalym, ynsap eýle bu nähak huna,
Günde kyrk at bezäp berdiň Karuna,
Isa mydar berdiň ýeke har bile.⁵

Isany garyp ýaşan keşp hökmünde suratlandyrmak däbi
Magtymguludan öňki şahyrlarda-da bar. Meselem, Nyza-
mynyň bir goşgusynda Isa şeýle bir garyp bolup, hatda öz
myhmanlaryny çyranyň ýagtysy bilen hezzetländigini beýan

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, Türkmenistan. 1994, 2-nji tom, 135 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 41 sah.

³ **Ýeldirmek** – ylgatmak, ýortdyrmak.

⁴ Bu barada seret: Новый завет и Псалтирь. Калифорния, 1990, 64–65 sah.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 254 sah.

edilýär. Nyzamy bu hezzetlenişe «Isanyň meýlisi»¹ diýip at berýär.

Isanyň deminiň ölüleri janlandyryp bilýändigini baradaky öz gözbaşyny Injilden, Gurhandan alýan mife ýüzlenmek, oňa salgylanmak däbi Gündogar edebiýatynda ýörgünli bolupdyr. Meselem, şemalyň ýakymly öwüsmegini şahyrlar Isanyň ölüleri direldiji melhem demi bilen deňeşdiripdirler. Gurhanyň 3-nji süresinde bu barada Isa pygamberiň şeýle sözleri berilýär: «Men siziň ýanyňyza ýaradanyň şeýle alamaty bilen geldim. Men palçykdan size guşuň şekilini ýasaryn we oňa dem ursam (ýagny, üflesem), ol Allanyň emri bilen guş bolar. Men körleri, heýwerelileri açaryn we Alla ýol berse, ölüleri direlдерin».²

Magtymguly unsanyň ýaşayşynyň tebigat bilen berk ysnyşykda, baglanyşykda bolýandygyny nygtap, adamyň özüni gurşap alan tebigatdan aýry ýaşap bilmeyändigini aýtmak üçin Isanyň direldiji hökmünde çykyş edýän keşbine ýüzlenipdir:

Pyragy – murdadyr,³ ýeller ýel çekse,
Aýlar ebr⁴ salsa, Günler gün çekse,
Ylýas aby dökse, Hyzyr el çekse,
Zinde⁵ bolmaz Isa ursa dem bile.⁶

Şahyryň käbir goşgularynda bu keşp Gündogar edebiýatynda öz tebipçiligi bilen belli bolan Lukmanyň obrazy bilen bir hatarda ulanylýar:

Bir derde duşup men, hiç kimse bilmez,
Isa aňmaz, Lukman çäresin kylmaz,

---

¹ Низами Г. Собрание сочинений. М., 1985, 4 том, 129 sah.

² Коран. М., 1990, 66 sah.

³ **Murda** – öli.

⁴ **Ebr** – bulut.

⁵ **Zinde** – diri.

⁶ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 99 sah.

Geler-turmaz, duman başdan sowulmaz,
Her zaman bir dert egser men söz bile.¹

Sözümizi jemläp aýtsak, Süleýmanyň we Isanyň keşpleri, bir tarapdan, real adamyň sypatlaryny, häsiýetlerini özünde jemlese, başga tarapdan, olara jadyly, adatdan daşary häsiýetleriň, mifologik sypatlaryň ýöňkelendigini aýtmak mümkin. Şol keşpler barada dörän dürli rowaýatlar we mifler Gündogar edebiyatynda giňden ulanylypdyr. Magtymguly hem öz eserlerinde şol rowaýatdyr mifleri täzeden beýan etmäge ýykgyň etmän, olara diňe gysgaça salgylanmak bilen, öz aýttjak pikirini gysga hem-de manyly beýan edipdir.

Magtymguly öz goşgularynda Gündogar poeziýasyna mahsus bolan didaktik, öwüt-nesihat äheňlerini ulanmak bilen, öz okyjysyny öň ýaşap geçen şahslaryň ýa-da meşhur edebi eserleriň, rowaýatlardyr mifleriň gahrymanlarynyň oňat häsiýetleriniň, bitiren gowy işleriniň mysalynda terbiýelemek isleýär. Şeýle ýagdaýy şahyryň «**Ekip geçdi**» goşgusynda-da görmek mümkin. Goşgynyň her bir bendi geçmişde meşhur bolan bir şahs ýa-da şeýle şahslar bilen baglanyşykly bir waka barada gysgaça habar berýär.

Bu goşguda şol şahslar özleriniň pygamberlik derejelerine seretmezden, örän ýönekeý, zähmetsöýer hem-de kynçylyklara döz gelip bilýän adamlar hökmünde suratlandyrylýar. Adam ata «bu dünýäni ekip geçen» bolsa, Nuh pygamberiň neçjarçylyk bilen meşgul bolandygy, Idrisiň köýnek tikiñisi, Süleýmanyň sebet öryän hünärment, Musanyň çopan bolandygy nygtalýar. Oglunyň zaryny çekip, kyrk ýyllap aglan Ýakubyň ýa-da Kerbela çölünde şehit bolan ymam Hüseyiniň obrazlary Magtymgula adamyň kalbyna öz estetik we filosofik garaýyşlary bilen aralaşmaga kömek edýär.

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 285 sah.

Şeýle mysallaryň üsti bilen şahyr adamyň zähmetsöýer, gowulyga ynanjynyň berk bolmalydygy hem-de kalbyny arassa saklamalydygy baradaky pikirleri ösdürip, iň soňunda özüniňem şol şahslary dost tutunandygyny nygtaýar:

Magtymguly, her kim hasdyr,
Işi dergaha yhlasdyr,
Bize olardan mirasdyr,
Her dostuna degip geçdi.¹

Rowaýatdyr mifleriň keşpleri şahyryň döredijiliginde aýdyljak pikiri gysga, çuň manyly hem-de eseriň içki mazmunyna daşyndan aňlanmaly mazmun goşupdyr (ýagny, aýdyljak pikiriň esasy bölegini podtekstde, tekstiň daşyndan aňlamaly bolýar). Şahyr şeýle obrazlara öz döredijiliginiň dürli döwürlerinde, dürli kontekstlerde ýüzlenýär. Magtymgulynyň ýaşrak döwründe ýazan «**Bady sabany görsem**» diýen goşgusynda liriki gahryman alys ýurtlary, daglary, çölleri, umuman, daş-töweregini gursap alan dünýäni, durmuşy öwrenmek hyjuwy bilen joşup, mifiki obrazyňky ýaly arzuwларыnyň hasyl bolmagyny isleýär:

Hyzyr kimin çöllerde,
Ylýas kimin köllerde,
Kowus kimin daglarda,
Ýagşy-ýamany görsem.²

Şu bentde agzalýan **Hyzyr we Ylýas** durmuşda adamlara kömek edip bilýän hoşniýetli hem-de il içinde hormatlanýan real şahslar hökmünde agzalýar.

Sebäbi Gündogarda ýaýran miflerde **Hyzyr** (Hydyr ata diýlibem aýdylýar) çöllerde, sähralarda ýolagçylar kyn ýagdaýa, teşnelige uçranda kömege ýetişýärmiş. Ol ýaşyl çäkl-

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 44 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 26 sah.

men geýnen, ak sakgally goja sypatynda suratlandyrylýar. Ýlýas bolsa kölleriň, deňizleriň mifiki howandary, goragçysy hökmünde görkezilýär.

Gurhanyň teswirçileriniň tassyklamagyna görä, Hyzyryň obrazy Gurhanyň 18-nji süresinde «Allanyň guly» diýlip agzalýan şahsdan gelip çykandyr. Musa öz kömekçisi bilen «iki deňziň birigýän ýerinde» (al-Bahreýn) Allanyň bir gulundan tälim almaga gidýär. Şol «Allanyň gulunyň» ady **al-Hidr** («al-Hidr» – arapça «ýaşyl» diýmegi aňladýar) bolup, ol dirilik suwuny tapypdyr we baky ýaşayan şahsa öwrülipdir. Musa al-Hidriň syrny biljek bolýar, emma al-Hidr oňa öz syrny açmak islemändir. Bu barada Gurhanda berilýän maglumatlar örän gysga bolup, yzygiderli beýan edilmän bölekleýin aýdylyp geçilýär. Emma edil şol wakalar «**Kysasyl enbiýada**» has anygrak beýan edilýär. Şonda Musanyň ýolda iýmek üçin ýanyna alan balyklarynyň suwda direlişini Hyzr «Balyklaryňyz Taňrynyň buýrugy bilen direldiler. Bu suw içinde Hudaýa tesbih¹ okaýarlar»² diýip Musa direldiş suwunyň syrny açmaýar.

Gurhanyň 18-nji «Gowak» atly süresinde Musa iki deňziň birigýän ýerine ýetenlerinde ajygyp, hyzmatkärinden iýmit getirmegini soranda, onuň hyzmatkäri: «biz bir gaýanyň ýanynda düşlänimizde men balygy ýatdan çykarypdyryn. Ony ýatdan çykarmagyma şeýtan sebäp bolupdyr we ol (balyk) bir täsinlik bilen deňze rowan bolupdyr»³ diýip jogap berýär. Emma öli balygyň direlişiniň sebäbi açylyp görkezilmeýär. Elbetde, şu wakanyň, ýagny hekaýatyň beýany öňler Gündo-

¹ **Tesbih** – 1.Hudaýy ýatlap doga okamak. 2.Şol dogalary sanamak üçin ýüpe düzülen hünji.

² Рабгузий Н. В. Кисаси Рабгузий. Тошкент, Ёзувчи, 1991, иккинчи китоп, 21 sah.

³ Коран. Пер. с арабск. акад. И.Ю.Крачковскью. Москва, 1990, 247 sah.

garda has dolurak görnüşde bolan bolmagy mümkin. Sebäbi dirilik suwunyň gözlenişi baradaky rowaýatlar örän gadymy çeşmeler bilen baglanyşyp gidýär.

Daniýaly tanymlar arheolog **Jeffri Bibbi** Dilmun¹ diýen ýurdy gözläp, Arap ýarymadasynyň gündogar kenarynda öz arheologik gazuw-agtaryş işlerini geçirip ýörkä, al-Hidr bilen baglanyşykly zyýarat edilyän birnäçe ýerleri görüpdir. Jeffri Bibbiniň bellemegine görä, al-Hidriň obrazynyň kökleri örän gadymy Wawilon (Babyl) miflerine uzap gidýär.

Biziň eýýamymyzdan öň, takmynan, XVIII asyrlarda dörän, «**Gilgameş barada epos**», «**Iştaryň dowzaha baryp gelşi**» atly Assiriýa, Wawilon poemalarynda dirilik suwunyň gözlegi hakyndaky sýužet öz çeper beýanyny tapypdyr.

Gadymy Wawilonda döredilen «**Gilgameş baradaky eposda**» öz dostunyň ölümüne gynanan Gilgameş baky diriligiň syryny bilmek isleýär. Ol köp bela-beterleriň, adam-içyanlaryň üstünden, ýer astyndan geçip, dünýäni suw alanda diri galyp, Hudaýa öwrülen öz garyndaşy Utnapiştiniň ýanyna baryp, ondan baky diriligiň syryny açmagy haýyş edýär. Utnapişti Gilgameşe bakylygyň syryny gürrüň berýär:

«Gilgameş, ýörediň, ýadadyň we işlediň,
Ýurduňa gaýdaňda näme bereýin?
Gilgameş, men saňa aýdaýyn bir syrly gürrüň,
Bir gülüň syryny gürrüň bereýin,
Ol gül tiken kimin deňziň düýbünde,
Bägül tiken deý çümer eliňe,
Şol güli eger-de eliňe salsaň,
Bolarsyň müdimi, sen baky juwan.²

---

¹ Бибби Дж. В поисках Дилмуна. Москва, Наука, 1984, 236–237 sah.

² Эпос о Гильгамеше. Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1961, 81 sah.

Ol güli, ýagny bakylygyň ösümligini kynçylyk bilen ele salan Gilgameş ony öz halky bilen paýlaşmaga watanyna ugrayar, emma gaýdyp gelyärkä çölde öz ýoldaşy Ur-Şanabi bilen suwa düşmäge gidenlerinde ýylan ol ösümligi ogurlayar. Şol mife görä, «ine, şondan bäri ýylanlar öz derisini täzeläp, ýaş bolýan bolsa, adamlara kem-kemden garramak buýrulypdyr».¹

«**Iştaryň dowzaha baryp gelşi**» atly poemada-da Iştar öz adamsy Tammuzy direktmek üçin tümlük ýurduna dirilik suwuny getirmäge gidýär.²

Jeffri Bibbi «Gilgameş barada epos» atly poemasyndaky dirilik suwunyň gözlegi baradaky sýužeti Gurhandaky Musa bilen duşuşyň «Allanyň guly, ýagny al-Hidr baradaky epizod bilen deňeşdirip, «al-Hidriň öz syrny bilmek üçin oňa ýüzlenýän we öz maksadyna ýetip bilmedik adam Musa däl-de, Gilgameş bolmaly. Megerem, biz bu ýerde Gilgameş baradaky rowaýatyň wawilon we şumer nusgalaryndan tapawutlanýan bir wariantyny görýäris, onuň üstesine-de, Muhammediň döwründe ýatdan çykan gahryman Gilgameşiň deregine Gurhandaky, her bir araba mälim bolan, Musanyň ady getirilýär»³ diýip belleýär.

Jeffri Bibbiniň pikirine görä, al-Hidriň keşbi Gilgameşiň garyndaşy Utnapišti bilen baglanyşykly bolmagy mümkin. Sebäbi ol iki deňziň birigýän ýerinde hudaýlar tarapyndan baky ömür berlen ýeke-täk adam. Galyberse-de, Utnapiştiniň beýleki atlary «Hasisadra», «Ziusudra» diýlen görnüşde hem duş gelyär.

Ýeri gelende aýtsak, «Gilgameş barada eposda» Ea diýen «süýji suwlaryň we parasatlylygyň hudaýy», megerem,

---

¹ Древний Восток. М., Учпедгиз, 1961, 136 sah.

² Матвеев К.П. Сазонов А.А.. Когда заговорила клинопись. М., Молодая гвардия, 1979, 73–75 sah.

³ Библи Дж. В поисках Дильмуна. М., Наука, 1984, 237 sah.

Ylýasyň ilkinji dörän çeper obrazy bolsa gerek. Assiriýa-wawilon mifiki obrazlary soňabaka musulman edebiýatyna mykly girizilip, ilkinji pygamberleriň hataryna goşulypdyr we ol şahslar barada ýene-de dürli rowaýatlar döredilipdir.

Hyzyryň we Ylýasyň obrazlary Gündogar edebiýatynda, köplenç, dirilik suwuny tapan adamlaryň keşpleri hökmünde şöhlenenipdir. Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa» atly eserinde olar barada: «Hyzyr bilen ikisi dirilik (baklyk) suwuny içdiler, kyýamata çenli ölmezler»¹ diýlip aýdylýar. Bu kitapda aýdylyşyna görä, Ylýas «Ýedi deňze hökmi ýöreýän»² Hyzyr sähralarda ýoldan azaşanlara ýol görkezýän» keramatlylaryň hataryna goşulýar. Edil şeýle häsiýetler bilen bu keşpler dünýewi edebiýata hem giripdir.

XII asyrdaky ýaşap geçen, pars dilinde şygry ýazan **Hakany**, ýagny doly ady **Afzaledin Bedil Ibrahim ibn ali-Hakany (1120/21–1199)** bir rubagysynda:

Sensiň dirilik suwunyň çeşmesi,
Men Hyzyryň balygy bolaýyn...³

– diýip, Hyzyryň dirilik suwuny tapyşy baradaky sýužete salgylanýar. Şol sýužete görä, Hyzyr Isgender bilen dirilik suwuny gözlemäge gidende, dirilik suwunyň güýjüni barlap görmek üçin ýany bilen guradylan balyk alyp gidýär, sebäbi şeýle suwa öli balygy taşlasaň, ol direlýärmiş.

Bu sýužet «**Dirilik suwy – halkyň paýy**» diýen türkmen halk ertekisinde hem duş gelýär.⁴ Hyzyryň Isgender bilen diri-

---

¹ Рабгузий Н.В. Кисаси Рабгузий. Тошкент, Ёзувчи, 1991, иккинчи китоп, 68 sah.

² Рабгузий Н.В. Кисаси Рабгузий. Тошкент, Ёзувчи, 1991, иккинчи китоп, 66 sah.

³ Хакани. Ветер в руке. Москва, 1986, 184 sah.

⁴ Syrly hazyna. Aşgabat, Magaryf, 1985, 73–83 sah.

lik suwuny gözlemäge gidişi **Ferdöwsiniň «Şanama»** we **Nyzamynyň «Isgendernama»** poemalarynda-da beýan edilýär.

Nyzamy «Isgendernama» poemasynda «Dirilik suwy baradaky hekaýat» diýen baby girizipdir.

Bir garry Isgendere tümlük ýurdunda dirilik suwunyň çeşmesiniň bardygyny gürrüň berýär. Isgender bu gojanyň aýdanyny barlap görmek üçin şol suwy gözlemäge gidýär. Şonda Hyzyr Isgenderiň kömekçisi bolýar. Isgender bilen Hyzyr dirilik suwuny gözlemäge gidende, Isgender Hyzyra garaňkyda şöhle saçýan bir daş berýär. Tümlük ýurduna baranlarynda Hyzyr şol daşyň kömegi bilen garaňkydan dirilik suwuny tapýar we içip, baky diri bolýar, emma Isgender tümlükde azaşyp, hiç zat tapyp bilmän gaýdýar. Hyzyryň tapan dirilik suwunyň ýanyna Ylýas hem gelýär. Ol garbanjak bolanda elindäki guran balygy suwa gaçyrýar. Öli balyk suwda direlýär. Bu waka geň galan Ylýasyň özi-de şol suwdan içip, bakylyga eýe bolýar.¹

Magtymgulynyň «**Ýar senden**» goşgusynda Nyzamynyň «Isgendernama» poemasyndaky sýužete salgylanma duş gelýär:

Hyzyr, Ylýas kibi girsem zulmada,²

Ýa, reb, habar bilerinmi ýar senden!³

Şeýle salgylanma şahyryň «**Kefarat etdi**» goşgusynda-da bar:

...Bilermi sen, haýat⁴ akar zulmatda,

Hyzyr bilen kimse tehäret⁵ etdi?⁶

---

¹ Bu barada seret: Низами Г. Искендернаме. Баку, 1983, 547–564 sah.

² **Zulmat** – tümlük, garaňky, garaňkylyk.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 38 sah.

⁴ **Haýat** – ýaşayuş, dirilik, bu ýerde «dirilik suwy» diýen manyda ulanylýar.

⁵ **Tehäret** – arassalyk; tehäret etmek – ýuwunmak.

⁶ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 38 sah.

Hyzyryň we Ylýasyň obrazyna salgylanmalar Magtymgulynyň filosofik, sufistik, syýasy, söýgi we başga temalarda ýazan eserlerinde duş gelýär. Şahyryň filosofik temadan ýazy-lan «**Birniçe mysal**» atly gazalynda:

Ugradym Ylýas, Hyzr oldy wysal,¹

Könlüm içre geldi birniçe mysal.²

– diýen başlangyç setirler ünsüni bada-bat aýdyljak pikire çekýär, sebäbi, birinjiden, Hyzr we Ylýasyň obrazlary il içinde giňden meşhur bolsa, ikinjiden, bu iki şahsyň bir-birine garşy goýulmagy goşgynyň başlanyşyna dartgynlylyk, özüne çekijilik häsiýetini berýär.

Hyzr bilen Ylýasyň obrazlary şahyryň syýasy temada ýazan «Aly siziňdir» goşgusynda-da aýdyljak pikire has da-baraly äheň berýär:

Ylýas kimin ebr çöken suwlarda,
Kowus kimin duman düşen daglarda,
Gençli şäher, Hyzr gezen çöllerde,
Kadyr beren dünýä maly siziňdir.

...Erenler jem bolup başyň daldarlar,
Hyzr, Ylýas rekabyňyz ýeldärler,
On bir ymam goluňyzdan goldarlar,
Jylawňyzda ymam Aly siziňdir.³

Halk döredijiliginde, dessanlarda hem bu obrazlar köp duş gelýär, hatda Hyzyryň obrazy bilen baglanyşykly «**Hydyr diýenim, hyrs⁴ bolup çykdy**» diýen ýaly nakyl hem dö-räpdir.

---

¹ **Wysal** – duşuşma, görüşme.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 13 sah.

³ Görkezilen eser, 70–71 sah.

⁴ **Hyrs** – aýy.

Şeýle meşhur mifiki obrazlaryň ýene-de biri **Ýunusdyr**. Gündogar edebiýatynda Ýunus Ýusup, Eýýub, Ýakup, Süleýman, Isa, Musa ýaly meşhur obrazlaryň hatarynda durýar.

Injilde aýdylyşyna görä, **Iona** (ýagny, Ýunus) düşünde Hudaý Assiriýanyň paýtagty Ninewiýa barmagy buýrupdyr. Iona Ninewiýa şäherine deňiz üsti bilen ugranda, deňizde tupan turupdyr. Gämidäki adamlar tupan turmagyna Iona sebäp bolandyr öýdüp, deňzi rahatlandyrmak üçin ony suwa oklaýarlar. Iona özüniň deňze oklanmagyna garşylyk görkezmeýär. **Gurhanyň «Sura as-Saffat» («Hatara duranlar»)** diýen 37-nji süresinde bu waka barada: «Ýunus beýlekiler bilen bije atyşýar we utulanlaryň hataryna girýär»¹ diýlip beýan edilýär.

Gurhandaky maglumatlara görä, Ýunus deňze öz meýline oklanmandyr, ondan başga-da, birnäçe adam suwa taşlanypdyr. Bu epizod barada Magtymguly şeýle ýazýar:

El-aýagny baglaýyp, Ýunusny derýa atdylar,

Niçe wagt tagat çekip,² «Hüw!»³ diýdi bir balyk bile.⁴

«**Kysasyl enbiýada**» Ýunus gämide özüniň günälidigini, ýagny «taňrydan gaçandygyny» boýun alýar we deňze oklanýar. Ýunus deňze oklananda, dogrudanam, tupan ýatýar, ýöne Hudaý bir läheň balyga Ýunusy ýuwutmagy buýurýar. Ol balygyň ady Zaluja eken. Ýunus balygyň garnynda kyrk gün bolup (Injilde üç gije-gündiz) Ninewiýa⁵ şäherine ýetýär. Ýunusyň halas bolmagynyň sebäbi dini kitaplarda onuň sabyrlylyk bilen Hudaýy ýatlap, oňa çokunyp, doga okanlygy bilen düşündirilýär. Şol sebäpli Magtymguly:

¹ Коран. Москва, 1990, пер. И.Ю.Крачковского, 370 sah.

² **Tagat çekmek** – Hudaýa gulluk edip, ýalbaryp doga okamak.

³ **Hüw** – arapça «ol» diýmek, bu ýerde Hudaý manysynda gelýär.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 265 sah.

⁵ «Kysasyl enbiýada» «**Ninwa**», «**Naýnawo**» hem diýlip aýdylýar.

...Ýunus balygyň garnynda
«Ente subhan»¹ okyp geçdi.²

– diýip ýazýar. Ýagny, Ýunus balygyň garnynda özüni ýitirmän, Gurhanyň bir aýatyny okap, heläk bolman galýar.

Injilde Iona läheň balygyň garnynda Ninewiýa şäherine baranda adamlaryň günä işleri üçin Ninewiýa şäheriniň 40 günden ýumruljakdygyny aýdýar. Adamlar sada durmuşa geçip, agyz bekläp başlaýarlar. Olaryň patyşasy köne eşiklerini geýip, külüň üstüne geçip oturýar... Hudaý Ninewiýa şäheriniň ilatynyň dilegini eşidip, olaryň agyz beklemege başlandygyny görüp, olara rehimi inipdir we olaryň günäsini geçipdir³.

Alym Z. Rogozina Iona baradaky sýužeti ýörite öwrenip, «Ionany ýuwdan äpet balyk, Ninewiýa şäherinden başga hiç zat däldir»⁴ diýen netijä gelýär we ony Ninewiýa şäheriniň adynyň assiriýa-wawilon dillerinde «Ninwa», «Nunu» diýen sözleriň balygy aňladýandygy bilen düşündirýär. Ýöne Z. Rogozinanyň bu pikirine käbir alymlar şübhe bildirýärler.⁵

Dünýä miflerinde, ertekilerinde duş gelýän äpet balygyň garnynda adamyň ölmän galyşy baradaky sýužet bilen baglanyşykly bolan Ýunusyň obrazy ilki başdan halk fantaziýasy bilen döredilip, soňabaka dini we dünýewi edebiýata aralaşyp, adamyň kyn pursatda özüni ýitirmezligi, sabyrlylygy, şer işden saklanyp, günä gazanman, kalbyny päk saklamalydygy baradaky gumanistik ideýalara hyzmat edipdir.

Öň aýdyp geçişimiz ýaly, Magtymgulynyň döredijiliginde dürli temadan döredilen miflere, şol mifleriň äheňlerine

¹ «Ente subhan» – «sen Hudaý» diýmek; Gurhanda bir aýatynyň ady.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 43 sah.

³ Bu barada seret: Матвеев К.П. Сазонов А.А. Земля Древнего Двуречья: Мифы, легенды, находки и открытия. Москва, 1986, 142 sah.

⁴ Görkezilen eser, 142 sah.

⁵ Görkezilen eser, 142–143 sah.

hem-de obrazlaryna salgylanmalar duş gelýär. Şolaryň ýene-de biri bütin dünýäde Ýer ýüzüni suw alşy hakyndaky mifdir. Bu mifň esasy gahrymany musulman miflerinde Nuh pygamberdir. Gurhanyň 11-nji süresinde aýdylyşyna görä, Nuh Alla tarapyndan pygamber edilip iberilende, onuň halky Nuhuň diýenini diňlemän, Allanyň ýeke-täkligine ynanman gezenleri üçin olara Alla tarapyndan elhenç bela iberilip, «daglar kimin tolkunly»¹ suwa gark edilipdir. Bu barada Magtymguly şeýle ýazýar:

Bela geldi lenber-lenber,
Doga kyldy anbar-anbar,
Öz döwründe Nuh pygamber
Nejjar işin tutup geçdi.²

Ýer ýüzüni suw alşy we Nuhuň öz ýakyn adamlaryny we dürli haýwanlary gämi ýasap halas etmegi Magtymgulynyň «**Adam ata bilen duşdy**» diýen, kakasy Azady bilen sowal-jogap görnüşinde ýazan, goşgusynda-da beýan edilýär:

Azady:

Nedir, galkyp, howa uçdy,
Näsinden zemine düşdi?
Niçe günde Nuhuň keşdi,³
Junud dagyna ýetişdi?

Magtymguly:

Derýa galkyp howa uçdy,
Köpüginde ýere düşdi.
Ýetmiş günde Nuhuň keşdi,
Junud dagyna ýetişdi.⁴

¹ Коран. Москва, 1990, 189 sah.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 43 sah.

³ **Keşdi** – gämi.

⁴ Görkezilen eser, 58 sah.

Nuhuň pygamberdigine ynanman, dinden ýüz öwren halky suwa gark etmezden öňürti Hudaý Nuha uly gämi ýasap, şoňa öz maşgalasyny, ýakynlaryny hem-de ýer ýüzündäki her bir jandardan bir jübüt almagy buýurýar. Nuh Hudaýyň aýdyşy ýaly edip, al-Judi diýen daga ýetip, şonuň üstünde halas bolýar.¹

Ýer ýüzüni suw alşy baradaky şu mif **Rabguzynyň «Kysasyl enbiýa»** atly eserinde **«Kyssaýy Nuh nebi aley-hissalam»** diýen bapda has jikme-jik beýan edilýär. Neçjarlyk kärini Nuh şonda gämi ýasan wagty öwrenýär. «Kysasyl enbiýa» eserinde aýdylyşyna görä, Nuhuň halkynyň segsen sanysy (kyrk aýal, kyrk erkek adam) Nuhuň Allanyň pygamberidigine ynanýarlar. Şol sanda Nuhuň Sam, Ham we Ýafes atly ogullary-da musulman bolýarlar, emma Nuhuň Kengan atly ogly kapyr bolupdyr. Şoňa görä-de Allanyň emri bilen kyrk günläp ýagan ýagmyrda ol beýleki kapyrlar bilen suwa gark edilýär. Jemi segsen adam we bir jübüt-den alnan dürli jandarlar Nuhuň gämisinde alty aýdan Jady dagyna ýetýärler. Onsoň ýeriň suwy siňip açylan ýerlerini bilmek üçin Nuh gargany iberýär, oňa towuk kepil bolýar. Emma garga dolanyp gelmeýär. Ine, şondan bäre towuk uçmaz bolup, hemişe adamyň ýanynda bolýarmyş. Onsoň Nuh habar getirmäge gögerçini, (ýagny, kepderini) iberýär. Kepderi suwdan açylan ýeriň bardygyny gelip habar berýär. Şonda Nuh adamlaryň kepderä howandarlyk edip, öýlerinden orun bermegini dileg edipdir.²

Görşümüz ýaly, bu sýužetdäki käbir detallar Magtymgulynyň goşgusyndaky bilen deň gelmeýär. Ýagny Nuhuň

---

¹ Bu barada seret: Коран. М., 1990. пер. И.Ю Крачковского, 187–189 sah.

² Bu barada seret: Рабгузий Н.Б. Кисоси Рабгузий. Тошкент, Ёзувчи, 1990, биринчи китоп, 39–46 sah.

gämisiniň duran ýeri Magtymguluda «**Junud**», Gurhanda «**al-Judi**», «Kysasyl enbiýada» «Jady» diýlen görnüşde berilýär. Al-Judi dagy Arabystanda ýerleşýär, şony-da Muhammet pygamber ilki bada göz önüne tutupdyr. Emma soňra, I.Ý. Kraçkowskiniň ýazmagyna görä, «bu at bilen Ermenistanyň we Kürdüstanyň arasyndaky Kirda dagyny aňladypdyrlar».¹

Injilde Ýer ýüzüni suw alşynyň beýany 6–7–8-nji baplarda berilýär.

Indi Ýer ýüzüni suw alşynyň möhleti barada aýdylanda jöhit çeşmelerinde «kyrk gije-gündiz sil ýagyp, Nuh gämide şondan soň ýene üç hepde bolýar»² (ýagny, jemi 61 gün) diýip aýdylýar. Injilde aýdylyşyna görä, «bir ýüz elli günläp suw joşupdyr we şondan soň peselip başlapdyr.»

Gurhanda dünýäni suw alşynyň möhleti barada hiç zat aýdylmaýar. Magtymgulynyň goşgusynda «ýetmiş günde Nuhuň gämisiniň Junud dagyna ýetenligi» agzalýar. «Kysasyl enbiýada» «alty aý» diýlip görkezilýär. Diýmek, Magtymgulynyň peýdalanan çeşmesi bize nämälim bolup galýar ýa-da «Kysasyl enbiýanyň» hem dürli wariantlarynyň bolmagy-da ähtimal.

Iňlis alymy J. Frezer dünýäni suw alşy baradaky mi Aziýa, Afrika, Awstraliýa, Ýewropa, Günorta we Demirgazyk Amerika ýaly dünýäniň dürli böleklerinde ýaşayan köp halklaryň edebiýatynda duş gelýändigini nygtaýar³ hem-de şeýle hadysanyň bolanlygy ýa-da bolmanlygy barada gürrüň açyp: «Bu soraga, ýagny bütin ýer ýüzüni hatda beýik dag-

---

¹ Коран. М., Изд-во восточной лит-ры, 1963, Пер. и комм. И.Ю.Крачковского, 176 sah.

² Фрезер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете. М., 1985, 78–79 sah.

³ Görkezilen eser, 78–79 sah.

lary ähli adamlary we haýwanlary heläk eden suw joşguny baradaky gürrüňler toslap tapylan diýip biz uly ynam bilen aýdyp bileris. Çünki geologiýanyň iň täze tanymal alymlaryna ynansak, adamlar ýaşap başlaly bäri ýer ýüzünde şeýle kataklizm, ýagny bütindünýä suw joşgunly betbagtçylyk ýekeje gezegem bolmandyr... Mümkün, bu mi danam aýratyn ýerlerde bolup geçen suw joşgunlary haýyndaky ýatlamalary özünde jemleýändir, ýöne olar halkyň aňynda nesilden-nesle geçip, dünýä möçberindäki ägirt uly betbagtçylykly waka baradaky gürrüňe öwrülipdir»¹ diýip ýazýar.

Dünýäde Ýer ýüzünü suw alşy baradaky Gurhanda, Bibliýada beýan edilýän sýužetiň kökleri assiriýa we wawilon miflerine uzap gidýär. Suw joşguny baradaky mif biziň eýýamymyzdan üç müň ýyl ozal belli bolan «**Gilgameş barada eposyň**» on birinji tablisasynda, joşgun baradaky wawilon rowaýaty, beýan edilýär. Gilgameşiň daşrak garyndaşy Utnapişti oňa Ýewfrat derýasynyň boýundaky Şurippak diýen şäheri hudaýlar öz ýygnagynda suwa gark etmeklige karar çykarandyklaryny gürrüň berýär. Hudaýlar Utnapiştä gämi ýasap, öz ýakynlaryny we ähli jandarlary oňa mündürip, halas bolmalydygyny maslahat berýärler. Utnapişti aýdylyşy ýaly edip, ägirt uly gämi ýasap, oňa öz maşgalasyny, ýakyn adamlaryny, bar baýlygyny, dürli jandarlary, haýwanlary mündürip, irden güýçli ýagyş ýagyp, tupan başlananda ýola ugraýar. Ýedi gün geçensoň, tupan togtaýar. Utnapiştiniň gämisi Nitsir dagynyň ýanyn-da durýar. Nitsir dagy alty günläp gäminiň çaýkanman durmagyna kömek edipdir. Ýedinji gün diýlende, Utnapişti kepderini gury ýer barada habar almaga goýberýär. Kepderi ýer tapman, dolanyp gelýär. Soňra Utnapişti garlawa-

¹ Фрезер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете. М., 1985, 154 sah.

gy iberýär. Garlawaç hem gury ýer tapman dolanyp gelýär, üçünji gezek Utnapišti gargany ugradýar. Garga suwuň pese düşendigini görüp, iýip-içip gagyldap başlaýar.¹ Görşümiz ýaly, Nuh pygamber we dünýäni suw alşy baradaky rowaýat öz gözbaşyny Gilgames baradaky kitapdan alýar.

Arheolog alymlaryň pikirine görä, güýçli suw joşgunlary az suwly Palestina ýaly ýurtda däl-de, suwa baý bolan gadymy şumer, wawilon, assiriýa halklarynyň ýurdy Mesopotamiýada bolup geçipdir. Mesopotamiýanyň günorta böleginde geçirilýän gazuw-agtaryş işleri ol ýerde gadym döwürde-de, tutuş ähli ýaşajyklary diýen ýaly gark eden, güýçli suw joşgunynyň bolandygyny aýan etdi.² Şoňa görä-de alymlar «Tigr we Ýewfrat derýasynyň kenaryndaky ýaşajyklaryň aňynda betbagtçylyga uçran giňişlik bütin dünýä bolup we suw joşgunynda bütin Ýer ýüzündäki günäli adamzada Hudaýyň iberen jezasy bolup görnüpdür»³ diýip ýazýarlar.

Şeýlelikde, Ýer ýüzüni suw alşy baradaky sýužet gadym döwürlerde şumer, wawilon we assiriýa halklarynyň miflerinde, eserlerinde beýan edilipdir. Ýakyn Gündogaryň halklarynyň arasynda meşhur bolan bu sýužet Bibliýa, Gurhan ýaly dini kitaplarda-da öz beýanyny tapypdyr. Gurhanyň köp sýužetleri, äheňleri we obrazlary dünýewi edebiyata hem öz täsirini ýetiripdir. Şoňa görä-de bu mifler, obrazlar Nyzamy, Hakany, Nowaýy ýaly görnükli Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde belli orun alypdyr. Elbetde, bu däbe Magtymguly hem eýerip, öz eserlerinde şol miflere salgylanmalary ulanmak bilen, olara özboluşly çeperçilik öwüşginini beripdir.

---

¹ Эпос о Гильгамеше («О все видавшем») Пер. с аккадского И.М.Дьяконова. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1961, 72-77 sah.

² Матвеев К.П. Сазонов А.А. Земля Древнего Двуречья: Мифы, легенды, находки и открытия. М., Молодая гвардия, 1986, 45 sah.

³ Görkezilen eser, 47 sah.

4. Magtymgulynyň eserlerinde Gurhanyň «Sura al-kähf» («Gowak») süresine salgylanmalar

Dünýä medeniýeti, edebiýaty ilki dörände dini dünýä-garaýyş bilen birigip, bölünmeýän, sinkret birlik hökmünde adamzat ruhuna hyzmat edipdir. Şoňa görä-de **Gurhanyň «Gowak» süresi (18-nji süre)** şeýle başlanýar: «Bismilla ar-rahman ar-rahim!» Öz guluna kitap iberen Alla şöhrat bolsun we ol bu kitapda egrilik goýbermändir.»¹

Dünýä edebiýatynyň, folklorynyň, rowaýatларыnyň, filosofiki eserleriniň ahlak we etiki düzgün-kadalaryny we ş.m. köp gymmatlyklaryny özüne siňdiren bu mukaddes kitabyň entek köp syrlary geljekde açylar diýip pikir edýäris.

Ýusup we Züleyha hakyndaky sýužetiň, söwer perzendinden aýra düşüp, bagryny paralap gözi kör bolen Ýakubyň, ähtiýalanlyk bilen öz doganlary tarapyndan gul edilip satylan Ýusubyň, gül ömrüni Ýusup diýip, jogapsyz söýginiň gurbany bolan Züleyhanyň keşpleriniň Gündogar edebiýatларыna Gurhanyň 12-nji süresiniň üsti bilen girendigini hiç kim inkär etmese gerek. Umuman, Gurhanyň köp rowaýatlary, tymsallary, hekaýatlary dünýewi edebiýatyň ösmegine güýçli täsir edipdir we duýarlykly yz galdyrypdyr.

Öň köp alymlaryň belläp geçişi ýaly, Magtymgulynyň eserlerinde Gurhanyň köp sürelerine, aýatларыna salgylanmalara, käte olaryň üýtgewsiz beýan edilmegine duş gelmek bolýar.

Magtymgulynyň «**Ekip geçdi**» atly goşgusynda Gurhanyň «Gowak» süresine şeýle salgylanma berilýär:

Tä Isa gelinçä daýym,
Eshaby-kehf ýatar gaýym,

---

¹ Коран. Москва, 1990, 241 sah.

Hakyň ýolunda Ybraýym
Janyn oda ýakyp geçdi.¹

«Gowak» süresiniň 10–11-nji aýatlarynda şeýle diýilýär: «Ynha ýaş ýigitler gowakda gizlendiler we aýtdylar: «Biziň hökümdarymyz, sen bize öz rehimdarlygyňy bagyş et we bize ýol görkez.»

Biz hem olaryň gulaklaryny gapyp, köp ýyllap goýduk.»²

Magtymgulynyň agzaýan, salgylanýan «eshabil kähf» diýýän jümlesi arapça, «gowakdaky adamlar, dost-ýarlar» diýen manyny berýär.

Gurhanda köp duş gelýän sýužetler, obrazlar musulman däl halklaryň durmuşy, medeniýeti bilen hem baglanyşyklydyr, çünki musulman dini hem geçmişde beýleki halklaryň döreden baý medeni mirasyny özüne siňdiripdir. Şoňa görä-de, musulman dininiň mukaddes kitaby Gurhan diňe bir dini kadalary beýan edýän, ündeýän kitap däl-de, ol Ýakyn Gündogarda, Kiçi Aziýada, Ýewropada ýaşaýan halklaryň medeniýeti we taryhy bilen baglanyşykly dörän medeni ýadygärlik eserdir.

Gurhanda adamyň, Ýeriň we dürli ösümlikleriň, jandarlaryň Alla tarapyndan ýaradylyşy, Muhammet pygamberden öň ýaşap geçen we diniň döremegi bilen baglanyşykly şahslaryň taryhy bilen bir hatarda, täsin, adatdan daşary hadysalar hem beýan edilýär. Çünki şeýle wakalar dini taglymatyň dürli kadalaryny, düzgünlerini düşündirmek, subut etmek, ynandyrmak üçin özboluşly, çeper serişde bolup hyzmat edýär. Galyberse-de, Allanyň ýeke-täkligi hristian dinine uýýan halklaryň durmuşy bilen baglanyşykly wakalaryň üsti

---

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 43 sah.

² Коран. Москва, 1990, 242 sah.

bilen görkezilmegi-de musulman we hristian halklarynyň medeniýetiniň özara baglanyşyklary barada gürrüň berýär.

Bagdatda ýaşap geçen belli taryhçy we Gurhanyň teswirçisi **Tabary (830–923 ý.)** «Gowak» süresi barada şeýle ýazýar: «Ýaş hristian ýigitleri öz butparaz patyşasyndan gaçyp, gowakda gizlenýärler. Halk gowagyň agzyny daş bilen ýapyp, bekleýär. Birnäçe ýyl geçenden soň Hudaý şol halka hristian dinine uýýan bir patyşa iberipdir. Ol patyşa şol ýigitleriň gizlenen gowagynyň agzyny açdyrypdyr. Ukudan oýanan şol gowakdaky ýigitler: «Biz bu ýerde näçe wagt bolduk?» diýip, biri-birinden sorapdyrlar. Olaryň biri bir gije-gündiz bolandyklaryny aýtsa, beýlekisi iki gije-gündiz diýipdir. Onsoň şol ýigitleriň birini iýmit almaga bazara iberipdirler. Onuň bazarda satyja beren teňnesiniň ýüzündäki Dakýanysyň suratyny görüp, çörek satyjy bu puluň indi ulanylmaýandygyny aýdypdyr. Soň adamlar şol oglany patyşanyň ýanyna alyp barýarlar. Ol oglan özleriniň gowakda gizlenip, birnäçe wagtlap uklap galandyklaryny patyşa gürrüň berýär. Bu waka patyşany gyzyklandyryp, ol gowagy görmäge barýar...»¹

Gurhanyň «Gowak» süresinde 18-nji aýatda bu waka barada şeýle diýilýär: «Olar biri-birinden sorasynlar diýip, biz olary direldik. Olaryň biri aýtdy: «Siz näçe wagt bolduňyz?» Olar aýtdylar: «Biz bir gün ýa-da ýarym gün bolduk.» Olar aýtdylar: «Siziň näçe wagt bolanyňyzy hojaýynyňyz (Hudaýyňyz) gowy bilýär: araňyzdan birini pul berip, şähere iberiň: goý, ol seretsin, kimiň iýmiti arassarak bolsa, ol siziň ýanyňyza iýmit getirsin, ýöne ol ätiýaçly bolsun we siz barada hiç kime aýtmasyn.»

Bu rowaýat **Rabguzynyň (1310 ý.) «Kysasyl enbiýa»** atly eserinde şeýle beýan edilýär: «Rumda Dakýanus atly zu-

---

¹ Крымский А. Е. Семь спящих отроков эфесских – Труды по Востоковедению. Москва, 1914, вып. 41, 8 sah.

lumdar, zalym patyşa bolupdyr. Onuň sansyz goşuny bolupdyr. Bir gezek ol bir patyşa bilen söweşipdir we ony öldüripdir. Ol patyşanyň alty sany ogly bar eken. Olary Dakýanus ýesir alypdyr. Dakýanus özüni hudaý diýip yglan edipdir we ol oglanlaryň özüne çokunmaklaryny talap edipdir. Çünki hemmeler Dakýanusy hudaý hasaplapdyrlar. Emma günlerde bir gün köşkde iki sany pişik urşup, elhenç mawlaşyp, tüynükden (ýagny, tüsse çykardan) aşak gaçypdyr. Dakýanus pişikleriň sesinden gorkup, bihuş bolýar. Doganlaryň biri bu wakany synlap: «Bu adam hudaý däl, ol pişikden gorkýar. Biz mundan gideliň» diýipdir. Olar bir gün çowgan¹ oýnuny oýnanlarynda kem-kemden köşkden daşlaşyp, sähra gaçyp, başga bir oba barypdyrlar. Öňki egin-eşiklerini gizläp, olar ýönekeý geýimde ýola düşüpdirler. Olara ýolda bir çopan hem öz iti bilen goşulypdyr. Onuň itiniň ady Karkarin bolupdyr, ýöne kábir çeşmelerde «Kytmyr» diýlip aýdylýar.

Doganlar ol çopana «Sen öz itiňi urup kow, ol biziň ele düşmegimize sebäp bolar» diýenlerinde, çopan itini urup kowmakçy bolýar. Emma it gitmeýär. Olar urup, itiň aýagyny döwýärler. Şonda Hudaýyň emri bilen it: «Eger-de size Hudaý gerek bolsa, onda ol maňa gerek dälmi?» diýip, adam dilinde sözleýär. Bu sözleri eşidip, olar iti ellerine alyp gidýärler.

Agşam garaňky düşende olar bir gowaga girip, uka gidýärler. Hudaý olary şeýle bir aýratyn, üýtgeşik uka batyrýar welin, olar köp wagtlap şol gowakda ukuda ýatýarlar.

Patyşa olary gözläp, gowagyň agzyna gelende, gowagyň agzynda möýüň kerep dokandygyny görüp, olary ölendir öýdýär. Patyşa Dakýanus: «Olar menden ýüz öwürdiler, ine, şonuň üçin hem öldüler» diýip aýdýar, soňra öýüne gaýdýar. Gowakdaky adamlar we it ol ýerde 309 ýyllap uklap ýatyp-

---

¹ **Çowgan** – at üstünde egri taýakly oýnalýan çilik ýa-da polo oýnuna meňzeş oýun.

dyrlar.¹ Emma olaryň näçe ýyl ýatanlygyny dürli awtorlar özüçe görkezipdirler.

Gurhanyň 24-nji aýatynda bu barada: «Olar şol gowakda üç ýüz ýyl hem ýene-de dokuz ýyl bolupdyrlar» diýlip aýdylýar.

Şol möhletden soň gowakdaky uklap galan ýigitler Hudaýyň gudraty bilen oýanýarlar. Şu wakanyň, ýagny sýužetiň uky möhleti barada aýdylanda, ol bellibir takyk bolmasa-da, köphudaýlylykdan birhudaýlylyga geçilen, geçiş döwri göz önünde tutulýar diýip hasap etmek mümkin. Ol proses hem birnäçe asyrlarda bolup geçipdir. Şoňa görä-de Gurhanda 18-nji süräniň 26-njy aýatynda: «Aýt: «Alla olaryň näçe wagtlap (gowakda) bolanlygyny gowy bilýär» diýlip aýdylýar. Ýagny ýaş ýigitleriň üç ýüz dokuz ýyl uklap ýatan möhletiniň gutarnykly, takyk däldigi duýdurýlýar.

Gowakda gizlenen ýaş takwa ýigitleriň ukudan oýanmagy ýeke-täk Hudaýa uýulýan diniň ýeňendigini, ol ýigitleriň şol din üçin örän wepaly bolandygyny görkezmek üçin ulanylýar.

Ýeri gelende aýtsak, XIX asyrdaky ýaşap geçen amerikan ýazyjysy **Washington Irving** özüniň «**Rip Wan Winkl**» atly hekaýasynda şu äheňi, ýagny şuňa meňzeş wakany ulanypdyr. Hekaýanyň baş gahrymany Rip Wan Winkl awa gidende tokaýda birtopar adama duş gelip, olaryň meýinden içip, uklap galýar we 20 ýyldan soň, Demirgazyk Amerikanyň ştatlary Angliýanyň golastyndan azat bolup, özbaşdaklyk gazanansoň oýanýar. Ol bu bolup geçen hadysalara geň galýar we öz obalaryny tanamajak bolýar...²

Bu hekaýada Rip Wan Winkl passiw adam edilip görkezilmeginiň, onuň öz ýaltalygy zerarly durmuşdan çetde

¹ Коран. Москва, 1990, 231 sah.

² Ирвинг, Вашингтон. Новеллы. Москва, Художественная литература, 1954, 3–20 sah.

galmagynyň we tokaýlykda 20 ýyllap uklap galmagynyň düýp sebäbi Rip täze dörän peýdakeşlik jemgyýetini kabul etmeýär.

Gurhanda beýan edilýän «gowakdaky adamlar» baradaky hekaýatda ol ýaş ýigitler butparaz patyşanyň Hudaý däldigine düşüniň, ýeke-täk Hudaýy gözlemäge gidip, soňra gowakda gaçyp gizlenýärler. Bu ýagdaý hristian dininiň kemala gelişi we ösüş taryhynda häli-şindi duş gelnen, tipiki ýagdaý bolup durýar. Şol döwürde täze dörän hristian dininiň wekilleri köplenç, gowaklarda, ýerasty ýerzeminlerde gizlenip ýaşamaly bolupdyrlar. Şonuň üçin «gowak adamlarynyň» köphudaýlylyk, butparazlyk döwrüni ret edip, gowakda gizlenip köp ýyllar uklap ýatmagy-da bellibir derejede köphudaýlylyga garşy passiw protest hem-de şony kabul etmezlige çagyryş bolup durýar. Şol sebäpli bu barada Gurhanda: «... Dine ynanýanlary şatlandyrmak hem-de Özümiň beýik güýjümüzi bildirmek üçin biz olara dogry ýol görkezdik ... we olar ol ýerde baky bolarlar»¹ diýlip, «gowak adamlary» nusgawy gahrymanlar hökmünde görkezilýär.

Gurhanda örän gysga aýdylyp geçilýän wakalar **Rabguzynyň** arap we pars dilinden terjime eden «**Kysasyl enbiýa**» atly eserinde has üsti ýetirilen dolurak görnüşde, epizodlaryň, wakalaryň aralary logiki birleşdirilip, hereket edýän personažlaryň, gahrymanlaryň atlary, hereketleri çeper, jikme-jik beýan edilipdir. «Gowak» süresinde aýdylyp geçilýän gowakda uklap galan ýaş dindar, takwa ýigitler baradaky sýužet hem şeýle işlenilip beýan edilýär. Şol bir halatda, şol hekaýatyň, rowaýatyň asyl çeşmeleri-de üsti örtülip görkezilmän, üýtgeşsiz diýen ýaly alnypdyr. Meselem, bu rowaýatda agzalyp geçilen patyşa **Dakýanus**, taryhda hakykatda ýaşap geçen imperator **Dekiý** bolupdyr. Onuň doly ady **Dekius (De-**

¹ Коран. Москва, 1990, 241 sah.

sius diýlip hem aýdylýar) **Gayus Messius Kwintus Traýanus** bolup, ol patyşa biziň eramyzyň 200–251-nji ýyllarynda ýaşap geçen Rim imperatorydyr. Dekius 249-njy ýylda tagta çykyp, 250-nji ýylda Rim imperiýasynyň ähli ýerlerinde hristianlary yzarlamagy gurapdyr.¹

I asyrda, ýagny Rim imperiýasynda hristianlaryň yzarlanýan döwründe köpçülikleýin yzarlanmalardan gaçyp, hristianlar **Parfiýa** döwletine (häzirki Türkmenistanyň çäklerine) gaçyp gelipdirler we gadymy Merwde ýaşapdyrlar. III asyrda bu ýere tutuş obşinalar göçüp gelip, öz buthanalaryny gurupdyr. Baýramaly şäherinden 15 km uzaklykda ýerleşen gadymy **Haraba köşk** ýadygärligi muňa şaýatlyk edýär.²

Şol gowakda uklap galan ýaş ýigitleriň atlary-da Ýamliha, Tamliha, Maksilmin, Martunus, Menitunus, Sarfunus, Zuanwanus ýaly latyn-grek dillerinde ulanylýan atlar getirilýär. Ol ýigitleriň sany barada hem Rabguzy iudeýleriň we butparazlaryň dürli maglumatlar getirýändigini aýdyp geçýär.

Şeýlelik bilen, şol rowaýatyň asyl çeşmesiniň Gresiýada hem Rim imperiýasynyň territoriýasynda rimlileriň hristian dinine garşy göreşen döwründe ýüze çykandygyny görmek kyn däl.

Magtymgulynyň «Anbar saçdylar» atly goşgusynda «Eshabil kähf», ýagny «gowak adamlary» bilen baglanyşykly wakalaryň Dekiusyň, ýagny Dakýanusyň döwründe bolanlygy hem-de köp adamlaryň gyrlandygy barada aýdylýar:

Gyryldy, ýok boldy bir nice tersa,
Melek perin atar asmanda görse,
Dakýanus döwründe niye kimerse
Bir it bile hemra bolup gaçdylar.³

¹ Большая Советская энциклопедия, Москва, 1972, 8 том, 177 sah.

² Bu barada seret – Нейтральный Туркменистан, 22 сентябрь 2011 года.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 194 sah.

Grek mifologiýasynda Endimion atly görmegeý ýaş ýigit, hudaýlaryň we adamlaryň atasy Zews tarapyndan asmana alnyp gidilýär. Emma ol ýigit Zewsiň aýalyna aşyk bolýar. Şonuň üçin Zews ony Latmos dagynyň gowagynda baky ukladyp goýýar. Ýöne bu mifiň giň ýaýran görnüşinde Endimionyň owadan görkünü saklamak üçin, oňa aşyk bolan Aýyň Hudaýy Selena Zewsdan Endimiony baky ukladyp goýmagy haýyş edýär. Zews Endimiony Kiçi Aziýada ýerleşýän Latmos dagynyň gowagynda ukladyp goýýar (Latmos dagy Efes şäheriniň günorta tarapynda ýerleşýär).

Şol mife görä, Endimiona oýanmak miýesser bolmandyr.¹ Grekleriň başga bir rowaýatynda **Epimenid** atly bir ýaş ýigit ýiten goýnuny gözlemäge çykanda, bir gowakda 57 ýyllap uklap galýar. Ukudan oýanyp, Epimenid şeýle köp uklap ýatanlygyndan habarsyz, ýene-de öz goýnuny gözlemegini dowam etdiripdir. Epimenid öz obasyna dolanyp gelenden soň, daş-töwereginiň görnüşiniň üýtgänligi sebäpli öz ýurduny tanamaýar. Ahyrsoňy ony garrap, saçlary agaran kiçi dogany tanaýar. Şondan soň Epimenid 57 gün ýaşap, 57 ýyl ýaşan ýaly çalt garraýar...²

Şeýle temaly hekaýatlar, rowaýatlar Palestinadaky iudeýleriň arasynda-da gabat gelipdir. **Iudeýleriň «Talmud»** atly gadymy dini kitabynyň baplarynda **Honi** atly bir adamyň bir gowakda 70 ýyllap uklany, soňra oýanyp, oň bir wagtlar ýykylan Wawilon (Babil) buthanasynyň täzedan gurlanyny görýär... Gadymy dini kitap «Töwratda» hem **pygamber Iýeremeýiň şägirdi Abymelehiň** 70 ýyllap uka gidip, oýanandan soň daş-töweregindäki ýerleri, şäherleri tanamanlygy barada aýdylýar.

¹ Мифологический словарь. Москва, Сов. энцикл., 1990, 616 sah.

² Крымский А. Е. Семь спящих отроков эфесских – Труды по Востоковедению. Москва, 1914, вып. 41, 8 sah.

Kem-kemden, hristian dininiň dörap, kemala gelmegi bilen meşhurlyga eýe bolan bu sýužet, tema Kiçi Aziýada, Efes şäherinde ýaşan **ýedi sany takwa (dindar) ýaş ýigidiň gowakda uklap galýşy** baradaky rowaýata öwrülipdir.

Şeýlelikde, bu tema dilden aýdylýan mifler we rowaýatlar bilen Gurhana hem girizilipdir. Çünki musulman dini hem öz döreyiş taryhynda hristian dini ýaly Arabystanda köphudalylykdan birhudaýlylyga – monoteizme geçilen döwründe şu mifiki sýužetiň mazmuny, temasy dini ideologiýa kybapdaş gelýändigini üçin, ony öz mukaddes kitabyna girizipdir.

5. Magtymgulynyň eserlerinde ulanylýan «döw» sözünüň manysy hakynda

Magtymgulynyň eserlerinde duş gelýän geň-taň, adatdan daşary guşlar, mifiki jandarlar XVIII asyrdan öňki edebiyatda we halkyň aňynda ýaşap gelýän düşüňjeler bilen baglanyşyklydyr. Birinjiden, bu düşüňjeler halk döredijiliginiň üsti bilen adamlaryň aňyna siňen bolsa, ikinjiden, olar dini kitaplaryň üsti bilen ýazuw edebiyatyna aralaşypdyr. Musulman mifologiyasynda Süleýman pygamber «ynsnyň-jynsnyň patyşasy», ýagny adamlara, jandarlara, jynlara we döwlere höküm edip bilýän şahsyýet hökmünde suratlandyrylýar. Bu döp ilkinji gezek musulmanlaryň mukaddes kitaby Gurhandan başlanýar. «**Garynjalar**» atly **27-nji sürede**: «Biz Dawuda we Süleýmana bilim berdik...», «Süleýman Dawutdan miras alyp, şeýle diýdi: «Adamlar, bize guşlaryň we hemme zatlaryň diline düşüňmek öwredilipdir», «We Süleýmanyň ýanyna onuň adamlardan, jynlardan we guşlardan düzülen goşuny ýygnaýypdyr hem-de nyzama durupdyrlar.»¹

---

¹ Коран. Москва, 1990, 313 sah.

Gurhanda gönüden-göni «döw» sözi ulanylmaýar, çünki ol söz yslam dininden öň dörän we Eýran halklarynyň gady-my döwürlerde uýan zoroastrizm¹, ýagny otparazçylyk dini bilen baglanyşykly döräpdir.

Ýöne Gurhana düşündiriş berýän kitaplarda we «Kysasy enbiýa» ýaly dini eserlerde bu söz barada käbir düşündirişler berilýär we musulman dinine garşy durýan bu güýçlere Süleýman pygamberiň öz hökümünü ýöredip bilýändigini barada aýdylýar.

Şu döp Magtymgulynyň eserlerinde-de dowam etdirilipdir. Şoňa görä-de, onuň eserlerinde Süleýman pygamber «ynsnyň-jynsnyň patyşasy», «döwlere höküm eden» diýen ýaly mifiki maglumatlar bilen baglanyşdyrylýar. Bu setirleri okan her bir adamda Süleýman pygamber göze görünmeýän jynlaryň we şolaryň toparyna goşulýan döwleriň garşysyna nädip göreşdikä, diýen tebigy sorag ýüze çykýar.

Elbetde, dürli yrymlara ynanmak, dürli hudaýlara, tebigatyň hadysalarynyň arkasynda durýan hasaplanylýan pirlere bolan gadymy ynançlar adamlaryň aňynda ýaşayan jynlaryň we şoňa meňzeş düşüňjeleriň döremegine sebäp bolupdyr. Şeýle ynançlardan adamlaryň aňyny saplamak üçin ýewreýleriň gadymy patyşasy **Süleýman (Solomon) I (b.e. öň 1015-nji ýylda tagta çykýar)** tebigatyň köp syrlaryny öwrenipdir we Iýerusalim (Kuds we Beýtul-mukaddes) ybadathanasyny saldyrypdyr. Ýagny adamlaryň ösen medeni durmuş geçmegi üçin köp işler geçiripdir. Wagşyýana ýaşayan taýpalary din, medeniýet ýoluna iteripdir. Şu sebäplere görä, musulman dininiň Eýrana ýaýramagy bilen baglanyşykda duş gelen «**dew**» atly täze dine garşy durýan güýçler, jynlaryň, ar-

---

¹ **Zoroastrizm** – takmynan b.e.öň VI asyrdan Zoroastr (Zaratuştra) tarapyndan döredilen din. Bu diniň kadalary şol diniň «**Awesta**» atly kitabynda beýan edilýär.

wahlaryň hökümdary Süleýmanyň garamagyna berlipdir. Sebäbi Eýran halky musulman dinine girmezden öň otparazlyk ýa-da zoroastrizm dinine uýupdyrlar. Zoroastr atly pygamber tarapyndan ýazylan diýlip hasap edilýän «**Awesta**» atly dini kitapda bolsa, has takygy, onuň on dokuzynjy «**Wendidat**» atly kitabynda ýamanlygyň ruhlaryna garşy göreşmek barada aýdylýar. Ýamanlygyň ruhlary bolsa «**döwler**», «**Awestada**» olar «**daýwa**» diýlip atlandyrylýarlar.

Magtymgulynyň eserlerinde «**döw**» sözi we döwler bilen baglanyşykly maglumatlar, esasan, Orta Aziýa we Eýrana musulman dinini ýaýratmak üçin köp tagallalar eden diýlip hasap edilýän we epiki gahrymanlaryň derejesinde wasp edilýän **Hezreti Alynyň** we ondan öň jynlar bilen iş geçiren we olara höküm edip bilýän diýip Gurhanda aýdylýan **Süleýmanyň** kespleri bilen baglanyşykda ulanylýar.

Magtymgulynyň eserlerinde Hezreti Aly Rüstenden soň döwlere göz görkezen güýçli pälwan hökmünde wasp edilýär. Bu şeýle bolsa onda «**döwler**» kim bolupdyr, diýen tebigy sorag ýüze çykýar. Olar, sözlüklerde düşündirilişi ýaly, adatdan daşary bir üýtgeşik, göze görünmeýän fantastiki jynlarmy ýa-da hakyky bolan jandarlarmy? Bu soraga jogap bermek üçin Orta Aziýa we Eýran halklarynyň gadymy dini mifologik ynançlarynyň taryhyna göz gezdirmeli bolýar, çünki «**döw**» sözi şu regionda ýaşayan halklaryň ýazuw edebiýatynda köp duş gelýär. «**Daýwa**», «**diw**», «**dew**» ýa-da türkmenlerde «**döw**» diýlip aýdylyp gelýän sözüň gadymy düýp manysy «**dewa**» sözünden alnypdyr. «**Dewa**» sözi «**gök, asman, şöhle saçma**» diýen manyny berýär, emma ol, esasan, «**Hudaý**» diýlen düşünjäni aňladypdyr, sebäbi «**Hudaý**» diýlen düşünje dünýä dinlerinde köplenç asman bilen baglanyşdyrylýar. Gadymy hindi mifologiýasynda döwleriň, ýagny hudaýlaryň adatça sany 33 diýilse-de, dürli dini tekst-

lerde ýüzlerçe döwleriň, ýagny hudaýlaryň atlarynyň bardygy aýdylýar.¹

Başgaça sözler bilen aýtsak, gadymy döwürlerde döwler, ýagny hudaýlar adamlaryň dini garaýyşlary we ynançlary bilen baglanyşykly döräpdir.

Öň belläp geçişimiz ýaly, gadymy Eýran mifologiýasynda «dew», «daýwa» sözleriniň üsti bilen ýamanlygyň, ýagny tümlügiň jynlary, gara güýçleri aňladylypdyr. Olaryň baştutany Ahryman diýlip aýdylýar. Hindi dilinde «Hudaý» diýlen düşünjäni aňladýan sözüň «jyn, arwah» diýen söze öwrülmeginiň sebäbini alymlar iň gadymy döwürlerde hindi-eýran dillerinde geplän halklaryň, taýpalaryň özara duşmançylykda bolanlygy bilen düşündirýärler.²

Şeýle-de «döw» sözi diňe bir özlerinden üýtgeşik ynançlar bilen ýaşayan adamlaryň dini ynançlaryny, duşmançylygyny aňlatman, eýsem, özlerine garşy durýan halklary-da döwler diýip atlandyrypdyrlar. Şeýle garaýyşlar **Ferdöwsiniň «Şanama»** atly poemasynda örän aýdyň görünýär. «Şanama» eposynyň birnäçe baplarynda Rüstem ýaly gahrymanlar, ruhlara garşy däl-de, fiziki taýdan güýçli bolan döwler bilen başa-baş söweşe girýärler. Döwleriň keşpleriniň aňyrsynda adamlaryň keşbiniň bardygyny Ferdöwsi poemada aç-açan aýdýar:

Döw kim? Ol – adamdyr utanç-haýasyz,
Ýaşayar hudaýsyz, kada-kanunsyz.
Ynsanperwerligi unudan kişiň
Ynsan arasynda ýokdur hiç işi.³

– diýip, poemanyň gahrymany Rüstem pikir ýöredýär. Şonuň yzysüre Ferdöwsi:

¹ Мифологический словарь. Москва, 1990, 177 sah.

² Фердоуси. Шахнаме. Москва, 1957, I том, 610 sah.

³ Фердоуси. Шахнаме. Москва, 1965, III том, 107 sah.

... Şeýle bir uzyndyr wagtyň ylgawy,
Adam unudypdyr ençe zatlary.¹

– diýip, şahyr bu beýan edilýän wakalaryň örän gadymy, antik döwürlere degişlidigini hem-de ýatdan çykyşyp, dumana örtülendigini ýañzydýar.

Ilkibada «dewa» atly köp sanly öz hudaýlaryna çokunýan hindi taýpalary Eýran halklary üçin geň-taň, duşmançylykly görnen bolsa, soňabaka Eýrana goşulmadyk halklar hem «döwler» diýlip, olaryň ýaşaýan ýurdy hem döwleriň ýurdy diýlip aýdylypdyr. «Şanamada» Mazenderan (irki orta asyrdaky Tabarystan) barmasy kyn, dört tarapy daglyk ýurt bolany üçin hem-de araplaryň musulman dinini ýaýratmak üçin alyp baran basybalyjylykly uruşlarynda öz garaşsyzlygyny saklap bileni sebäpli, megerem, «Döwleriň ýurdy»² diýlip atlandyrylýar.

Döwlere bolan şeýle garaýyşlaryň täsiri **Magtymguly-nyň «Alydyr»** atly goşgusynda hem duýulýar:

Arslan kibi kowduň kapyr awlary,
Kuşat etdiň³ nije Kagba röwleri,⁴
Ýer astynan ülke çapan döwleri,
Baryp bölek-bölek kylan Alydyr.⁵

Taryhy maglumatlara ser salsak, biziň eýýamymyzdan öň V asyrdaky ýaşap geçen Eýran patyşasy Kserks döwlere garşy ýazgylyk ýazdyrypdyr hem-de olary Ahuramazdanyň dinine uýmaga mejbur edipdir. Bu ýerde Kserksiň «dewa» atly öz hudaýlaryna çokunýan bir bölek halk bilen çaknyşygy barada ýañzydylýar.⁶

¹ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, 1965, III том, 107 sah.

² Фирдоуси. Шахнаме. Москва, 1957, I том, 624 sah.

³ **Kuşat etmek** – açmak, aňsat etmek, rowaçlandyrmak.

⁴ **Kagba röwleri** – Kābā gidýänler.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 144 sah.

⁶ Мифологический словарь. Москва, 1990, 221 sah.

Umuman, «Şanama» poemasynda tanymal Eýran patyşalary we güýçli gahrymanalary döwlere garşy göreşijiler hökmünde suratlandyrylýar. Bu äheňleriň aňyrsynda iň gadymy döwürlerde adamzat jemgyýetiniň ösüş aýratynlyklary görünýär. Bize gelip ýeten bir sogdy eserinde (V asyr) Rüstem döwleri olaryň şäherinde gabap, söweşde ýeňipdir.

Döwler baradaky düşüňjeler, rowaýatlar, gürrüňler türkmen dilinde häli-şindi aýdylýan «**döw kessin**», «**döw çalasy ýok**», «**döw çalmak**», «**döw urmak**» ýaly jümlelerde-de saklanyp galypdyr. Olar döwleriň adamlara garşy durýan jandarlardygyny habar berýär hem-de olaryň wagşyýana güýji we hiç zat kär etmeýän sagdynlygy baradaky düşüňjeler, birek-birekden saglyk soralarda käte «döw ýaly» diýlip aýdylmagyna sebäp bolupdyr.

Döwler baradaky düşüňjeler gadymy türkmen şekillendiriş sungatynda-da yz galdyrypdyr. XV asyrdaky höküm süren Ak goýunly türkmen döwletiniň patyşasy Soltan Ýakubyň howandarlygynda, türkmen şekillendiriş mekdebine degişli bir suratda döwleriň maşgalasy suratlandyrylypdyr. Ol suratda merkezde oturan aýal döw degirmen aýlaýar. Ýanyndaky garry ejesi-de el degirmenini aýlap otyr. Eli çüýşe oýnawaçly çaga döw we döw aýalyň äri-de dynç alyp ýatyrlar.

Olaryň keşbi ilkidurmuş adamlaryna meňzeýär.¹

Bu agzalyp geçilen mysallardan başga-da Türkmenistanda «**Döwkesen**» atly ýerleriň, galalaryň bardygyny ýada salsak, döwler bir fantastiki, howaýy ruhlar, jynlar däl-de, adamzat jemgyýetiniň iň gadymy döwürlerinde wagşy we medeni durmuşda ýaşan toparlaryň çaknyşyklarynda dörän obrazlardyr. Döwler ýa-da wagşy taýpalar medeni durmuşa ýeten taýpalara häli-şindi howp salany üçin olaryň döredijiliginde, aňynda duýarlykly yz galdyrypdyr. Şoňa görä-de, türkmen di-

¹ Islamic Painting, New York, 1985, 19 sah.

linde ulanylýan «**döw kessin**» diýilýän jümle, adamlaryň kesilip öldürilýändigini aňladýan bolsa, «**döw çalmak**» sözünüň gadymy manysy «**ogurlamak**» hem bolup durýandygyny nazara alsak, döwleriň, ýagny wagşyýana adam iýijileriň adamlary ogurlap gidýändigini-de aňladypdyr.

Magtymgulynyň eserlerinde döw sözünüň manysy, esasan, hiç hili dine ynanmaýan wagşyýana taýpalary, adamlary aňladýar. Muňa göz ýetirmek üçin Magtymgulynyň «Ýerbe-ýer geçdi» atly goşgusyndan bir bendi mysal getirmek ýeterlidir. Bu goşguda wagşy taýpalary, dinsiz, düzgünsiz adamlary medeniýete, dini-düzgünli durmuşa ýetirmekde Isgenderiň hem uly hyzmatlarynyň bardygy aýdylýar:

Döwlerni bent edip, dine getiren,
Süre-süre bu dünýäden ötüren,
Zemine-derýaýa hökmün ýetiren
Süleýman sypatly Isgender geçdi.¹

Adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň irki basgançaklarynda wagşy we medeni durmuşa geçen taýpalaryň arasyndaky çaknyşyklar köp halklaryň döredijiliginde, edebiýatynda adam iýiji äpet mahluklar bilen göreş hökmünde yz galdyrypdyr.

VIII–IX asyrlarda döredilen «Beowulf barada poema» atly inlis-sakson gahrymançylykly eposda-da batyr Beowulf adam iýiji, ganhor haýwan ýaly äpet mahluk Grendel bilen söweşýär. Bu adam iýiji äpet mahlugy öldürip, onuň elini çig-ninden goparyp Beowulf adamlara getirip görkezýär. Poemada Grendeliň hudaýsyzdygy hem ýaňzydylýar.² Başgaça aýtsak, döwler baradaky düşünjeler bize adamzat jemgyýetiniň irki durmuşynda medeni durmuşa geçiş döwründe duş gelen kynçylyklardan habar berýär. Şeýle hadysalar köp halklaryň

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 16 sah.

² Пуришев Б. И. Зарубежная литература средних веков. Москва, Просвещение, 1975, 264 sah.

durmuşynda bolup geçipdir, sebäbi dine, hudaýlara ynanmak ýaly ruhy ösüşe ýetýänçä adamzat taýpalary wagşy, düzgünsiz, kadasyz durmuşda ýaşapdyr. Şeýle adamlar topary üçin adam iýmeklik adaty, haýwanlaryň biri-birini iýşi ýaly hadysa bolupdyr.

Magtymgulynyň eserlerinde döwler baradaky düşüňjeler Gündogar edebiyatynyň, şol sanda türkmen edebiyatynyň däplerine laýyklykda beýan edilýär. Ilkidurmuş, wagşy jemgyýetiň medeni durmuşa köphudaýlylyk jemgyýetinden birhudaýlylyk jemgyýetine geçiş döwürleri adamlaryň aňynda, olaryň medeniýetinde uly täsir galdyrypdyr. Magtymgulynyň eserlerinde Süleýman pygamberiň we Hezreti Alynýň döwlere höküm ediji we olara garşy gaýduwsyz göreşiji keşpler hökmünde görkezilmegi bolsa şahyryň adamzat jemgyýetiniň taryhynda diniň terbiýeleýji ähmiýetiniň uludygyna hem-de dini şahslaryň ynsanperwer obrazlara laýyk gelýändigine düşündiginden gelip çykýar.

6. Magtymgulynyň şygrylarynda duş gelýän mifiki guşlar barada düşüňjeler

Magtymguly öz eserlerinde diňe bir meşhur Gündogar mifiki sýužetlerini, obrazlaryny ulanman, dürli mifiki guşlaryň, jandarlaryň atlaryny-da, olar baradaky maglumatlary ýerlikli peýdalanylýp, öz çeperçilik serişdeleriniň çäginde has-da giňeldipdir. **Anka** atly şeýle guşlaryň birini Magtymguly «**Jan içinde**» atly goşgusynda agzap geçýär:

Anka aýdar: «Ýolçyýam,
Hüthüt aýdar: «Ilçiyem»,
Süleýmana sawçyýam
Ýalan jahan içinde».¹

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 298 sah.

«Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüginde» ol guş barada şeýle maglumat berilýär: «Ertekilerde duş gelýän fantastiki guş. Bu guş adamlardan uzakda Kap dagynda ýaşap, hiç kime görünmeýärmişin, ol ady bar-da, özi ýok diýen düşünjäni aňladýar».¹

Magtymgulynyň «**Gördüňmi**» diýen goşgusynda Anka ganatyndan mukam çykarýan (ýagny, «Redaly jindeli») hem-de gije diri, gündiz bihuş, «huw» diýip Allany ýatlap gezýän bir guş hökmünde suratlandyrylýar:

Anka sypat «huw» diýp asman uçan guş,
Gijesi tirikdir, gündizi bihuş,
Redaly², jindeli³ egni hyrka poş⁴
Meniň sahypjemalymny gördüňmi?⁵

Bu guş barada **Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) «Guş dili» («Lisan at-taýr»)** atly poemasynyň başynda «Kap dagynyň depesinde ýaşayan», hemme guşlaryň hökümdary diýlip aýdylýar.⁶ Şol poemanyň soňunda Nowaýy **Ferideddin Attary (1150–1230)** (ýagny «**Guşlaryň söhbedi**» «**Mantyk at-taýr**» poemasynyň awtory) wasp edip, ony «hemme syr-lary, hakykaty hem-de ähli guşlaryň dilini bilýän ýeke-täk guş Anka bilen deňeýär».⁷

XII asyrdy ýaşap geçen **Hakanynyň** (doly ady Afzaledin Bedil Ybraýym ibn Ali Hakany Şirwany) **(1120-nji ýylda doglan)** bir goşgusynda «Ýok biziň döwrümüzde hiç kime

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 27 sah.

² Reda – derwüşleriň ýapynjasy, don.

³ Jinde – ýyrtyk geým.

⁴ Hyrka poş – jinde, hyrka geýnen.

⁵ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 14 sah.

⁶ Навои А. Собрание сочинений в 10-ти томах. Ташкент, 1970, 8 том, 17 sah.

⁷ Görkezilen eser, 294 sah.

bagt eçilip, Anka saýa salmady»¹ diýip, Ankany pähimli bagt guşy hasaplanylýan Humaý bilen deň derejede goýýar. Anka bu manyda Magtymgulynyň eserlerinde duş gelmeýär.

Musulman mifologiýasy boýunça Anka Alla tarapyndan kämil ýaradylan guş bolupdyr, ýöne soňra ol adamlara duşmançylyk edipdir. Musulman mifologiýasynda, döp boýunça **Anka Semender, Symrug** ýaly guşlara meňzeş diýlip aýdylýar.²

Magtymgulynyň eserlerinde **Humaý (Huma)** bagt guşunyň nyşany hökmünde ulanylýar. Magtymguly bir goşgusynda gyzyň gözelligini wasp edende, onuň häsiýetlerini dürli guşlaryň obrazlarynyň üsti bilen beýan edip, gyzyň oturşyny bagt guşunyň nyşany Humaýa meňzedýär:

Humaý oturyşly, laçyn turuşly,
Kebuter topukly, maral görüşli,
Täze helal³ gaşly, merwerit dişli,
Tawus guş zynatly, Dawut towuşly⁴,
Tezerw⁵ şiweli, käkilik ýörişli,
Tugun guş timarly, tarlan bakyşly.⁶

Bu guşuň ady **Ferdöwsiniň «Şanama»** poemasynda-da duş gelýär.⁷ «Şanamanyň» terjimeçisi A. A. Starikowyň düşündirişine görä, «Homaý (Homa) – uly ýyrtyjy guş (bürgüt, gajar), adatça ol daglaryň beýik depelerinde ýaşaýar. Halk düşünjelerine görä hem-de edebiýatda Humaý guşunyň kölegesi üstüne düşen adam patyşa bolýar. Şoňa görä-de, orta

¹ Хаканы. Ветер в руке. Москва, «Наука», 1986, 27 sah.

² Мифологический словарь. Москва, Советская энциклопедия, 1990, 50 sah.

³ **Helal** – täze dogan aý. gözel.

⁴ **Towuş** – «**tawuş**» – ses.

⁵ **Tezerw** – sülgün, gyrgawul.

⁶ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 49 sah.

⁷ Фирдоуси. Шахнаме. Москва, 1957, 1 том, 139 sah.

asyrlarda we häzirkä zamanda ulanýan «humaýun» diýen söz «patyşa mertebeli» diýmegi aňladýar.

Şeýle sebäplere görä, patyşalaryň gerblerinde, Döwlet nyşanlarynda köplenç bürgüdiň şekili çekilýär.

Magtymgulynyň «**Galandar bile**» atly goşgusynda başga bir mifiki guş, **Semenderiň** ady getirilýär. Bu filosofik goşguda liriki gahryman durmuşyň kynçylyklaryny, gaýgy-gamyny özüniň ýuwutmaly bolýandygyny, miflere görä ot bilen iýmitlenýän Semendere meňzedýär:

Görrerge safa men, tanyrga – dilkeş,¹
Diwana hemdemim galandar bile.
Çekdigim naladyr, ýüregim gamkeş,
Höregim ataşdyr² Semender bile.³

Semender, ýagny Feniks barada mif ilkiada Arabystandan döräpdir. Şol mife görä, birnäçe ýüz ýyldan (dürli pikirlere görä 500, 540, 1000, 1461, 7006 ýyl) Feniks guşy Arabystandan Müsüriň Geliopol şäherine öz kakasyny jaýlamaga, başga garaýyşlara görä, özi ölmäge uçup gelýär.

«Ol özüni otlanda ýa-da onuň göwresini ruhanylar (žresler) otda ýakanda, Feniks oduň külünden gurçuk bolup döreyär. Onsoň şol gurçuk kem-kemden guşa öwrülýär-de, kyrkynjy günde Arabystana uçup gidýär.»⁴

Emma «Semender» sözi diňe bir guş manysynda hem gelmän, eýsem ol suwda we ýerde ýaşaýan suwulgana çalymdaş baş aýakly jandary (salamandra – R.M.) aňladypdyr. Ýöne orta asyrlarda dini ynançlarda bu söz oduň içinde ýaşaýan we ody aňladýan ruh manysynda ulanylypdyr.

¹ **Dilkeş** – özüne çekiji.

² **Ataş** – ot.

³ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 240 sah.

⁴ Большая Советская энциклопедия. М., 1956, второе издание, 44 том, 598 sah.

Oduň içinde ýaşap ýa-da oda ýanyp, onuň külünden täze-
den dogulýan guşuň başga bir ady **Kaknus** bolupdyr. Ol guşuň
ady Magtymgulynyň «**Jan içinde**» atly goşgusynda getirilýär:

Gumrular owaz bilen,
Tawus işi nâz bilen,
Kaknus guşy saz bilen
Şol Hindistan içinde.¹

Magtymgulynyň yşarat bilen salgylanan mifiki sýužeti
Alyşir Nowaýynyň «Guş dili» («Lisan at-taýr») atly poe-
masynda duş gelýär: Kaknus Hindistanda höwürtge gurup
ýaşayan, perleri dürli reňkde öwşün atýan, owadan, geň-enaýy
guş bolupdyr. Onuň labyzly sesi, şirin aýdymy eşiden adamy
beýhuş edipdir. Ol adatça tokaýlarda, baglaryň içinde höwürt-
ge gurupdyr. Bir gün onuň deňinden Fisgarus² geçende, guşuň
owazyny eşidip, saz kanunlaryny, ylmyny döredipdir.

Kaknus guşy uzak ömründe hemme ýygnan çöp-çalamy-
ny öz höwürtgesine daşap, ömrüniň ahyrynda ol dag kimin
ulalan höwürtgesiniň üstünde öz ajaýyp we gamly aýdymyny
aýdýar eken. Onuň kalbyňy endirediji, aýy hesretli aýdymy-
na ähli guşlar hem-de haýwanlar ýygnanýar eken. Aýdymyny
gutaranda höwürtgesine ot düşüp, ol guş ýanyp küle öwrülip,
onuň külünden Kaknus guşuň çagasy çykypdyr.³

Şeýle sýužet türkmen halk döredijiliginde-de duş gelýär.
Meselem, W. A. Uspenskiý meşhur Şükür bagşynyň⁴ dilin-

---

¹ Magtymguly. Şygrylar Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 299 sah.

² **Frisgarus Pifagor** (çen bilen biziň eramyzdan öň 580–500-nji ýyl-
larda ýaşap geçipdir) – gadymy grek filosofy we matematigi. Musulman
däbi boýunça ony saz gurallary oýlap tapyjy hasaplaýarlar.

³ Навои. А Сочинения в десяти томах. Ташкент, 1970, 8 том,
296–299 sah.

⁴ **Şükür bagşy** (takmynan, 1829 ý. dog. – 1929 ý. ar.çyk.) meşhur
türkmen bagşysy. Rowaýata görä, ol öz doganyny Eýran ýesirliğinden,
Eýran bagşysyny sazda ýeňip boşadýar.

den dutaryň gelip çykyşy barada şeýle gürrüňi ýazyp alypdyr: «Gadym wagtlarda **Eflatun (Platon)** diýen akylyly adam bolupdyr. Onuň döwründe, ganat kakanda perleri owadan saz mukamlaryny çykarýan, **Kaknus (Feniks)** atly bir guş ýaşapdyr. Şol sazly owazy eşidip, Eflatun dutar ýasapdyr we Kaknus guşunyň perinden çykýan sese meňzeş saz düzüpdir».¹ Aýdyşyk görnüşinde ýazylan «**Donun kim biçdi**» atly goşgusynda Magtymguly Kaknus guşunyň Kap dagynda ýaşaýandygyny aýdýar:

Kap dagy zeberjet² reňbe-reň dagdyr,
Kaknus bir guş, daýym onda tussagdyr,
Mukasat diýerler ajap bulagdyr,
Heftaýyl ebwabyň³ aşyklar açdy.⁴

Adatça folklorda we edebiyatda mifiki guşlaryň, jandarlaryň adamlaryň nazary düşmeýän dünýäniň daşyny gurşap duran mifiki Kap daglarynda ýaşaýandygy aýdylýar.

Feniks ýa-da Kaknus guşy hytaý mifologiýasynda döwletniň abadançylygynyň we onda ýokary edep-ahlak kadalarynyň berjaý edilýändiginiň simwolik keşbi bolýar. Rowaýata göre, eger-de feniks guşy gelme, onda döwletniň pes derejeli ýagdaýa düşmegini aňladypdyr.⁵

Mifiki guşlaryň keşpleri Magtymgulynyň döredijiliginde çeperçilik serişdeleriniň çäginde giňeldip, onuň döredijiligini baýlaşdyrypdyr we şahyryň ynsanperwer pikirleriniň özboluşly hem-de çuň beýan edilmegine ýardam edipdir.

---

¹ Успенский В. и Беляев В. Туркменская музыка. Ашхабад, Туркменистан, 1979, 112–113 sah.

² **Zeberjet** – gymmatbaha daş, hrizolit.

³ **Heftaýyl ebwab** – ýedi gapy.

⁴ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 61 sah.

⁵ Древняя китайская философия в двух томах. М., Принт, 1 том, 1994, 317 sah.

7. Magtymgulynyň eserlerinde beýan edilýän mifiki jandarlar ýa-da Benijan sözüniň manysy

Magtymgulynyň eserlerinde durmuşyň manysy, dünýäniň gurluşy, ynsanyň borçlary we onuň bu dünýäde nähili ýaşamalydygy baradaky pikir ýöretmelerde, pelsepelerinde käte geň-taň, ylmy düşündirişe mätäç mifiki jandarlaryň atlary duş gelýär:

Dyrnak bilen daglar dilen Benijan,
Suwa, ýele hökmi geçen Süleýman,
Kany ol Isgender, Rüstem päliwan,
Sen dünýäni tutajak sen kim bolup?¹

Bu goşguda ady belli Süleýman pygamberiň, Isgenderiň, batyr Rüstemiň hatarynda, has takygy, olardan hem öňde, birinji setirde ady getirilýän Benijanyň kimligi ýa-da nähili jandardygy barada sorag ýüze çykýar. Bu soraga sözlükde şeýle düşündiriş berilýär: «Dini düşünelere görä, adamlar ýaly dünýäde ýaşap, soň ýitip giden akyllý we gepleýän jandar, jyn: **benijan** – jynyň ogly, jynyň kowum-garyndaşy».²

Dogrudanam, sözlükde düşündirilişi ýaly, Benijanyň dünýäde öň ýaşap geçen we soň ýatdan çykyp, «jyna», ýagny ruhy ýatlama, keşbe öwrülendigi Magtymgulynyň eserlerinde anyk beýan edilýär. Birinjiden, Magtymguly öz goşgusynda Benijanyň kynçylykly, hupbatly, wagşy durmuşda ýaşanlygyny nygtap, onuň «dyrnak bilen daglar dilendigi-ni» beýan edýär. Bu ýerde Benijan diýlip, bir jandar däl-de, şol jandarlar toparynyň bir jemleýji wekili göz önünde tutulýar. Magtymguly Benijan baradaky pikirlerini adamzat

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 271 sah.

² Meredow A., Ahally S., Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 120 sah.

jemgyýetiniň ýaşawyş taryhyny yzarlaýan «**Ýerbe-ýer geç-di**» atly goşgusynda has anygrak aýdýar. Bu goşguda Rüstem, Süleýman, Isgender ýaly şahslardan, hatda Adam ata we How enedenem öň «**elli müň ýyl döwran süren Benijan**» adamzadyň entek haýwanat dünýäsinden saýlanyp bilmedik, ýöne adamsypat, gepleýän we akylly jandarlar bolandygyny, hem-de olaryň münlerçe ýyllaryň dowamynda ösüş ýoluny, ýagny ewolýusiýany başdan geçirip, soňra Adam ata we How eneden öňki adamzat jemgyýetiniň gözbaşynyň nyşany bolup galandygyny nygtaýar:

Elli müň ýyl döwran süren Benijan,
Dünýäde galmady ýerbe-ýer geçdi.
Ýüz ýigrimi garyn perzent getiren
Adam Howa bile serbeser¹ geçdi.²

Şu goşguda beýan edilýän maglumatlaryň çäginiň musulman mifologiýasyna doly laýyk gelmeýändigini hem bellemek mümkin. Çünki musulman dininiň döremeginden öňki dini garaýyşlar, ylmy, taryhy maglumatlar, şeýle hem dürli yrymlaryň galyndylary adamlaryň aňynda saklanyp galypdyr. Meselem, türkmen zenanlarynyň şu günki günlerde dakynýan dagdanlarynyň adamy gözden goramaklyk üçin niýetlenip, olaryň ýüzünde tomzagyň, ýokarsynda möjegiň, goçuň, ýa-da öküziň şekilleri bolýar. Ylymdan mälim bolşy ýaly, bu jandarlaryň hemmesi biziň eýýamymyzdan münlerçe ýyl ozal keramatly jandarlar diýlip hasap edilipdir. Ýa-da Burkudyň (Burkut babanyň) ýagyş ýagdyrmagyny dileg edip, türkmenlerde mal öldürilmegi XVIII–XIX asyrlarda-da dowam edipdir, çünki ol yslam dininden öň ýagyş hudaýy hasaplanypdyr. Şoňa görä-de, Magtymgulynyň «Ynsan ýaratdy»

---

¹ **Serbeser** – boýdan-başa, azat, erkin.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 16 sah.

atly goşgusynda ynsanyň ýaradylyşy musulman dinine doly laýyklykda suratlandyrylyp, adamyň Alla tarapyndan «bir gysym toprakdan ýaradylandygy» nygtalsa-da, «Ýerbe-ýer geç-di» atly goşgusynda adamzadyň başlangyç nokadynyň Benijan atly haýwanat we adamzat jemgyýetiniň aralygynda duran bir jandarlar toparyndan başlanýandygy barada aýdylýar:

Köpleri geçirmiş bu köne jahan,
Ahyry ynsandyr, öňi Benijan,
Magtymguly aýdar, galmady ýegsan,¹
Ýüz ýigrimi dört mün pygamber geçdi.²

Şeýle pikirler, maglumatlar beýleki türkmen klassyk şa-hyrlarynyň eserlerinde-de duş gelýär. Bu maglumatlar musulman kadalaryna, däplerine laýyklykda beýan edilse-de, Adam ata Alla tarapyndan häkden, ýagny toprakdan ýasaldy diýlip nygtalmaýar-da, ondan öň onuň birnäçe kowumlarynyň, taý-padaşlarynyň toparyny aňladýan Benijanyň ýaşap geçenligi barada aýdylýar:

Magrupy:

Hak owwal namany kime okutdy,
Ol kim idi, okyp, özün unutdy,
Adamdan ilgeri niçe kowum ötdi,
Dergahda haýsyň sözi tutuldy?

Gaýyby:

Hak owwal namany Adama okutdy,
Okyban Ezraýyl özün unutdy,
Adamdan ilgeri Benijan ötdi,
Dergahda resulyň ady tutuldy.³

---

¹ **Egsan** – deň, barabar, birmeňzeş.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1994, 2-nji tom, 16 sah.

³ Магруппы. Лирика. «Сейпелмелек – Медхалжемал». Ашгабат, Ылым, 1979, 43 sah.

Görşümüz ýaly, Benijan, ýagny adamzat jemgyýetiniň öňki basgançagy, kowumlary baradaky Gadymy Gündogaryň ylmy, taryhy maglumatlary müňlerçe ýyllaryň geçmegi bilen erteki, mifologiýa dumanyna, örtüğine dolanypdyr, emma halkyň aňyndan doly ýitip gitmändir. Türkmenlerde müçe ýyllarynyň 9-njy ýylynyň adynyň hem «**bijin**» (**maýmyn**) diýlip atlandyrylýandygy hem tötänleýin bolmasa gerek. «**Bijin**» we «**Benijan**» sözleriniň meňzeşligi, olaryň bir wagtlar bir düşüňjani aňladandygyny habar berýär, çünki müçe ýylynyň ady «maýmyn» däl-de, «bijin», ýagny adam kowumyny aňladýan söz bolupdyr. Başgaça aýtsak, biziň ata-babalarymyz iňlis alymy Çarlz Darwin ýaly jandarlaryň gelip çykyşyny ylmy subutnamaly bermeselerem, ynsanyň adam bolşy, onuň haýwanat dünýäsinden saýlanyş döwrüniň taryhyny berk ýatda saklapdyrlar.

Netije

1. Magtymgulynyň döredijiliginde Gündogar edebiýatynyň in ajaýyp eserleri barada maglumatlar tapmak mümkin. Beýleki XVIII asyr türkmen nusgawy şahyrlaryň eserleri bilen deňeşdireniňde Magtymgulynyň şygrylary, gysga hekaýat şekilli dessanlary (poemalary) Gündogar edebiýatynda meşhur bolan uly göwrümlü poemalaryň halk arasynda meşhur bolan gysga hekaýat beýanyňy berýän eserleriň baý-çeperçilik tärlerini, ynsanperwerlige ýugrulan pikirlerini özüne siňdiripdir.

Öz gözbaşyny «**Mahabharata**» atly gadymy hindi epösünden alýan kepdere we laçyn baradaky hekaýaty ulanyp, Magtymguly özüniň ynsanperwerlik pikirlerine ýugrulan, meşhur «**Gökje kepdere**» atly poemasyny döredipdir. Şeýle hem Hezreti Aly bilen baglanyşykly birnäçe poemalar we Kesikbaş baradaky hekaýat Magtymgulynyň eserlerinde yz galdyrypdyr. Şeýle temalaryň esasynda Magtymguly «**Gökje kepdere**», «**Wagyzy**», «**Ak it**», «**Jöhit oglan**» ýaly kiçi göwrümlü şygyr bilen ýazylan ballada çalyň edýän hekaýatlary döredipdir. Olaryň esasy mazmuny ynsanperwerlik pikirlerine ýugrulyňp, adamlara edep we ahlak terbiýesini bermäge gönükdirilendir.

2. Magtymgulynyň döredijiliginde Gündogar edebiýatynda Nyzamynyň döwründen bäri ulanylyňp gelýän täsirli çeperçilik serişdeleriniň biri bolan **salgylanma täri (allusion)**¹ täzeçe görnüşlerde giňden ulanylyňpdyr. Salgylanma täri, bu bir wakany haýsydyr bir eseriň gahrymanyny ýa-da bir meşhur hekaýatyň bir bölegini ýatlap geçip, şahyryň öz aýtjak bolýan pikirini gysga görnüşde beýan etmegidir we şol bir halatda, şahyryň öňe sürýän pikirleriniň şol ýatlanyp geçilýän eseriň ýa-da taryhy wakanyň, rowaýatyň möçberine çenli giňelmegi hem-de az, gysga serişdeler bilen giň pelsepe giňişligine çykmagydyr.

---

¹ Allusion (iňlisçe) – salgylanma, ýatlama, ýşarat.

Şeýle tär bilen Magtymguly «Ýusup–Züleyha», «Leýli–Mejnun», «Perhat–Şirin», «Seýpelmelek–Methaljemal», «Warka–Gülşa», «Gül–Nowruz», «Wamyk–Uzra», «Arzy–Gambar», «Zöhre–Tahyr», «Şasenem–Garyp» ýaly Gündogar edebiýatynyň aşyk-magşuklar baradaky eserleri we olaryň gahrymanlaryny dürli mazmunly eserlerinde ýatlap geçýär. Magtymgulynyň goşgularynda şol eserlere salgylanmalar şahyryň okan eserleriniň çäkleriniň giňdigini we onuň bu eserler barada biliminiň çuňlugyny görkezýär. Onuň üstesine-de, Magtymguly, döp boýunça, ýedi aşyk-magşuk baradaky galyplaşan düşüňjeleri has giňeldip, aşyk-magşuklaryň sanyny on bire ýetirýär.

Aşyk-magşuklar baradaky eserlere salgylanmalar Magtymgulynyň ynsan durmuşynyň dürli temalaryny beýan edýän goşgularynda ulanylýar.

3. Magtymgulynyň döredijiliginiň dünýä möçberinde tanalýan Ferdöwsi, Omar Haýýam, Nowaýy ýaly meşhur Gündogar şahyrlarynyň eserleri bilen berk baglanyşygy bar. Şeýle eserleriň biri-de Ferdöwsiniň ölmez-ýitmez «**Şanama**» atly poemasydyr. «Şanamanyň» Keýumers, Jemşit, Feridun, Rüstem, Suhrap, Hosrow Parwiz, Isgender, Darap ýaly gahrymanlary we poemanyň dürli wakalaryna salgylanmalar şahyryň eserlerinde beýan edilýän pikiriniň çeper we täsirli bolmagyna kömek edipdir. Bu şadessanyň gahrymançylykly ruhy Eýran halkynyň öz garaşsyzlygy üçin alyp baran göreşi onuň umumadamzat medeniýetine degişli bolan ynsanperwerlik, edep, ahlak ideýalary Magtymgulynyň döredijiligine ýakyn bolupdyr. Magtymguly Omar Haýýamyň meşhur rubagylary, onuň filosofik garaýyşlary bilen hem tanyş bolupdyr.

Ýöne şahyr Omar Haýýamyň öz döwründe aýdyp geçen pikirlerine, onuň eserlerine döredijilikli çemeleşip, öz döwrüniň jemgyýetiniň taryhy, durmuş şertlerine görä olary

täzeden öz akyl eleginden geçirip, soň halka hödürläpdir, çünki Magtymguly Haýýamyň gysga ömürde şady-horramlyk edip, meý içip, keýpi-sapa çekmek baradaky filosofiyasyny XVIII asyryň türkmen jemgyýetindäki sosial şertlerinde tankydy göz bilen seretmän ulanmaklygyň halk üçin betbagtlyk getirjekdigine gowy düşünişdir.

Magtymgulynyň döredijiliginde Alyşir Nowaýynyň «Perhat–Şirin» «Lisan at taýr» («Guş dili») poemalary, liriki gazallary hem duýarlykly täsir galdyrypdyr. Şahyr durmuşyň çylşyrymly ýollary, kynçylyklary, gam-hesreti we özüniň ruhy gözlegleri, söýgi duýgulary barada söz açanda, Nowaýynyň Perhat, Şirin, Isgender ýaly gahrymanlarynyň keşplerine, onuň liriki gazallaryna ýüzlenipdir. Şeýle hem Magtymguly Nowaýynyň söýgüli eseri bolan «Lisan at taýr» («Guş dili») atly poemasyny-da okapdyr we poemada uly orun tutýan sopusuçylyk pelsepesiniň dürli taraplaryny açyp görkezýän hekaýatlary, rowaýatlary we fantastik-mifologik keşpleri Magtymgulynyň dünýewi-filosofik mazmunly goşgularynda orun alypdyr hem-de dünýäni öwrenmek, adamyň oňat häsiýetlerini açyp görkezmek, ony dogry ýola salmak ýaly pikirler bilen baglanyşyklykda ulanylypdyr.

4. Magtymguly öz çeperçilik serişdeleriniň çäginde Gündogar mifleriniň temalarynyň, keşpleriniň we dürli äheňleriniň hasabyna has-da giňeldipdir. Ferdöwsi, Nyzamy, Nowaýy ýaly meşhur Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde bolşy ýaly, Magtymguly hem mifiki hekaýatlara, temalara salgylanma tärini ussatlyk bilen ulanypdyr. Yşarat bilen aýtmak, mi salgylanma täri Magtymgulynyň aýtjak pikiriniň gysga hem çuň manyly bolmagyna ýardam edipdir.

Şahyr öz döwründe halk arasynda belli bolan mifiki mazmunly rowaýatlary çintgäp beýan etmekden gaça durup, aňladyljak pikiri mifologik keşpleriň, şonuň häsiýetli bir

temasynyň üsti bilen has ýaýrawly, tekstiň daşynda galýan maglumat bilen bermegiň ussatlarça hötdesinden gelipdir. Gündogar edebiýatynyň baý mifologik temalaryny, şeýle mazmunly rowaýatlaryň keşplerini ynsanperwerligi öňe sürýän pikirlerе hyzmat etdirmek bilen bir hatarda Magtymguly türkmen edebiýatyny täze çeperçilik serişdeleri bilen hem baýlaşdyrypdyr.

5. Magtymgulynyň döredijiliginde sufistik mazmunly eserler hem belli orun tutýar. Hoja Ahmet Ýasawy, Hekim ata, Ýunus Emre, Hafyz, Ferideddin Attar, Nesimi ýaly Gündogaryň meşhur sopy şahyrlarynyň eserleri Magtymgulynyň döredijiliginde özboluşly täsir galdyrypdyr.

Magtymguly ol şahyrlaryň ynsanperwerlik pikirlerini, çeperçilik tärlerini özüçe ösdürip, durmuşa ýakyn özboluşly dünýewi mazmunly eserler döredipdir. Magtymgulyny бүтин ömrüniň dowamynda gyzyklandyran, onuň kalbyny tolgundyran esasy meseleleriň biri-de, ynsanyň, adamlaryň ykbaly baradaky pikirdir. Şahyr hiç haçan durmuşdan çete çekilip, adamlardan üzňe terkidünýä bolup ýaşamandyr. Şahyry maşgala, ene-ata, aýal, perzent ýaly durmuşyň hem-de jemgyýetiň dürli meseleleri çuňňur gyzyklandyrypdyr. Durmuşda ýüze çykýan wajyp meseleler – halkyň aladaly, pajygaly durmuşy, jemgyýetde öz çözügüne garaşýan gapma-garşylykly, çylşyrymly durmuş we syýasy meseleler şahyry çete çykyp, biperwaý hyýalbentlik bilen sopusylyk filosofiýasyna kalbyny berip oturmaga goýman, öz möwç urýan akymyna çekipdir.

Sopy şahyrlaryň eserleri bilen deňeşdireniňde Magtymgulynyň eserlerinde dünýewi mazmun, ýaşayşyň manysy baradaky rasional-filosofik pikirler, millilik, geljege bolan ynam, ruhdan düşmezlik we durmuşy anyklyk ýaly häsiýetleriň has güýçlüdigini duýmak bolýar. Bir söz bilen aýdy-

landa, Magtymgulynyň eserlerinde beýan edilýän dünýewi meseleler, türkmen halkynyň döp-dessurlary ruhy ýörelgeleri dini mazmundan has agdyklyk edýär we onuň eserleri sopusçylyk filosofiýasynyň dar galypyna sygmaýar. Şonuň üçin Magtymguly diňe bir külli türkmen halkynyň milli şahyry bolman, eýýäm XIX asyrdan başlap, Ýewropada tanalypdyr we onuň eserleri inlis, nemes, rus dillerine terjime edilipdir. Polýak alymy **Aleksandr Hodzkonyň «Persiýanyň meşhur poeziýasyndan nusgalar» (London, 1842), Arminiý Wamberiniň «1863-nji ýylda Merkezi Aziýa syýahat» (London, 1863), «Türkmen dili we Magtymgulynyň poeziýasy» (Leýpsig, 1899)** we beýleki işleri, eserleri muňa şaýatlyk edýär.

Magtymgulynyň dünýägaraýşyna düşünmek üçin şahyryň döredijiliginiň ikinji ýarymyna degişli ahyrzaman temasyndan ýazylan eserleri möhüm, gymmatly maglumatlar berýär. Şeýle eserleriň biri-de Magtymgulynyň «Harap eýlä» atly goşgusydyr. Magtymguly şeýh Nejmeddin Kubra bilen baglanyşykly bu taryhy mazmunly kyssa bilen ýazylan eseriň mazmunyny bilenem bolsa, ol ony täzedan poema görnüşinde beýan etjek ýa-da ady uly meşhurlyga eýe bolan şeýh Nejmeddin Kubrany mahabatlandyrjak bolman, bu eseriň içinden eriş-argaç bolup geçýän günä we jeza diýen esasy ideýasyny yzarlaýar. Şeýhiň gargaşyna galyp, weýran bolan şäherler we ýurtlar baradaky äheňler Magtymgulynyň «**Harap eýlä»** atly eserinde täze mazmuna eýe bolýar. Goşguda bu äheňler geljekde adamzadyň üstüne injek betbagtçylyklar baradaky äheňe öwrülip, Magtymgulynyň goşgusynda ýamanlygyň, erbet işleriň, zulumyň adamzat nesliniň köküne palta urup biljekdigi baradaky duýduryş bolup ýaňlanýar.

Adamlaryň arasynda gowy işler azalyp, erbet işler köpelse, zorluk, eden-etdilik artsa, onda jemgyýetiň, tutuş adam-

zadyň üstüne ahyrzaman howpy abanjakdygyny şahyr çeper beýan edip, her bir ynsanyň öz edýän işleri barada pugta oýlanmalydygyny aýdýar. Şeýle-de, bu eser hem şahyryň döredijiliginiň şol döwürde uly bilim merkezleriniň biri bolan Hywa bilen arabaglanyşygyny görkezýär.

Magtymgulynyň eserlerinde adam, ynsan, onuň durmuşy, halkyň ykbaly, jemgyýetiň ýagdaýy, durmuşy birinji orunda goýlup, adamlary Allanyň, Gurhanyň, musulmançylyk kadalarynyň üsti bilen terbiýelemek, ýagşylyga ugrukdyrmak maksady goýulýar. Şoňa görä-de, Magtymguly dini kadalary, pygamberleriň, sopolaryň keşplerini halka terbiýe bermek üçin serişde hökmünde ulanýar.

Magtymgulynyň sopusylyk äheňinde ýazan goşgulary dini taglymatyň esasy sütüni bolan ynamyň çäklerinden çykyp, rasionalizme, dünýäniň gurluşyna akyl ýetirmek pelsepesine ýykgyň edýär. Şonuň üçin şahyryň Allanyň gözlegi barada ýazylan goşgularynda dünýä akyl ýetirmek islegi, onuň müdimi ýa-da Alla tarapyndan ýaradylandygyny bilmek islegi bilen ugrugyp gidýär. «Jahan doly, emma ol öz ýaryny görüp bilmeýändigini» aýdýar. Şeýle äheňler şahyryň «**Näme sen?**», «**Ýar senden**», «**Gördüňmi?**» ýaly goşgularynda has aýdyň duýulýar. Bu eserlerde şatlykly, ynamly ýañlanýan setirler ýok diýen ýalydyr. Olar köplenç gamgyn äheňlere ýugrulandyr:

...Gamgyn köňlüm hyýalyňda aldaram...

El götergil bu wepasyz käriňden...¹

ýa-da:

Magtymguly çeker ýaryň gamyny,

Gezip tapa bilmez ruýy- zemini,

Ýa, ady Jebraýyl-Hakyň emini,

Meniň sahypjemalymny gördüňmi?!²

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 15 sah.

² Görkezilen eser, 1992, 1-nji tom, 14 sah.

Bu soraglaryň jogabynyň ýoklugy ony has pessimistik, göwnüçökgünçilikli duýgulara getiripdir. Sopusylyk, ylahy söýgi indi şahyr üçin «dert», «bela» ýaly sözleriň sinonimi (manydaş sözi) bolup gelýär:

Keşť eýledim, gezdim yşkyň dagynga,
Ne beladyr, kimse çeker bu derdi.
Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan,
Gök titreýip çeke bilmez bu derdi.¹

Magtymgulynyň döredijiligi bilen içgin gyzyklanany her bir adam onuň döredijiliginde üç topara bölünýän goşgular toplumynyň bardygyny görmän bilmez. Meselem, şahyryň ýaşlyk döwrüne degişli diýlip bolaýjak, şadyýan ruhly, arzuw-lardan doly, dünýäni görmek, durmuşy öwrenmek, söýgi, maşgala gurmak barada ýazan goşgulary onuň **döredijiliginiň birinji döwrüni** düzýär. **Şahyryň döredijiliginiň ikinji döwri** gözlegler ýoly, ýagny kämil bir pir tapyp, oňa gol bermek, arýf bolmak, dem çeken derwüşlere goşulmak, Allanyň gözlegi barada yazan goşgulary «**Näme sen?**» diýen soragy şahyryň öňünde keserdip goýýar we ony kem-kemden sopusylyk äleminden, hyjuwly ylahy söýgüden daşlaşdyrýar. Şahyr durmuş meseleleri, dünýäniň gurluşy, durmuşyň manysy, ýaşayşyň gymmaty baradaky eserlerini ýazýar. Şahyryň iň ajaýyp, **halkyň ruhuna ýugrulan goşgulary onuň doredijiliginiň üçünji döwrüne**, ýagny kämillige, gojalyga gadam uran şahyryň önümidir. Çünki ägirt uly durmuş tejribesi, gören-eşiden zatlary, okap öwrenen bilimleri Magtymgulyny akyldar, dana filosof derejesine ýetiripdir. Her bir sözi durmuşda bolup duran bu şahyra indi adamlar keramatly şahs hökmünde seredipdirler. Emma Magtymguly özüne örän talapkär göz bilen seredipdir. Ol her aýtjak sözünü halkyň ýörelgeleri bi-

---

¹ Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 16 sah.

len utgaşdyryp aýdypdyr. Halka durmuşy, ýaşayşy söýmegi öwredipdir. Onuň käbir aýdýan pikirleri Gadymy Gündogaryň dünýewi pelsepesiniň parlak ýyldyzlarynyň öňe süren dana pikirleri bilen ugurdaş gelýär. Magtymguly ynsanyn ömrüniň, dünýäde ýaşayşynyň gymmatlydygyny, o dünýäde oňa näme garaşandygynyň nämälimdigini aç-açan aýdýar:

Mollalar ahyret sözün söýlärler,
Müňkür olma, gerçek¹ işdir, eýlärler,
Kim bilerki ahyretde neýlärler,
Íýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.²

Magtymgulynyň döredijiliginde onuň dünýägaraýşynyň ösüş döwürlerinde sopusylyk äheňinde ýazylan eserler toplumyny şahyryň ylmy-filosofik gözlegler döwrüne degişli hasaplamak bolar. Ol eserler şahyryň döredijiliginiň gymmatly bölegi bolsa-da, olar Magtymgulyny milli şahyr derejesine ýetirmekden pesde durýar. Şahyry külli türkmenе tanadan eserleri şu aşakdaky milli meseleleri we milli mowzuklary beýan edýär:

1. Maşgala gurmak, söýgüli ýaryna wepalylyk, perzent zerurlygy:

Ýürek daýanjydyr ogul zürýaty,
Şirin mahbup erer süňňüň kuwwaty,
Ýigidiň dünýäde üçdür myrady,
Mahbup ýagşy, ýarag ýagşy, at ýagşy.³

2. Iliň, halkyň ykbaly, ony goramak üçin batyr we mert ýigitleriň nusga alarlyk sypatlarynyň beýan edilişi:

Magtymguly, goç ýigitler çapylyp,
Gök damardan gyrmyz ganlar sepilip,

---

¹ Gerçek – dogry, hakyky.

² Magtymguly Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 255 sah.

³ Görkezilen eser, 255 sah.

At salanda doňuz kimin topulyň,
Aýy kimin asylyşy gerekdir.¹

3. Türkmen halkynyň güýjüne ynanmak, halky birleşdirmek pikirleri beýan edilýän eserlerinde:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzumy, derýaýy Nili,²

– diýmek bilen, şahyryň «bir suprada eda bolsun aşymyz» diýende, halkyň ykbaly barada çynlakaý oýlanandygyny we alada edendigini görmän bolmaz. Şeýle pikirleri «**Öňi-ardy bilinmez**» atly goşgusynda-da görmek bolýar.

4. Ulyny sylamak, myhmansöýerlik, mertlik we namartlyk, kiçigöwünlilik, ahlak päkligi, dogruçyllyk we ş.m. türkmeniň gadymy ruhy ýörelgeleri, adamkärçilik sypatlary Magtymgulyň eserlerinde esasy temalara öwrülýär:

...Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär myhman ýoluksa.³

Mertlik we namartlyk häsiýetleri, sypatlary diňe bir ýigidiň, adamyň söweşde, ýagy çozanda özüni alyp barşy bilen ölçelmän, eýsem gadymy oguz-türkmen däpleri, ölçegleri bilen ölçelip, adamyň hemme pursatlarda özüni türkmen mahsus hereketler bilen bezände, onuň mert bolup biljekdigini Magtymguly nygtaýar:

Ýigit diýgeç, hemme ýigit bir bolmaz,
Goç ýigitler myhmanynda bellidir.⁴

ýa-da:

...Mert, oldur, şat tutar gamdan synasyn,⁵

---

¹ Magtymguly. Şygrylar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 100 sah.

² Görkezilen eser, 106 sah.

³ Görkezilen eser, 101 sah.

⁴ Görkezilen eser, 130 sah.

⁵ Görkezilen eser, 129 sah.

...Nadan ogul atasyna seretmez...¹

Bir söz bilen aýdylanda, Magtymguly terkidünýäligi, sopuçylygy ündemändir. Ol halkyň şatlygyny, gynanjyny deň paýlaşyp, onuň aladalary bilen ýaşap, halk bilen deň aýak urmalydygyny ençe goşgularynda aýdyp geçipdir:

Belent daglaryň başynda,
Bulut oýnar sil biläni,
Goç ýigide toýdur baýram,
Her iş gelse il biläni.²

Magtymgulynyň köp parasatly sözleri halk nakyllary bilen utgaşyp gidýär:

Dostuňy egleme, nepden galmasyn,
Duşmanyň saklama, syryň bilmesin...³

5. Türkmen gelin-gyzlarynyň waspy, olaryň edep-ekramy, milli aýratynlyklary Magtymgulynyň eserlerinde öz çeper beýanyny tapypdyr we şahyr türkmen gözelleriniň türkmen maşgalasynyň esasy bolup durýandygyny aýdýar:

...Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama,
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa.

6. Magtymgulynyň eserleriniň özenini akyla daýanyp, bu dünýäniň gurluşyna düşünmek meýli, ýaşayşyň manysy, milletiň ykbaly we ynsanyň bu dünýäde nähili ýaşamalydygy baradaky pikirler düzýär diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Ine, şol sebäpli Magtymgulynyň şygryýet äleminde hemme zatlar, şol sanda Alla, Gurhan, sopuçylyk pelsepesi, pygamberler, ady belli sopular **ynsan durmuşynyň daşyndan aýlanýar**. Ýagny,

---

¹ Magtymguly. Şygryrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 116 sah.

² Görkezilen eser, 87 sah.

³ Görkezilen eser, 279 sah.

Magtymgulyň dünýägaraýşynyň merkezinde yn-san we onuň durmuşy, ykbaly diýen mesele durýar. Şonuň üçin Alla mynjat aýdyp, ýere ýagmyr dilegini aýdanda-da, Magtymguly «Dermende¹ galanlara», ýagny halka kömek sorap, halkyň bir ilçä wekili hökmünde:

...Senden biter dertlileriň dermany,
Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr, soltanyml²

– diýip, ýerdäkileriň aladasyny edýär. Ýagny Magtymgulyň bar islegi Alladan öz halkyna bagtly durmuş dilegi bolup durýar:

Bilbiller mest bolsun , älem ýaýylysyn,
Gaýgylyr dep bolsun, gamlar sowulsyn.
Nowşirwan wagty dek jahan ýaýylysyn,
Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr, soltanyml³

Şu sebäplere görä, türkmeniň guwanjy, beýik Magtymguly ömrüniň bellibir döwürlerinde wagtal-wagtal sopusylyk edebiýatynyň ummanynda Hak gözleginde guwwas kimin ýüzen hem bolsa, ol öz halkyny bagtly etmek üçin sopusylyk äleminiň hyýaly dünýäsinden daşlaşyp, öz eserlerinde halkyň real durmuşynyň wajyp meselelerini beýan edipdir. Şahyryň özi-de döreden eserleriniň il-halk üçin durmuş mekdebidigini gös-göni aýdypdyr:

Aýdar Magtymguly, sözüň älemdir,
Nesihatym uly ile ylymdyr...⁴

Bir söz bilen aýdylanda, Magtymguly baý Gündogar edebiýaty bilen bir hatarda türkmen halkynyň baý edebi mirasyny öwrenip, halkyň ruhuna ýugrulan eserleri döredip, külli türkmeniň milli şahyryna öwrülipdir.

¹ **Dermende** – biçäre, ejiz.

² Magtymguly. Şygyrlar. Aşgabat, 1992, 1-nji tom, 108 sah.

³ Görkezilen eser, 108 sah.

⁴ Görkezilen eser, 166 sah.

MAZMUNY

Giriş	7
1. Magtymgulynyň ýaşan döwri we şahyryň terjimehaly barada gysgaça maglumatlar	29
I bap. Gadymy Gündogar hekaýatларыnyň Magtymgulynyň eserlerinde beýan edilişi	54
1. Magtymgulynyň kepderi hakyndaky poemasy we onuň Gündogar çeşmeleri	54
2. Magtymgulynyň eserlerinde gedaý we Hezreti Aly baradaky hekaýatyň çeper beýany	64
3. «Kesikbaş hekaýaty» we Magtymgulynyň adyna berilýän bir poema	74
4. Betpäl şeyh baradaky hekaýat we Magtymgulynyň adyna berilýän «Jela eýledi» atly poema dogrusynda.....	89
II bap. Magtymgulynyň sygyrlarynda Gündogar edebiýatynyň aşyk-magsuklary baradaky eserlerine salgylanmalar	103
1. Magtymgulynyň Ýusup we Züleyha baradaky eserleri.....	103
2. «Leýli – Mejnun»	114
3. «Perhat we Şirin».....	131
4. «Seýpelmelek – Medhaljema».....	135
5. «Warka we Gülşa».....	138
6. «Gül we Nowruz».....	142
7. «Wamyk we Uzra».....	148
8. «Arzy–Gambar»	153
9. «Zöhre–Tahyr»	164
10. «Şasenem–Garyp»	166

III bap. Magtymguly we Gündogaryň	
beýik dana şahyrlary	169
1. Magtymguly we Ferdöwsi	169
2. Magtymguly we Omar Haýýam	197
3. Magtymguly we Nowaýy	214
IV bap. Magtymgulynyň poeziýasy	
we sopusylyk edebiyaty	237
1. Magtymgulynyň döredijiligine sopusylyk	
edebiyatynyň ýetiren täsiriniň öwreniliş	
taryhyndan gysgaça maglumatlar	237
2. Magtymgulynyň söýgi lirikasy we sufizm	250
3. Azady we Magtymguly	262
4. Magtymguly we Hoja Ahmet Ýasawy	274
5. Magtymguly we Hekim ata	292
6. Magtymguly we Nagyşbendi	308
7. Magtymguly we Ýunus Emre	338
V bap. Magtymgulynyň «Harap eýlä» atly goşgusy	
we Şeýh Nejmeddin Kubra baradaky bir kyssa	356
VI bap. Magtymgulynyň poeziýasynda	
gadymy Gündogaryň mifleri	367
1. Kosmogonik ýa-da älemiň gurluşy baradaky mifler	367
2. «Gizlin ärler» ýa-da göze görünmeýän	
keramatly adamlar	407
3. Magtymgulynyň eserlerinde pygamberler	
baradaky rowaýatlar we mifler	418
4. Magtymgulynyň eserlerinde Gurhanyň	
«Sura al-kähf» («Gowak») süresine salgylanmalar	450
5. Magtymgulynyň eserlerinde ulanylýan	
«döw» sözünüň manysy hakynda	458
6. Magtymgulynyň şygryrlarynda duş gelýän	
mifiki guşlar barada düşüňjeler	469
7. Magtymgulynyň eserlerinde beýan edilýän	
mifiki jandarlar ýa-da Benijan sözünüň manysy	475
Netije	479

Romanguly Mustakow

MAGTYMGULY WE GÜNDOGAR
EDEBIÝATY

Neşir üçin jogapkär *Muhammetguly Amansähedow,*
filologiýa ylmylarynyň doktory
Redaktorlar *Ş. Myratgulyýewa, N. Halymowa*
Surat redaktory *O. Çerkezowa*
Teh.redaktor *O. Nurýagdyýewa*
Korrektorlar *A. Kiçiyewa,*
M. Agageldiyewa

A – 80107

Çap etmäge rugsat edildi 07.02.2014. Ölçeği 84x108 $\frac{1}{32}$.
Şertli çap listi 25,62. Şertli-reňkli ottiski 53,49.
Hasap-neşir listi 22,02. Çap listi 15,25.
Sargyt 297. Sany 5000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.